

Fäbodväsendet 1550–1920

Ett centralt element i Nordsveriges jordbrukssystem

Jesper Larsson

FÖRLAG.

Akademisk avhandling för filosofie doktorsexamen i agrarhistoria
framlagd vid Sveriges Lantbruksuniversitet 2009

Boken har tryckts med bidrag från:
Länsstyrelsen Jämtlands län
Nordiska museets forskarskola

Forskarutbildningen har finansierats av:
Riksbankens jubileumsfond
Kungl. Vitterhetsakademien
genom Nordiska museets forskarskola

Ingår i Acta Universitatis Agriculturae Sueciae 2009:51
ISSN 1652-6880
ISBN 978-91-86195-98-4

Till
Marianne Hjort på Hågnvallen
Margareta Kristoffersson på Nyvallen
Gunborg Olsson på Bräckvallen

Omslag: Färgbild, Östvallens fäbod på Västsättern, Hede socken, Härjedalens landskap.
Djuren släpps ut på morgonen från Ingegerd och Karl-Olof Sundeborgs fäbod.
Foto Bengt Weilert, 2001. Arkiv: Länsstyrelsen Jämtlands län.
Svartvit bild: Vallning vid Björnbergets fäbod (Björnberget) cirka 1900. Leksands
socken, Dalarna. Av den ursprungliga glasplåten återstår bara denna skärva.
Foto: Hans Per Persson, Djura. Arkiv: Lars Liss fotoarkiv, Gagnef.

ISBN 978-91-7948-228-2

© Jesper Larsson och Jamtli Förlag
Förlagsredaktör: Sara Swedenmark
Grafisk form: Lena Ljungkvist
Tryck: Berndtssons Tryckeri AB, Östersund 2009

Innehållsförteckning

Förord	7
1. Utgångspunkter	11
Syfte och frågeställningar	11
Disposition av avhandlingen	13
Teori	14
Jordbruket som system	15
Teorier om allmänningar	23
Arbetsdelning och genus	29
Materiell kultur	33
Utvecklingen i Dalarna och södra Norrland 1350–1920	34
Den senmedeltida agrarkrisen	35
1500-tal och 1600-tal	40
Marknaden	40
Krigen, soldaterna och kvinnorna	46
Skatterna	49
Klimat	51
Den agrara revolutionen 1700–1850	53
1850–1920	56
Tidigare forskning	57
Preciserade frågeställningar	72
2. Vad är en fåbod?	74
Transhumans	76
Transhumans jämfört med andra boskapssystem	80
Specialiserad djurhållning	81
Djuren i ekonomin	84
Vad utmärker fåbodsystemet?	86
Källmaterial	89
Fåbodväsendet enligt frågelistorna	90
En definition och dess konsekvenser	102
Hemfåbodar	104
Sommarladugården	108
Halvfåbodar	109
Fåbodar och äldre källmaterial	110
Slutsats	112
3. Fåbodens djurantal och utveckling	114
Undersökningsområden	115
Rättviks socken	116
Färila socken	117
Klövsjö socken	118
Varför Rättvik, Färila och Klövsjö?	119
Metod och källmaterial	120
1500 och 1600-tal	121
Älvsborgs lösen 1571	121
Komålssmöret	124
Boskaps- och utsädeslängder 1620–1641	124

Jordebok över Jämtland 1633	127
1750–1860	128
Bouppteckningar	128
Aktiva brukare	132
Gårdarnas skattekraft och alla gårdars djurinnehav	135
Djur på alla skattlagda gårdar	137
Obesuttna	138
Bouppteckningar jämfört med äldre och yngre källor	145
Storskiftet i Rättvik	146
Jämförelse med bouppteckningar	150
Sockenkarta	154
1865–1971	155
Jordbruksstatistik	155
Att jämföra djur	156
Variationer i djurantalet	159
Skillnader mellan olika källor	160
Sammanfattning	161
Antalet djur	163
Färila	163
Klövsjö	170
Rättvik	175
Befolkningsutveckling	177
Färila	177
Klövsjö	179
Rättvik	180
Jämförelser mellan Färila, Klövsjö och Rättvik	182
Slutsatser	186
Rättvik 1571 till 1830	187
Kolonisation eller fåbodar	189
Norr och söder	192
Den agrara revolutionen	197
Efter 1870	198
4. Fåbodarnas utveckling, exemplet Leksand	199
Källmaterial och metod	200
Leksand	201
Varför Leksand?	204
Källkritik	205
Undersökning	212
Flyttning av djur	215
Gränsfrågor och betestvister	228
Del i fåboden	238
Ängar, uppodlingar och betesröjningar	250
Vägar	259
Nya fåbodar	262
Överenskommelser	267
Brottmål	280
Brand	283
Övrigt	284
Gagnef 1544 till 1730-talet	284
Hänvisningar bakåt i tiden	288

Allmänningar och förvaltande	289
Fem faser i fåbodväsendet i Leksand	294
Första faser, etablering	295
Andra faser, organisering	296
Tredje faser, konsolidering och stabilisering	297
Fjärde faser, stagnation	299
Femte faser, nedläggning	301
Slutord	303
5. Fåbodar i förändring	304
Medeltiden (1300–1500)	304
Dalalagen	304
Hälsingelagen	306
Bergsjö 1487	308
Andra äldre belägg från Hälsingland	310
Jämtland och Härjedalen	311
Några sätt att göra fåbodar medeltida	313
1500- och 1600-talen	315
Fåbodlag	315
Flyttning till fåboden	316
Vallhjon	317
Mesvaror	319
Byar och fåbodar	321
Åker och äng	327
Djuren	328
De äldsta fåbodarna	331
Omläggning och expansion	332
Fåbodar och arkeologi i Sverige	335
Fåbodar i Norge	344
Den agrara revolutionen, 1700–1850	351
Vad man sökte vid fåbodarna	352
Djurens utnyttjande av landskapet	354
Vinterfoder	356
Lindbruk	358
Redskapsutveckling	373
Tröskning och linberedning	373
Järnplogen, risten och harven	374
Hemmansklyvning	376
Agrara revolutionen i fåbodområdena fram till 1850	377
Nedgång, 1850–1920	382
6. Fåbodarna och den långa vägen	385
Käll- och litteraturförteckning	394
Förteckning över kartor, figurer, tabeller, diagram, uppställningar och fotografier	413
Summary	416

Förord

”PS. Sten ville ha en doktorand till en fåbod-avhandling. Är du intresserad. Du står på min lista över ’doktorander jag skulle vilja ha’. DS”. Ett PS kan förändra mycket. Den doktorandutbildning det med tiden ledde till är nu så gott som klar och jag vill därför passa på att tacka alla som på olika sätt hjälpt mig och berikat min tid.

Den som skrev orden ovan var den som skulle bli min huvudhandledare för doktorandstudierna, professor Janken Myrdal. Jag är skyldig honom ett stort tack för all sakkunnig handledning och goda råd i svåra stunder. Han har generöst bekostat kurser för mig vid så väl UC Berkeley i Kalifornien som vid Bräckvallens fåbod i Jämtland. Studieorter vitt skilda, men som båda har fördjupat mina kunskaper. Janken och jag har haft en rolig tid ihop. Min biträdande handledare docent Per Lagerås kom in i halvtid. Det har varit nyttigt och stimulerande med handledning från ett annat vetenskapsfält. Pers stora kunskap, generösa attityd och förmåga att betona både bra och mindre bra delar av forskningen har betytt mycket för min utveckling. Per har hjälpt mig att formatera de flesta diagrammen. Tack Per för allt stöd.

Professor Carl-Johan Gadd var min opponent på slutseminariet, som vi inom agrarhistoria har nästan ett år innan disputationen. Hans stora kunskaper och skarpa analys har bidragit till att avhandlingen har förbättrats. Docent Britt Liljewall har i slutskedet kommit med värdefulla kommentarer. När jag läste kurs för professor Maria Ågren klarnade flera perspektiv.

Min hemvist under doktorandtiden har delats mellan tre institutioner. Jag har tillhört Nordiska museets forskarskola och träffarna med lärare och doktorander inom skolan har betytt mycket för mig. Docent Ulrich Langes förmåga att hålla samman starka viljor och samtidigt skapa bra seminarieverksamhet är få förunnat att klara av. Docent Sten Rentzhog som initiativtagare till skolan vill jag särskilt tacka för hans energi och aldrig sviktande tilltro till museernas och kulturmiljövårdens nytta. Att han som chef för läns museet i Jämtland föreslog att fåbodarna skulle genomlysas på nytt var behövligt. Genom professor Birgitta Svensson skapades en god länk mellan universitet och museet. Professor Janken Myrdal var också en viktig kugge i denna skola. Forskarskolan skapade möjlighet att träffa många framstående forskare och jag är glad att jag har fått mina texter lästa och kommenterade av professorerna Peter Burke och Henry Glassie. Glassie fick mig att förstå att fåbodarnas förändring måste kunna avläsas i den materiella kulturen. Till mina meddoktorander tackar jag för värdefulla synpunkter på PM och att det var

roligt att färdas på utbildningsresan med medpassagerare. Tack till: Anders Franzén, Eva Gustavsson, Ritwa Herjulfsson, Kristina Jonsson, Bo Larsson, Marianne Larsson, Björn Olofsson, Patrik Olsson, Anneli Palmsköld, Pernilla Rasmussen, Hedvig Schönbäck och Ingrid Åkesson. Till finansiärerna av Nordiska museets forskarskola, Riksbankens jubileumsfond och Kungl. Vitterhetsakademien, riktas ett särskilt varmt tack.

Min andra hemvist har varit institutionen för ekonomi vid SLU. Jag har alltid trivts på institutionen och haft en bra tid tillsammans med alla. Trots att jag inte varit anställd har jag setts som en av institutionens medarbetare och om jag behövt något har det alltid ordnats. Ett särskilt tack går till den viktiga TA-personalen som gör att maskineriet fungerar och som ständigt är närvarande. Tack till Berit Klingspor, Margareta Topel, Birgitta Norén och Lena Pettersson. Doktorander och anställda på avdelningen för agrarhistoria tackar jag för läsning av seminarietexter och umgänge. Tack till Alf Ericsson, Pia Nilsson, Inger Olausson, Eva-Lotta Päiviö, Åsa Åhrland, Cecilia Rätz, Carin Martiin, Niklas Cserhalmi, Håkan Slotte, Anders Wästfelt, Olof Karsvall och Iréne Flygare. Tack till Karin Hallgren som alltid har haft tid för små som stora uppgifter när jag behövt. Ett tack också till lektor Clas Tollin som med fast hand förde in mig på den agrarhistoriska banan genom Gruppen för agrarhistorisk dokumentation (GAD) vid Riksantikvarieämbetet och som fortfarande finns närvarande. Ett särskilt tack måste riktas till de som jag delat rum med under utbildningen. Där bli samtalen mer förtroliga och många små som stora frågor begrundas och fördjupas. Tack Örjan Kardell, Peter Cederholm, Anna Dahlström, Jacob von Oelrich och Göran Ulväng för trevlig samvaro.

Den tredje hemvisten är Länsstyrelsen i Jämtlands län där jag är anställd och dit jag varje sommar när terminen var slut i Uppsala återvänt för att tjäna staten och länet. Tack för att ni har hjälpt till och underlättat mina forskarstudier så mycket som möjligt. Min förre chef Kjell-Åke Aronsson tackar jag för att han förstod vikten av forskarutbildning och uppmuntrade mig att söka Nordiska museets forskarskola. Min nuvarande chef Lillian Rathje tackar jag för att hon sett till mitt bästa i alla situationer. Kanske är det för att jag har haft chefer som själva har disputerat som de har förstått vikten av utbildningen och att man måste kunna arbeta relativt ostört under perioder för att nå resultat. Till Johan Loock, Björn Oskarsson, Eva Karlsson, Eva Berglund, Ewa Ljungdahl och Ola Hanneryd tackas för trevlig arbetsgemenskap. Ann-Berit Semrén på personalavdelningen har varit en klippa att luta sig mot när administrativa frågor behövt diskuteras.

Många personer vill jag tacka för att de på olika sätt hjälpt mig i arbetet med avhandlingen. Ett första stort tack går till Jan-Olof Montelius i Falun för att han lånat ut sin fars excerptsamling om Leksand till mig. Utan den vet

jag inte var detta arbete slutat. En mängd andra personer har också bidragit med material, goda råd eller förklaringar. Jag vill därför tacka: Olof Holm i Stockholm, Eva Spörndly i Uppsala, Kjell Ekelöf i Delsbo, Mikael Löwe och Lena Schollin i Uppsala, Kristina Berg i Stockholm, Folke Nilsson i Klövsjö, Håkan Liby i Uppsala, Anna Ehn Lundgren i Stockholm/Uppsala, Elisabeth Westlund i Stockholm, Göran Hagberg i Östersund och Elisabeth Eriksson i Edsbyn. Landsarkiven i Östersund och Härnösand vill jag särskilt tacka för god hjälp. Lars Liss i Gagnef har låtit mig låna unika bilder från sitt bildarkiv efter fotografen Hans Per Persson i Djura. Ingela Sannesjö, Leksands kulturhus och Susanne Nyhlén vid Dalarnas museum har hjälpt mig med några fotografier. Alan Crozier har språkgranskat den engelska sammanfattningen. Ett särskilt tack till Jamtli förlag som ger ut boken. Tack till förlagsredaktör Sara Swedenmark som också har stått för korrekturläsning. Tack till Lena Ljungkvist för den grafiska formgivningen.

Boken tillägnas Marianne Hjort på Hågnvallen, Margareta Kristoffersson på Nyvallen och Gunborg Olsson på Bräckvallen. Vid era fåbodar har jag bott och tillbringat tid i såväl ladugård, mjölktrum och köksbord. Ni har fått mig att förstå lite av arbetsprocessen på fåboden och jag har känt mig välkommen och omtyckt. I tacket till Marianne, Margareta och Gunborg inbegrips också deras familjer. Den kurs jag gick på Bräckvallens fåbod sommaren 2007 fördjupade min kunskap. Tack Karl-Erik och Axel Olsson för allt ni delade med er till mig. Min läromästare på kursen var Erik Olsson och han visade mig konsten att göra smör och ost. Tack för din goda pedagogik och lärarika samtal om fåbodar och annat. Ett tack också till andra fåbodbrukare som jag arbetat med i Fåbodrikt: Anna Svensson, Karl-Olof och Ingegerd Sundeberg, Alf-Erik Kristoffersson, Anna-Karin Kristoffersson, Solveig och Folke Nilsson med flera. Calle Höglund som var projektledare i Fåbodrikt var det roligt att samarbeta med.

Sist måste också tacken riktas till hemmaplanen. Till mor för all din kärlek. Till mina syskon Niklas och Kajsa med familjer för vår gemenskap och sist till min egen familj. Anna, du förändrade allt! Forskarutbildningen blev också en livsresa. Din värme och kärlek och allt ditt stöd har varit en ovärderlig hjälp. Jag älskar dig! och Doris, Stig och Lars.

*Jesper Larsson
Vindbrostugan den 14 juli 2009*

Foto 1:1. Britta Nygårds med get, näverkont och kohorn. Gagnefs socken, Dalarna, omkring 1913. Foto: Gerda Söderlund. Arkiv: Leksands lokalhistoriska arkiv.

1. Utgångspunkter

Syfte och frågeställningar

Detta arbete om fåbodar handlar ytterst om hur jordbruksekonomin utvecklats i södra Norrland och Dalarna från 1500-talet fram till 1900-talets mitt. Särskild vikt kommer att läggas på utvecklingen under den agrara revolutionen (1700–1900). Det övergripande syftet är att förstå fåbodarnas betydelse för jordbruksekonomin och se vilken roll de spelade för jordbrukets utveckling före och under den agrara revolutionen. En förklaringsmodell för detta jordbruk kommer att presenteras.

Den agrara revolutionen innebar en stark utveckling för jordbruket i Sverige och i Västeuropa. Var de svenska fåbodarna en del i denna utveckling eller var de opåverkade, en del av ett äldre jordbruk som fanns kvar? För att fåbodarnas roll under den agrara revolutionen skall förstås behöver också äldre tiders fåbodbruk beskrivas och studien går därför tillbaka till senmedeltid. Den geografiska avgränsningen utgörs av de under 1900-talets början tre fåbodintensiva länen: Jämtlands län, Kopparbergs län och Gävleborgs län.

Den övergripande hypotesen för arbetet är att fåbodarna tillkom först i efterdyningarna av den senmedeltida agrarkrisen och att de var en del av en mer genomgripande förändring av jordbruket. Jordbruket lades om och man började nyttja resurserna på ett delvis nytt sätt, som under 1700-talet och 1800-talet fick fullt genomslag genom att man då tog landskapets resurser i anspråk för bete på ett effektivare sätt. Ett nytt jordbrukssystem växte fram, som gav området en relativ fördel, vilket bland annat manifesterades i påkostade gårdar, en omfattande handelsverksamhet och ökad specialisering.

Hypotesen står i motsats till den förhärskande synen på fåbodväsendet i Sverige och utmanar därmed den forskning som säger att fåbodarna är från järnåldern eller senast från medeltiden.¹ Den främsta orsaken till att det finns anledning att utmana synen på fåbodarna som "uråldriga" är att de senaste decenniernas forskning visat att samhället förändrats radikalt från senmedeltiden fram till 1800-talets andra hälft. Synen på agrarsamhället fram till sekelskiftet 1900 som relativt stillstående har förkastats. Den nya forskningen kring jordbruket har i stället lyft fram teman som utveckling, innovation, förändring, anpassning och beroende. Bönderna som en grupp som förändrat

¹ Se t.ex. Erixon 1918 och 1955–56, Frödin 1925, Nyman 1963a, Montelius 1975, Magnusson 1989, Brink 1994, Emanuelsson 2001, Hansson med flera 2005, Svensson 2008, Magnusson & Segerström 2009.

sitt eget jordbruk har framhållits.² Synen på den senmedeltida agrarkrisen har också förändrats. Ny forskning har visat att Sverige drabbades hårdare än man tidigare trott.³ Det är därför svårt att tänka sig att fåbodarna genomlevde denna kris i oförändrat skick. Den nya synen på jordbruks- och samhällsutvecklingen gör att man kan ifrågasätta den tidigare forskningens tolkning av fåbodarnas ålder. Fåbodarna har i den tidigare forskningen setts som relativt oförändrade och det måste i sådana fall förklaras hur de kunde vara det när det i övrigt skedde så stora förändringar.

Genom att arbeta med en hypotes som utmanar den etablerade bilden av fåbodarna kan fåbodforskningen förnyas. Fåbodarnas roll som ett dynamiskt element som förändrar jordbruket kan lyftas fram. Samtidigt kan äldre strukturer som fanns kvar bli synliga. Det internationella perspektivet är viktigt, att se det specifika och säregna i den svenska utvecklingen, samtidigt som man studerar grundläggande likheter mellan olika fåbodsystem.

De tre huvudfrågeställningarna i avhandlingen är:

- Vad är en fåbod (definition)?
- Hur gamla är fåbodarna (ursprung)?
- Vilken roll spelade fåbodarna i jordbruksekonomin?

För att det skall vara möjligt att genomföra forskningsuppgiften behövs en klar och tydlig definition av vad jag menar med fåbod. Ett fåbodbegrepp som kan användas som analysinstrument behöver tas fram. I kapitel 2 kommer jag att gå igenom hur jag ser på fåbodbegreppet och argumentera för hur jag definierar en fåbod. Redan här måste jag dock presentera definitionen för att det skall vara lättare att följa de inledande resonemangen. Den definition jag arbetar med lyder:

En fåbod var en periodisk bosättning för sommarhalvåret i syfte att utnyttja utmarkens betesresurser och för förädling av mjölk till hållbara produkter. Där fanns byggnader för människor, boskap och mjölkhantering. Fåboden var en specialiserad kvinnlig arbetsplats och den hade ett funktionellt samband med hemgården och åkerbruket och övrigt jordbruk.

När definitionen finns kan utvecklingen analyseras och förändringar inom boskapsskötseln kan diskuteras i förhållande till definitionen.

De metoder jag använder mig av kommer att närmare preciseras i varje kapitel. Här skall bara en övergripande tanke presenteras. Det långa tidsper-

spektivet ställer krav på att man har jämförbara material som spänner över större delen av undersökningsperioden. Det måste gå att jämföra uppgifter från olika tider på ett trovärdigt sätt. Därför är, som ovan sagts, en definition av vad man undersöker nödvändig. Det finns annars en stor risk att begreppet får olika innebörd under olika tider beroende på källmaterialets beskaffenhet. Det är också viktigt att göra genomgångar av några sammanhållna materialgrupper inom begränsade geografiska områden. Man kan därmed skapa en kronologi från 1500-talet och fram till att fåbodarna börjar försvinna. Genomgången skapar ett skelett som sedan andra mer spridda uppgifter kan relateras till. Eftersom två större genomgångar av material från 1500-talet fram till 1900-talet görs (kap. 3 och 4) skapas två sådana kronologier. Två genomgångar skapar inte bara en hållbarare kronologi, det gör det också möjligt att jämföra utvecklingen och se likheter och olikheter.

Den första av de stora undersökningarna är en genomgång av djurutvecklingen från 1500-talet till 1900-talet i tre socknar (kap. 3). Den andra är en genomgång av domboksmaterial om fåbodarna från Leksands socken i Dalarna kompletterad med uppgifter från Gagnefs socken (kap. 4).

Disposition av avhandlingen

I kapitel 1 kommer först de teoretiska utgångspunkterna för avhandlingen att diskuteras. Därefter kommer en historisk bakgrund att ges för att fåbodväsendets utveckling skall kunna förstås. Bakgrunden består av två delar. Först kommer den svenska scenen att behandlas i ett bredare perspektiv, där frågor som haft betydelse för fåbodbrukets utveckling lyfts fram. Därefter kommer den tidigare forskningen om fåbodarna att presenteras. Med denna som bakgrund kan frågeställningarna preciseras och de empiriska undersökningarna börja.

I kapitel 2 kommer fåbodbegreppet att definieras och sättas in i ett globalt perspektiv. Här kommer också djurens roll i ekonomin att närmare beskrivas. I kapitel 3 kommer en beräkning av antalet djur i tre socknar att göras för att få en bild av hur boskapsskötseln utvecklats från 1571 till 1971. Djurantalet kommer att relateras till befolkningsutvecklingen och förändringar mellan enskilda djurslag tas fram. I kapitel 4 kommer utvecklingen inom en socken att närmare studeras. Här är det organisationen kring fåbodväsendet och utnyttjandet av utmarken som står i centrum. I kapitel 5 kommer fåbodarna att relateras till det övriga jordbruket. Frågan som skall besvaras är vad som hände i jordbruket och hur det står i relation till fåbodarnas utveckling. I ett kort, avslutande kapitel diskuteras fåbodarnas ursprung, utveckling och nedgång utifrån samhällsutvecklingen med särskilt fokus på teorin om agrara system, som presenteras nedan.

² Se t.ex. Det svenska jordbrukets historia 1998–2003, se särskilt band 3, Gadd 2000.

³ Se t.ex. Myrdal 2003, Antonsson 2004 och Lagerås 2007.

Teori

Det behövs teoretiska verktyg för att se om någon förändring skedde inom fåbodväsendet. Avhandlingen omfattar en tid på mer än 600 års utveckling, från senmedeltiden till 1900-talets mitt. Att arbeta med ett så långt tidsperspektiv, ställer krav på att resonemangen renodlas och att utgångspunkterna är klara och tydliga. Risken med ett långt tidsperspektiv är, som Nils-Gustav Lundgren påpekar, ”att framställningen blir så abstrakt, eller kanske primitiv, att den uppfattas som irrelevant, särskilt av den som väl känner mångfalden, nyanserna och de många komplexa, och ofta motsägande dragen i samhällenas uppbyggnad och funktion under skilda tidsepoker”.⁴ Jag kommer därför att inrikta mig på de ekonomiska aspekterna av fåbodväsendet, produktionens inriktning, organisering och förändring. Det är därmed ekonomi i dess ursprungliga betydelse, hushållning och förvaltning. Med det betonas att fåbodarna var en del av hushållens ekonomi och att det är viktigt att se hur hushållen förvaltade dem. Med en hushållsekonomisk utgångspunkt kommer sociala och kulturella aspekter på fåbodväsendet att få en nedtonad roll. Det är ett val jag har behövt göra för att bättre kunna lösa avhandlingens frågeställningar.

Fåbodarna och deras roll i jordbruksekonomin framstår i mycket av den tidigare forskningen som tämligen statisk eller att förändringen sker enligt en evolutionär modell. En teoribildning bör, för att kunna utmana sådana föreställningar, hjälpa till med att lyfta fram nya drag inom boskapsskötseln och se om de nya dragen fick betydelse för det övriga jordbruket och den agrara ekonomin. En övergripande teoretisk tanke som betonar förändring inom agrarhistorien är tanken på att agrara system består av tekniska komplex och att övergången från ett system till ett annat sker språngvis. Enligt den teorin kan inte utvecklingsförloppet förklaras genom enskilda innovationer utan det måste ses som sammanhängande tekniska komplex där jordbrukets förändringar inte förklaras som ett förhållande mellan människan och naturen på lokalplanet utan övergripande samhällsförklaringar måste till. Teorin går tillbaka på hegeliansk dialektik och betonar att förändringen byggs upp av motsättningar inom systemet och tendensen till överdrift.⁵

Men en övergripande teori om agrara system ger inte tillräckliga verktyg för att få fram hur konkreta förändringar inom det jordbrukssystem där fåbodarna var en del skall bli synliga. Om hypotesen att fåbodarna växer fram efter den senmedeltida agrarkrisen stämmer måste det ha berott på förändringar i samhället som var så stora att bönderna förändrade produktionssystemet. För att kunna fånga in sådana förändringar behövs teorier som gör förändringarna inom bondesamhället synliga. En stor förändring, som framväxten av fåbod-

ar, måste ha fått betydelse för vad man producerade, hur produktionen organiserades och vem som producerade vad. Det bör ha fått konsekvenser för markanvändningen, var man hade för slags boskapsskötsel och åkerbruk. Det måste ha fått konsekvenser för redskapsutvecklingen och för odlingssystemen.

För att kunna bedriva fåboddrift behövs en organisation för arbetet. För att förstå ett jordbruk med fåboddrift behövs det därför en teori om hur människorna organiserade sig. Fåbodarna fanns på mark som före jordskiftena under 1800-talet ägdes gemensamt av socknen eller byn, så kallade allmänningar. Elinor Ostroms teorier om förvaltning av allmänningar kan därför hjälpa till att förklara utvecklingen av fåbodväsendet och för att se hur en expansion av fåbodväsendet gick till.⁶ För att analysera fåbodarna behövs också teorier om den materiella kulturen samt om arbetsdelningen i samhället.

Kan man visa på förändringar inom bondesamhället från 1500-talet till 1800-talet och de kan kopplas till ett fåbodväsende bör det tala för att fåbodarna växer fram under denna tid. Kan inte några förändringar iakttas, eller endast mindre, bör det tala för att fåbodarna har varit en del av det agrara systemet innan min undersökningsperiod börjar.

Jordbruket som system

Den övergripande teorin om jordbrukets utveckling som jag arbetar med har som utgångspunkt att jordbruket med boskapsskötseln ses som ett system, ett sammanhängande tekniskt komplex. Förändringar i systemet sker i språng och är inte knutna till enskilda innovationer. Ett sådant tekniskt komplex kan därför indelas i tre faser; 1) dess etablering; 2) dess stabilisering och 3) dess undergång.⁷ Fåbodväsendet som det framträder under 1700- och 1800-talet ingår i ett sådant tekniskt komplex och det har gårdsbruket och byn som utgångspunkt. Produktionen på fåboden står i förbindelse med åkerbruket och foderinsamlingen och de redskap som finns inom detta jordbruk är med om att sätta ramarna för produktionen. För att förstå det tekniska komplexet måste varje enskild del analyseras i ljuset av att det ingår i ett system.

I Sverige är det framför allt Janken Myrdal som har skrivit om systemteorin inom agrarhistorien och tankesättet genomsyrar många av hans skrifter. De teoretiska utgångspunkterna finns i hans avhandling om medeltidens åkerbruk och i hans och Johans Söderbergs verk om 1500-talets agrara ekonomi, *Kontinuitetens dynamik*. Kortare sammanfattningar av tankarna finns i två uppsatser från 1990-talets slut.⁸ De bakomliggande teoretiska resonemangen

⁶ Ostrom 1990.

⁷ Myrdal 1999b s. 7 ff.

⁸ Myrdal 1985, Myrdal & Söderberg 1991, Myrdal 1997 s. 302–322 och Myrdal 1999b s. 7–19.

⁴ Lundgren 1987 s. 11.

⁵ Myrdal 2006 se särskilt 67 ff, 79 ff och 101 ff.

finns utvecklade i boken *Motsatstänkandet i praktiken* som utkom 2006. Myrdal ger där en historiefilosofisk bakgrund till teorin.⁹ Jag skall inte gå in på alla dess tankar här utan nöja mig med att lyfta fram några delar som kan ge teoretiska verktyg att förstå fäbodväsendets utveckling i Sverige. Att jag väljer systemteorin som utgångspunkt för analysen betyder inte att jag delar alla Myrdals värderingar och åsikter, som de uttrycks i hans historiefilosofiska utläggningar. Orsaken till att jag arbetar med systemteorin är att jag menar, att analysmetoden har visat sig användbar när man prövar den mot empiriskt material. Systemteorin fungerar bra för att förklara övergångar mellan olika agrara system och för att förklara hur respektive system fungerar.¹⁰ Den tillåter också att man tar in andra teoretiska utgångspunkter för att förklara utvecklingen. De viktigaste begreppen för mig i teorin är agrara system och agrartekniska komplex samt krisens roll för utvecklingen.

System betyder att något är sammansatt av olika delar och att de är inbördes förbundna. Några viktiga egenskaper för ett system är att det är avgränsat samt att inget enskilt element är det absolut dominerande. I ett teknisksystem kan det finnas något eller några element som är mer dominerande än andra, men jordbrukssystemet kan aldrig förstås genom att man bara studerar ett element. Det viktiga för en empirisk forskare är därför att se vilka element som hör samman, hur de hör samman och vilka som är mer bestämmande än andra.

I systemet ingår både tekniska och sociala strukturer. För att beskriva de tekniska systemen används begreppet tekniska komplex eller agrartekniska komplex. De olika delarna i ett sådant tekniskt komplex kommer att gynna varandra och de kan också vara en förutsättning för varandra. Övergången från ett tekniskt komplex till ett annat är kostsamt med investeringar i jord, redskap och infrastruktur. I valet mellan att totalt förändra systemet och att förbli vid det gamla väljer människor som regel att utveckla det gamla systemets alla möjligheter och när det är uttömt inträder stagnation.¹¹ En stagnation som sedan kan leda till en kris. Som Myrdal påpekar är teorin om tekniska komplex inte originell utan liknade tankar har framförts av många som studerat teknik.¹²

För att förklara övergången från ett agrarsystem till ett annat är krisens roll viktig. För att förstå hur krisen uppstår är framväxten av motsättningar inom systemet centrala och att motsättningarna bland annat bottnar i människans benägenhet till överdrifter. Ett vanligt sätt att uttrycka denna motsättning är

genom triaden: tes-antites-syntes.¹³ Motsättningarna framträder i olika skepnader och ur motsättning uppstår något nytt. Tendensen till överdrift kommer ur motsättningarna. Myrdal uttrycker det som att "[m]änniskans tendens att organisera världen bär i sig förstörelse, eftersom en tendens (tesen), alltid drivs för långt innan den hejdas av mottendensen (antitesen). Först genom sammanbrottet upprättas syntesen."¹⁴

Krisen kan leda till undergång men också till utveckling (syntesen). Krisen skall därför inte bara ses som ett steg tillbaka eller något som försenar utvecklingen. Reaktionen på krisen kan i stället vara ett uttryck för samhällsstrukturens omvandling.¹⁵ Genom att de tekniska komplexen under lång tid är stabila och förändras genom kriser sker utvecklingen i språng. Trots att krisen kan leda till utveckling kan Myrdals teori betraktas som pessimistisk i och med att det är människans benägenhet till överdrifter som orsakar krisen.

Av det sagda förstår vi att ett utvecklingsförlopp inom jordbruket inte kan beskrivas som enskilda innovationer utan måste förstås som sammanhängande tekniska komplex. Förändringar har sin grund i en kris eller stagnation i ett etablerat jordbrukssystem, som därmed förändras och banar vägen för ett nytt jordbrukssystem. Processen innebär att flera viktiga faktorer förändras ungefär samtidigt. I övergången från ett jordbrukarsamhälle till ett samhälle som vilar på annan ekonomisk grund kan krisen också leda till att man lämnar jordbruket för andra näringar.

För undersökningsområdets del kan det vara så att grunden läggs för en ny jordbruksekonomi under 1500-talet och 1600-talet i efterdyningarna av den senmedeltida agrarkrisen. Men 1600-talet var också en period av stora påfrestningar på bondeekonomin som kan ha framkallat förändringar. När det ekonomiska trycket på bönderna lättade kunde jordbruket under 1700-talet expandera och gjorde det ganska fort. En bärande tanke för teorin är att den dynamik och utveckling, som präglar den agrara revolutionen, grundläggs under en tidigare period och för att förstå jordbruksekonomi inom fäbodområdet måste de tidigare förutsättningar studeras. Fäbodarna skulle kunna ses som en strategi för bönderna att utveckla jordbruket under en fas, men att man senare blir tvungen att lämna det för att utvecklingen tog en ny vändning där fäboddrift inte längre var lönsam. Systemanalyser förekommer i litteraturen både uttalade och outtalade. Örjan Kardell har i sin avhandling om gärdesgårdar ett avsnitt där han utvecklar sina tankar kring agrarhistorisk systemteori.¹⁶ Andra, som ekonomhistorikern

⁹ Myrdal 2006.

¹⁰ Myrdal 1997.

¹¹ Myrdal 2006 s. 79 f och 106 ff.

¹² Myrdal 2006 s. 113.

¹³ Myrdal 2006 s. 74.

¹⁴ Myrdal 2006 s. 128.

¹⁵ Myrdal 2005 s. 91.

¹⁶ Kardell 2004 s. 21–26.

Carl-Johan Gadd, har i sin avhandling *Järn och potatis* ett systemtänkande inom jordbruket även om han aldrig explicit använder de orden. Han kan visa på hur förändringen av grödorna på åkern, kreatursstockens sammansättning och antal, jordbruksredskapens utveckling, transporter och kommunikationer och odlingssystemens förändring är beroende av varandra och hur de hör ihop.¹⁷ Gadd tar upp krisens roll för utvecklingen i och med att han betonar att man löser betesbristen under 1700-talets slut genom att gå över till ny teknik som spar på dragare. Man kunde på det sättet drastiskt minska foderåtgången för djuren och därmed lägga mer jord under plogen.¹⁸

Det fembandsverk om Sveriges agrarhistoria som gavs ut från slutet av 1990-talet kan också sägas vara präglad av systemtänkande.¹⁹ En av de internationellt mer kända agrarhistoriska forskarna som använder sig av systemtänkande är James McCann. I en studie av Etiopien beskriver han hur systemet att plöja med oxen förändrade jordbruket och jordbrukssamhället på ett genomgripande sätt och han talar därför om ”*The ox-plow revolution*”. En rad förändringar ägde rum ungefär samtidigt, bland annat förnyades markanvändningen genom att man allt mer övergick från fleråriga grödor till ettåriga. Det fick i sin tur inverkan på hur arbetsrytmen över året var och arbetsfördelningen mellan könen kom också att förändras. Boskapsstockens sammansättning ändrades från att tidigare i huvudsak varit inriktad på mjölkproduktion till att man nu hade djuren för arbete.²⁰

Systemanalyserna kan göras på olika nivåer. En del inom jordbruket kan analyseras som ett system med en rad olika delar. Ett exempel är hur Myrdal i sin avhandling om medeltidens åkerbruk ser åkerbruket som ett system där de olika arbetsmomenten var direkt eller indirekt relaterade till varandra och varje företeelse växelverkade med flera andra.²¹ Man kan också analysera jordbruket på en gård, by eller socken sett som ett system, där hela jordbrukets ekonomi, människor och olika produktionsområden analyseras som delar som påverkar varandra. I avhandlingsarbetet kommer fokus att ligga på det senare perspektivet, där faktorer som övrig boskapsskötsel, åkerbruk, ängsbruk och bisysslor kommer att analyseras i förhållande till fåbodbuket. Den norske etnologen Ragnar Pedersen skriver i boken *Seterbruket på Hedmarken* att vart element i helheten var koordinerat och anpassat till varandra och att säterbruket ingick i system som funktionellt hör ihop med gårdens produktionssystem.²²

¹⁷ Gadd 1983.

¹⁸ Gadd 1983 s. 259 ff.

¹⁹ Det svenska jordbrukets historia 1998–2003.

²⁰ McCann 1995 s. 69–83, särskilt s. 70.

²¹ Myrdal 1985 s. 151.

²² Pedersen 1974a s. 9.

Man måste dock vara lite försiktig i systemanalyser. Det finns en risk att man förklarar alla delar som en del av ett system där de har en given roll. Inom vissa gränser kan man hitta olika lösningar på ett likartat problem och är därmed inte slaviskt bunden till ett visst system.

I systemanalysen kan man inte bara se jordbruksutvecklingen som ett förhållande mellan människan och de lokala ekologiska faktorerna, utan övergripande samhällsförklaringar måste till för att förklara människans strategier och val. Det kan tyckas som en ganska självklar utgångspunkt, men fåbodforskningen fram till 1970-talet har i hög grad sett fåbodarnas olika uttryck som exempel på en kvarleva av äldre tiders näringsliv och ett uttryck för hur människor levde i växelverkan med naturen. Fåboden sågs som den yttersta utposten mot vildmarken.²³ Den äldre forskningen såg varje bygd som en isolerad enhet som utvecklade en egen individuellt präglad organisation och bebyggelse.²⁴ (Se vidare sidan 57 ff.). Ett motsatt perspektiv har den skogsarkeologiska forskningen från 1990-talet haft som i stället betonat utmarken som en inbjudande värld av resurser som människan alltid har utnyttjat.²⁵

För att förstå fåbodens framväxt skall därför boskapsskötselns förhållande till handelns utveckling diskuteras. En specialiserad djurhushållning kan vara resultatet av en vidgad marknad. Den ökande handeln skulle då vara en orsak till att bönderna mer effektivt började utnyttja avlägsna delar av utmarken för bete. En omläggning av jordbruksdriften kunde därigenom ske mot en större andel boskapsskötsel och en intensivare mjölkproduktion.²⁶ Även andra faktorer, utanför böndernas direkta kontroll, skall lyftas fram för att se hur det påverkade boskapsskötseln. Jag tänker främst på krigen, skatterna och klimatet.

I ett agrartekniskt komplex måste ett tekniskt element anpassas till ett helt system av andra tekniska element för att få spridning.²⁷ Ett tekniskt komplex har därför en etableringsfas, en stabiliseringsfas och en nedgångsfas. Dessa faser kan vara olika långa, etableringsfasen kan till exempel vara betydligt längre än de andra faserna. Å andra sidan kan man i nedgångsfasen hålla kvar vid det gamla systemet därför att inga andra möjligheter finns. Överbefolkning kan ge upphov till att man strävar efter maximal produktion och inte efter vinst och det kunde få till konsekvens att man ägnade sig åt en produktion som var oekonomisk. Det är också viktigt att betona att dessa system aldrig kan vara helt allena rådande eller perfekta. Genom att ett tekniskt komplex ersätter ett

²³ Erixon 1918 s. 32 f. Frödin 1929 s. 170 ff.

²⁴ Frödin 1929 s. 177. Frödin 1935a s. 79 f.

²⁵ Se t.ex. Svensson 1998.

²⁶ Salvesen 1979 s. 167. Myrdal & Söderberg 1991 s. 223.

²⁷ Myrdal 1999b s. 7. Teknik definierar Myrdal som ”metoder och medel för att skapa materiella nyttigheter” s. 11.

annat finns det hela tiden delar av minst två sådana komplex samtidigt. Man kan uttrycka det som att man är i ett men är på väg mot ett annat, samtidigt som det kan finnas rester av ett tredje äldre komplex kvar.

Fäbodgränsen och jordbrukssystem

Sydgränsen för fäbodväsendets utbredning vid 1800-talets slut kallas fäbodgränsen. Den löper från nordligaste Bohuslän i en linje norr om Väneren till Norduppland (se karta s. 116). Fäbodgränsen sammanfaller till stor del med den klimatiska norrlandsgränsen, limes norrlandicus. Klimatet gör bland annat att eken och hasseln når sin nordgräns här. Att klimat och därmed odlingsbetingelser har skilt sig åt norr och söder om gränsen har gjort att gränsen för den etnologiska forskningen framträdde som en av de tydligaste kulturgränserna i det äldre bondesamhället. Norr om gränsen var näringslivet i mycket baserat på boskapskötsel, söder om gränsen på åkerbruk. Fäbodgränsen har därför setts som en gräns mellan två hushållningssystem. Skillnaderna märktes bland annat i den materiella kulturen, matkulturen och byggnadskulturen. I Nord-sverige har mjölkhushållningen haft en framträdande roll, man har haft torra ojästa bröd, kärran har använts för lättare transporter. I söder har mjölkhushållningen inte varit lika utvecklad, man har haft jästa bröd och vagnen har varit vanligare än kärran. Oxen var det vanliga dragdjuret söder om gränsen medan hästen användes norr om gränsen. Härbren på stolpar för förvaring av spannmål och mat fanns i norr och inte i söder. Även i möbler kunde skillnader iakttas. I bebyggelsen var det den nordsvenska gården som hörde hemma i området norr om fäbodgränsen. Den nordsvenska gården förknippas med många fristående byggnader, ett månghussystem, att flera av huvudbyggnaderna tillsammans bildade en sluten gårdsfyrcant med grästun dit djuren inte hade tillträde och att liggtimmer var det vanligaste byggnadsmaterialet. Söder om fäbodgränsen fanns andra gårdstyper. Det kallare klimatet i norr gjorde att man hade eldstad i vinterfähuset, vilken inte var vanligt i söder.²⁸

Tanken på en kulturgräns har också utsatts för kritik. Man har pekat på att områdena inte varit så homogena inbördes och några av skillnaderna mellan områdena har ifrågasatts. Till dem hör den sociala homogeniteten som har sagts utmärka området norr om fäbodgränsen och att man sett fäbodområdena som reliktområden. Inom forskningen kom man ibland att överdriva gränsens betydelse och man måste därför ifrågasätta en del av det som skrivits om kulturskillnader mellan områdena.²⁹ En annan kritisk synpunkt är att de som utvecklade tankarna om kulturgränsen inte arbetade med förändring över tiden. Samtidigt måste man konstatera att det i slutet av 1800-talet fanns

²⁸ Nyman 1952, Erixon 1957.

²⁹ Berg 1983.

grundläggande skillnader som gör att det fortfarande är relevant att diskutera skillnader norr och söder om fäbodgränsen. Vilken bakgrund dessa skillnader hade och hur länge de funnits är däremot fortfarande till stor del en öppen fråga.

I förhållande till teorin om agrara system menar jag att fäbodarna, som de framträder under 1800-talets andra hälft, ingick i ett tekniskt komplex som gjorde att jordbrukssystemet norr om fäbodgränsen inte direkt går att jämföra med det söder om denna gräns. Jordbrukssystemet i norr hade en egenart och det måste analyseras utifrån sina egna förutsättningar, inte genom modeller hämtade från södra Sverige. Tanken att fäbodarna ingick i ett sådant komplex kan upplevas som en tvångströja och det finns en risk att man ger en allt för stereotyp bild av fäbodarna för att de skall passa ”modellen”. Men som Britt Liljewall påpekat har modelltänkandet inget självändamål utan syftar till att skapa ett system för de uppgifter vi kan få fram. Hon menar att en heltäckande modell också kan öka medvetenheten om luckorna i informationen och därför *”inbjuda till diskussion om innehållet också i det skenbara tomrummet”*.³⁰ Genom att använda sig av systemteori kan fäbodarnas roll inom jordbrukssystemet undersökas, men man kan också analysera vad som hände med fäbodarna när jordbruket utvecklades.

Det är rimligt att tänka sig att jordbruket i södra Norrland och Dalarna kunde expandera genom att utmarken användes allt intensivare för boskapskötsel med hjälp av fäbodar och att det måste ha fått konsekvenser även för andra delar av jordbruket. Rimligen har det påverkat markanvändning, redskapsutveckling och odlingssystemen, men också arbetsfördelningen i samhället. Det ojämnt fördelade jordbruksarbetet över året kunde också få konsekvenser för hur man kompletterade jordbruksnäringen med bisysslor under den tid då jordbruksarbetet var mindre betungande, företrädesvis på vintern. En förutsättning för sådana bisysslor var en marknadsintegration där de produkter man tillverkade och tjänster man tillhandahöll kunde avsättas och andra, som man saknade, köpas in.

Den långa vägen

Inom den agrarhistoriska systemteorin används ibland ”den långa vägen” som en modell för att förklara jordbrukets långsiktiga utveckling i Sverige från Kristi födelse fram till 1900-talets början.³¹ ”Den långa vägen” beskriver hur olika agrartechniska komplex ersätter varandra och att i övergångarna mellan dem sker en stagnation, eller en kris, i jordbruket innan nästa agrartechniska komplex tar vid. Modellen beskriver hur de nya agrartechniska komplexen,

³⁰ Liljewall 1999 s. 22.

³¹ Myrdal 1997 s. 320. Kardell 2004 s. 24.

när de väl etablerats, får produktionen av jordbruksprodukter i samhället att öka. Det sker för de äldre perioderna i språng medan övergången från den agrara revolutionens jordbruk till den industriella revolutionens jordbruk kan ske utan att man tappar i totalproduktion. Grafen talar om totalproduktion och skall väl inte kritiseras för något den inte säger sig visa, men det bör ändå framhållas att den med sitt makroperspektiv kan ge en missvisande bild.

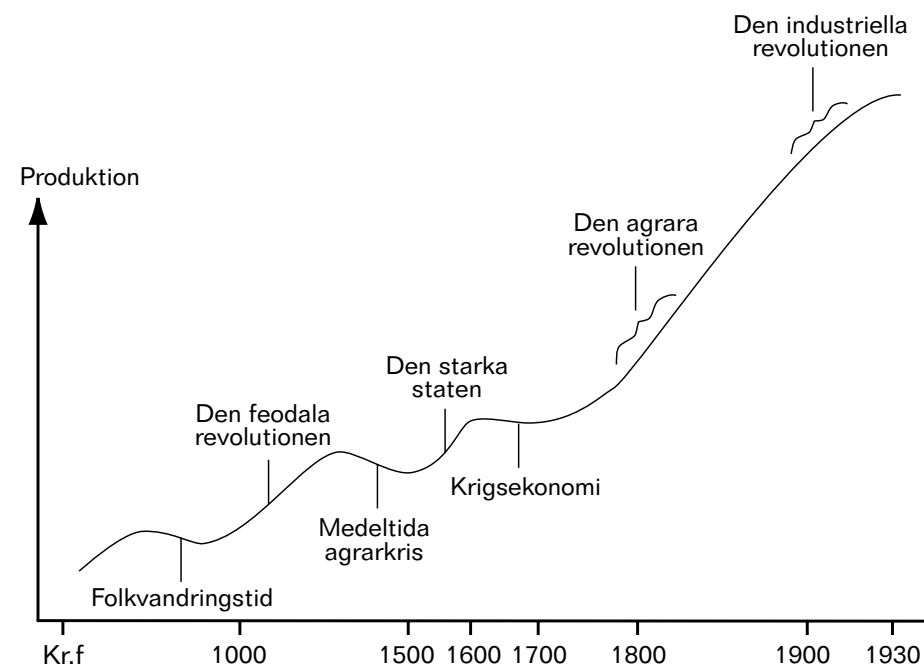
En sådan är att Sverige kan upplevas som homogent. Om min utgångspunkt att jordbruket i norra och södra Sverige på avgörande sätt skiljde sig åt stämmer bör människorna i områdena också delvis ha reagerat på olika sätt inför de påfrestningar jordbruket genomlevde efter den senmedeltida agrarkrisen, under krigsekonomin på 1600-talet och i övergången till industrisamhällets jordbruk under 1800-talets senare del. Det finns därför anledning att fråga sig om det inte fanns flera system inom ”den långa vågen”, i alla fall om man menar att grafen illustrerar jordbrukets utveckling inom hela Sverige.

”Den långa vågen” kan sägas beskriva segrarnas historia, de bönder som ökade avkastningen. Grafen får oss inte att förstå att övergången från ett agrarsystem till ett annat under 1800-talet innebar en kris på många sätt. Uttryck för krisen var en proletarisering av många av landsbygdens människor och under 1800-talets senare del en omfattande emigration. Men krisen drabbade Sveriges jordbruk olika beroende på var man bodde. Som vi senare kommer att se så innebar det sena 1800-talet en kris för fåbodväsendet och Dalarna drabbades tidigast. En sådan stor förändring av jordbruket som nedläggelsen av tusentals fåbodar och en koncentration av boskapsskötseln till inägojorden måste på många sätt beskrivas som en kris och inte bara en omstrukturering.

Utvecklingen inom jordbruket skedde naturligtvis inte bara genom att man gick från ett tekniskt komplex till ett annat. Inom stabiliseringsfasen kom en mängd större och mindre innovationer att göras. Möjlighet till utveckling och förbättringar fanns inom ett tekniskt komplex. Många exempel på detta kan ges. Här skall endast två nämnas, båda hämtade från Göran Ulvängs avhandling om Lagunda härad i Uppland. Ulväng kan visa att jordbrukarna kunde öka antalet djur före växelbrukets införande genom att förbättra foderproduktionen. De kunde också utveckla byggandet inom befintlig teknik under 1700-talets andra hälft och 1800-talets början.³²

³² Ulväng 2004 s. 61 f, 65, 90 och 229.

Figur 1:1. Den långa vågen, en bild av produktionens vågrörelse.

Anm. Produktionens höjd är inte angiven i absoluta tal.

Källa: Kopia efter Myrdal 1997 s. 320.

Teorier om allmänningar

Ett sätt att fånga om fåbodarna växte fram efter den senmedeltida agrarkrisen är att se hur fåbodarna påverkade böndernas organisation. Före jordskiftena under 1800-talet utnyttjade fåbodarna framför allt mark som förfogades av socknen eller byarna gemensamt, allmänningar. Även efter jordskiftena fanns det ofta i fåbodområdena kvar bestämmelserna om att utmarksbetet kunde nyttjas kollektivt. Trots att marken hade blivit privatägd kunde djuren ”beta fritt på skogen” och djuren kunde gå ”klöv om klöv”. Mulbetesrätten på utmarken var som tidigare kopplad till jordäggande i byn. Inom vissa områden i Kopparbergs län, men också i sydvästra delen av Gävleborgs län kom allmän-

ningarna att leva kvar. I samband med storskiftet och avvitrningen avsattes så kallade besparingsskogar eller allmänningsskogar.³³

Diskussionen om användandet av allmänningar fick ett genombrott med Elinor Ostroms bok *Governing the Commons* som kom 1990. Den trycktes 2007 för tjugonde gången och kan redan ses som en modern klassiker. Boken kretsar kring frågan hur man hanterar gemensamma resurser. Ostrom benämner dem *common-pool resources*, förkortat (CPR). (Jag kommer för det mesta att använda ordet allmänningar). Hon ser likheter i hur man har hanterat denna typ av resurser över hela världen. Ostrom är i inledningen i boken kritisk till det tidigare synsättet på allmänningar. Kritiken tar sin utgångspunkt i en uppmärksammas artikel av Garrett Hardin i *Science* 1968. Han myntade där begreppet ”*The Tragedy of the Commons*”. I artikeln beskrev Hardin hur allmänningar överutnyttjades.³⁴ Han exemplifierade med herden som ökar antalet djur på en allmänning där det också finns andra herdar. Den herde som ökar antalet djur får hela vinsten av ökningen medan skadan av ett ökat antal betesdjur delas av alla herdar. Hardin menade att herdarna var rationella och därför ville maximera sin avkastning. Hardin var inte den första som menade att allmänningar leder till överutnyttjande, redan Aristoteles hade framfört att på en allmänning tänkte användarna främst på sig själva och inte på det allmänna intresset.³⁵ Mellan Aristoteles och Hardin hade många tänkt och uttryckt samma tanke och den finns också med i bakgrunden till uppdelningen av skogen i samband med jordskiftena i Sverige under 1700- och 1800-talet.

Att Hardins artikel blev så uppmärksammas berodde på att den kom under en tid då diskussionen om jordens tillgångar blivit allt intensivare, man hade insett att de var ändliga. Hardin använde bilden av betesallmänningen som överutnyttjades som en metafor för det vid den tiden mycket diskuterade problemet med överbefolkning och nedsmutsning av luft och hav. Nedsmutsningen är ett exempel på hur allmänna resurser missbrukas. Tanken på att allmänningarna överutnyttjades låg nära andra tankar vid samma tid. Mancur Olson hade 1965 i *The Logic of Collective Action* hävdade att det är svårt för människor att sätta det kollektiva intresset före det individuella. Med bilden av fripassageraren (*free-rider problem*) fick man en bild av hur några personer sätter sitt eget intresse över kollektivets och överutnyttjar gemensamma resurser. Problemen gällde inte bara för gemensamma betesmarker, utan kunde lika väl användas för att beskriva hur det gick med gemensamma fiskevatten,

³³ Liljenäs 1982 s. 4 ff. Allmänningsskogar avsattes också i Norrbotten och Västerbotten, främst i Lappland.

³⁴ Hardin 1968 s. 1243–1248.

³⁵ Ostrom 1990 s. 2.

ängsmarker och bevattningssystem. Det kan användas för alla resurser som ägs gemensamt, som vägar, luft och hav. Dessa kollektivt utnyttjade resurser kan både vara naturligt skapade resurser (t.ex. fiskevatten) och resurser skapade av människan (t.ex. bevattningssystem).

Hardins idéer vann stort gehör. Lösningen på allmänningarnas dilemma följde två spår. Det ena alternativet var att privatisera dem, det andra var att förstatliga dem (socialism).³⁶ Genom privatisering skulle resursen hamna hos en person eller institution som kunde ta ansvar för den och ett överutnyttjande skulle slå tillbaka direkt mot ägaren. När de var privat ägda skulle fripassagerarna försvinna. Med ett förstatligande av marken skulle man i stället kunna införa kontrollmekanismer och fördelning av resurser och därigenom förhindra överutnyttjande. Elinor Ostroms stora bidrag till diskussionen om allmänningar är att hon lyfter fram en tredje ståndpunkt. Hon hävdar, efter omfattande empiriska studier, att allmänningar inte alls behöver leda till överutnyttjande. Genom självförvaltning av de gemensamma resurserna tar i stället användarna ansvar och brukar dem på ett uthålligt sätt. Allmänningar var inte som många tidigare tänkt sig öppna för alla.³⁷ De har när de fungerar väl en avgränsad användargrupp.

Ostrom kan visa att människor oftast inte beter sig som Hardin och Olson sagt att de skulle göra. Det vanliga är i stället att de som har en gemensam resurs samarbetar runt den. I *Governing the Commons* ger hon många exempel, från skilda delar av världen på hur en sådan självförvaltning har gått till. Hon ger exempel på organisationer som fungerar och fungerat väl, men hon lyfter också fram exempel där man inte lyckats eller haft problem. Ostrom har kommit fram till sin teori genom empiriska studier av alpängar i Schweiz, japanska byar med skogsallmänningar, bevattningsanläggningar i Spanien och Filippinerna, grundvattenbassänger i Kalifornien, kustfiske i Turkiet och Sri Lanka, etc. Alla utnyttjar gemensamma resurser och hos alla finns det gemensamma drag hur man organiserar samarbetet. Och som Sörlin påpekat borde man också kunna se de ”*nordsvenska byarnas sinnrika fjäbodväsende på liknande sätt*”.³⁸

För att dess common-pool resources eller allmänning skall fungera på ett långsiktigt uthålligt sätt krävs att några kriterier är uppfyllda.³⁹

- 1 Det måste vara klart definierat vilka som får använda allmänningen och allmänningen måste också ha klart definierade gränser. Så länge det finns

³⁶ Ostrom 1990 s. 9.

³⁷ Se t.ex. Hardin 1968 s. 1244 sp. 3. Hardin skriver ”[p]icture a pasture open to all”

³⁸ Sörlin 2006.

³⁹ Ostrom 1990 s. 88-102.

osäkerheter om dessa frågor kan förvaltningen inte ske på ett bra sätt och i värsta fall kan resursen förstöras av personer utifrån.

- 2 Det måste finnas bra och anpassade regler som gör att det finns en balans mellan uttag, nytta och lokala förhållanden. Det innebär regler för vilken tid man får utnyttja resursen, var den får användas och med vilken teknik.
- 3 De som berörs av reglerna för området skall också kunna vara med och påverka reglerna. Det gör att reglerna bättre kan anpassas till faktiska omständigheter.
- 4 Det är viktigt att man genom övervakning kan se till att reglerna efterlevs. De som övervakar kan vara användarna själva eller så är de som övervakar ansvariga inför användarna.
- 5 Sanktioner behövs mot dem som bryter mot reglerna. Bestrafningen bör vara anpassad till överträdelsens art och administreras av användarna själva. Böter bör vara låga till att börja med. Kostnaden för övervakningen är ofta låg genom att den är en biprodukt av att man använder allmänningen. Att systemet fungerar visas av att den som avslöjar någon som fuskas ökar sin status inom gruppen. Det sker genom att det är i allas intresse att området sköts efter de regler som är upprättade. Genom olika mekanismer kan man stimulera övervakningen. Vid de spanska bevattningsanläggningarna, *huer-tas*, och på japanska allmänningar får vakterna del av böterna.
- 6 Det skall finnas sätt att lösa konflikter mellan användarna och mellan användarna och myndigheter. Konfliktlösningen skall vara billig och snabb och ske i lokalsamhället. Även om reglerna kan tyckas klara och enkla kan de tolkas olika mellan individer och även om man vill följa reglerna kan man göra misstag. Konfliktlösningen kan vara ganska informell, men också utvecklas till domstolsförhandlingar.
- 7 Användarna har rätt att organisera sig som de vill och kunna skapa regler utan att de finns formell lagstiftning. Om en extern myndighet ser sig som det enda som kan skapa regler kommer det att vara svårt för de lokala användarna att sköta området över längre tid.
- 8 Större och mer komplexa organisationer behöver kunna organisera sig på olika nivåer. Arbetsdelning sker mellan de olika nivåerna och reglerna är förankrade i lokala, regionala och nationella lagar.

De ovan upptagna punkterna är faktorer som gör att man kan skapa uthålliga system för att förvalta allmänningar.⁴⁰ Man skall dock inte se dem som en checklista där alla punkter behöver vara uppfyllda.

Det är inte bara viktigt att förstå hur man skall göra för att det skall gå bra. Ostrom har också identifierat vilka problem det har funnits när man misslyckats eller inte kunnat skapa uthålliga organisationer. Här är det inte fråga om kriterier som de ovan beskrivna utan problem hon har funnit i organisationen av några specifika allmänningar. Några av problemen har uppstått när det varit allt för många aktörer inblandade, eller om många av de inblandade har varit allt för fattiga, eller om gruppen som skall samarbeta har haft en stor kulturell och etnisk diversitet eller om de ekonomiska villkoren för de inblandade skiljt sig mycket åt. I det sista fallet finns det exempel på hur rika delägare kontrollerar delar av resursen genom tvivelaktiga strategier.⁴¹ För allmänna resurser som luft och hav kvarstår många av problemen och Ostroms teorier ger redskap att försöka hitta lösningar.

Allmänningar och agrara system

Efter en genomgång av Ostroms tankar om förvaltning av gemensamma resurser skall vi återvända något till teorierna om agrara system och se hur de två teoribildningarna kan förenas. Lite tillspetsat kan man ställa sig frågan om det går att förena pessimisten Myrdals teori med den lågmälda optimisten Ostroms teori? Myrdal ser hur människan överutnyttjar och att det leder till kris, medan Ostrom har en teori för hur människan kan samarbeta för att utnyttja gemensamt ägda resurser.

Jag tror att de mycket väl går att förena och att de snarast kompletterar varandra. Ostrom presenterar en empiriskt underbyggd teori om hur människor själva kan organisera kollektivt handlande. Hon utgår från att människor, utan inblandning från staten, kan organisera användningen av allmänningar. Hon skriver att "*as an institutionalist studying empirical phenomena, I presume that individuals try to solve problems as effectively as they can.*"⁴² Därmed har hon samma utgångspunkt i sin syn på människan, som det senare decenniernas svenska agrarhistoriska forskning, där Myrdal är en del. De har sett bönderna som rationella och därmed avvisat äldre tankar där bönderna antingen har framställts som bakåtsträvar, ointresserade av utveckling eller setts som en homogen grupp människor bundna till jord och familj. Den senare synen romantiserade det äldre bondelivet och man ansåg att många av de kollektiva

⁴⁰ För att man skall kunna tala om uthållig användning av en förnyelsebar resurs får inte uttaget från området överstiga tillväxten. Ostrom 1990 s. 30.

⁴¹ Ostrom 1990 s. 166.

⁴² Ostrom 1990 s. 25.

värden som fanns i deras samhälle gick förlorade med jordskiftena, framför allt med laga skifte.⁴³

Likheterna mellan Ostrom och Myrdal ligger också i att både beskriver komplexa system. Ostrom pekar på hur organisationen kring allmänningar kräver sofistikerat samarbete och Myrdal lyfter fram de tekniska komplexen och visar hur varje del måste passa med de andra delarna. Båda pekar därigenom på att det inte finns hur många möjligheter som helst att lösa frågorna på och det ger förklaringar till varför man kan finna så likartade lösningar på många håll i världen.⁴⁴ Båda pekar på att det kan ta lång tid för respektive system att växa fram. Flera av de av Ostrom beskrivna systemen har funnits under århundraden och de av Myrdal beskrivna agrara systemen har i många fall varit under flera hundra år.

Olikheterna ligger främst i att Myrdal försöker förklara varför man lämnar ett system för ett annat medan Ostrom förklarar hur man måste göra för att samarbetet kring allmänningar skall fungera för att de skall vara uthålliga. Olikheten gör att teorierna kompletterar varandra. Teorin om agrara system ger ingångar till varför fåbodväsendet växer fram och försvinner i ett större samhällsligt perspektiv. Teorin om allmänningarna gör förändringarna inom fåbodväsendet synliga då samarbete kring allmänningarna var en förutsättning för ett fåbodväsende i större skala. Ostrom menar att övergången från ett system där man agerar individuellt till ett system där man samverkar är en stor förändring och kostnaden för övergången kan vara hög.⁴⁵ Det betyder för fåbodarnas vidkommande att om en sådan förändring sker bör den vara synlig och att man kan diskutera framväxten av fåbodarna genom att studera hur man samarbetade kring dem. I ett agrart system kan även andra delar i agrarsamhället som kan relateras till fåbodarna påverkas av ett ökat samarbete kring en så viktig resurs som utmarken och boskapsskötseln.

Elinor Ostros teorier om förvaltning av allmänningar kommer att användas i kapitel 2 när jag skall definiera vad jag menar att en fåbod var. Teorin kommer också att ha stor betydelse när fåbodarnas utveckling i socken kommer att presenteras (kap. 4) och i kapitel 5 och 6 när fåbodarna ses i en större samhällslig kontext.

⁴³ Se t.ex. Lindström 2008 s. 13 och där anförd litteratur.

⁴⁴ Myrdal 2006 s. 37.

⁴⁵ Ostrom 1990 s. 39 f.

Foto 1:2. Fåbodarna var en utpräglad kvinnligt arbetsplats. Mycket av arbetet kretsade kring mjölkhantering. Här gör Laura Olsson ost och Selma Olsson kärnar smör vid Baksjöbodarna i Mattmars socken, Jämtland. Foto: Okänd. Arkiv: Jamtli.

Arbetsdelningen och genus

Frågan om fåbodarna ursprung och deras roll i ekonomin kan också studeras genom att man frågar sig vem som gjorde vad och när. Till det tekniska komplexet måste man därför lägga de sociala aspekterna: Hur arbetet fördelades inom familjen, gården och byn, mellan unga och gamla, mellan män och kvinnor och mellan familjemedlemmar och anställda. När det gäller fåbodarna står kvinnans roll i centrum. Men eftersom det är ett system vi studerar är det hela familjens och hushållets arbetsdelning som betraktas. Begreppet genus är i detta sammanhang centralt. Genusbegreppet är relationellt, det inbegriper inte bara det kvinnliga utan också det manliga, det handlar om att studera kvinnans ställning och arbetsuppgifter i relation till mannens och vice versa. Genusbegreppet kan därigenom fånga ett samhälles uppdelning av sysslor och företeelser i manligt och kvinnligt.⁴⁶ Naturligtvis fanns det andra typer av arbetsdelningar än den mellan män och kvinnor i ett samhälle och ett viktigt påpekande är att förhållandet mellan kvinnor och män inte bara berodde på deras kön utan att också social status och ekonomiska förhållan-

⁴⁶ Florén 1995 s. 11. Ogilvie 2003 s. 4.

den påverkade detta. Det fanns också en arbetsdelning som bottnade i sociala och ekonomiska förhållanden. Genusteorier försöker förklara maktrelation mellan män och kvinnor och arbetet i det förindustriella agrarsamhället har präglats av könsskillnader inom arbetsdelningen och artikulering av makt.⁴⁷

Jordbrukshushållets arbeten bestod inte bara av arbete direkt knutet till jordbruket utan blandades upp med många andra verksamheter. De kallas ofta bisysslor fast de kunde utgöra betydande delar av hushållets ekonomi. Ordet komplementära näringar speglar ofta bättre deras betydelse. De komplementära näringarna var särskilt tydliga i Bergslagen och i landets skogsområden. Många bisysslor kom att inriktas på marknaden. Anders Florén menar att mångsyssleriet och marknadsintegreringen ledde till en annan könsuppdelning av sysslorna i dessa områden än i de områden som mer entydigt hade jordbruk som huvudnäring.⁴⁸ Inom fåbodområdena har bisysslorna spelat en stor roll och en utvecklad handel har funnits.⁴⁹ Även om omvårdnaden av djuren och mjölkhanteringen i hela landet till stor del varit knuten till kvinnorna, är det högst sannolikt att områdets speciella socioekonomiska struktur påverkade hur man organiserade djurhållningen och därmed hur detta arbete fördelades och vilka kvinnor det var som utförde det.

Det bör genast sägas att denna avhandling inte är en konsekvent genomförd studie av arbetsdelningen inom fåbodområdet. Däremot kommer könsarbetsdelningen att lyftas fram i några sammanhang. Arbetsdelningen mellan könen är en viktig fråga när jag i kapitel 2 definierar vad en fåbod var. Utan att förstå hur man delade på arbete kan man inte analysera fåboden som en del av ett jordbrukssystem. Arbetsdelningen kommer också att diskuteras i samband med att fåbodväsendet ursprung och tidiga utveckling tas upp. En fråga som är viktig är om man kan se en förändring när det gäller vilka det var som tog hand om djuren. Om man kan se en sådan förändring borde det tala för hypotesen att fåbodarna växte fram efter den senmedeltida agrarkrisen. Arbetsdelningen kommer också att tas upp när en annan viktig fråga diskuteras, frågan om det norrländska jordbrukets utvecklingspotential. Hur expanderade man jordbruket i ett område med lite odlingsbar jord och mycket utmark?

Några av de svårigheter jag har haft med att undersöka könsarbetsdelningen inom det jordbruk där fåbodväsendet var en del skall lyftas fram. En svårighet är att tidsperioden för min undersökning är lång. Några av de grundläggande dragen i synen på hushållet och individen har ändrats under undersökningsperioden. En av de mer genomgripande förändringarna är att hushållet var

⁴⁷ Fiebranz 2002 s. 36 och 40.

⁴⁸ Florén 1995 s. 16. Om binärningar, jordbruk och flexibel arbetsdelning ur ett kvinnoperspektiv i Skandinavien se också Östman 2000 s. 37 och där anförd litteratur.

⁴⁹ Se t.ex. Fiebranz 2002 s. 59 ff.

den viktigaste aktören i det tidigmoderna samhället, medan individen blev den viktigaste aktören i det samhälle som växte fram med industrialismen. Den andra svårigheten ligger i mitt val av källor som i sin tur är avhängig min metod. Den metod jag använder är att följa ett källmaterial eller en kombination av källmaterial under lång tid, från 1500-talet till 1800-talets andra hälft eller in på 1900-talet, för att se förändringar över tiden. Jag menar att det bara är genom att använda de långa perspektiven och studera en eller ett fåtal platser, som fåbodväsendets förändring framträder så att det tillåter en noggrannare analys. När jag till exempel i kapitel fyra analyserar domstolsmaterialet från Leksands och Gagnefs socknar var det oftast män som agerade på tinget och de anklagar eller diskuterar med andra män. Det var ägarna till fåbodarna som kom till tals och sällan fick de som arbetade vid fåbodarna medverka som vittnen. Inte heller det källmaterial som tar upp hur mycket djur man hade (se kap. 3) ger några bra svar på relationen mellan män och kvinnor inom det jordbruk som fåbodväsendet var en del av.

För att förstå hur och när arbetsdelningen med fåbodarna vuxit fram har jag teoretiskt inspirerats av Sheilagh Ogilvies studier från det tidigmoderna Tyskland. Allt fler studier har visat att kvinnors arbetskraft spelade en viktig roll för jordbruksförändring och proto-industrialiseringen under tidigmodern tid. Kvinnornas arbetskraft bidrog därför i hög grad till den kommande industriella revolutionen.⁵⁰

Kvinnor var dock inte lika aktiva inom alla sektorer av arbetslivet. Ogilvie menar att förklaringarna till kvinnors och mäns olika arbeten i mindre grad skall sökas i skillnader mellan könen utan förklaringarna låg i att det fanns institutioner som hindrade kvinnors deltagande i en mängd sammanhang.⁵¹ Ogilvie framhåller också att de ekonomiska drivkrafterna inte kan hindras av kulturella föreställningar om män och kvinnor. (Sådana föreställningar har ofta varierat mellan olika områden. Ett exempel som Ogilvie lyfter fram är om det var mannen eller kvinnan som besådde åkern. Här är variationen stor mellan olika regioner i Centraleuropa likväl som mellan regioner i norra Europa. Det kunde till och med variera mellan olika socknar i en region.)⁵²

Ogilvie hävdar att om man har en kompetent arbetskraft, och det inte kostar så mycket att använda den kommer man att använda denna arbetskraft. I överförd betydelse till fåbodområdet skulle det betyda att om det fanns en skicklig arbetskraft för att ta hand om djur, och göra smör och ost av mjölken och den ekonomin kunde expandera genom fåbodarna skulle det ske om det inte fanns något som höll en sådan utveckling tillbaka. De hinder som fanns

⁵⁰ Ogilvie 2003 s. 4.

⁵¹ Ogilvie 2003 s. 322 ff.

⁵² Ogilvie 2003 s. 9 och där anförd litteratur.

för kvinnorna i Tyskland, enligt Ogilvie, och som används för att upprätthålla könsarbetsdelningen var institutioner, som skrän, byalag och domstolar, där hushållsföreståndaren, som i de flesta fall var en man, var representerad. För svenskt vidkommande har frågan om att manligt dominerade institutioner höll tillbaka kvinnorna inte undersökts på det sättet som Ogilvie gjort för Tyskland. Inom fåbodområdena i Sverige saknades skråväsendet, men vi vet att byalag och domstolar från 1700-talet blev institutioner där frågor kopplade till näringslivet diskuterades och där viktiga beslut fattades. Med kristeorins tankar om att utvecklingen sker i språng och Ogilveys ovan beskrivna teorier kan man hypotetiskt tänka sig att fåbodväsendet inte bara skall ses som ett resultat av den senmedeltida agrarkrisen utan att 1600-talets krigsekonomi också var en kris som gjorde det möjligt att lägga om boskapsskötseln med en ny arbetsdelning som följd. En av de saker som präglade det svenska 1600-talet var bristen på män i lokalsamhället och att kvinnor tog över allt fler uppgifter inom åker- och boskapsskötsel.⁵³ En omställning till ett jordbruk som mer lägger vikt vid den del som utförs av kvinnor är därför naturlig i en situation med färre män. Av de olika yrken och branscher som Ogilvie studerat hade jordbruket en av de mest flexibla könsarbetsdelningarna. Kvinnor kom att utgöra en stor del av arbetskraften inom denna sektor.⁵⁴

Det som också talar för en omläggning under denna tid var att kvinnans giftermålsålder ökade i Sverige från senmedeltid till 1700-talet.⁵⁵ Särskilt 1600-talet, med de omfattande krigen, innebar att giftermålsåldern kom att öka hos kvinnorna.⁵⁶ Från Orsa i Dalarna vet man att kvinnornas ålder vid första giftet ökade med 2,5 år från 1670-talet till 1700-talets början, från 21,1 år till 23,6 år.⁵⁷ Det västeuropeiska giftermålsmönstret, med sena giftermål för kvinnor och män, gjorde att unga män och kvinnor kunde arbeta i andras hushåll, som pigor och drängar, före giftermålet. I och med giftermålet blev de ofta hushållsföreståndare och tog över gården. Det har framförts att det finns ett samband med det västeuropeiska giftermålsmönstret och ett kombinerat jordbruk med både åkerbruk och boskapsskötsel där boskapsskötseln var inriktad mot mjölkproduktion.⁵⁸

⁵³ Lindegren 2000. Se vidare sidan 46 ff.

⁵⁴ Ogilvie 2003 s. 321.

⁵⁵ Gadd 2000 s. 53.

⁵⁶ Lindström 2008 s. 51 f och där anförd litteratur. Se även Lindegren 1980 s. 257.

⁵⁷ Palm 2001 s. 110. Medianåldern ökade från 20 till 24 år medan det aritmetiska medelvärdet ökade från 21,1 till 23,6 år. Palm menar att det var först på 1700-talet som ett västeuropeiskt giftermålsmönster slog igenom i Sverige. John Hajnal (refererad av Lindström 2008 s. 51) menar att en giftermålsålder för kvinnor över 23 år skall betraktas som "sena" giftermål och därmed ett Västeuropeiskt giftermålsmönster. I Orsa var kvinnorna över 23 år vid första giftermålet från 1690-talet.

⁵⁸ Myrdal 2008a s. 78.

Om denna motsägelse, att man under en kristid med brist på folk, anlägger fåbodar på långt avstånd från gårdarna skall gå att förklara måste det ha inneburit en ekonomisk fördel för utvecklingen i området eller en arbetsbesparing för hushållet. Några av de frågor man därför måste ställa sig var om fåboddriften innebar en effektivare organisation av kreatursskötseln och om produktionen och produktiviteten kunde höjas. Kunde det ske genom att människorna från denna tid också började arbeta mer? Ett arbete som inte bara var en ökning av jordbruksproduktionen utan också annat arbete som inriktade sig mot en marknad. Det har framförts som en förutsättning för att den industriella revolutionen senare skulle var möjlig att genomföra.⁵⁹ En annan viktig förändring av arbetstiden under tidigmodern tid var helgdagsreduktionen. De första helgdagarna drogs in redan på 1500-talet och i Sverige kom en stor förändring att ske 1772 då ett tjugotal helgdagar drogs in eller flyttades till en närliggande söndag. Göran Malmstedt menar att processen var en del i övergången från ett medeltida år till ett modernt år i Sverige. En viktig faktor bakom förändringen, som var en Europeisk process, var en anpassning till den ekonomiska utvecklingen.⁶⁰

Skulle den tidigare förhärskande synen på fåbodar stämma, att de funnits ända sedan tiden före den senmedeltida agrarkrisen, skulle 1600-talet ha inneburit en svår tid för fåbodarna. Antingen måste man ha lagt om driften vid dem eller så bör de ha utnyttjats allt mindre. Var fåbodarna redan etablerade och en vedertagen del av jordbruket skulle den arbetskraftsförlust 1600-talets krig innebar göra att hushållen var tvungna att använda mer av de bristfälliga resurser de hade på näringar närmare gården.

Materiell kultur

En viktig del av all mänsklig verksamhet är den materiella kulturen. Vi tar den lätt för given genom att den är en sådan självklar del av mänskligt liv. Henry Glassie uttrycker i boken *Material Culture* att "[h]istory and art connect in the study of material culture. Material culture records human intrusion in the environment".⁶¹ Fåbodväsendet är möjligt att förstå genom de byggnader, redskap och andra föremål som fanns vid fåboden.

Glassie menar också att den materiella kulturen ger oss möjligheter att förstå förändringen över tiden och genom att se hur föremål förändrats och tillkommit får man en bättre förståelse för människans historia. Stora och omfattande förändringar i samhället kan alltid avläsas i föremål och bebyggelse.⁶² Glassie ger exemplet hur landsbygdens hus förändrades i samband med

⁵⁹ de Vries 2008 s. 77 f.

⁶⁰ Malmstedt 1994 s 59 ff. 144 och 251.

⁶¹ Glassie 1999 s. 1.

⁶² Glassie 1975 s. 66 f.

jordskiftena (enclosure) i England. Han lyfter också fram att förändringen av husen i Virginia under 1760-talet speglar de förändringar som ledde till den amerikanska revolutionen och frigörelsen från England. Den materiella kulturen ger viktiga ledtrådar till hur arbete har organiserats i äldre tid. Förändringar i hur människan organiserar sitt liv, förändringar i de ekonomiska förutsättningarna och ideologier blir synliga i de föremål och de byggnader man utnyttjade.⁶³ Föremål och byggnader kan därför komplettera de skriftliga källorna i kunskapen om äldre tider.⁶⁴ Henry Glassies tankar om att förändringar speglas i den materiella kulturen ligger nära Myrdals tankar om, att när jordbrukssystemen förändras växer nya tekniska komplex fram. Man kan därför analysera förändringar i den materiella kulturen och utifrån den diskutera boskapsskötselns utveckling. Till det materiella hör förutom byggnader och redskap också vad man tillverkat vid fåbodarna.

Skall hypotesen att fåbodarna växer fram under 1500- och 1600-talet stämma bör det synas i den materiella kulturen. En ny typ av verksamhet kräver nya byggnader och redskap. Har däremot fåbodarna funnits sedan medel-tiden eller längre bör någon sådan förändring inte vara synlig eller bestå av förbättringar och utvecklingar av befintlig teknik. En svårighet med att analysera den materiella kulturen och fåbodar är att de flesta redskap var gjorda av trä. Träföremål bevaras dåligt i kontakt med jord och man måste därför komma ihåg att uteblivna träföremål vid arkeologiska utgrävningar av fåbodar inte betyder att föremålen inte funnits.

Utvecklingen i Dalarna och södra Norrland 1350–1920

Efter att de teoretiska utgångspunkterna har lagts fram skall en utblick över utvecklingen i Dalarna och södra Norrland göras från senmedeltid till 1900-talets början. Där så behövs kommer perspektivet att vidgas och andra områden kommer att beröras. Det kan tyckas som en omöjlig uppgift att kortfattat beskriva en så lång period. Det är det också i viss mån, men framställningen kommer bara att ta upp det som kan ha fått konsekvenser för fåbodarna. Bakgrunden följer den teoretiska huvudfåran, vilket innebär att framställningen kommer att koncentrera sig på det som kan förklara en förändring i början och slutet av tidsperioden medan den mellanliggande perioden mer betonar utveckling inom ett system. Jag har delat utvecklingen i fyra huvuddelar: senmedeltiden, 1500-talet och 1600-talet, 1700–1850, och 1850 till 1900-talets början. Mer tid kommer att läggas på de två första delarna, framför allt på perioden från 1550 till 1700. Anledningen till det är att fåbodväsendets ursprung är en mycket mer kontroversiell fråga inom forskningen än fåbodväsendets upphörande.

⁶³ Glassie 1999 s. 302 och 312 ff.

⁶⁴ Se också Deetz 1996 s. 256 f.

Den senmedeltida agrarkrisen

Jordbruket hade från järnålderns slut expanderat och denna expansion bröts med den senmedeltida agrarkrisen. Från mitten av 1300-talet blev det en ekonomisk stagnation som ledde till ödeläggelse av många gårdar och en befolkningsnedgång. Den utlösande orsaken till krisen var pesten som kom till Sverige 1350. Det var inledningen på en lång rad av pestepidemier som drabbade landet ända fram till 1500-talets början. Att pesten fick så stora samhällsliga konsekvenser skall inte bara sökas i sjukdomen. En viktig förklaring till den stora effekt sjukdomen fick var att fattigdomen i Europa och Sverige hade tilltagit under 1300-talet. Den snabba återhämtning som ofta sker efter en kris var därför inte möjlig denna gång.

Produktionen kom att sjunka från 1300-talets mitt och hundra år framåt och det fick stora konsekvenser för jordbruksproduktionen och en samhällelig kris uppstod. Samhällets totala produktion kom att minska. Direkta resultat av krisen var att det blev svårare att få tag på landbor till gårdar och att de fatigaste försvann genom att det fanns gårdar att ta över för de fattiga som inte dött. Ödeläggelsen kom att bli mer omfattande i perifera skogstrakter än på slättbygden och ödeläggelsen var som mest omfattande före 1450 då bottennivån nåddes. Därefter inleds en period av stagnation fram till omkring 1500 då en expansion inleds. Ödeläggelsen låg i nivå med den som andra europeiska länder uppvisade. I Norden hade Norge en mer omfattande ödeläggelse än Sverige. De regionala skillnaderna inom länderna har varit stora där gårdar i ytterområdena med sämre jordar har lämnats.⁶⁵

En omläggning av jordbruket mot ett mer extensivt bruk skedde där åkermark omvandlas till äng eller betesmark. På det sättet kunde man trots den stora nedläggelsen av gårdar hålla landskapet relativt öppet. Äganderätten var knuten till att man brukade marken och att fortsätta att hålla övergivna egendomar i bruk var ett sätt att säkerställa äganderätten. En förbuskning och förskogning av många marker kom dock att ske.

Med mindre folk kom redskapen att effektiviseras och odlingen att påverkas. Långorvsliden slog igenom och skärorna fick längre blad. Boskapsskötseln blev mer betydande samtidigt som mindre omsorg lades på åkern. Ogrärensningen minskade därför i omfattning. Det arbetsintensiva spad- och hackbruket som finns belagt från tidig medeltid upphörde. Från senmedeltiden inleddes också den gradvisa övergången från manliga vuxna herdar till att barn och kvinnor blev vallhjon. Den genomsnittliga gården blev större genom sammanslagningar och genom att torp kom att gå upp i gårdar. Nötboskapens mankhöjd som hade minskat från 1000-talet fram till 1500-talet, kom efter denna tid att på nytt öka. Under senmedeltiden kom också smöret att bli betydelsefullare som

⁶⁵ Myrdal 1999a s. 111 och 118 ff. Myrdal 2003 s. 16.

exportvara. Sammantaget innebar det att boskapsskötselns betydelse ökade under senmedeltiden samtidigt som den effektiviserades. Genom den längre lien kunde man ta mer hö och när kvinnor och barn också deltog i vallningen kunde antalet djur per familj öka. Överskottet gav underlag för smörexport.⁶⁶ Genom en produktionsomläggning mot mera extensiv boskapsskötsel kunde exporten öka trots att totalproduktionen i samhället minskade.⁶⁷

Hur slog då krisen mot fåbodområdena? För Bergslagen och Norrlands-kusten har uppfattningen varit att det inte skedde någon minskning av befolkningen. Jämtland drabbades däremot hårt. Hans Antonsson menar att runt 50 procent av alla gårdar ödelades. Sammanlagt har han identifierat 610 ödesbölen och han har kunnat lokalisera 572 stycken (94 procent) av dem.⁶⁸ I Jämtland övergick åkermarken vid ödesbölena till ängs- och betesmark och Antonsson kan visa att åkermarken före 1350 var större än i slutet av 1600-talet och början av 1700-talet.⁶⁹ Han menar att arealminskningen ger stöd för tanken på en omläggning av jordbruksdriften mot mer boskapsskötsel.⁷⁰ Den jämtländska ekonomin förändras också under samma tid genom att järnhand-teringen och handeln med skinn ökade. Gert Magnusson har föreslagit att järn-et fungerade som en kompensation för nedgången i jordbruket. Den lågtekniska järnframställningen i Jämtland uppnådde sitt maximum vid 1400-talets mitt och föll sedan kraftigt till 1600-talets mitt.⁷¹ Också Helge Salvesen pekar på att driftsomläggningen gjorde att boskapsskötseln och utmarksnäringarna fick en större betydelse i Jämtland och han menar att handeln kom att bli viktigare för bönderna. Det tidigmoderna samhället i Jämtland hade en helt annan karaktär än samhället före den senmedeltida krisen.⁷²

I Jämtland med sina relativt lättidentifierade ödesbölen har diskussionen kring den senmedeltida agrarkrisen varit intensiv. För det inre av Dalarna och Hälsingland samt Härjedalen, där ödelagda gårdar varken framträder i skriftliga källor eller som lämningar i landskapet, är konsekvenserna av den senmedeltida agrarkrisen inte lika kända. Från Hälsingland finns ett direkt belägg för pestens härjningar, men att det fick några konsekvenser för gårdar-

⁶⁶ Myrdal 1999a s. 128–142.

⁶⁷ Myrdal 2003 s. 183.

⁶⁸ Antonsson 2004 s. 106 f. Ödesböle är ursprungligen en dialektal benämning för öde-gård och har blivit det vedertagna begreppet för ödelagda gårdar i Jämtland. De har före-trädesvis ödelagts under den senmedeltida agrarkrisen, se Antonsson 2004 s. 15 och 92.

⁶⁹ Antonsson, 2004 s. 170 f.

⁷⁰ Antonsson 2004 s. 207 och 211.

⁷¹ Magnusson 1986a s. 174 f. och 305. Även i Härjedalen var senmedeltiden den mest aktiva perioden för lågtekniska järnframställningen, Magnusson 1986a s. 177.

⁷² Salvesen 1979 s. 167. Se också Hansson med flera 2005 s. 162.

nas antal och produktionens inriktning har man inte visat.⁷³ Pollenanalyser från Hälsingland ger inte några direkta indikationer på en nedgång. Slutsat-sen för Hälsingland har därför blivit att landskapet inte drabbades särskilt hårt av den senmedeltida krisen.⁷⁴ För Dalarnas del har flera forskare kommit till en liknande slutsats. Det finns några pollendiagram som visar på en nedgång under 1300-talets andra hälft medan andra pollendiagram och daterade röjningsbränder snarare pekar *”på ett skede av dynamisk förändring, kanske rent av tillväxt, under de aktuella århundradena, 1300- och 1400-talen, än mot en ekonomisk kris”*.⁷⁵ Det har därför föreslagits att den medeltida krisen inte drabbade områden där näringslivet byggde på utmarksverksamheter, eftersom ekonomin där vilade på fler ben.⁷⁶

Det finns dock en rad faktorer som indikerar att också Hälsingland och Dalarna drabbades av krisen. Ett av de starkaste indicierna får man genom att studera antalet daterade medeltida träbyggnader. De flesta daterade hus är från Dalarna men det finns också från Hälsingland, Jämtland, Härjedalen. Från 1200-talets andra hälft fram till 1300-talets mitt (1367) finns det 54 daterade byggnader i de fyra landskapen. Därefter kommer en lucka fram till 1400-talets mitt (1448) och antalet daterade byggnader ökar kraftigt från 1470-talet (se diagram 1:1). Under en period på 80 år finns ingen bevarad byggnad och det måste betyda att byggandet upphörde eller i alla fall minskade kraftigt. Förklaringen till att det inte byggdes några nya hus var, att ödeläggelsen hade gjort att det fanns många tomma hus.⁷⁷ När byggandet tog fart under 1400-talets andra hälft visar det sig att man använde timmer som hade börjat växa omkring 1350. Tidigare hade timret hämtats från naturskog-ar med stor åldersspridning.⁷⁸ Det kan tas som ett indicium på att man under 1400-talets andra hälft tog ner träd på marker som började växa igen i och med den senmedeltida agrarkrisen.

⁷³ Brink 1990 s. 42.

⁷⁴ Brink 1994 s. 160. Se också Hansson med flera 2005 s. 149 ff.

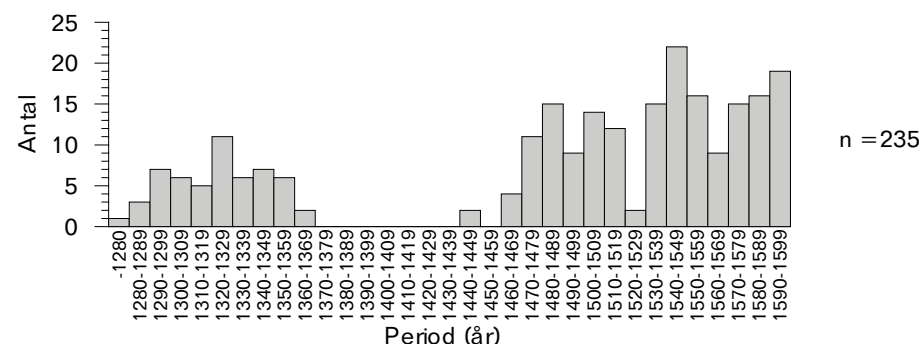
⁷⁵ Hansson med flera 2005 s. 149.

⁷⁶ Hansson med flera 2005 s. 160 och där anförd litteratur.

⁷⁷ Bartholin 1989 s. 125 ff. Bartholins studie tar upp hus från Dalarna, Jämtland och Härjedalen. Bartholin kallar perioden för ”historiens längsta byggstopp” och hans resultat väckte i början inget gehör i historiska kretsar. De har de senare gjort se t.ex. Ersgård 1997 s. 63 f. som bygger på Bartholin 1989. De dendrokronologiska dateringarna har sedan utökats med hus från Uppland och Hälsingland, se Myrdal 1999a s. 123 och 392 f och Myrdal 2003 s. 214 f. Att det finns 54 bevarade timmerbyggnader fram till och med 1367 i de fyra landskapen bygger på en sammanställning av Hovanta 1994, s. 140, Olsson 1998 s. 25–27, Raihle 2005 s. 111–114 och Raihle 2009, s. 284. Det äldsta huset är från 1237 det näst äldsta från 1285.

⁷⁸ Bartholin 1989 s. 127.

Diagram 1:1. Daterade trähus i Dalarna, Härjedalen, Jämtland och Hälsingland fram till år 1600. Byggnaderna daterade med hjälp av dendrokronologi (årsringarna i trädet).

Anm. Den övervägande delen av byggnaderna är från Dalarna. Dalarna 165 byggnader, Hälsingland 21 byggnader, Härjedalen 9 byggnader och Jämtland 40 byggnader. Totalt 235 byggnader. En av byggnaderna från Härjedalen står i dag på Skansen i Stockholm. Från en byggnad från Eggen i Härjedalen är det golvtilljor/mellantakplankor i byggnaden som är från 1331 medan timmerkonstruktionen i byggnaden är yngre.

Källor: Diagrammet bygger på uppställningar av dendrokronologiskt daterade byggnader i följande publikationer: för Hälsingland se Hovanta 1994 s. 140, för Jämtland och Härjedalen se Olsson 1998 s. 25–27, för Dalarna se Raihle 2005 s. 111–114 och Raihle 2009 s. 284–285.

En annan konsekvens av krisen och nedgången i samhället, var att kyrkan drog in fattigtiondet i Hälsingland från 1395. I det brev där man talade om att fattigtiondet drogs in, nämns att det före den ”stora döden” fanns ett stort antal fattiga i Hälsingland.⁷⁹ Den rimliga tolkningen är att många fattiga hade dött av pesten eller att de tagit över gårdar så att fattigtiondet inte längre behövdes. Från Medelpad finns också indikationer på ödeläggelse. I samband med rannsakingar 1620 till Älvsborgs andra lösen görs en förteckning på 52 ödehemman. Det sägs att ingen bott där på flera mansåldrar och att bönderna brukat dem som ”fäbodställen för hö och mulbete om sommaren”. De flesta låg i kustsocknarna, men det fanns ödehemman även i inlandssocknarna Stöde, Torp och Borgsjö.⁸⁰ Det talar också mot den tidigare framförda ståndpunkten att Norrlandskusten klarade sig undan gårdsnedläggelsen.

⁷⁹ Brink 1990 s. 42. Myrdal 1999a s. 118.

⁸⁰ Myrdal & Söderberg 1991 s. 240.

Det torde vara en långt driven förenkling att säga att områden där man fick mycket av sin försörjning från utmarksområden inte skulle drabbas av krisen. Utmarksnäringarna har inte varit statiska utan varierat mycket i tid och rum. Bilden är inte helt klar, men några forskare har pekat på att ekonomin, som i Jämtland kan ha förändrats, så att man blev mer beroende av det utmarken gav efter krisen. Bergslagen med en ökad efterfrågan på järn kan ha klarat sig bättre än andra områden och där kunde en expansion mot periferin också äga rum från mitten av 1400-talet.⁸¹ Men i många andra områden, där en stor del av ekonomin har vilat på näringar som utgår från skogen, har det funnits centrala områden som klarat sig bättre och mer perifera områden som övergivits.

I nyare pollenanalyser har man lagt särskild vikt vid att se förändringar i den kortare tidskalan. Med noggrant utförda analyser, där fokus har legat på den lokala utvecklingen i stället för regional utvecklingen, kan man se skillnader i hur krisen påverkat bebyggelse och odlingar olika inom ganska små geografiska områden. I norra Skånes skogsområden har Per Lagerås studerat hur den senmedeltida agrarkrisen påverkat landskapet och därmed bebyggelseutvecklingen. Han har undersökt fyra bebyggelseenheter och deras utveckling från medeltiden fram till 1800-talets slut. Två av enheterna övergavs efter 1350 och delar av deras mark utnyttjades därefter för bete från en eller flera längre bort liggande enheter. Båda gårdarna, Grisavad och Värjsjö utmark, hade anlagts under 1000-talet respektive 1100-talet. Efter 1350 inleddes ett mer extensivt utnyttjande av dessa marker. Inget tyder på att förändringen skulle bero på att jorden var utsugen och att man därför övergick till bete. Ödeläggelsen måste sättas i samband med pesten. De övergivna gårdarna togs upp igen på 1500-talet och odlingen återkom.⁸² De två gårdarna låg i områden som är typiska för områden med så kallat utmarksbruk (enheter med relativt mycket utmark i förhållande till inägojorden). Exemplet visar att ödeläggelsen kunde vara stor i marginalbygder och att generaliseringar om att platser där utmarksbruk var viktigt klarade krisen är vanskliga. Från Dalarna och Norrland finns det också pollenstudier som visar att åker, äng och bete minskade samtidigt som landskapet växte igen under senmedeltiden.⁸³ Lars Ersgård menar att det finns stöd i pollenanalyserna från Västannortjärn i Leksands socken för att en förändring av landskapet sker under senmedeltiden. Genom

⁸¹ Myrdal 2003 s. 249.

⁸² Lagerås 2007 s. 69–77.

⁸³ Antonsson 2004 s. 70 och där anförda källor. Se också Engelmark 1978 s. 46 f. som utifrån prover tagna i Haverö socken i Medelpad skriver: *”The intensity of agriculture found in the early Medieval period did not continue apparently up to the present-day, since in all inland diagrams fall the pollen curves of weeds and cereals again later, though locally in somewhat different ways.”* Engelmark menar att nedgången skedde under 1300-talet, men han kan inte utifrån sina resultat avgöra vad orsakerna bakom nedgången var.

arkeologiska undersökningar av de kulturlager som finns vid Västannortjärn kan man se hur de rika medeltida fynd som finns från tiden före 1350 slutar att nybildas efter 1360-talet. Kulturlagren nybildas igen från 1500-talet. Brottet i kulturlagerbildningen tolkas som en nedläggelse av bebyggelse och att Leksand drabbades av den senmedeltida agrarkrisen.⁸⁴

Den senmedeltida krisen var okänd för historiker fram till 1900-talets början. Den nya insikten förde med sig att man förstod, att utvecklingen inte alltid gått framåt, utan att långa perioder av stagnation och tillbakagång funnits i människans historia. De stora historiefilosofiska teorier som skapats under 1800-talet hade gjorts utan denna insikt.⁸⁵ Samma insikt saknade pionjärerna inom fåbodforskningen i Sverige. Den indelning av fåbodarna som de gjorde, och som fortfarande används (se sidan 62), gjordes utan kunskap om att jordbruksutveckling tagit dramatiska vändningar.

1500-tal och 1600-tal

Efter den senmedeltida agrarkrisen kom jordbruksekonomin under 1500-talet att expandera medan 1600-talet beskrivs som en stagnationstid för livsmedelsproduktionen medan däremot handel och övrig materiell produktion ökade.⁸⁶ Nedan tas fyra perspektiv på utvecklingen under 1500-talet och 1600-talet upp som lyfter fram orsakerna till förändringarna inom jordbruket och bondeekonomin. Det första är marknaden och handelsns ökade betydelse, de andra är krigens inverkan på böndernas ekonomi, det tredje är hur skatteuttaget påverkar jordbruket och böndernas agerande och det fjärde rör klimatet.

Marknaden

Sverige hade i mycket liten grad varit integrerat i en europeisk handel under medeltiden och under Gustav Vasas regim (1523–60) gjordes försök att organisera handeln effektivare. Man exporterade mer av de skattepersedlar som bönderna lämnade in, huvudsakligen jordbruksprodukter, men systemet var ineffektivt. Det var först på Johan III:s tid (1568–92) som exporten kom att förändras genom att järn och koppar kom att bli de viktigaste produkterna. Staten kom också från 1580-talet att föra en politik som gynnade gruvnäringen. Det hela blev en stor framgång och totalexporten från Sverige kom att skjuta fart under det andra decenniet på 1600-talet. Exporten steg med mer än 6 gånger på 20 år från ett värde av 0,3 miljoner daler till nästan 2 miljoner daler och ökningen fortsatte fram till 1660-talet, se diagram 1:2.⁸⁷ Genom

⁸⁴ Ersgård 1997 s. 64 f och 110.

⁸⁵ Myrdal 1999a s. 120.

⁸⁶ Myrdal & Söderberg 1991 s. 519.

⁸⁷ Lindegren 2000 s. 145.

efterfrågan på svenska metaller och genom att knyta holländskt kapital till Sverige fick landet in pengar.

Till följd av handeln ökade befolkningen i skogsbygderna och särskilt i Bergslagen. Det var ur dessa bygder mycket av den svenska exporten hade sitt ursprung. Den internationella handeln stimulerade i sin tur inrikeshandeln genom att produkter fördes till bergslagen och skogsbygderna. Den omfattande malmbrytningen var arbetsintensiv. Med allt fler arbetare vid gruvor och hyttor ställdes det krav på goda transporter. Böndernas transportorganisation utvecklades och jordbruket utvecklades i dessa trakter. Efterfrågan på träkol ökade starkt på 1600-talet. Mängder av kol och ved behövdes för järn- och koppartillverkningen. Andra produkter, som togs ur skogen, var tjära, beck och byggnadsvirke. Jordbruket fick också en marknadsinriktning. Böndernas handel var i sin förlängning internationell och Sverige blev en viktig aktör i den europeiska handeln. En betydande skillnad jämfört med medeltiden var att pengar fick en större roll för varuutbytet.⁸⁸

Diagram 1:2. Värde och sammansättning av Sveriges export 1559 till 1685 i millioner riksdaler.

Anm. Observera att X-axelns tidskala inte är linjär.

Källa: Kopierat efter Lindegren 2000, s. 145 och där angiven källa.

⁸⁸ Gadd 2006 s. 292 f. Se också Larsson 1983 231 f.

Bergslagen och Dalarna

Det fanns ett område av landsbygden i Sverige där behovet av spannmål var större än alla andra, Bergslagen. I Bergslagen översteg konsumtionen av bröd vida det som kunde täckas av ortsproduktionen. Säden kom främst från jordbruksbygder relativt nära, de bördigare områdena av Uppland och Västmanland. Handel kom till stor del att ske direkt mellan producenter och konsumenter utan förmedling av köpmän. Handel med Bergslagen hade funnits sedan medeltiden men växte under 1500-talet och 1600-talet med fler marknadsplatser och anläggandet av nya städer dit handeln skulle koncentreras.

Österbergslagens marknad hölls i Hedemora och Västerbergslagens vid Vik utanför Söderbärke, men också i Smedjebacken och Ludvika. Den viktigaste marknaden i Kopparbergslagen var den i Falun dit upplänningar och västmanlänningar kom med spannmål och sörmlänningar med vetemjöl. Spannmålsbönderna sammanträffade med norrlandsbönder för varuutbyte. Från Västergötland och Dalsland sändes oxar till marknaderna i Västerås och Köping för att därifrån föras upp till Bergslagsområdet.⁸⁹ Genom statlig dirigerings fördes tusentals oxar genom vandringar upp till Bergslagsområdet och på 1610-talet kom ett språng i oxhandelns omfattning, samtidigt som exporten från Sverige sköt fart, och parallellt med den ökade också sädeshandeln. Oxhandeln innebar inte bara ett näringstillskott till Bergslagsområdet utan oxarna bidrog också med hudar till rep och bälgar och talg som användes för belysning.

De äldre städer som sysslat med Bergslagshandel var Örebro, Västerås, Arboga, Köping och Hedemora. Under 1500-talet tillkom Karlstad och under 1600-talet Filipstad, Falun, Säter, Kristinehamn, Nora och Linde(sberg). I Falu stadsprivilegier sades det att vem som helst, och från vilken ort som helst, skulle få föra varor till staden och handla på stadens torg. I en förordning från 1649, om vikten att man förde livsmedel till Falun, framhölls att ingen fick hindra en lantman, som var på väg dit för att sälja livsförnödenheter. Och om en bonde inte hade råd att åka ensam skulle man gå ihop med andra bönder för att resa. De som reste till Falun skulle i åtta dagar få handla med bergsmän och allmogen och först därefter skulle de vara tvungna att avyttra det som var kvar till Faluns borgare. I denna handel kom också folket i övre Dalarna att engagera sig.

Från något senare tid vet vi att folk från socknarna i övre Dalarna själva gav sig ut på långa handelsresor nedåt landet och bytte till sig spannmål. Varorna man medförde var sådant som laggkärl från Mora och Älvdalen, slipstenar från Orsa, skåp och andra snickerivaror från Rättvik, smide från Lima, skinn-

⁸⁹ Myrdal & Söderberg 1991 s. 452.

varor från Malung etc. På dessa resor vet man att de också kunde ha med sig smör och humle.⁹⁰ Från fåbodarna i Lima socken förde man på 1760-talet ost och smör under vintern till Bergslagen och städerna för byteshandel enligt ett brev till Kungl. Bergskollegium.⁹¹

I och med att så mycket av handeln skedde direkt mellan producent och konsument och skedde på lokala marknader finns uppgifter om handeln inte lika bra registrerade som annan mer långväga handel. Bönderna från Dalarna var från 1500-talet indragna i ett omfattande handelsutbyte med Bergslagen, men man kom också allt mer att företa resor utanför länet. Denna handel kom att öka kraftigt under 1600-talet. Jonas Lindström, som undersökt Björskogs socken i Västmanland, menar att bönderna i Sverige under 1600-talet var mer beroende av handel än man tidigare har tänkt sig.⁹²

Jämtland och Härjedalen

Vi har sett hur Jämtlands jordbruksekonomi förändrades under och efter den senmedeltida agrarkrisen. Beroendet av utmarken blev större och boskapskötsel ökades samtidigt som järnhantering och pälsar och skinn från vilda djur blev viktiga handelsvaror.

Helge Salvesen menar att skinn var Jämtlands viktigaste exportartikel under 1500-talet. Jakten på vilda djur med värdefulla skinn var omfattande och jakten på hermeliner har särskilt framhållits, då det betalades bra för dem. Jordskatterna betalades ursprungligen också i hermelinskinn.⁹³ Skinn och pälsar hade varit en viktig skattpersedel under 1500-talet och en betydande handelsvara i stora delar av Norrland. Under 1600-talet skedde två viktiga förändringar av böndernas ekonomi.

Det första var att priset på skinn och pälsar från vilda djur sjönk. Det var två viktiga förändringar av pälshandeln som inträffade årtiondena kring sekelskiftet 1600. Det första var att viltstammen reducerades och därför minskade utbudet av päls från Sverige. Det andra var att i början av 1600-talet kom skinn in från andra marknader, först den ryska marknaden och senare också från Nordamerika. När dessa pälsar i stort antal nådde Europa sjönk priserna.⁹⁴ Skinnskatten upphörde i Dalarna och Norrland i början av 1600-talet men levde ändå kvar i Jämtland till 1693.⁹⁵

⁹⁰ Om handeln med bergslagen se Åmark 1915 s. 40 och 76 ff. och Myrdal 1999a s. 242 och 255 ff. Om handeln med övre Dalarna se Åmark 1915 s. 45 f. Om spannmålshandeln från Mälardalen, särskilt Björskogs socken i Västmanland, se Lindström 2008 s. 59 f.

⁹¹ Adelswärd 1970 s. 234. I Olof H. Sellings kommentarer till bröderna Gahns resa.

⁹² Lindström 2008 s. 67.

⁹³ Salvesen 1979 s. 43. Ersgård 1997 s. 105.

⁹⁴ Lundgren 1987 s. 48 ff.

⁹⁵ Pettersson 1976 s. 39 ff.

Den andra viktiga förändringen var att marknaden för det järn bönderna i Jämtland producerade minskade. Bakgrunden låg i de förändringar av gruv- och bruksrörelsen som skedde under 1600-talet som ledde till nya produktionsmetoder och ökad statlig kontroll. En rad bruk växte fram i Sverige och det gjorde den lågtekniska järnproduktionen från Jämtland mindre efterfrågad.

Den jämtländska bondehandeln var omtalad genom de så kallade förbönderna, som bedrev långväga handel såväl med Norge som med södra Norrland och Svealandskapen. Från år 1680 och 1681 finns det uppräknings av vad de sålde och vad de köpte på marknaden i Levanger i Norge. De ger upplysningar om vilka varor man handlade med, och från år 1683 finns en lista över vad var och en hade fört med sig från Jämtland. Den 26 februari 1683 tvingades alla förbönderna redovisa vad de förde med sig till marknaden. Man räknade in 455 förbönder och då många kom med flera hästecipage var det sammantaget 1167 män och ungefär lika många hästar.⁹⁶ De flesta från Jämtland men någon också från Medelpad och Hälsingland. Listan upprättades när bönderna var på väg hem och redan sålt sina varor. Listan bygger på vad förbönderna uppgivit att de hade med sig för persedlar. Då fogden i Levanger tog skatt för några av varorna finns en risk för underskattning av dessa. Merparten av varorna kunde föras tullfritt till Norge.⁹⁷ Genom listan kan man få en uppfattning om proportionerna mellan olika varor. Den i volym största handeln från Jämtland skedde i spannmål. Bönderna förde med sig 176 tunnor mjöl, 1539 tunnor malt och 130 tunnor korn, sammantaget 1845 tunnor spannmål.⁹⁸ En betydande persedel var också smör med 70 tunnor och av 455 förbönder hade 107 smör i släden. Åtta förbönder förde med sig sammanlagt 290 bockskinn. Det kan jämföras med införseln av andra skinn som stannade vid sju älghudar och tre renhudar. Fyra förbönder hade ost med sig och en hade messmör. Drygt tio förbönder uppgav att de haft järn med sig trots att de fick betala tull för det. De fyra som hade vadmal med sig fick också tulla. Några hade slipstenar, andra stenugnar, ytterligare andra kött och fyra förbönder från Hammerdal hade dun med sig.⁹⁹ Av alla de olika persedlar de förde med sig dominerade jordbruksprodukterna medan produkter från jakt var sällsynta. Med sig hem till Jämtland från Levanger förde de hästar, sill, torkad fisk, salt, tobak, franskt vin och brännvin. De jämtländska förbönderna reste också till Stockholm,

⁹⁶ Hallman 1966 s. 17 f. Om Levangermarknad se också Sandvik 1987.

⁹⁷ Varor man betalade tull för var vadmal, lin och järn. Andra varor var tullfria som spannmål, mejerivaror, skinn, slipstenar, ugnar, kött och dun.

⁹⁸ Hallman 1966 s. 18 f. Hallman menar att skörden 1682 var under genomsnittskörden för området.

⁹⁹ Hallman 1966 s. 33–56.

Falun, Uppsala eller Sundsvall med smör, ost, talg samt fågel och skinnvaror.¹⁰⁰

Härjedalen hade till skillnad från Jämtland ett svagt åkerbruk. I en landshövdingrelation från 1732 kallas landskapet ”*en under fjällen belägen och till åkerbruk mycket svag provins*”.¹⁰¹ Införsel av spannmål var därför viktig och en utvecklad handel var en nödvändighet för bondebefolkningen i landskapet. En del handel var riktad mot Norge men den mesta handeln skedde med Sverige. Kreaturshandeln var viktig och näst Skåne, Småland och Västergötland uppfödades och försålades det mest oxar i landet från Härjedalen. De såldes främst till Falun, Gävle och Hälsingland. På handelsresorna förde härjedalingarna, förutom kreatur, med sig fågel, smör, ost, kött, hudar och skinn. Handelsresorna gick till Falun, Hedemora, Uppsala och Stockholm.¹⁰² Boskapsskötselns stora dominans i Härjedalen märks tydligt i de produkter man sålde. I västra Härjedalen fick bruksrörelsen betydelse för den ekonomiska utvecklingen genom anläggandet av Ljusnedals bruk på 1680-talet.

I ett frågelistsvar uppges det att man från Tännäs i västra Härjedalen tidigare hade sålt sommarsmöret från fåbodarna till Röros i Norge.¹⁰³ I Röros fanns det sedan 1644 ett betydande kopparverk och gruvor.

Hälsingland och Gästrikland

Hälsingland har i det närmaste varit självförsörjande på spannmål och från Gästrikland och Hälsingland kunde spannmål säljas under 1600-talet till Bergslagen. Södra Norrlands ekonomi påverkades också på andra sätt av närheten till koppar- och järnbergslagerna. Gävle, Norrlands enda medeltida stad, kan nästan ses som en del av Bergslagen genom att det var en utskeppningshamn för järn och koppar. Handelsförbindelserna från de två landskapen, har som för Härjedalen, främst varit inriktad mot Bergslagen och i andra hand mot Stockholm.

Staten försökte kontrollera handeln på landsbygden. Handeln sköttes av landsköpmän och under 1500-talet och 1600-talet anlades flera nya städer längs den södra Norrlandskusten dit handeln, enligt kronan, skulle föras. Hudiksvall anlades 1582, Härnösand 1585, Söderhamn 1620 och Sundsvall 1621. Både Hudiksvall och Härnösand anlades nära tidigare marknadsplatser. Staten misslyckades med att hindra landsköpen och i stället kom städernas

¹⁰⁰ Åmark 1915 s. 47.

¹⁰¹ Åmark 1915 s. 24. Landshövdingen kan överdriva problemen, men faktum är att Härjedalen är Sveriges högst belägna landskap där 4/5 av ytan ligger högre än 500 meter över havet. Landskapet har inte varit självförsörjande på spannmål även om kornodling varit vanligt, också i ganska extrema lägen.

¹⁰² Åmark 1915 s. 47.

¹⁰³ ULMA 34428 Tännäs socken, Härjedalen, Einar Granberg, 1939.

utveckling att hämmas av det bottniska handelstvånget som infördes under 1600-talet. Handelstvånget gjorde att städerna inte fick sända varor söder om Stockholm och de fick inte heller ta emot utländska fartyg i sina hamnar.

Genom ett klagomål från borgarna i Enköping år 1590 framgår hur handelsresorna kunde gå till. Det talas om att borgare från Hudiksvall om hösten reste mellan byar och gårdar i Mälardalen och bytte lärft mot spannmål. (Lin i olika former har av tradition varit en av Hälsinglands främsta handelsvaror.) Spannmålet fördes sedan till Kopparberget där man bytte till sig koppar som fördes tillbaka till Hälsingland. (Kopparsmidet vid Delsbo var en regional specialitet och upphörde under 1600-talet med den strängare statliga kontrollen över kopparhanteringen.) Det har framförts att denna byteshandel skulle intensifierats kring 1590 och det stämmer i sådana fall bra i tid med ett mer intensifierat bergsbruk.¹⁰⁴ Hälsingbönderna sålde också smör och under 1500-talet också åtskilliga skinn både från vilda och tama djur.¹⁰⁵ Från norra Hälsingland fanns en handel mot Norge och landskapets gräns i väster var också riksgräns fram till 1645. Från Alfta socken i södra Hälsingland berättas att man under 1700-talet förde fåbodens produkter till Söderhamn och Falun för försäljning. Falun framhölls som den bästa marknaden på grund av gruvan och gruvdriften.¹⁰⁶

Något som skulle kunna tala för en ökad handel också med produkter från djur var att kreatursinnehavet i Hälsingland kom att öka från 1571 och till 1640. Gunnar Bodvall kan visa att i fem av sex socknar i norra Hälsingland ökade antalet djur, medan det i den femte socknen var ett oförändrat antal.¹⁰⁷

Krigen, soldaterna och kvinnorna

Ovan har beskrivits hur bönderna allt mer drogs in i en marknad och hur den i sin förlängning var kopplad till världshandeln genom Sveriges export. Jan Lindegren beskriver hur lokala handelsmän i 1630-talets Bygdeå i Västerbotten köpte smör från bönderna. Lindegren menar att bönderna stod i ett personligt beroendeförhållande till de lokala köpmännen som i sin tur stod i ett liknande förhållande till storköpmän. I sin yttersta förlängning var denna marknad knuten till världsmarknadens centrum, Amsterdam och London.¹⁰⁸ Det är dock viktigt att man inte ser bönderna i Dalarna och södra Norrland

under tidigmodern tid, som entreprenörer som direkt reagerade på att det fanns en avsättning för produkter de kunde ta fram. Marknaden gav möjligheter men det fanns två andra faktorer som gjorde att bönderna allt mer drogs in i handeln, krigen och skatterna.

Ett av de mer utmärkande dragen i Sverige och för den del i stora delar av Europa under 1500-talet och 1600-talet var att staten växte sig starkare genom en allt effektivare statlig administration. En av den starka statens viktigaste uppgifter var att få fram soldater till de stående arméerna och att bekosta krigen. För att kunna finansiera krigen behövdes pengar och det kunde man få genom att öka skatteuttaget på bönderna. För att klara detta behövdes en starkare administration och en ideologisk bas för skatten. Utan krigen, eller hot om krig, skulle man inte ha kunnat legitimera skatteuttaget. Från 1560 till 1721 var Sverige ett land i permanent krig. Av de 161 åren var det bara fred i femtio och eftersom man var i flera krig samtidigt var Sverige i genomsnitt i 1,2 pågående krig per år under hela perioden. På 1560-talet var en procent av Sveriges befolkning i krigstjänst. Den siffran kom att gälla till 1617 när man beslutade att öka antalet soldater. Inom bara några år var över tre procent av befolkningen i Sverige med Finland soldater. I ett europeiskt perspektiv kom därför Sverige, att efter 1617 ha det procentuellt sett högsta antalet invånare i militären.¹⁰⁹

Hur stor andel av befolkningen som fanns i krigstjänst är ett mått på hur stor inverkan krigen hade på befolkningen, men ännu viktigare är hur stora förlusterna var. Alla de som dog skulle ersättas med nya soldater. Mellan 1620 och 1719 dog en halv miljon män i krigen och det gör sammantaget att ungefär 30 procent av alla vuxna män i Sverige och Finland dog i samband med krigen. Den stora majoriteten av dessa dog utanför slagfälten.¹¹⁰

Soldater kom i Europa framför allt att rekryteras från tre olika områden: städer, krigsområdena och bergsområden (högländsområden). För vår del skall vi koncentrera oss på rekryteringen från bergsområden. Dalarna och södra Norrland har många likheter med bergsområden i Europa, som alperna och de skotska högländerna. I bergsområdena organiserades inte arbetet som i slättbygderna och här var könsarbetsdelningen inte lika strikt. Förklaringen skall främst sökas i att i bergstrakterna kunde kvinnor lättare ta över männens arbeten. Åkerbruket som traditionellt var mannens arbete skedde i bergstrakt-

¹⁰⁴ Myrdal & Söderberg 1991 s. 153 f och där anförd litteratur. Åmark 1915 s. 24.

¹⁰⁵ Fiebranz 2002 s. 59.

¹⁰⁶ ULMA 2640, Alfta socken, Hälsingland, Per Asplund, 1930. Det bör observeras att det är lång tid mellan handeln och den tid då uppteckningen gjordes. Då innehållet stämmer väl överens med andra uppgifter anser jag den trovärdig.

¹⁰⁷ Bodvall 1959 s. 169–175 särskilt tabell 16, 17 och 18. Myrdal & Söderberg 1991 s. 155.

¹⁰⁸ Lindegren 1980 s. 188 och 195 f.

¹⁰⁹ Lindegren 2000 s. 130 f, 132 f och 136 f. Det ökade skatteuttaget och ökade utskrivningarna till militären innebar dock inte att bönderna saknade politiskt inflytande. Fram till 1630-talet kom politiken att bygga på ett kontraktsförhållande mellan skattebönderna och kungamakten. Samarbetet innebar bland annat att adelns maktanspråk kunde kuvas. Detta kontrakt kom att upplösas i och med kungens död 1632. Se Holm 2007 s. 260 f.

¹¹⁰ Lindegren 2000 s. 138 f.

erna på mindre åkrar med lätta jordar, medan man i slättbygderna hade både större och mer tungbrukade jordar. Förlusten av män inom bergsjordbruket betydde mindre för ekonomin än förlusten av män inom slättjordbruket. I slättbygderna fanns det också ofta godsherrar som aktivt försökte förhindra utskrivningar av soldater, då det skulle minska arbetskraften vid godsens. I bergstrakterna vilade ekonomin på många olika näringar och sysslor och boskapsskötseln var en viktig del i denna ekonomi.¹¹¹

Krigen kom konkret att gripa in i människors vardagsliv. Det kan knappast ha funnits något som man var mer rädd för än att bli utskriven till militären. Ett sätt att slippa att själv bli utskriven till krigstjänst var att betala någon som var villig att ta ens plats. Att sälja varor var ett sätt att få in kontanter och Nils-Erik Villstrand har visat att man kunde förändra sin produktion relativt fort. Från Österbotten var den kraftigt ökande tjärproduktionen ett sätt för bönderna att få in pengar och därmed köpa sig fria. Genom en ökad produktion förbättrade man oddsen för att hushållet skulle överleva stormaktskrigen.¹¹² För Dalarna var situationen lite annorlunda i och med att man hade fått lindring i rekryteringsbördan när det ständiga knekthållet infördes 1621. Men fortfarande var krigen en påtaglig realitet och många män gick ut i kriget. De flesta för att aldrig återvända. Landshövdingen i Stora Kopparbergs län Lorens Creutz skriver i en förvaltningsberättelse 1662 att knekthållet var särskilt hårt för Österdalarna. I en by i Orsa socken, Stackmora, beskriver han hur det fanns över 40 knektänkor. I en annan by, Nore i Mora socken, var det 33 hemman eller mantal och på dem fanns det 21 knektänkor.¹¹³ Det ständiga knekthållet krävde också uppooffringar från bönderna i form av lön och persedlar. Bönderna var nu tvungna att i fredstid underhålla knektarna.¹¹⁴ Jämtland fick ständigt knekthåll i samband med att landskapet kom att tillfalla Sverige 1645, medan det för Hälsingland dröjde ända till 1675 innan knekthållet infördes och de fick den lindring i rekryteringsbördan som Dalarna och Jämtland redan hade.¹¹⁵

Medan Dalarna och Hälsingland inte berördes av direkta krigshandlingar kom Jämtland och Härjedalen att vara ett av de landområden man krigade om. Flera gånger kom också krigen dit. Mellan 1566 och 1715 var det sex krigsföretag i Jämtland. Hans Antonsson menar att de återkommande krigen kan vara orsaken bakom att befolkningen under hela perioden endast ökade svagt och att befolkningen flera gånger under denna tid kom att minska.¹¹⁶

¹¹¹ Lindegren 2000 s. 150 ff.

¹¹² Villstrand 1992 s. 64 ff.

¹¹³ Creutz 1662 s. 43.

¹¹⁴ Pihlström 1904 s. 6 och 28-34.

¹¹⁵ Nordensvan 1910 s 474. Se också Villstrand 1992 s. 67.

¹¹⁶ Antonsson 2004 s. 58.

Under Kalmarkriget, mellan 1611 och 1613, kom till exempel merparten av de jämtländska bönderna att förlora äganderätten till sina hemman (Baltzarfejden). (Se vidare kap. 3, sid 127).

Den höga kostnaden i pengar och människor för detta samhälle kunde, enligt Jan Lindegren, medföra en utveckling som på lång sikt kunde vara till nytta, medan den på kort sikt var ytterst kännbar. En av effekterna av krigen var att kvinnorna kom att bli många fler än männen, vilket i sin tur ledde till att allt fler kvinnor inte kunde gifta sig.¹¹⁷ En större del av produktionen kom att vila på kvinnorna. Utskrivningarna drabbade skogsbygderna särskilt hårt och den arbetskraftsbrist som uppstod på grund av alla utskrivningar, tillsammans med klimatförsämringen (se nedan), framtvingade omprioriteringar i ekonomin. Åkerbruket gick tillbaka och boskapsskötseln kom allt mer att dominera.¹¹⁸ För att klara produktionen var man tvungen att arbeta hårdare.¹¹⁹

Skatterna

Det var inte bara det att krigen innebar förlust av människor, som var betungande för bönderna. Under 1500- och 1600-talet kom skattetrycket att öka främst på grund av krigen. Skatten kom både att höjas och att läggas om. Det årliga skatteuttaget ökade samtidigt som en rad extra skatter kom att utgå. Mest kända av dessa extra skatter är Älvsborgs lösen 1571 och 1613 samt boskaps- och utsädespenningen som togs upp från 1620 till 1641. Men här fanns också en uppsjö andra extraskatter.

I en artikel av Birgitta Odén framhålls att skattestatens födelse under 1500-talet har setts som ett resultat av de växande militärutgifterna. Den medeltida hushållningen fick vika för en modernare statshushållning som på ett genomgripande sätt kom att omforma samhället. Kravet på penninguppbörd gjorde att naturahushållningen blev mindre till förmån för en ökad penninghushållning. Utvecklingen berörde också avlägsna delar av länderna där naturahushållningen tidigare dominerat.¹²⁰

I Sverige kom naturaskatterna fortsatt att utgöra en stor del av skatten och de kom att öka under Gustav Vasas tid. Det talar dock inte emot en övergång mot modernare statshushållning. Det som hände var att kronan från 1500-talet kom att bedriva handel med varorna och blev därigenom *"företagare inom handel och bergsbruk"*. Soldaterna som skulle ut i krig behövde också mat

¹¹⁷ Lindegren 2000 s. 155.

¹¹⁸ Lundmark 1990 s. 156 och 165. Villstrand 1992 s. 69.

¹¹⁹ Se också Lindegren 1984 s. 374.

¹²⁰ Odén 1967 s. 1 ff. Odén tar utgångspunkt i en artikel från 1918 av Joseph Schumpeter, som citerats av flera andra forskare under 1960-talet, för en diskussion om skattesystemet i Sverige under 1500-talet och början av 1600-talet. Om skatter och militärstaten se även Anderson 1987 s. 33 ff.

och proviant vilket gjorde att naturskatterna även fyllde en funktion för den militära ekonomin. Under Johans III:s tid kom kommersialiseringen av skatteuppbörden att intensifieras som ett led i den ökande handeln från Sverige. Under Karl IX kom penningskatterna att öka och under 1620-talet kom ett program för att öka statens inkomster i reda pengar. Grunderna för detta system hade lagts redan under 1500-talet och Birgitta Odén menar att det nya för 1600-talet inte var principerna för skattesystemet utan att ”*det nya låg mer i den radikalism, med vilket systemet genomfördes*”. Hon menar att för allmogen under det tidiga 1600-talet kunde skattetrycket under Gustav Vasas tid att framstå som ganska ”*idylliskt*”.¹²¹

Siljansbygden, där ett av mina undersökningsområden ligger, var inget undantag för den allmänna höjningen av skatten och centralmakten kom att få ett allt fastare grepp om denna bygd under 1500-talet och 1600-talets början. De skatter som betalades av bönderna 1539 har av Bertil Boëthius framhållits som mycket låga. Skatten som vilade på åkerjord betalades i pengar och skogsskatt betalades i ekorrsinn. Den viktigaste förändringen skedde 1606 när de olika skatterna ersattes med en enda som utgick i ved och kol. Bönderna hade redan från 1580-talet betalat ved- och kolskatt, men de kom med 1606 års reform att i högre grad dras in i verksamheten kring Kopparberget i Falun dit veden och kolen skulle levereras. Förutom att skattetrycket höjdes kom bönderna genom leveranserna av kol och ved allt mer in de ekonomiska sammanhangen utanför bygden.¹²² På grund av att statsmakten ville hålla igång bergsnäringen under stormaktstiden kom Dalarna att befrias från boskaps- och utsädespenningen och i stället utgick en särskild kolskatt (se sidan 124 f).

I södra Norrland ökade också skattetrycket, men omläggningen av skatten utfördes inte som i Dalarna. Här kom i stället jordskatterna att dominera.¹²³ I Hälsingland betalade man skatten i pengar, men också i smör, torkad fisk, strömming och tjära. Skinnskatterna hade som vi tidigare sett upphört på de flesta platser i början av 1600-talet. Även i Jämtland och Härjedalen kom skatten att öka inom ramen för det dansk-norska riket. Den skattereduktion som jämtar och härjedalingar hade mot övriga norska undersåtar upphävdes efter Baltzarfejden 1613 (striderna i Jämtland under Kalmarkriget, 1611-1613, har i Jämtland kallats Baltzarfejden efter den svenska befälhavaren Baltzar Bäck).¹²⁴

¹²¹ Odén 1967 s. 6 ff, 13 och 15.

¹²² Ersgård 1997 s. 94 f.

¹²³ Fiebranz 2002 s. 192. Enligt 1603 års skattereform kom knappt två tredjedelar av skatten i Hälsingland att grunda sig på innehavet av åkerjord.

¹²⁴ Bromé 1945 s. 277 (Jämtland). Räfsten mot jämtarna 1613 1959 s. VII. Se vidare kapitel 3, Jordebok över Jämtland 1633.

En viktig förändring av djurhållningen inom norra Skandinavien som har förklarats med det ökande skattetrycket var övergången till rennomadism bland samerna. Lennart Lundmark menar att övergången från ett fångstsamhälle till ett samhälle där stora tamrenhjordar kom att utgöra grunden för försörjningen gick relativt snabbt, på ett par årtionden i början av 1600-talet. En radikal skatteomläggning ägde rum 1602 när samerna skulle skatta i ren och fisk. Orsakerna bakom omläggning låg i att skattepersedlarna behövdes i arméns fälttåg.¹²⁵ Det har också framförts att omläggningen mot rennomadism inte endast kan ses mot bakgrund av skattetryckets förändringar utan också måste förklaras med att marknaden för de skinn och pälsar samerna hade handlat med tidigare kraftigt minskade från 1500-talets slut. Det var det minskade utbudet av pälsar från Sverige och den ökande exporten av pälsar från Ryssland med Sibirien och Nordamerika, som från början av 1600-talet nådde Europa, som helt ändrade förutsättningarna för pälshandeln.¹²⁶

Klimat

Parallellt med de övriga förändringarna skedde en klimatförsämring, som brukar benämnas Lilla istiden. Lilla istiden började under senmedeltid och pågick till mitten av 1800-talet (1430–1850, ibland anges tiden från 1250 till år 1900), men en mer kännbar temperaturförsämring tycks ha skett från 1550-talet och det var först på 1660-talet som en period av stigande medeltemperaturer inleddes. Ett par decennier in på 1700-talet kom medeltemperaturen på nytt att sjunka och vände inte uppåt igen förrän under 1800-talets andra hälft, se diagram 1:3.¹²⁷

En av de mest ingående beskrivningarna av Lilla istidens betydelse för Europa är H.H. Lambs *Climate, History and the Modern World*. Till de allvarigare konsekvenserna av ett kallare klimat hörde ökad risk för missväxt. Skottland drabbades också många gånger hårt av svält och missväxt under denna tid. De svårare tiderna satte igång emigrationen från Skottland och

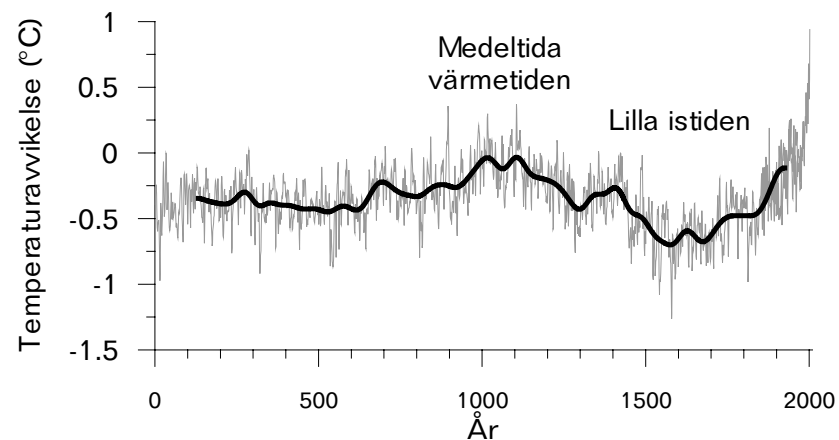
¹²⁵ Lundmark 1982 s. 88 f, 134 och 172 f. Lundmarks teori har ifrågasatts av Phebe Fjellström som menar att en så stor förändring som övergången till en storskalig renskötsel inte kan ha växt fram under den korta tiden Lundmark avser. Framväxten måste i stället ses som en resultatet av en lång kulturell process. Se Aronsson 1995 s. 16 som sammanfattar den kulturhistoriska forskningen om samerna i Sverige. Lundmark får stöd av Kjell-Åke Aronsson i att den storskaliga rennomadismen är en relativt sen företeelse, men Aronsson menar, utifrån pollenanalyser, att man inte kan sätta den i samband med ett ökat skattetryck utan andra förklaringar måste till, som marknadsekonomiska förhållanden. Se Aronsson 1991 s. 99 f. och Aronsson 1995 s. 18.

¹²⁶ Lundgren 1987 s. 50 f. Enligt Lundmark minskade dock skinnhandeln först efter 1614 se Lundmark 1982 s. 120 och 124.

¹²⁷ Ruddiman 2005 s. 121. Lagerås 2007 s. 102. Moberg med flera 2008 s. 16 f.

Lamb vill också se klimatförsämringen som en orsak till att många skottar kom att ta värvning i andra arméer under trettioåriga kriget. En särskilt svår tid i Skottland var 1600-talets sista decennium då sju av åtta skördar slog fel mellan 1693 och 1700 och i flera församlingar dog det fler än under digerdöden. Fisket i Nordatlanten kom också att påverkas genom att det kalla vattnet gjorde att flera betydelsefulla fiskar kom att vandra söderut. Torsken försvann tidvis från vattnen runt Norge och Shetlandsöarna.¹²⁸

Diagram 1:3. Medeltemperaturen för de senaste 2000 åren på norra halvklotet uttryckt som avvikelser från medelvärdet för mätperioden 1961–1990.

Källa: Efter Lagerås 2007 s. 30. Se också Anglert och Lagerås 2009 s 81. Diagrammet bygger på data från Moberg med flera 2005.

I norra Europa räknas vintern 1564–65 som den första riktigt kalla vintern. Det var denna vinter som Pieter Bruegel den äldre målade sin första tavla, av många berömda, där motivet var ett vinterlandskap med skridskoåkare från Holland.¹²⁹ Timothy Brook som refererar till Lamb tar upp händelsen i boken *Vermeer's Hat, The Seventeenth Century and the Dawn of the Global World*. Brook menar att det kallare klimatet blev betydelsefullt och skriver, "[i]f there is one overwhelming condition that shaped the history of the seventeenth century more than any other, it is global cooling". Han pekar också på att odlingssäsongen blev kortare och att sjukdomar som pesten kom att förvärras av det kalla klimatet. I flera stora pestepidemier i slutet av 1500-talet och 1600-talet kom

¹²⁸ Lamb 1995 s. 219 f.

¹²⁹ Lamb 1995 s. 233 ff.

södra Europa och Holland att drabbas hårt. I Amsterdam härjade tio pestepidemier mellan 1597 och 1660. För den Holländska ekonomin betydde det kallare klimatet däremot ett stort uppsving genom att centrum för sillfisket kom att förskjutas från norska kusten och söder ut och kom under nederländsk kontroll.¹³⁰ William F. Ruddiman ger inte Lilla istiden lika stor betydelse men menar att den på en del platser kunde få betydelse för jordbruk och fiske. Sädesodling på bergen i norra och västra Storbritannien var inte längre möjlig. På Island försvårades fisket genom att hamnarna var blockerade av is under vintermånaderna och i Alperna ökade glaciärerna i storlek, vilket för en del bönder fick direkta konsekvenser. Men odlingen kunde också försvåras i områden, som inte kan ses som marginalbygder genom att vissa grödor har varit känsliga. Nordgränsen för vinodling gick tillbaka 500 kilometer i Tyskland och vinodlingarna upphörde med tiden helt i England.¹³¹

Det är svårt att säga hur det kallare klimatet direkt kom att inverka på jordbruket och näringslivet i Dalarna och södra Norrland och därmed hur det påverkade fåbodarna. Men det går ändå att säga så mycket att det bör ha fått konsekvenser på två olika sätt. Det första var att det blev svårare att odla säd, särskilt i mer höglänta områden. Redan vid mindre temperatursänkningar förkortades odlingssäsongen både vår och höst och risken för frostknappar sent på våren och tidigt på hösten ökade. Resultatet var att odlingar kunde förfalla till förmån för slätter. Det andra var att ett kallare klimat underlättade vintertransporterna. Snötäcket låg längre och hållfasta isar gjorde det lättare att transportera varor till försäljning under vinterhalvåret. Det var också lättare att hämta hem hö till de vinterstallade djuren på hemgården från mer avlägsna platser. I Dalarna var vinterkörslorna så viktiga att man sa att barvinter var lika ödesdigert som missväxt.¹³² En tredje påverkan, som inte är utredd, skulle hypotetiskt kunna vara att stallningssäsongen för djuren blev längre och att det därmed gick åt mer vinterfoder med samma mängd vinterhållna djur.

Den agrara revolutionen 1700–1850

Framställningen över samhällsutvecklingen, viktig för att kunna diskutera fåbodarnas utveckling, kommer nu in på tiden från 1700-talets början till 1800-talets andra hälft. När jordbruket står i förgrunden för diskussionen kallas perioden *Den agrara revolutionen*.¹³³ Fåbodarna var under 1700-talet

¹³⁰ Brook 2008 s. 12 ff. Om sillfisket se också Lamb 1995 s. 227 f.

¹³¹ Ruddiman 2005 s. 121.

¹³² Moberg med flera 2008 s. 17.

¹³³ Den agrara revolutionen avser förändringar inom jordbruket under 1700-talet och 1800-talet och de exakta årtalen för perioden varierar mellan olika författare. Jag har valt 1850 som slutpunkt främst för att fåbodarnas nedgång är beroende av förändringar inom jordbruket som blir synliga efter 1850.

och 1800-talet en självklar del av jordbruket inom stora delar av Dalarna och södra Norrland. Frågan som nu står i centrum är inte om fåbodarna uppstod under denna tid utan hur de utvecklades och hur de påverkades av jordbruksutvecklingen. Jag kommer för denna period därför att koncentrera mig på jordbrukets utveckling och tona ner den politiska utvecklingen.

Genom flera viktiga verk från 1970-talet och 1980-talet förändrades den tidigare synen på det svenska jordbruket. Forskare inom framför allt ekonomiskhistoria kunde visa att det man tidigare uppfattat som ett statiskt jordbruk var ett jordbruk med stor dynamik och att böndernas relativa frigörelse var en av grundorsakerna till den expanderande jordbruksekonomin. Bönderna och deras roll som förnyare av jordbruket framhölls.¹³⁴ Den svenska forskningen kom främst att polemiserat mot Eli F. Heckscher. Det var två grundteman i hans syn man främst riktade kritiken mot. Det första var att Heckscher menade, med stöd hos Malthus, att befolkningen har en tendens att öka snabbare än tillgången på livsmedel och att det därför hela tiden fanns ett tryck mot näringsutrymmena. Det andra gällde hans syn på att Sverige, i ekonomiskt hänseende, var ett efterblivet land på grund av det fria bondeståndet. I en ofta citerad mening skrev Heckscher att Sverige fick *"betala förmånen av ett fritt bondestånd med stor efterblivenhet i jordbruksteknik och till följd därav sämre livsmedelsförsörjning för folket"*.¹³⁵

Den agrara revolutionen innebar att en rad grundläggande förhållanden ändrades i det svenska jordbruket, som äganderätten, odlingssystemen, redskapstekniken och vad man odlade.¹³⁶ Konsekvenser för landskapet blev stora genom att det skedde omfattande nyodlingar och utdikningar. Skiftesreformerna var del av förändringarna och de innebar att en omarrondering av jorden till större och färre åker- och ängstegar. Många av de kollektiva brukningsformer som tidigare funnits upphörde eller förändrades i och med att utmarken delades upp på delägarna i byn eller socknen. En social omvandling på den svenska landsbygden ägde också rum när en stor agrar underklass växte fram.

En agrar revolution ägde rum i hela Västeuropa, där formerna och när i tiden förändringarna skedde varierade, men där konsekvenserna var likartade. Den agrara revolutionen möjliggjorde den industriella revolutionen. Ett effektivare jordbruk kunde producera livsmedel och arbetskraft till övriga samhällssektorer. Genom en ökad konsumtion bland välbärgade bönder skapades en efterfrågan för industriprodukter. De fattigare skikten drogs med tiden in i konsumtionen när allt billigare industrivaror producerades.

¹³⁴ Några av de viktigare verken var Herlitz 1974, Winberg 1975, Isacson 1979, Köll 1983, Gadd 1983. Forskningen sammanfattas hos Gadd 2000.

¹³⁵ Heckscher 1949 Del II:1 s. 201.

¹³⁶ Avsnittet bygger till största delen på Gadd 2000 när inget annat anges. Se särskilt s. 11 f., 242–254, 256, 305–314.

Den agrara revolutionen i Sverige och Västeuropa kan också beskrivas som en övergång från ett feodalt samhälle till ett kapitalistiskt samhälle. Från ett samhälle där jorden utgjorde det viktigaste produktionsmedlet till att samhälle där industriprodukter kom att utgöra en allt viktigare del av varuproduktionen. Förändringen av synen på jordägandet var en viktig del av denna förändring. Den individuella äganderätten till jorden stärktes och jorden blev en handelsvara mer lik andra varor. De många anspråk som tidigare olika intressenter haft på samma jord ersattes ett mer entydigt ägandebegrepp samtidigt som jordinnehavet ökade hos många bönder.¹³⁷ Jordbruket gick från en hög grad av självhushåll till att inlemmas i en marknadsekonomi.

En viktig förklaring till jordbrukets förändring ligger i att bönderna stärkte sin ekonomiska ställning under perioden. Det kunde göras genom att produktionsökningarna i jordbruket i hög grad kom att stanna hos bönderna och inte togs ut i ökad skatt eller annat ekonomiskt tvång. I och med indelningsverkets införande på 1680-talet gynnades bönderna på sikt. Den stelhet som fanns inom indelningsverket gjorde att skatten på jorden inte ökade. Även grundskatterna som bönderna betalade för rätten att bruka gården påverkade böndernas ekonomi. I och med att grundskatterna inte ökade trots en omfattande nyodling kom överskottet som stannade hos bönderna att öka. Politiskt kom bönderna under hela 1700-talet att motarbeta förslag som försämrade deras villkor. Genom att de under denna tid också hade ett reellt inflytande lyckades också deras politiska strävanden. En av de mer betydelsefulla förändringarna var 1789 års avskaffande av de inskränkningar som funnits i äganderätten till skattehemman.¹³⁸

Andra viktiga förändringar under perioden var att ny teknik och nya redskap infördes inom jordbruket. Den ökade användningen av järn i redskapen medförde kraftfullare redskap som effektiviserade jordbearbetning och skörd. Inte minst har Pablo Wiking-Faria kunnat visa att järnplogens utveckling har haft betydelse för jordbruket i Dalarna och södra Norrland.¹³⁹ Den viktigaste nya grödan var potatisen som hade introducerats på 1700-talet. Ett första genombrott hos bönderna för potatisen kom under några missväxtår på 1770-talet medan den stora genombrottstiden var 1800-talet första årtionden.

Den kanske viktigaste förändringen för jordbruket var införandet av växelbruket. Ett fullständigt växelbruk infördes i Sverige mellan 1850 och år 1900, lite beroende på var man var i landet, men förändringarna som ledde fram till införandet hade påbörjats redan under 1700-talet. Växelbruket kom på ett grundläggande sätt att förändra användningen av och synen på markslagen

¹³⁷ Ågren 1992 s. 17–23.

¹³⁸ Gadd 2006 s. 304 ff.

¹³⁹ Wiking-Faria 1981.

och det kom att få stora konsekvenser för djurhållningen. Det måste räknas som en av de största förändringarna i den svenska boskapsskötseln historia när djuren började beta på åkermark (kultiverad betesvallar) i stället för i skogen eller annan utmark. Den uppdelning på inägojord, för produktion av spannmål och foder, och utmarken, för bete till djuren, som funnits sedan järnåldern kom med växelbrukets införande definitivt att upplösas. Medan jordbruket tidigare hade omfattat i praktiken all mark kom jordbruket nu att koncentreras till åkermarken. Skogen övergavs för jordbruksändamål, ången kom att odlas upp eller att läggas ned. Det man tidigare behövde tre olika markslag för att producera kunde man nu få ut från ett markslag, åkern. Åkern gav från denna tid spannmål, foder och bete. Genom växelbruket kunde både åkerbruket och boskapsskötseln expandera. Sammantaget kom förändringarna att leda till ett mer likformigt jordbrukslandskap i Sverige. De stora skillnaderna som tidigare fanns mellan olika regioner i redskap och odlingssystem försvann.

Det mesta av det som är skrivet om den agrara revolutionen är hämtat från södra Sverige. Tidigare forskning om norra Sverige har främst framhållit järnplogarna, tröskningen och annan redskapsutveckling som viktiga bidrag till utvecklingen.¹⁴⁰ Däremot är fåbodarna förvånansvärt osynliga i de flesta studier som berör den agrara revolutionen. Medan den agrara revolutionen i södra Sverige i mycket kom att handla om en ökad spannmålsodling och hur man löste de problem det innebar, tror jag att man för södra Norrland och Dalarna måste lägga vikt vid boskapsskötseln för att förstå utvecklingen.

1850–1920

Fåbodarnas avveckling har inte varit en särskilt kontroversiell fråga, till skillnad från frågan om deras uppkomst. Fåbodarna kom att avvecklas i allt snabbare takt från 1890-talet, men i nordvästra Dalarna och i Jämtland och Härjedalen kom många fåbodarna med traditionell drift att leva kvar till tiden runt andra världskriget. Nedgången har samband med inträdet i industrisamhället. Faktorer som mer konkret har lyfts fram för att förklara nedgången är, att det var svårare att få tag på vallhjon, att mejeriväsendet stod i motsättning till fåbodväsendet och att växelbrukets införande gjorde att man inte längre behövde fåboden för bete eller foder.¹⁴¹ Skogens ökade värde har också framhållits som ett argument. Man har menat att det fanns en motsättning mellan skogsbete och avsaluproduktion från skogen. Med skogsbetet skadades träd och plantor vilket ledde till minskad avkastningen från skogsbruket.¹⁴²

Dessa förklaringar kommer jag inte gå in på djupare nu, men jag kommer

¹⁴⁰ Om järnplogar se Wiking-Faria 1981, om tröskning se Trotzig 1943. Se också Gadd 2000 s. 245 ff.

¹⁴¹ Morell 2001 s. 230 f. Se också Montelius 1977 s. 66 ff.

¹⁴² Kardell L 2008 s. 22.

att återvända till dem när nedgången i fåbodväsendet senare skall diskuteras utifrån avhandlingens empiri.

Tidigare forskning

Efter att ha gått igenom de teoretiska utgångspunkterna för avhandlingen och beskrivit utvecklingen inom samhället och jordbruket som kan haft betydelse för fåbodväsendet, skall den tidigare forskningen om fåbodarna presenteras. Fram till 1960-talet var fåbodforskningen inte bara en fråga för universiteten utan drevs i lika hög grad av de kulturhistoriska museerna och folkminnesarkiven. Sedan universitetsämnet etnologi (folklivsforskning) i slutet av 1960-talet till stor del lämnade den agrarhistoriska forskningen upphörde forskningen kring fåbodarna under flera decennier. Under senare år har forskningen på nytt kommit igång, framför allt inom arkeologin. Kanske är det ingen slump att den arkeologiska fåbodforskningen har utgått från museer och att jag själv gör denna avhandling inom ramen för Nordiska museets forskarskola. Fåbodarna är komplexa miljöer där föremålen, byggnaderna, landskapet och de historiska källorna behöver förstås tillsammans. Först när de ses tillsammans kan utvecklingen vid fåbodarna framträda så att man kan förklara platserna och deras sammanhang.

Fåbodarna i tidigare forskning

Det är ingen överdrift att påstå att forskningen om jordbruksutvecklingen i Sverige de senaste 40 åren har haft ett sydsvenskt perspektiv, där Götaland och östra Svealand intar en särställning. En anledning till att Dalarna och södra Norrland inte har fått någon modern beskrivning av jordbrukets utveckling kan bero på att fåbodarna ännu inte har fått en modern beskrivning. Sedan 1950-talet har etnologer och kulturgeografer, som var de som tidigare studerade dem, nästan inte alls forskat på det fåbodväsende som var så utbrett under 1800-talets slut och när det gjorts har man haft samma utgångspunkter för forskningen som tidigare generationer. Utan förståelse för fåbodarna och deras betydelse är det svårt att skriva om de andra delarna av jordbruket. Boskapsskötseln har trots allt varit en hörnsten i jordbruket i Dalarna och södra Norrland fram till 1800-talets slut.

Under 1900-talets första hälft ägnades fåbodarna en del uppmärksamhet av forskarna. Intresset för fåbodarna kom sig framför allt av att man såg fåboden som gammal och en kvarleva av ett äldre jordbruk. Etnologer och kulturgeografer kunde här finna ett uttryck för en äldre bondekultur som var på väg att försvinna. Framför allt ägnade sig forskarna åt att beskriva och dokumentera fåbodkulturen.¹⁴³ Det primära syftet var att genom dokumen-

¹⁴³ Erixon 1918, Frödin 1925, Erixon 1965 s. 236. (Samma text finns också publicerad i Erixon 1999 s. 55).

tation av fåbodarna finna en kulturgräns och forskningens viktigaste bidrag var att de kunde påvisa den i dag allmänt accepterade fåbodgränsen.¹⁴⁴ Man diskuterade fåbodarna som en del av ett komplext jordbrukssystem skapat för att så effektivt som möjligt tillgodogöra sig landskapets resurser, men någon egentlig diskussion om dynamiken fanns inte.¹⁴⁵ Eftersom man inte diskuterade förändring över tiden framträdde ett statiskt system. Förändringar inom jordbruket var ingen viktig fråga. Undantaget är nedgången av fåbodväsendet, som var en huvudorsak till att man studerade dem. Fåbodväsendet sågs som en del av ett självhushåll och den fråga man måste ställa sig är om inte den synen hänger ihop med att man studerade dem under deras nedgångsfas. För att förklara att de uppkom och utvecklades bör man lyfta fram andra faktorer än självhushållet.

Fåbodforskningen har haft olika utgångspunkter under årens lopp och det är därför svårt att föra fåbodforskningen till ett särskilt fack. Beroende på bakgrund och ämnesinriktning hos forskarna har studiernas upplägg varierat. Där emot har forskningsinriktningen under en och samma tid ofta haft en likartad inriktning. Forskningen om fåbodar kan inte ses isolerad från den övriga humanistiska forskningen utan den har skett i en tradition där större och mer övergripande teoretiska utgångspunkter och frågeställningar har varit i centrum.

Ett sätt att betrakta forskningsinriktningarna är att se vilka discipliner de som har utfört arbetet kommer ifrån. Man kan då finna att man har närmat sig fåbodarna från en rad olika vetenskapliga fält. För fåbodarnas del bör först språkforskarna nämnas, sedan etnologer och kulturgeografer. Den etnologiska forskningen har haft många olika inriktningar: bebyggelse, mat, seder och bruk, materiell kultur och musik. Andra vetenskapliga discipliner som har arbetat med fåbodar är arkeologer, som under det senaste decenniet har samarbetat med naturvetenskapligt skolade forskare.

I nedanstående genomgång av forskningen och synen på fåbodarna tas först de kulturhistoriska institutionerna upp och sedan redogörs för den akademiska forskningen. Det finns inga vattentäta skott här emellan. Många av de som skrivit om fåbodfrågor har arbetat inom båda professionerna. Uppställningen nedan är därför inget försök att kategorisera de olika bidragen utan ett sätt att få materialet mer överblickbart.

Folkminnesarkiven

Folkminnesarkiven har varit viktiga för dokumentationen av fåbodväsendet. Under arkivens äldsta fas var det språkforskningen som stod i centrum. Det

¹⁴⁴ Erixon 1957 s. 23.

¹⁴⁵ Levander 1943 är ett exempel på en initierad beskrivning av jordbruket i övre Dalarna.

var det starka intresset för jämförande indoeuropeisk språkforskning som var den drivande kraften. Forskarna ville påvisa släktskap mellan skilda språk och kulturer.¹⁴⁶ Folkminnesinsamlandet var därför av mindre betydelse än ord-samlandet och folkkulturen kom att fungera som en illustration till språkliga uttryck. Från 1920-talet kom detta att förändras och man började ta fram frågelistor vid Dialekt- och landsmålsarkivet i Uppsala (ULMA). Frågelistorna togs delvis fram i samarbete med Nordiska museet samt folkmåls- och folkminnesinstitutionerna i Lund och Göteborg.¹⁴⁷ Syftet med frågelistorna var att samla in kunskap om folkkulturen genom meddelare på landsorten.

Allmogekulturen kom att stå i centrum för de frågelistor man producerade. De viktigaste frågelistorna för fåbodväsendets del var den om mjölkhushållning och den om fåbodväsendet. Frågelistor och uppteckningar har också på de andra folkminnesarkiven och Nordiska museet arbetat med. Det finns ett omfattande material i en rad olika ämnen. Även de regionala museerna har arbetat på detta sätt och för fåbodbrukets del finns ett rikt material på Jämtlands läns museum. Metoderna och urvalet har dock förändrats en hel del under den tid som insamlingarna pågått. Idag skall informanten lämna subjektiva synpunkter och inte försöka lämna uppgifter av allmän karaktär för en bygd.¹⁴⁸

Nordiska museets bebyggelseundersökningar

För uppbyggnaden av kunskap om den agrara bebyggelsen och därmed för studier av fåbodarnas bebyggelse kom Nordiska museet att spela en avgörande roll för mycket av det arbete som museerna runt om i landet kom att utföra. Under andra hälften av 1800-talet och 1900-talets första del var intresset för folkkulturer stort i många europeiska länder och Nordiska museets arbete var en del i denna rörelse. Det har framhållits att arbetet bland annat handlade om att konstruera nationella identiteter och kulturlandskapet kom i detta arbete att spela en stor roll.¹⁴⁹ Intresset för fåbodar var en del av Nordiska museets bebyggelseundersökningar. För att få en inblick i vad som var drivkrafterna och den ideologiska basen för fåbodundersökningar är Sigurd Erixons artikel i Fataburen från 1918 med titeln *Bebyggelseundersökningar – Översikt, Periodiska bebyggelse typer, Fåbodväsen* en bra utgångspunkt.¹⁵⁰

Erixon börjar sin artikel med att konstatera att en snabb omvandling av bebyggelse och levnadsförhållanden höll på att ske och att en ny tid helt håller

¹⁴⁶ Lilja 1996 s. 23.

¹⁴⁷ Lilja 1996 s. 92 f.

¹⁴⁸ Lilja 1995 s. 16.

¹⁴⁹ Daugstad 2000 s. 45 och Jong 2001 s. 619.

¹⁵⁰ Erixon 1918.

Foto 1:3. Det ökande intresset för fåbodar efter sekelskiftet 1900 gjorde att fåbodar blev populära vykortsmotiv. A. Lind tog många bilder från Orsa socken i Dalarna. Foto: A. Lind. Arkiv: Dalarnas museums bildarkiv.

på att ta över. Det handlade om att "tusenåriga traditioner" slutgiltigt klipptes av. För kulturhistorikern fanns det därför inget val, skulle något bevaras för framtiden var man tvungen att ge sig ut att finna det gamla som fanns kvar i "undagömda trakter". Arbetet prioriterades, men trots att Nordiska museet, enligt Erixon, forcerat arbetet under de senaste åren kunde museets arbete aldrig stå i "proportion till raseringsarbetets intensitet". Ett huvudsyfte med undersökningarna var, enligt Erixon att visa på utvecklingshistoriska sammanhang.

Erixon efterlyste ett samarbete mellan geologi, arkeologi, ortnamnsforskning med flera discipliner. Man skulle därigenom kunna sammanknyta förhistoriens och etnografins forskningsresultat. Han menade att man skulle kunna arbeta systematiskt med utgrävningar av gravfält nära nutida bebyggelselägen för att se samband mellan dåtid och nutid. Han skrev att man inte bara skulle mäta upp och dokumentera hus, man skulle också arbeta med språkligt-etnografiska undersökningar kring användande, benämningar och traditioner. Man fick heller inte glömma insidan av husen. Man skulle vidare undersöka ålderdomliga egendoms- och jordförhållanden och lantmäterikartor var därför värdefulla att studera. Det var också viktigt att studera det Erixon kallar "det samfundsmässiga": hur det objekt man studerade hängde ihop med samhället runt omkring. Det innebar att man skulle samla in handlingar som kunde visa hur samhället fungerat både på det samhälliga planet och på det personliga. Man skall också studera sociala grupperingar hos allmo-

gen, andra skiktningar inom familjelivet såsom ålder samt *könsskillnadernas avspeglning i arbetslivet*".

Ett av de bästa exemplen på ett arbete i Erixons anda är den festskrift man gjorde till hans 50-årsdag 1938: *Gruddbo på Sollerön, en byundersökning*. Den börjar med artiklar om geologi och naturförutsättningar och går sedan över till näringslivet, familjen, gården och dräktskick till byggnadsskick och redskap.¹⁵¹ Att det är lättare att formulera högtflygande och övergripande tankar i ord än att omsätta dem i praktisk musei- och forskningspraktik visade sig snart. En vanlig kritik mot dessa undersökningar har just varit att de är för objektsfixerade, man har saknat sammanhangen. Även om varje enskild undersökning kan ha ett stort värde saknas syntesen.

John Granlunds bidrag i Gruddboken är av särskilt intresse. Han skriver avsnittet om fåbodarna och han gav en öppning mot en annan tolkning av fåbodbruket än den som tidigare varit bestämmande. Han antyder att fåbodarna förändrats under 1600-talets slut och 1700-talets början bland annat genom att man lät odlingar förfalla till förmån för slätter på flera fåbodar och att vallningsorganisationen förändrades. Samtidigt måste Granlund förstått att hans synpunkter var kontroversiella för han tar efter det att han presenterat sina resultat tillbaka dem och säger att någon förändring inte kan ha skett av fåbodväsendet under 1600-talet som var en ekonomisk nedgångsperiod.¹⁵²

Varför skulle man då göra dessa undersökningar av bebyggelsen enligt Erixon? Erixon skrev att byundersökningarna syftade till att "fastställa hufvudlagarna för bebyggelsens gestaltning och utveckling i vårt land". Det handlade i grund och botten om att förstå vår tids landskap och bebyggelse. Erixon skrev om detta i en tid när de svenska städerna var på väg att få fler invånare än landsbygden. Erixon framhöll att för att förstå staden måste byn studeras, men också byns sidoförmer, som fiskeläget, fåboden och marknadsplatsen. Han framhöll därmed de periodiska bosättningsarnas värde. Det var nämligen ur deras grundelement som staden hade sitt ursprung. Det fåbodväsen som fanns i Sverige var enligt Erixon, inte bara en stelnad kvarleva av "förfäders" näringsliv utan ett uttryck för en näringsform som funnits inom stora områden. Jordbruket vid fåbodarna ansågs vara en ålderdomlig relik: man kunde enligt Erixon vid fåboden hitta spår från en tid då personlig jordegendom fortfarande var ett okänt begrepp. Ängsskötseln och foderinsamlingen hade vid fåbodarna bevarat en "tydligt primitiv karaktär, besläktad med samlandet".¹⁵³ Fåbodarna var ett uttryck för ett primitivt jordbruk och Erixon skrev, att fåbodarna i äldre tid hade varit spridda över stora delar av Europa. Vaktstugor

¹⁵¹ Gruddbo på Sollerön 1938.

¹⁵² Granlund 1938 s. 130 ff.

¹⁵³ Erixon 1918 s. 37.

och sommarfåhus i Västergötland var till exempel rester av ett mer utbildat fåbodväsen.

Erixon menade därför, att man i stället för att arkeologiskt studera en bronsåldersby i Tyskland kunde studera fåbodar på plats i Norrland. Fåboden kunde vara relativt ung men den representerade tusenåriga traditioner.¹⁵⁴ Fåboden och bronsåldersbyn stod på samma nivå i utvecklingen. Fördelen med fåboden var att här fanns byggnader och människor kvar. Studiet av fåbodarna var grundläggande och Erixon menade att flera av de viktigaste problemen inom bebyggelsehistorien kunde ”vinna betydelsefulla resultat genom fåbodstudier”. Fåbodforskningen skulle, av dessa skäl, prioriteras vid Nordiska museets bebyggelseundersökningar.

Erixons artikel ledde fram till en uppdelning av fåbodarna i tre olika typer. Erixons ändrade senare lite på benämningarna, men grundindelningen låg fast. Den indelning av fåbodarna som fortfarande används formulerades alltså 1918 och fick sina nuvarande termer på 1950-talet.¹⁵⁵ Indelningen fick stort genomslag genom att den fördes vidare av Anders Nyman i boken *Fåbodar*, som kom ut på LT:s förlag 1963. Boken tillförde i sak inget nytt till fåbodforskningen, men genom att den fick stor spridning är det ofta den författare refererar till när de tar upp de olika fåbodtyperna i Sverige. Erixon och Nyman delar in fåbodarna i tre huvudtyperna:¹⁵⁶

- 1 Vanliga fåbodar, som också kan kallas långfåbodar, utfåbodar eller fjällfåbodar. De utmärks av att man sände djuren dit under högsommaren och djuren sköttes av fåbodpigor medan gårdsfolket endast tillfälligtvis vistades där för slätter etc.
- 2 Hemfåbodar, dit hela familjen flyttade för att vistas under lång tid. Åkerbruk är viktigt på hemfåboden och man hade också slätter där. Hemfåboden kallades ursprungligen byfåbodar av Erixon men kan också benämnas gårdsfåbodar eller åkerfåbodar.
- 3 Halvfåbodar, de låg så nära hemmet, att mjölken dagligen eller åtminstone flera gånger i veckan togs hem, eller till mejeriet, för beredning eller för konsumtion. På halvfåboden fanns övernattningsmöjligheter.

Till denna uppdelning lägger en del författare också sommarladugården.

Det finns stora problem med ovanstående uppdelning (se vidare kap. 2).

¹⁵⁴ Erixon 1918 s. 57.

¹⁵⁵ Erixon 1955–56 s. 48.

¹⁵⁶ Nyman 1963a s. 26.

Uppdelningen bygger på en teoretisk modell som inte stämmer. Den ideologiska bakgrunden till uppdelningen var en evolutionistisk färgad syn på samhällsutvecklingen där fåbodens olika stadier utgjorde föregångare till den fullt utvecklade byn. Man går från lägre stadier i utvecklingen mot mer avancerade. Erixon menade att den mest intressanta fåboden, ur bebyggelsesynpunkt, var byfåboden eller hemfåboden, som nästan var en riktig by och där man bedrev ”verkligt jordbruk”.¹⁵⁷

I strävan att hitta olika faser i utvecklingen delade man upp fåbodarna i en rad olika typer, som kunde vara mer differentierade än Erixons och Nymans scheman ovan. En av de mest omfattande indelningarna finner man i John Frödin genomgång av bebyggelse typerna kring Siljansbygden. Han byggde vidare på Erixons schema, men utvecklade nya undergrupper.¹⁵⁸ I sin studie över fåbodar i Norrbottens län beskriver Frödin orsakerna till de olika formerna och han ser dem som olika utvecklingsstadier.¹⁵⁹ All fast bosättning i vårt land hade, enligt Frödin, utvecklats från fåbodarna.¹⁶⁰ Normalt går utvecklingen mot högre stadier. Frödin kan dock konstatera att fåbodarna under 1920-talet är på tillbakagång och därför går åt motsatt håll. Han skriver att de från ett ”senare stadium i utvecklingskedjan sjunker tillbaka till ett äldre” under denna tid.¹⁶¹ Inom forskningen strävade man efter att finna skillnader mellan olika fåbodar. De olika stadierna i utvecklingsschemat kunde därigenom klargöras.

Det var inte heller nödvändigt att studera historiska källor för att förstå fåbodväsendets utveckling, utan den tidens landskap var utgångspunkt för studierna. Frödin påpekar till exempel att hans skildring av de olika fåbodtypernas uppkomst inte baserar sig på historiska dokument, som kunde stödja hans utvecklingsteori, utan helt och hållet baserar sig på hur de såg ut och hur de användes omkring 1920. Med kännedom om vilken roll de olika typerna av fåbodar spelade sluter han sig till det ”genetiska sammanhanget mellan de olika typerna”.¹⁶² Fåbodarna fick sin egen typologi och deras ursprung kunde bestämmas av de yttre kännetecknen.

Fåbodforskningen var därmed en del av en större idétradition. Tankarna gick tillbaka på dansken C. J. Thomsen och hans uppdelning av forntiden i tre stadier och den svenske zoologen Sven Nilssons socialevolutionistiska modell där de primitiva folkslagens olika stadier var vilden, herden och sedan åkerbrukaren. Varje folkslag hade, enligt Nilsson, fyra stadier de skulle

¹⁵⁷ Erixon 1918 s. 24, 32 f och 37 ff.

¹⁵⁸ Frödin 1925 s. 86 f. Några halvfåbodar tar däremot inte Frödin upp.

¹⁵⁹ Frödin 1926 s. 39 ff.

¹⁶⁰ Frödin 1929 s. 138.

¹⁶¹ Frödin 1929 s. 42 f.

¹⁶² Frödin 1925 s. 85.

genomgå. Det första stadiet var som vilde (jakt och fiske var huvudsakliga försörjningen), det andra nomad eller herde och det tredje åkerbrukare. I det fjärde stadiet blev så folkslagen slutligen fullt civiliserad med mynt, skriftspråk och arbetsdelning. En viktig skillnad mellan herden och åkerbrukaren var att äganderätten var betydligt mer utvecklad hos den senare. Nomaden kände inte till ägogränser och ägandet inskränktes till tält och boskap.¹⁶³ Med sådana teoretiska utgångspunkter måste fåbodväsendet vara uråldrigt och man behövde egentligen aldrig några bevis för hur gamla fåbodarna var. De var del av det äldsta jordbruket och även om man visste att en enskild fåbod inte var så gammal representerade den det äldsta jordbruket. Av avgörande betydelse för tankemodellen var också Oscar Montelius utarbetande av en absolut och relativ kronologi för bronsåldern. Med den typologiska metoden gick också fåbodarna att typologisera. Genom att studera likheter och olikheter mellan fåbodtyperna fick man fram en kronologi.¹⁶⁴

Det fanns två olika sätt att uppfatta fåbodväsendets uppkomst. Det första var att se ursprunget i en föregående nomadkultur som hade stelnat och blivit bofast, men som fortfarande utnyttjade beten över större områden. Det andra var att se fåbodväsendets ursprung i gården och att fåbodarna berodde på att man var tvungen att söka sig längre och längre bort från gården för att hitta bete. Oavsett vilket man bejakade följde klassificeringen av fåbodarna den indelning Erixon hade presenterat i artikeln i Fataburen 1918. Den norska fåbodforskaren Lars Reinton menade att allt fåbodväsende hade ett gemensamt ursprung och att det hade kommit till Norge och Skandinavien som ett färdigt paket. Han var därmed en förespråkare för diffusionismen. Till Norge hade fåbodväsendet kommit cirka 2000 f. kr. Det gemensamma ursprunget fanns hos indoeuropeerna som hade levt söder om Uralbergen och därifrån hade fåbodväsendet spridit sig åt alla vädersträck. Alla världens fåbodsystem hade därför en gemensam bas. Det märktes framför allt i språket där flera av de centrala företeelserna för fåbodväsendet hade en gemensam språklig bas.¹⁶⁵ Som Lennart Lundmark påpekat ansåg inte diffusionisterna att människan var en kreativ varelse. De vik-

¹⁶³ Nilsson 1838–1843 s. V–VIII (inledning).

¹⁶⁴ Bo Gräslund har påpekat att Montelius gjorde en oegentlig liknelse mellan sin teori och darwinismen. Gräslund 1994 s. 437 sp 1.

¹⁶⁵ Reinton 1961 s. 2 f och s. 20. Nyman 1963a s. 15 ff. I Sverige är John Frödin den som främst förknippas med teorin om nomadismen och Sigurd Erixon den mest namnkunniga av de som hävdar gården som ursprunget. Erixon gav dock en öppning för nomadismdrag i fåbodväsendet när han 1918 påstod att "[m]an behöfver således icke se någon absolut kulturgräns mellan lappar och germaner, utan en gradvis mot norden stegrad nomadkaraktär". Erixon 1918 s. 32.

tigaste uppfinningarna hade bara gjorts en gång och sedan spridits över världen genom folkvandringar eller att idéerna hade "vandrat".¹⁶⁶

Fåbodforskningen kom framför allt att intressera sig för ålder, ursprung och utbredning. Frågor om funktion och vilken roll fåbodarna spelade i jordbruksekonomin hade en mer nedtonad roll. Det stora felet som många fåbodforskare gjort, menar den norske etnologen Ragnar Pedersen, var att när de drog upp de stora utvecklingslinjerna för fåbodarna glömde man att koppla fåbodarna till gårdens driftsystem.¹⁶⁷

Bevara och upplev, från 1960-talet till i dag

Från 1970-talet kom den akademiska forskningen och de kulturhistoriska institutionerna att distansera sig från varandra. Det blev också mindre vanligt att personer hade en fot i båda professionerna.¹⁶⁸ Från att tidigare haft en samsyn i många vetenskapliga frågor och att museernas arbeten låg i linje med forskningen kom de nu att arbeta med olika perspektiv. Detta blir särskilt tydligt när det gäller synen på jordbrukets utveckling. Den statiska syn på jordbruket före år 1900, som tidigare hade präglat forskningen, kom att dröja sig kvar inom de kulturhistoriska institutionerna när en mer dynamisk bild av jordbruket framträdde i forskningen. Inte minst gällde det synen på den agrara revolutionen.

Under 1950-talet stagnerade fåbodforskningen och ämnet lämnades av etnologer och kulturgeografer. De sista stora arbetena kom under 1950-talets slut. Resultaten från bebyggelseundersökningarna sammanfattades delvis i Atlas över svensk folkkultur. Fåbodgränsen, som Sigurd Erixon redan 1918 hade sett som en *kulturgeografisk rålinje*,¹⁶⁹ kom i detta verk att etableras som en viktig kulturhistorisk skiljelinje.¹⁷⁰ Kulturgeografen Gunnar Bodvall publicerade 1959 sin avhandling *Bodlanden i norra Hälsingland*, där han såg bodlanden som en del i kolonisationsprocessen.¹⁷¹ Han anslöt därmed till traditionen från Erixon och Frödin. Genom den tidigare nämnda boken *Fåbodar* från 1963 sammanfattades forskningen, och ett flertal författare beskrev där olika aspekter av fåbodlivet. Boken hade föregåtts av en nyinventering av fåbodarnas traditioner och förlaget hade engagerat den då välkände Hans Lid-

¹⁶⁶ Lundmark 1982 s. 13 f.

¹⁶⁷ Pedersen 1974b s. 34.

¹⁶⁸ En av målsättningarna när Nordiska museets forskarskola skapades 2002 var att i någon mån återskapa kontakten mellan den akademiska forskningen och museernas arbete. Tanken var att man på nytt skulle kunna kombinera akademisk forskning med museiarbete, se Rentzhog 2006 s. 8.

¹⁶⁹ Erixon 1918 s. 35.

¹⁷⁰ Erixon 1957. Se också Nyman 1952 särskilt s. 93.

¹⁷¹ Bodvall 1959 s. 340.

man som redaktör. Ett nytt perspektiv på fåbodarna började nu slå igenom; fåbodarnas överlevnad och bevarande. Tankar om hur viktigt det var ur olika samhällsaspekter att fåbodarna bevarades presenterades.¹⁷² De kommande decenniernas litteratur från museer och statliga ämbetsverk kom helt att inriktas på dessa aspekter.

Från att det tidigare var viktigast att dokumentera fåbodarna för att förklara utvecklingen fram till i dag blev det nu i stället mest angeläget att bevara fåbodarna på plats, besöka och uppleva dem. Den äldre forskningen såg fåbodarna som illustrationer på tidigare stadier i utvecklingen. Nu skulle fåbodarna i stället inventeras i syfte att bevara de mest värdefulla. Inom kulturmiljövården inleddes på 1970-talet ett intensivt byggnadsinventeringsarbete och fåbodarna kom många gånger att omfattas. Läns museet i Jämtland inventerade fåbodarna i hela länet och fram till i dag är tvåtusen fåbodarna inventerade.

Den fysiska riksplaneringen var samhällsplaneringens viktigaste uppgift i början av 1970-talet. Var plats i Sverige var särskilt lämpat för något eller några ändamål: bostäder, industri, rekreation, etc. Fåbodarna kom som allt annat i landskapet att omfattas av den fysiska riksplaneringen och värdefulla fåbodarna och fåbodområdena utpekades som riksintressen för kulturmiljövården. Det var inte bara som byggnader och kulturmiljöer de uppmärksammades, även naturvärden som fanns vid dem och deras betydelse för turismen lyftes fram. Vid Sveriges lantbruksuniversitet skrevs 1983 ett examensarbete kring möjligheten att bevara fåbodväsendet. Även om författaren i stort var pessimistisk pekade hon på många av de värden som fanns med fåboddriften: kulturarv, naturarv, turism, bevarande av lantraser och hon framhöll också fåbodarnas värde i händelse av beredskap.¹⁷³

De levande fåbodarna hade uppmärksammats redan på 1950-talet och initiativet kom från museihåll. Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund genomförde 1958 en inventering av levande fåbodarna. Björn Hallerdt, landsantikvarie vid Dalarnas museum, redogjorde för resultaten i en artikel från 1959 där han konstaterade att fåbodväsendet var på snabb tillbakagång, men att det fortfarande fanns 340 fåbodställen som brukades i Dalarna. Hallerdt var pessimistisk om framtiden för de levande fåbodarna. Men fåbodarna representerade, enligt honom, betydande värden även om de var nedlagda. Den största allmänna betydelsen hade fåbodarna för sitt ”*stämnings- och rekreativvärde*”. Det bästa sättet de kunde bevaras långsiktigt var att göra dem tillgängliga för semestervistelse. Man skulle därigenom kunna ”*ta vara på ett karaktäristiskt och värdefullt inslag i Dalarnas landskapsbild liksom i Norrlands*”.¹⁷⁴

¹⁷² Fåbodarna 1963 se framför allt s. 226–313.

¹⁷³ Murvall 1983.

¹⁷⁴ Hallerdt 1959 s. 37–62 särskilt sidan 42 f.

Länge kom man från museihåll att framhålla byggnaderna och landskapet som det mest värdefulla. Om fåboden brukades eller inte betydde inte så mycket för de kulturhistoriska värdena enskilda fåbodarna tillskrevs. Under de senaste decennierna har dock intresset för de levande fåbodarna ökat allt mer. Man har mer kopplat samman brukandet av platsen med byggnader, landskap och de produkter som tillverkats vid fåbodarna. Kanske kan det sägas att intresset för fåbodarna är omvänt proportionellt mot deras antal: intresset har blivit större för varje fåbod som försvunnit. Under de senaste åren har den nedåtgående tendensen för fåbodarna stagnerat och antalet levande fåbodarna blir inte längre mindre. Genom Sveriges medlemskap i den Europiska gemenskapen kom fåbodarna att omfattas av jordbrukets ersättningar. Fåbodarna kom därmed för första gången att bli en del av jordbrukspolitiken i Sverige. En ersättning för brukandet av fåboden utgick. En ersättning som för många jordbruksföretag och fåbodbrukare utgjorde en relativt stor del av omsättning från fåboden.

Museernas bevarandearbeten har i vissa avseenden varit framgångsrika. Efter en utredning från Jämtlands läns museum 1998 startade ett, till slut, fyraårigt projekt kring fåbodkulturen i Sverige.¹⁷⁵ Den övergripande målsättningen var att åstadkomma en långsiktigt hållbar utveckling för fåbodarna.¹⁷⁶ De levande fåbodarna betonades nu mer än tidigare. Det starka intresset för fåbodarna har också resulterat i kortfattade broschyrer från museer och länsstyrelser kring fåbodbruk. Men också mer påkostade och populärt skrivna verk kom ut i början av 2000-talet.¹⁷⁷

Man kan dock säga att mycket av det som skrivits inte har förnyat kunskapen om fåbodarna. Länsstyrelsen i Jämtland gav ut en rapport om de levande fåbodarna i landet 1982 och på många sätt är den typisk för mycket av det som publicerats från museihåll under 1970-talet till 1990-talet.¹⁷⁸ I och med att intresset så entydigt kom att fokuseras på att bevara blev intresset för det förgångna paradoxalt nog mindre intressant. Man slutade ställa frågor om vad det man ville bevara hade för historia. Inte heller ifrågasatte man den historiesyn som präglade de äldre författarnas verk eller deras resultat. Man satt nöjd med den kunskap som en tidigare generations forskare har tagit fram. I den obligatoriska historiska delen, som ingår i dessa rapporter finns en upprepning av Nymans uppdelning av fåbodarna från 1963 och en hänvisning till Erixons artikel i Fataburen från 1918. Man nämner inget om den agrara revolutionen eller att synen på jordbruket och bönders arbete har förändrats

¹⁷⁵ Olsson 1997. Anna Olssons utredning föregick satsningen.

¹⁷⁶ Sveriges fåbodarna 2001 s. 4.

¹⁷⁷ T.ex. Kardell & Olofsson 2000. Larsson & Landström 2002.

¹⁷⁸ Hansen och Jansson 1982.

med den akademiska forskningen från 1970-talet och framåt. Fäboden ses som en egen kulturmiljö utan samband med gården eller övriga delar av jordbruket. Kulturmiljöernas avgränsningar i landskapet blev därmed geografiska och inte funktionella.

Skall museiarbetet och museiforskningen kring fäbodarna från 1960 fram till i dag sammanfattas kan det göras på följande sätt:

- 1960-talet, hotet mot fäbodarna uppmärksammas på allvar
- 1970-talet, inventeringar
- 1980-talet, utredningar
- 1990-talet, vård (byggnadsvård), arkeologiska undersökningar
- 2000-talet, arbete med jordbruksersättning (kurser etc.)

Några få undantag från nutidsperspektivet finns och det är främst utanför museisektorn som man hittar dem. Sigvard Montelius är en av få som publicerat en monografi om fäbodarna. I hans ambitiöst upplagda bok Leksands fäbodarna från 1975 finns en omfattande historik och boken avslutas med några sidor kring fäbodarnas roll i nutiden.¹⁷⁹ Även i de påkostade böckerna från socknar och kommuner i Dalarna, som givits ut under de senaste femtio åren, finns ett intresse för historien. I dessa böcker, ofta i flera band, skildras hembygden i ett brett perspektiv. Upplägget liknar mycket det som finns i boken om Grudbo på Sollerön, med tematiska artiklar kring ett geografiskt område. I flera av böckerna finns artiklar om fäbodväsendet. Till de mest spännande artiklarna från de senaste decennierna hör Tapp John-Erik Petterssons artikel om säterbruket i Lima och Transtrand¹⁸⁰ och Johan Söderbergs skildring av åkerbruket och boskapsskötseln inom socknar som i dag ingår i Mora kommun.¹⁸¹ Några författare har varit flitigt anlitade för studier av fäbodväsendet i Dalarna. Olle Veirulf och Sigvard Montelius artiklar är alltid väl skrivna och de publicerade sig mest från 1950-talet fram till och med 1970-talet. Både Montelius och Veirulf var duktiga källforskare. De lägger märke till att fäbodväsendet på en del sätt utvecklades från 1500-talet fram till 1800-talet, men de var hela tiden förankrade i en äldre tradition från Erixon och Frödin. De kunde därför inte dra slutsatser som gick emot denna tradition.

Även om fäbodforskningen i dag inte är så omfattande bland bebyggelsehistoriker, publiceras det ibland mindre arbeten kring fäbodarna som sammanfaller med min undersökningsperiod. Ett exempel på detta är Ulrich Langes artikel Dammskog och Skallskog i Bebyggelsehistorisk tidskrift. Lange fram-

för där hypotesen, att i blandbyarna i Leksands socken skulle bondgårdarna dominera i äldre tid och fäbodarna vara sekundärt tillkomna. Uppfattningen är den motsatta mot den allmänna uppfattningen där fäbodarna ses som en del i ett kolonisationsförlopp av landskapet. Lange menar att en explosionsartad nyetablering av fäbodarna kom igång kring sekelskiftet 1700 och han gör tolkningen, att ett åkerbrukande fäbodsystem övergavs för en extensivare kreatursskötsel under slutet av 1700-talet.¹⁸² (Till Langes iakttagelse återkommer jag i kapitel 5). Johan Söderbergs genomgång av fäbodarna och bodland i *Kontinuitetens dynamik, agrarekonomi i 1500-talets Sverige*, är en av få systematiska genomgångar av fäbodväsendets expansion under denna tid. Genom att sammanställa fäbodbelägg från 1500-talet och 1600-talet kommer han till slutsatsen att ”perioden mellan 1560 och 1620 framstår som betydelsefull i en process av allt längre drivet och fastare organiserat nyttjande av utmarkerna”.¹⁸³

Arkeologi

Den förnyelse som har skett av fäbodforskningen under senare tid har främst kommit från arkeologiskt håll och påbörjades på 1980-talet och blev livaktig på 1990-talet. Med ett tvärvetenskapligt arbetssätt, där pollenanalyser har en framträdande roll, har forskningen kring utmarkens användning över tid fördjupats.

Museiarkeologer i samarbete med universiteten har under de senaste åren arbetat allt mer med skogen. Särskilt framgångsrikt har arbetet varit i Värmland, Hälsingland och Jämtland. I Värmland startade projektet *Skog och Historia* och från detta landskap har flera skogsarkeologiska publikationer utkommit. Eva Svenssons avhandling *Människor i utmark* om utmarkens användning i två värmländska socknar är kanske den mest kända. Den berör framför allt medeltiden och hon undersöker tre olika fornlämningskategorier: fångstgropar, lågtekniska järnframställningsplatser och sätrar (fäbodarna).¹⁸⁴ Studier över byn Backa i Dalby socken och ödegården Skramle i Gunnarskogs socken, båda i Värmland, tar också upp frågor kring bebyggelse och odling i skogsbygder och har särskilda avsnitt som behandlar fäbodarna.¹⁸⁵

Arkeologerna samarbetar allt mer med paleoekologer, och i detta samarbete har framför allt pollenanalys blivit en viktig metod. I Ängersjö socken i Hälsingland har ett stort tvärvetenskapligt projekt, som inkluderar både arkeologi

¹⁷⁹ Montelius 1975.

¹⁸⁰ Pettersson 1991.

¹⁸¹ Söderberg 1999.

¹⁸² Lange 1993 s. 7, 15 och 17.

¹⁸³ Myrdal & Söderberg 1991 s. 244.

¹⁸⁴ Svensson 1998.

¹⁸⁵ Skramle 2002. Emanuelsson med flera 2003.

och paleoekologi, genomförts. Några arbeten har behandlat fåbodar.¹⁸⁶ Frågeställningen i Ängersjö och i Värmland har i hög grad kretsat kring fåbodväsendets ålder och dateringarna har i båda områdena till stor del byggt på pollenanalyser. Resultaten från undersökningarna leder författarna till att förlägga fåbodväsendets uppkomst till yngre järnålder eller tidig medeltid.¹⁸⁷ Undersökningarna från ett flertal platser och olika landskap har tolkats på liknande vis.

Också i Jämtland har arkeologiska undersökningar av fåbodar och ödesbölen gjorts på senare tid. I samband med utgrävningarna och tolkningarna av ödesbölet Eisåsen i Jämtland har kopplingar till fåbodväsendet gjorts. Bland annat tolkar man det så att den medeltida gården i Eisåsen före 1200-talet har varit en fåbod. Den anses uppvisa stora likheter med de förmodade fåbodar man funnit i Ängersjö och som där daterats till yngre järnålder och tidig medeltid. Författarna tolkar det fåbodbruk som upphörde på 1900-talet som *"slutpunkten i en lång tradition vars begynnelse anas i små hus på 500-talet och 600-talet /.../ på Vestlandet"* i Norge. Den tidigmedeltida fåboden på Eisåsen ses som en del av ett fåbodväsende som var etablerat redan under yngre järnålder i skogslandskapen i mellersta Sverige (Värmland till Jämtland). Den medeltida gården i Eisåsen ödelades under senmedeltiden och på 1700-talet angavs den som fåbod och slättermark.¹⁸⁸

Under ledning av Stig Welinder har också fåbodvallen Munkbovallen i Oviksfjällen i Jämtland grävts ut. Den arkeologiska undersökningen gav fynd som kunde dateras till 1600-talet och 1700-talet, en tid från vilket det också finns skriftliga belägg för ett fåbodväsende i Jämtland. Pollenanalytiska resultat från en närliggande myr har tolkats som betespåverkan från och med 1300-talet och man drar därför slutsatsen att *"Munkbovallen hade skogsbete och en ny fåbod etablerades vid just denna tiden"*.¹⁸⁹

De senaste decenniernas arkeologiska forskning tycks alltså peka mot att fåbodarna har rötter i den yngre järnåldern vilket därmed skulle tala mot den hypotes jag driver. Fåbodarna var alltså vanliga långt innan de blir synliga i det skriftliga källmaterialet. Ett problem med de refererade undersökningarna ligger dock i hur resultaten skall tolkas. Både de pollenanalytiska resultaten och de arkeologiska fynden är svåra att knyta till fåboddrift och de utesluter inte annan mänsklig aktivitet. Det är något som flera av författarna på ett plan

¹⁸⁶ Emanuelsson 2000. Se också Stenqvist Millde 2007, som bl.a. tar upp vägar och fåbodar. En artikel om fåbodar i Ängersjö som föregår det tvärvetenskapliga projektet och där flera av frågeställningarna sätts upp är Magnusson 1989.

¹⁸⁷ Emanuelsson 2000 s. 135. Johansson & Svensson 2001 s. 42. Johansson & Svensson 2002 s. 199.

¹⁸⁸ Hansson med flera 2005 s. 89 och 91. Citatet från s. 89.

¹⁸⁹ Munkbovallen 2007 s. 71 ff. Citatet från s. 37.

är medvetna om, men deras slutsatser blir ändå, att fåbodväsendet i början av 1900-talet kan spåras till yngre järnålder. Till dessa tolkningar av fåbodväsendet återkommer jag i kapitel 5 där en diskussion förs om hur de senaste decenniernas arkeologiska forskning står mot avhandlingens resultat.

Ortnamn

Ortnamnsforskningen om fåbodar har varit omfattande och mycket av den äldre forskningens belägg för att fåbodarna fanns under förhistorien och medeltiden fick man genom ortnamnen. Som tidigare nämnt var det det starka intresset för jämförande indoeuropeisk språkforskning för att påvisa släktskap mellan skilda språk och kulturer som var bakgrunden. Den norska fåbodforskaren Lars Reinton bygger många av sina argument kring fåbodväsendets höga ålder på just ortnamn.¹⁹⁰ Jag kommer att lämna ortnamnen utanför denna avhandling av två skäl. Det första är att jag inte är lingvist och därmed har svårt att bedöma källorna och argumentationen, det andra är att de försök som gjorts att med hjälp av ortnamn diskutera fåbodväsendet utbredning och ursprung många gånger inte har varit framgångsrika. En mindre utvikning skall dock göras.

Den fåbodgräns som går från norra Bohuslän till Norduppland har av många setts som en reträttlinje för fåbodbruket. Det har påståtts att fåbodarna i äldre tid, medeltid och tidigare, funnits i hela landet och att fåbodarna var en reliktföreteelse i övre Sverige.¹⁹¹ Det främsta argumentet för det har varit utbredningen av vissa ortnamnstyper, främst *-säter* och *-boda* namnen.¹⁹² Ortnamnsforskare hade dock redan på 1940-talet visat att dessa namntyper inte primärt är knutna till fåbodar utan har en annan innebörd.¹⁹³ Folke Hedblom kunde i *"De svenska ortnamnen på säter"* från 1945 visa att *-säter* namnen inte hade någon anknytning till fåbodskötseln.¹⁹⁴ Hedblom är också tveksam till *-boda* namnens koppling till fåbodar en tveksamhet som delas och förstärks av ortnamnsforskaren Lars Hellberg.¹⁹⁵

¹⁹⁰ Se t.ex. Reinton 1955 s. 3 och Reinton 1961 s. 69 ff.

¹⁹¹ Nyman 1957 s. 23.

¹⁹² Se t.ex. Frödin 1929, s. 183.

¹⁹³ Hedblom 1985 s. 1.

¹⁹⁴ Hedblom 1945 s. 223 ff.

¹⁹⁵ Hellberg 1967 s. 183. Hellberg skriver: "Det ofta upprepade påståendet att dessa namn [boda] vittna om att fåbodväsendet en gång varit utbrett över nästan hela landet, inklusive Skåne, är ett rent antagande och bygger icke på någon vetenskaplig undersökning av namntypen. I själva verket ha *bo(da)*-namnen icke ens i norra Svealand, där de nå kontakt med det nordskandinaviska fåbodområdet, betecknat fåbodar, annat än i enstaka undantagsfall."

Preciserade frågeställningar

När nu en bakgrund har tecknats är det dags att precisera frågeställningarna lite närmare. De övergripande frågeställningarna måste brytas ner till mindre frågor som kan besvaras med hjälp av ett empiriskt material. Svaren på frågorna kan sedan tillsammans ge en bild av fåbodväsendets utveckling och fåbodarnas roll i jordbruket och i samhällsutvecklingen kan förklaras.

Den gjorda genomgången har pekat på att många forskare har sett fåboden som ett fenomen som går tillbaka till åtminstone medeltiden och yngre järnålder. Vi har också sett att samhället från senmedeltiden fram till 1800-talets andra hälft, när fåbodarna var som flest, förändrades radikalt. Man måste därför fråga sig om fåbodarna kan vara så gamla och hur de i sådana fall klarade sig genom alla de genomgripande samhällsförändringarna.

En första uppgift för att över huvud taget kunna diskutera fåbodväsendets utveckling är att bestämma vad som menas med en fåbod, att definiera begreppet. När det är gjort kan utvecklingen analyseras med utgångspunkt från definitionen, men förändringar inom boskapsskötseln kan också diskuteras i förhållande till definitionen. Ett fåbodväsende som växer fram gradvis har inte alla de karaktärsdrag som kännetecknade det under dess höjdpunkt. Utan ett precist fåbodbegrepp går varken fåbodväsendet eller det jordbrukssamhälle där det var en del att förklara. Definitionen tar utgångspunkt i de teoretiska ramarna för avhandlingen och betonar därmed att fåboden var en del av ett agrart system och ett tekniskt komplex. För att förstå systemet måste arbetsdelning och materiell kultur ingå i definitionen.

De andra frågorna handlar om att skapa en kronologi för att svara på frågan om fåbodväsendets ursprung. Kronologin är också nödvändig för att arbeta med den tredje frågan om fåbodarnas roll i jordbruksekonomin. Men för den tredje frågan måste man också utvidga undersökningen till faktorer utanför fåbodarna, som odlingssystem, redskapsutveckling och andra komplementära näringar.

Problemet med mycket av den tidigare fåbodforskningen är att fåbodarna framstår som statiska. Det är bara deras antal som har varierat över tiden och fåbodarna blev fler för att befolkningen ökade under 1700-talet och 1800-talet. Deras funktion och roll har varit densamma över tiden i mycket av den tidigare forskningen.

Grundläggande för att förstå fåbodväsendet och dess förändring är att se hur många djur man har haft och hur djurantalet har förändrats över tiden. Hur många djur har man totalt haft i en socken vid olika tillfällen? Hur många djur har man haft per bondehushåll? Och hur många djur har det funnits i de obesuttnas hushåll? Hur har sammansättningen av djuren förändrats över tiden? Vad säger eventuella förändringarna om produktionsinriktningen?

För att fåbodväsendet skall fungera måste det finnas en organisation kring det. Elinor Ostroms teoribildning kring samarbetet om allmänningar är ut-

gångspunkten för studien. Frågorna gäller om man kan se att ett regelverk växer fram kring utnyttjandet av fåbodarna. Fanns det ett utvecklat regelverk redan på 1500-talet och 1600-talet talar det för att fåbodväsendet har äldre ursprung. Frågor relaterade till detta är: Vilka regler fanns för utnyttjandet? Förändrades gränserna för utnyttjandet av markerna? På vilket sätt speglar konflikter kring resurserna fåbodväsendets utveckling? Och så vidare.

Viktiga frågor för att förstå fåbodarnas roll i jordbruksekonomin är: Vad har man tillverkat på fåbodarna? Vad har djuren betytt för hushållens ekonomi? Vilken relation har fåbodarna haft till det övriga jordbruket? Vilka konsekvenser fick en ökning av antalet fåbodarna för det övriga jordbruket? Hur förändrades fåbodarnas roll i jordbrukets organisation över tiden? Var fåbodarna en del av en trend mot ökad specialisering av arbetslivet eller har de alltid brukats på samma sätt?

Undersökningen skall ta sin början i frågan om vad en fåbod var.

2. Vad är en fåbod?

Vad är en fåbod? Frågan kan tyckas självklar för de flesta. Alla som intresserar sig för bebyggelsefrågor och svensk jordbrukshistoria har förmodligen en ganska klar bild av vad som avses. Problemet uppstår när man vetenskapligt använder begreppet och inte klargör vad man menar. Begreppets mångsidighet gör det svårt att använda det som ett analysinstrument för att förstå jordbruksförändring och därmed kunna beskriva bebyggelseutvecklingen.¹

Ett exempel på en sådan otydlighet finns i det fembandsverk om jordbrukets svenska historia som utkom mellan 1998 och 2003. Band 1 talar om tidig säterdrift i Härjedalen under senneolitikum.² I band 2 står att fåbodens första stadium, boskapsstationer, kan beläggas till 1000–1200-talet e.kr.³ Det är en skillnad på cirka 3000 år. Det blir stora spännvidder i diskussionen om fåbodarnas uppkomst. De som menar att de är från bondestenalådern, som förutom i exemplet ovan också har framhållits av den kände norska fåbodforskaren Lars Reinton,⁴ och de som hävdar att de uppkom under senmedeltiden och att det egentliga språnget kom så sent som på 1500-talet, som ekonomhistorikern Johan Söderberg,⁵ kan väl knappast avse samma företeelse?

Skillnaden i datering kan ibland ligga i att man faktiskt har olika syn på när fåbodarna uppkom.⁶ Men ett viktigare skäl till att man har daterat fåbodarnas uppkomst så olika är att författarna använder sig av ett gemensamt begrepp, fåbod eller säter,⁷ för skilda företeelser där det enda gemensamma är

Foto 2:1. Till de äldsta bilderna från fåbodar hör en samling glasplåtar från Åsbergets fåbodar i Venjans socken, Dalarna. Bilderna är tagna 1893 och förefaller inte vara lika arrangerade som många av de vykortsbilder som togs decennierna efter. Foto: Okänd. Arkiv: Dalarnas museums bildarkiv.

att man fört djur till beten på olika platser utanför gården och att man inte tagit dem tillbaka till gården igen när kvällen kom. Bakgrunden till de olika begreppen är att fåbodforskningen fortfarande till stor del vilar på kunskap som framtagits med en evolutionsteoretisk syn på samhällsutvecklingen, där man går från en lägre form mot en högre.⁸

Det finns också en annan förklaring till att fåbodväsendets uppkomst kan förläggas till så olika tider. Fåbodbegreppet har i många sammanhang varit positivt laddat. Den äldre forskningen tog från 1840-talet sin utgångspunkt i nationalromantiken och fåbodarna har sedan dess setts som något ursprungligt och ålderdomligt.⁹ De blev på så sätt både idealiserade och missförstådda.

¹ Delar av detta kapitel har tidigare publicerats, se Larsson 2003.

² Welinder 1998 s. 188.

³ Myrdal 1999a s. 294.

⁴ Reinton 1961 s. 14 ff.

⁵ Myrdal & Söderberg 1991 s. 223–244.

⁶ Welinder menar t.ex. att det finns ett äldre och ett yngre fåbodbegrepp i Sverige under 1900-talet. Det äldre kan tillskrivas etnologin och kulturgeografin och det yngre har förankring i arkeologi och paleobotanik. Det yngre skulle enligt Welinder betona att fåbodarna var en del av ett mångsidigt och över tiden föränderligt utmarksbruk som betonar boskapsdrift, slåtter och åkerbruk. Det äldre skulle mer betona fåboden som en plats för mjölkproduktion. Welinder 2002 s. 23. Man kan ifrågasätta hans karaktäristik (t.ex. att den äldre forskningen bara ville studera de senaste århundradenas utveckling), men viktigare är att av hans plädering framgår att han egentligen inte definierar vad han menar med fåbod utan rör sig med ett löst och mångfacetterat begrepp. Se vidare kapitel 5.

⁷ Fåbod och säter används i Sverige så gott som alltid som synonymer. En skillnad som kan finnas, oftast outtalat, är att man med säterbruk avser att området är påverkat från Norge.

⁸ Erixon 1918 s. 24.

⁹ Daugstad 2000 s. 282. Karoline Daugstad ger i sin doktorsavhandling en initierad bild av hur de norska fåbodarna har skildrats i bildkonsten, diktningen, reseskildringar och vetenskap från 1800-talet fram till 1970-talet. Hon kan visa hur fåbodarna blivit skildrade som både natur och kultur och att en ålderdomlig kultur som fåbodarna har sagts representera har setts som mer naturlig än modernare kulturer. Även i svensk akademisk forskning kring fåbodarna från sen tid finns exempel på romantiskt drag. I en avhandling om den svenska fåbodmusiken beskrivs fåboden på följande sätt: "Fåbodarna – denna kvinnornas värld – var ett stabilt och egalitärt lokalsamhälle i miniatyr utan feodalism, klasskillnader eller hierarki." Johnson 1986 s. 178.

Att knyta sina resultat till fåbodbegreppet är eftersträfvansvärt och ordet fåbod har en positiv klang för många människor. Luddigheten i begreppet gör också att man trots ganska magra forskningsresultat kan föra en diskussion om framför allt fåbodens uppkomst, men också dess organisation.

Inom nomadforskningen finns ett liknande problem. Det finns också där en stor spännvidd i dateringen av olika nomadkulturers uppkomst. Roger Cribb menar att de forskare som utgår från arkeologiska metoder har en tendens att förlägga uppkomsten långt tillbaka i tiden medan de som använder historiska källor förlägger uppkomsten senare. Skillnaden i datering beror, dels på att man inte definierar det begrepp man använder sig av särskilt väl, dels på att man använder olika typer av data.¹⁰ Det pekar på vikten av att arbeta med en definition för fåbodbruket. En definition som kan ligga till grund för resonemang om fåbodväsendets utveckling och betydelse för jordbruksekonomin. Jag menar, som Roger Cribb, att man måste ta fram några nyckelfaktorer och se hur de kan beläggas för olika tider.

För att kunna arbeta med mina frågeställningar genom avhandlingen behövs en definition som kan fungera som ett analysinstrument och hjälpa till att förstå jordbrukets utveckling i Dalarna och södra Norrland.

För att lösa upp den begreppsmässiga förvirringen, bör begreppsapparaten förfinas. Ett första steg är att införa en hierarki där det svenska fåbodsystemet ansluter till en internationell begreppsapparat. Det svenska fåbodbegreppet måste sedan ges ett kontextuellt innehåll som ger verktyg att förklara utvecklingen här. Genom att på detta sätt knyta fåbodbegreppet till en viss tid och ett särskilt område, och genom att göra det till en del av ett övergripande system, kan man tydligare än i dag se skillnader mellan de svenska fåbodarna och andra likartade system och göra jämförelser över tiden. Den internationella termen är transhumans (engelskans Transhumance). Att definiera en fåbod blir därmed att bestämma vad som är utmärkande för den vanliga svenska typen av transhumans.

Transhumans

Transhumans är ursprungligen franska och betyder ombyte av betesmarker. Det innebär en form av boskapsskötsel där man återvänder med boskap till samma betesmarker år efter år. Transhumans går tillbaka på latinets *trans*, som betyder bortom och *humus*, som betyder jord.¹¹ Det rör sig om en boskapsskötsel som sker "bortom jorden". Härefter ligger nyckeln till förståelsen av

¹⁰ Cribb 1991, s. 15.

¹¹ Numelin 1954 s. 790. "Transhumance" 1995, s. 383 "franska 'ombyte av betesmark, av *transhumus* att 'driva (boskap) till eller från bete' av likabetydande spanskans *trashumar*..."

begreppet. Boskapsskötselns samband med fast jordbruksbygd betonas, samtidigt som det slås fast att boskapen under långa tider inte finns i huvudbygden. Familjen stannar däremot kvar där och herdar driver djuren till naturliga betesmarker.¹² En avgörande skillnad mellan transhumans och nomadism är att det inom nomadismen saknas en huvudbygd.¹³ I den anglosaxiska litteraturen kan transhumans ibland också inkludera nomader.¹⁴ Det är olyckligt. Det gör att en strukturerad begreppsapparat är svårare att bygga upp och man frångår också ordets grundbetydelse. Men även i den anglosaxiska litteraturen finns exempel på att man gör åtskillnad mellan nomadism och transhumans. Den amerikanska geografen Michael Watts klargör skillnaderna i några korta artiklar i *The Dictionary of Human Geography*.¹⁵

Transhumans finns på vitt skilda platser över hela världen. Begreppet har ursprungligen avsett boskapsförflyttningar i Medelhavsområdet, men är i dag den internationella beteckningen för denna typ av system. Transhumans fanns och finns framför allt i bergstrakter och i halvtorra områden där man inte lika lätt kunnat bedriva åkerbruk. De fanns också i områden där jordbrukstekniken först under de senaste århundradena möjliggjort åkerbruk och där man tidigare höll djur. Transhumans finns i områden som i dag ofta betraktas som marginalområden för jordbruket. Hela jordbrukssektorn har i många av dessa trakter gått bakåt sedan mitten av 1800-talet och förflyttningen av djur har minskat starkt. I Afrikas och Centralasiens halvtorra områden har transhumansen fortfarande en relativt stark ställning.

I den europeiska litteraturen finns åsiktsskillnader om hur transhumans skall uppfattas.¹⁶ Flera tyska författare skiljer på transhumans och Alp- eller Almwirtschaft.¹⁷ Transhumans kräver enligt dem minst två olika betesmarker som man säsongvis växlar emellan. De menar därför att transhumans och fåbodväsen är olika system. En annan tolkning görs av den danske etnologen Johannes Nicolaisen som menar att det bara behöver vara under delar av året man driver djuren på bete bortanför bygden för att man skall tala om transhumans. Den brittiske geografen Elwyn Davis räknar med två olika typer av transhumans i Europa, medelhavstranshumans och alpin transhumans. På ett

¹² T.ex. Nicolaisen 1965 s. 37.

¹³ Anatholy M. Khazanov menar att "Highland or alpine pastoralism (transhumance) in Europe, (including the Mediterranean) as well as the Caucasus, and the Andes/.../never was anything else, than a specialized branch of an agricultural economy". Khazanov 1994, s. xxxvii.

¹⁴ T.ex. "Transhumance" 1983.

¹⁵ Watts 2000a s. 554 f. och Watts 2000b s. 852. Se också Cribb 1991 s. 19 för ett resonemang om transhumance och nomadism.

¹⁶ Ordet agropastoralism förekommer ibland som synonym till transhumans, se t.ex. Viazzo 1989 s. 20.

¹⁷ Jacobeit 1961 s. 122. Rinschede 1979 s. 5 ff.

likartat sätt menar den ryske forskaren Karmyseva att det finns två olika typer av transhumans i Centralasien och Kazakstan.¹⁸

I den svenska forskningen tas begreppet upp av John Frödin och Sigurd Erixon. I en artikel från 1941 beskriver Frödin skillnader mellan transhumans och fåbods-system och använder begreppet på ett sätt som ansluter till de tyska forskarna. Det gör också Erixon i en artikel från 1956. Han menar att det finns tre olika typer av rörliga beteskulturer: nomadism, transhumans och fåbodväsen.¹⁹ Transhumans brukar också ges denna betydelse i svenska uppslagsverk.²⁰ Även den norske etnologen Ragnar Pedersen gör en uppdelning som Erixon. Han menar att skillnaderna mellan transhumans och säterbruk är 1) att man inom transhumans bara har ett djurslag och 2) att man inom transhumans agerar utanför gården, medan man inom sätersystemen har en komplex helhet mellan gård och säter.²¹ Frödin ser dock stora likheter mellan skandinaviska fåbods-systemen och de som finns i Sydeuropa och i några äldre skrifter ser han dem som variationer på samma tema.²² Mátyás Szabó menar att fåbods-systemets sydliga parallell är transhumans.²³

Jag ansluter mig till Davies med fleras indelning, som menar att det finns två olika typer av transhumans i Europa. Transhumanssystemen kring Medelhavet utnyttjar årstidsväxlingarna och för djuren till olika beten. På sommaren förs de till högre belägna platser och på vintern ner i dalarna. Denna typ av system finns också i Nordafrika. I den alpina transhumansen, som finns i Pyrenéerna, Alperna och Karpaterna för man på sommaren djuren till beten uppe i bergen medan den fasta bygden huvudsakligen utnyttjas för spannmål och foderproduktion. Till stor del skall dessa marker ge vinterfoder till djuren. Den transhumans som fanns i de västra och norra delarna av brittiska öarna (shieling, hafod) och i Norge (sætrar) har stora likheter med den alpina formen.²⁴

En avgörande skillnad mellan de två olika typerna av transhumans är att man i det alpina transhumans stallar djuren på vintern. Det gör att det finns organisatoriska likheter mellan de områden där denna typ av transhumans finns. Ett karaktärsdrag är att insamlingen av vinterfoder upptar en stor del av

sommararbetet. Det svenska fåbodväsendet skall, liksom det norska, räknas till den alpina formen av transhumans.²⁵

Det finns dock en viktig skillnad mellan transhumansen i till exempel Alperna och den i Sverige. De stora höjdskillnaderna som finns inom korta avstånd i Alperna finns inte på samma sätt i Sverige. I Sverige har man framför allt utnyttjat de stora skogarna för fåbodar och de höjdskillnader som finns i fjälltrakterna är inte lika påtagliga som hos de högre och brantare Alperna. I Alperna har bönderna därför utnyttjat vegetationszoner på olika höjd för bete på ett annat sätt och man har utnyttjat mark som inte kan odlas för bete ända upp till glaciärkanterna.²⁶ På Vestlandet i Norge har man också utnyttjat olika vegetationszoner i säterbruket. I fjälltrakterna i norra Dalarna, Härjedalen och Jämtland finns också skillnader i vegetationen mellan gården och fåboden som har utnyttjats. Smöret, gjort på grädde från kor som betat i fjällen har ansetts vara bättre än annat smör.²⁷ Till likheterna mellan Alperna och fåbod-områdena i Sverige hör att den del av marken som går att odla bara utgörs av en bråkdel av den sammantagna marken brukarna förfogade över.

En viktig skillnad mellan medelhavs- och alpina transhumans var också att mjölken spelade en stor roll inom den senare medan den var ganska obetydlig i den förra. I Norge och Sverige var, i ett europeiskt perspektiv, mjölkhanteringen särskilt mångsidig.²⁸

En modell över fåbodarnas förhållande till transhumans kan se ut som figur 1. Modellen betonar att fåbodarna ingår i ett system där man både har jordbruk och boskapsskötsel och att vinterstallningen är viktig för organisationen.

¹⁸ Karmyseva 1981 s. 93.

¹⁹ Erixon, 1955–56 s. 39.

²⁰ T.ex. Frödin 1941 s. 193. "Transhumance" 1948. Numelin 1954 s. 790 f.

²¹ Pedersen 1974b s. 24 f.

²² Frödin 1925 s. 56 f. Frödin 1929 s. 179 f.

²³ Szabo 1970 s. 40.

²⁴ Frödin 1925 s. 56 ff. Frödin 1929 s. 178 f. Frödin 1941, passim. Davies 1941 s. 155. Grigg 1974 s. 126, Bil 1990 s. 1.

²⁵ I västra Finland har det också funnits ett fåbodväsende. Helmer Smeds menar att skogs-fåbodbruket i Österbotten (Malaxbygden) var av relativ sent ursprung. Fåbodarna började anläggas efter storskiftet, på 1780- och 1790-talet. De är i huvudsak ett 1800-tals fenomen. Etableringen gick snabbt och på ett par decennier fanns det gott om fåbodar. Smeds 1935 s. 257, 264 och 269. Fåbodväsendet skiljer sig från det svenska genom att de anlades på individuellt ägd mark och saknade det kollektiva drag som vi skall se fanns i fåbodväsendet i Dalarna och södra Norrland (Smeds 1935 s. 258). Däremot kunde gårdar gå samman i fåbodlag och dela personal (s. 270). Medelavståndet till fåbodarna var kortare i Österbotten än i övre Dalarna (s. 275). Andra skillnader var att geten var sällsynt i Österbotten, men vanlig i södra Norrland och Dalarna fram till 1850 samt att jag inte har sett någon uppgift att man gjorde mesvaror i Österbotten vilket var vanligt i Sverige och Norge, se vidare kapitel 5.

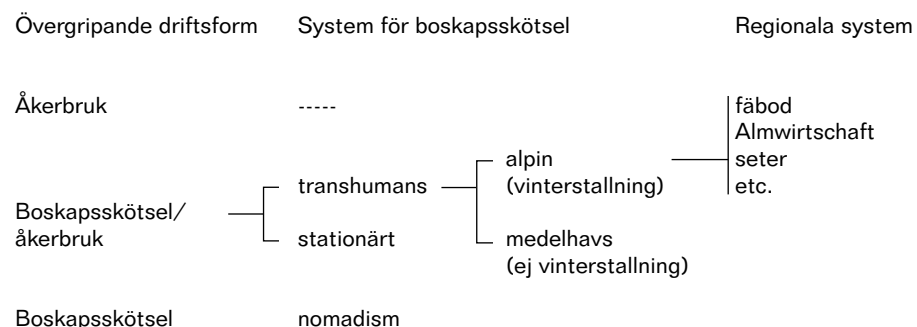
²⁶ Viazzo 1989 s. 19.

²⁷ Se t.ex. Hülphers 1777 s. 58 f. Reinton 1961 s. 491.

²⁸ Frödin 1925 s. 58.

Figur 2:1. Modell över fåbodarna som en variant av transhumans. Kopplingen till en övergripande driftsform med både boskapsskötsel och jordbruk betonas.

Transhumans jämfört med andra boskapssystem

Att jämföra transhumans med andra traditionella boskapsskötande system kan vara svårt. De yttre omständigheterna för boskapsskötseln skiljer sig ofta åt och djuren ingår som en del av komplexa ekonomier. När man ändå har jämfört visar sig transhumanssystemen vara effektiva (se tabell 2:1). Studier från Sahel i Afrika där man har tre traditionella system (i olika ekologiska zoner) för djurhållning: nomadism, transhumans, och ett område där man också håller djur kring de permanenta gårdarna (sedentary) visar att transhumansen ger den högsta avkastningen när man räknar protein per hektar. Transhumanssystemet i Sahel ger också en högre avkastning per hektar jämfört med ranchdrift i Australien och USA med liknade ekologiska förhållanden. Däremot är alla de tre traditionella systemen i Sahel arbetsintensiva när man jämför med produktionen i Australien och USA. Det arbete som i Sahel utförs av människor har till stor del ersatts av bilar, och ibland flygplan, i USA och Australien. Boskapsproduktionen i USA och Australien konsumerar därför fossila bränslen till skillnad från de i Sahel.²⁹

Viktigt för fåbodsystemet i Sverige var, liksom för transhumansen i Sahel, att utnyttja betet så bra som möjligt medan frågan om arbetsintensiteten inte var en fråga som kom att påverka systemet negativt förrän i slutet av 1800-talet (se kap. 5, s. 382 ff).

²⁹ Breman & de Wit 1983 s. 1344.

Tabell 2:1. Boskapsproduktion i Sahel och två jämförbara regioner (halvtorr område med mindre än 500 mm nederbörd om året).

Region	Proteinproduktion (Kg/år)		Fossilnegi-tillskott (103 kcal per mantimme)
	Per hektar	Per mantimme	
USA	0,3 till 0,5	0,9 till 1,4	25 till 35
Australien	0,4	1,9	150
Sahel			
Nomadism	0,4	0,01	0
Transhumans	0,6 till 3,2	0,01 till 0,07	0
Stationär	0,3	0,04	0

Anm. Min översättning.

Källa: Breman & Witt, 1983, Science vol 221, number 4618, s. 1344, tabel 2.

Specialiserad djurhållning

Det har under lång tid förts en diskussion om nomadismen, dess ursprung och vad den representerar. I dag menar man att nomadism är en specialisering av ekonomin som kräver kontakt med omvärlden för att få in de varor man inte själv producerar. Specialiseringen gör människor mer beroende av andra människor samtidigt som det skapar möjlighet att köpa eller byta till sig varor man inte själv producerar. Beroendet av en bofast befolkning blev större ju mer specialiserad nomadismen var.³⁰

Transhumans har stora skillnader med nomadismen i sin mer renodlade form och specialiseringen inom transhumansjordbruket är långt mindre än det inom nomadismen. Den viktigaste likheten mellan de två är att man inom transhumansen har en specialiserad arbetskraft, herden, som står för en stor del av boskapsskötseln under de perioder då djuren inte är i byn eller på gården.

Det typiska för transhumans i vitt skilda områden av världen är att den också förutsätter en relation med världen utanför det egna samhället. Den storskaliga boskapsskötseln i Medelhavsområdet under antiken var helt beroende av att det fanns en marknad att avsätta produkterna på. Den gynnades av befolkningstillväxt, ett utvecklat penningssystem och politisk stabilitet.³¹

Ylletillverkning var medeltidens ”storindustri”. Den var under 1200-talet

³⁰ Khazanov 1994 s. xxxi.

³¹ Waldherr 2001 s. 357. Constantin 2003–2004 s. 75. Santillo Fritzell 2006 s. 41.

som intensivast i Flandern, under 1300-talet i Florens och under 1400-talet i England, men spelade efter etableringen en viktig roll i ekonomin på dessa platser för en lång tid. Ullen till ylltillverkningen kom i Medelhavsområdet från boskapsskötsel som tillämpade transhumans. Denna storskaliga transhumans krävde kontakt med det övriga samhället genom att avsättningen av produkterna på en marknad var nödvändig för att upprätthålla systemet. Barbro Santillo Frizell framhåller att systemet var starkt beroende av efterfrågan på ull. Ett uttryck för de pengar som fanns inom ullhandeln var att det var ullhandlarnas skrå som bekostade den mäktiga, och av Brunelleschi utförda, kupolen på Santa Maria del Fiore i Florens. Men det var inte alltid goda tider för ullhandeln och när konjunkturen vek var det den anställda herden som blev arbetslös före bonden.³² I Arles i Frankrike som under 1500-talet var huvudort för sommarens omfattande betesdrift kallades de ledande fårskötarna, enligt Fernand Braudel, för ”kapitalisterna”.³³ I Spanien fanns också en långväga transhumans och handelsmän kom att engagera sig i ullexporten till Italien, Frankrike och Flandern. Många av dem ägde också egna fårhjordar och i Spanien fanns ”fårsyndikatet” *la Mesta*, som var en förutsättning för de omfattande förflyttningarna av får över den Iberiska halvön.³⁴ För att underlätta förflyttningen av fåren, främst det finulliga merinofåret, anlades vandringsstråk i form av allmänningar, så kallade *cañadas*.³⁵ Studier från östra Pyrenéerna visar dock att bönderna inte alltid var helt involverade i den storskaliga fårskötseln. De kunde i stället lida skada av att stora fårfloccar kom in på deras betesmarker.³⁶ Den mer storskaliga och långväga transhumansen, under antiken och medeltiden, krävde en efterfrågan på de varor som producerades, politisk stabilitet och en elit med pengar och den var starkt institutionaliserad.³⁷

Men det var inte bara den storskaliga transhumansen som förutsatte en marknad. Det gjorde också den mer småskaliga. Jag skall jämföra med några områden med en mer småskalig transhumans som gör det lättare att se paralleller med förhållandena i Sverige. De medeltida samhällena på Grönland, med sina fåbodar, var inte självförsörjande utan var beroende av att man kunde byta till sig varor. Jordbruksamhällena där var inte självförsörjande på spannmål och de behövde också andra varor. Man sålde i sin tur skinn från getter och kor och liksom Island, som också hade fåbodar under medeltid,

³² Santillo Frizell 2006 s. 7 och 36 f.

³³ Braudel 1997 s. 75 f.

³⁴ Braudel 1997 s. 80. Diago Hernandez 2000.

³⁵ Emanuelsson 2009 s 140.

³⁶ Blanks 1995.

³⁷ Viazzo 1989 s. 125 f. Braudel 1997 s. 83.

sålde man ulltyger som var högt värderade för sin vattenavvisande förmåga. Man var därmed, på både Grönland och Island, knuten till andra samhällen.³⁸

I bergsområdena i Balkan och Alperna kom ekonomin under tidigmodern tid att utvecklas med inriktning på marknaden och befolkningen blev därmed mindre beroende av åkerbruket. I båda områdena utvecklades hantverk av olika slag och säsongsmässiga arbetskraftsvandringar blev vanliga. I flera områden på Balkan fanns en utvecklad textilindustri runt sekelskiftet 1800 som sysselsatte många människor. I byar och städer arbetade man med att spinna och färga ull. En boskapsskötsel som försåg industrierna med råvara utvecklades och den var organiserad enligt transhumansprinciperna. Djuren fördes till beten i bergen långt från byarna och fåren var de viktigast djuren, medan getterna hölls i mindre omfattning. Bergsbönderna sålde levande djur, kött, mjölk och ull och köpte främst spannmål, men också andra produkter som oliver, salt och citrusfrukter. Marknadsintegrationen gjorde bergsjordbruket känsligt för politiska förändringar. De kunde få återverkningar på ekonomin och böndernas möjlighet att påverka händelseförloppet var mycket små. Utmärkande för bergsjordbruket i Balkan var också att jordinnehavet var uppdelat på många ägolarter samt att de enskilda ägolarterna var mycket små. Man tillämpade realarv till söner, vilket innebar att alla söner ärvde jord.³⁹

Likheterna med södra Norrland och Dalarna är påtagliga. I både Dalarna och Hälsingland skedde en fragmentisering av jordinnehavet på grund av hemmansklyvningen. Det skedde tidigare i Dalarna än i Hälsingland. I Dalarna kom också uppdelningar av jorden på olika ägolarter att gå längre än i Hälsingland bland annat beroende på realarvet som tillämpades där. (Till skillnad från i områdena i Balkan hade också döttrarna i Dalarna arvsrätt, men en dotter ärvde fram till 1845 bara hälften mot en son.) Det splittrade jordinnehavet gjorde att en gård i övre Dalarna före storskiftet på 1800-talet kunde ha 50–60 tegar i åker och äng. Utvecklingen i Dalarna och Hälsingland skiljer sig från den i södra Sverige (Östergötland, Västergötland och Närke) där hemmansklyvningen inte alls var lika stor och där några områden också uppvisar en minskning av antalet brukningsenheter från 1780-talet fram till 1800-talets mitt.⁴⁰ I Hälsingland och Ångermanland fanns en utvecklad

³⁸ Diamond 2005 s. 227 och 241. Från Grönland var huvudexporten produkter från valross, isbjörn narval och levande jaktfalkar. Till Grönland återkommer jag i kapitel 5, i avsnittet om Norge.

³⁹ Brunnbauer 2004 s. 129 f, 134 f och 139 f.

⁴⁰ Sporrang & Wennersten 1995 s. 14 f och 25 (Dalarna). Fiebranz 2002 s. 189 ff (Hälsingland och för jämförelsen med södra Sverige), se vidare kapitel 5.

textilproduktion där linhanteringen är mest känd.⁴¹ Men också i Dalarna arbetade många inom textilnäringen runt sekelskiftet 1800. Den största var en förlagsindustri med bomullsspånad startad i Leksand 1751.⁴² Av de listor över anställda som lämnades in till Hall- och manufakturrätten i Falun förstår man att över 2500 spinnerskor i Dalarna, de flesta från landsbygden, fick inkomster från textilindustrin.⁴³ Från Dalarna var också arbetsvandringarna, de så kallade herrarbetena, ett påtagligt inslag i arbetslivet.⁴⁴ En ekonomi utvecklades i södra Norrland och Dalarna där hantverk av olika form var en del av hushållsekonomin.

Med tanke på andra transhumanssystemers koppling till handel och marknader, måste man fråga sig om inte också det nordiska fåbodväsendet producerade för avsalu och var beroende av en marknad. När det gäller fåbodlar lyfts ofta smör och ost fram som de viktigaste produkterna som tillverkades. Djuren gav också mjölk och kött eller de kunde säljas levande. Den kopplingen till textil och kläder som har varit så vanlig i Europa har troligen också funnits här. Den har inte tagit sig samma uttryck och varit i samma omfattning, som textilmarknaderna i södra Europa. Här bör marknaden ha varit mer lokal och knuten till bergs- och gruvnäringen. Försäljningen bör ha skett genom den omfattande bondehandel som präglade området under tidigmodern tid. Får och getter gav ull, ragg och hudar som kunde förädlas till klädesplagg och lädervaror. Lädervaror som kunde ingå i kläder, redskap, rep, etc. Att det fanns en omfattande handel med hudar visas inte mist av att det från Bergen i Norge årligen exporterades 70 000–80 000 bockskinn enligt en uppgift från 1753.⁴⁵ I kapitel 1 har försäljningen av gethudar och smör under 1680-talet från Jämtland till Norge tagits upp. Från Färila socken i Hälsingland uppges det att man i början av 1800-talet årligen förde ut 1000 get- och fårskin till marknader i Uppsala, Falun med flera orter.⁴⁶ Från andra socknar i området bör också en liknade försäljning av får och gethudar ägt rum.

Djuren i ekonomin

Den förda diskussionen om transhumans som en form av specialisering och att specialisering kräver någon form av marknadsintegration för in på frågan

⁴¹ Jonsson 1994 s. 17. Fiebranz 2002 s. 104 ff.

⁴² Rosander 1967 s. 133 f.

⁴³ Larsson 2007 s 1–5. Uppgifter finns inte för alla år från varje företag. Uppgiften är därför en sammanvägning av tillgängliga uppgifter i Hall- och manufakturrättens arkiv. Antalet anställda mellan åren i de olika företagen varierade kraftigt.

⁴⁴ Rosander 1967.

⁴⁵ Reinton 1961 s 164.

⁴⁶ Ström 1964 (1827), s. 31.

om de olika djurens betydelse för hushållens ekonomi. Vilken roll har djuren haft och vad speglar förändringen av djursammansättningen?

Vilka djur man har haft, sett i ett globalt perspektiv, hur många de var och hur köns- och åldersammansättning var har i huvudsak berott på biologiska och naturgeografiska förhållanden. Men betydelsefullt har också varit ekonomiska, sociala, politiska och kulturella faktorer.⁴⁷ Det finns därför inga generella sanningar om de olika djurens betydelse för hushållens ekonomi och försörjning. Djuren har stått för ett viktigt näringsintag för människor. Gödseln djuren gav var nödvändig för åkerbruket inom stora geografiska områden. Djuren har gett råmaterial till kläder och redskap. De kunde stå för arbetskraft, som dragare i jordbruket eller för transporter. Djuren har därmed avlastat och hjälpt människorna i arbete och kommunikation. Djuren har fungerat som bytesvaror och de kunde ge kontanter när man sålde dem eller deras produkter. De kunde också bidra med status, etc.⁴⁸ Djuren man hade inom hushållet producerade inte bara olika nyttigheter och fyllde skilda behov inom hushållets produktion. Djuren och deras antal kunde också ha olika betydelse för relationerna med omvärlden. En förändring av antalet djur och relationen mellan olika typer av djur kan därför spegla förändringar i ekonomin.

Som vi har sett ovan har får och getter i många av de europeiska transhumanssystemen spelat en stor roll för marknadsintegrationen genom kopplingen till textilnäringen och handeln med lädervaror. Även om också nötkreaturen haft en viktig roll för handel, till exempel oxdrifter och smörförsäljning i Sverige under 1600-talet, måste man ändå hypotetiskt fråga sig om inte djuren delvis haft olika roller i hushållsekonomin i Sverige. I den gamla runraden i Norden har F-runan kallats fehu som både står för rikedom och boskap. Tacitus framhåller att germanernas jordbruk var rikt på boskap och att rikedom mättes i antalet kreatur.⁴⁹ Det är visserligen ett långt hopp till tidigmodern tid, men man kan konstatera att nötkreaturen vid den tiden också hade ett högt värde. Korna värderades högt vid bouppteckningar i Sverige under 1700-talet och utgjorde ofta en relativt stor del av hushållets samlade förmögenhet. Man kan därför se dem som en ekonomisk bas i den boskapsinriktade bondeekonomin i Dalarna och södra Norrland. Mer förmögna bönder hade fler kor och det är därför inte en överdrift att koppla korna till status. Kons produkter i form av kött, hudar och mjölkprodukter kunde säljas och man kunde sälja livdjur. Tillsammans gav det hushållet inkomster och de hade stor betydelse som bruksdjur, men djuren hade också en viktig roll som kapital.

⁴⁷ Khazanov 1994 s. 25.

⁴⁸ Se t.ex. Bradford 1999 s. 95 f.

⁴⁹ Tacitus 2005 kapitel 5. Se också Ericsson & Strucke 2008 s. 73.

Med får och getter är det lite annorlunda. De värderas inte så högt i bo-uppteckningar och betyder därmed inte lika mycket för hushållens förmögenhet. Både får och getter har en snabbare omsättning än kor. De får fler ungar, de går till slakt snabbare och de eller deras produkter kan därför bytas eller säljas lättare för att få in pengar. Antalet får och getter varierade i högre utsträckning mellan olika år än antalet kor.⁵⁰ Orsaken skall bland annat sökas i att de snabbare återhämtade sig i antal och att en förlust av dem inte tog lika hårt på hushållets kapital som förlusten av kor. I det medeltida Norge var till exempel fåret ett vanligt betalningsmedel genom att skinn och hudar användes som pengar. Geten hade inte samma status utan hos dem var det främst skinnen som omsattes.⁵¹ Det är därför möjligt att betrakta får och getter som bruksdjur och man kan argumentera för att de mer har stått för pengar som behövts i det dagliga livet än kapital i hushållets ekonomi.

Frågan kring djurens värde kompliceras av att skilda sociala grupper inte har haft samma ekonomiska relationer till djuren. Bönder och torpare har inte haft samma andelsförhållande mellan djurslagen. Agrara grupper utan jord har till exempel haft en större andel getter. Det är dock ett välkänt fenomen, känt från många fattigare hushåll över hela världen, att även för små djurägare har försäljning av djurens produkter gett viktiga inkomster till hushållet. Inte minst har det framhållits hur viktiga dessa inkomster var för kvinnor som genom att sälja produkter eller arbeta med boskapsskötsel kunde få in kontanter till hushållet.⁵² I Sverige har försäljningen av ägg under 1800-talet varit en inkomst som gett kvinnor ”egna” pengar i hushållet.

Här är frågan hur förändringar i antalet djur och djurslagens inbördes förhållanden speglar ekonomiska förändringar hos hushållen. Vad betyder till exempel en kraftig uppgång eller minskning av något eller några djurslag? Om får och getter var ett uttryck för en ekonomi mer integrerad i en marknad bör antalet får och getter öka i samband med den växande handeln från 1500-talet.

Vad utmärker fåbodsystemet?

Efter en genomgång av det internationella transhumansbegreppet och hur det svenska fåbodarna relaterar till andra transhumanssystem skall nu den svenska scenen närmare undersökas. Målet är att den svenska fåboden skall definieras. För att komma fram till en definition av vad en fåbod var måste man först

⁵⁰ Dahlström 2006 s. 100.

⁵¹ Myhre & Øye 2002 s. 355.

⁵² Garí 2003 s. 124. Se också Agarwal 1994 s. 62 om betydelsen av anställning eller andra inkomst för landsbygdens kvinnor. Inkomsterna är en del av det som är med och ger landsbygdskvinnor deras grundtrygghet.

klargöra hur fåbodarna har fungerat. Men innan det sker måste det också klargöras vilken tid och vilket område som definitionen tar sin utgångspunkt från. Jag menar att det finns goda grunder för att utgå från fåbodväsendet under den senare delen av 1800-talet och sekelskiftet 1900, när fåbodbegreppet skall bestämmas. Det finns likaledes goda skäl till att utgå från norra Svealand och södra Norrland, som varit Sveriges mest fåbodintensiva region, när begreppet definieras.

De skäl jag anför för att utgå från fåbodarna i södra Norrland och Dalarna samt utgå 1800-talets slut är:

- 1) Fåbodarna kom att spela en stor roll i jordbruksekonomin i området, och var en förutsättning för boskapsskötseln, fram till andra hälften av 1800-talet då fåbodarnas antal kulminerade och tillbakagången inleddes.⁵³ I stort sett varje gård utnyttjade en fåbod och fåboden var därför viktig för merparten av alla gårdshushåll. Fåboden påverkade hur man organiserade driften på gården, i hushållet och i byn, de viktigaste enheterna i bondesamhället.
- 2) Fåbodarna i Dalarna och södra Norrland har kommit att prägla bilden av vad en fåbod är i Sverige. Den bild som folklivsforskare och kulturgeografer spred i början av 1900-talet är i hög grad fortfarande bestämmande för vår bild av fåboden. Ett fåbodbegrepp med denna geografiska och kronologiska hemvist finns därför redan etablerat. Att då försöka införa ett nytt fåbodbegrepp för att förklara andra typer av system är därför inte funktionellt.⁵⁴ Däremot behöver fåbodbegreppet definieras och preciseras.
- 3) Att studera fåbodarna som en del av ett jordbrukssystem i äldre tid är möjligt i området tack vara ett rikt källmaterial (se nedan). Det är därmed möjligt att bygga upp en modell för jordbruket i området där fåbodväsendet utgör en viktig del.
- 4) I främst Dalarna, Härjedalen och Jämtland finns fortfarande en del levande fåbod kvar.⁵⁵ Till detta kommer att det finns en stor mängd lämningar efter ett övergivet fåbodbruk i form av kulturlandskap med byggnader, husgrunder och marker i olika hävd. Området har därför i hög grad varit bestämmande för museernas och kulturmiljövårdens arbete med frågan

⁵³ Montelius 1975 s. 198.

⁵⁴ Jmf. Welinder 2002 s. 23. Se kapitel 2 not 6.

⁵⁵ Med levande fåbod avses en fåbod som fortfarande har djurhållning, företrädesvis med mjölkproduktion.

och är det även i dag. Det gör att frågan också kan få betydelse för stöd-system inom kulturmiljövården och inom jordbrukspolitik. ⁵⁶

- 5) Det finns ett rikt källmaterial kring fåbodarna från denna tid som gör det möjligt att ge en bred bild av fåbodarna, vilken kan ligga till grund för en definition och en systemanalys. Källmaterialet kan delas upp i följande grupper:
- Fysiskt källmaterial som byggnader, landskap och redskap
  - Etnologiskt källmaterial som uppteckningar och frågelistsvar, men också ett rikt musiketnologiskt material.
  - Annat skriftligt källmaterial som domböcker, landshövdingeberättelser, reseberättelser etc. upprättat av myndigheter eller skollärda.
  - Lantmäterihandlingar
  - Bondedagböcker och annat källmaterial upprättat av bönderna själva.

För denna studie har material från Dalarna, Gästrikland, Hälsingland, Härjedalen och Jämtland bearbetats. Genom att klarlägga vad en fåbod var kring sekelskiftet 1900 skapas möjlighet att förstå fåbodarna i äldre källmaterial och sätta in byggnader och föremål i ett sammanhang. Det ger möjligheter att studera skillnader och förändringar i fåbodbruket i Dalarna och södra Norrland över tiden och jämföra med andra system.

Definitionen av fåbodbegreppet bestäms alltså utifrån en särskild tid och en särskild kontext. Det alternativ som skulle kunna finnas är att fåbodbegreppet är ett rent teoretiskt begrepp, en form av idealt begrepp, som man sedan prövar verkligheten mot. Det är en metod som måste avvisas. Fåbodarna var verkliga och definitionen måste därför ta sin utgångspunkt i empirin. En tid och platsbunden definition utesluter givetvis inte att det inte skulle ha funnits fåbodliknande system på andra platser eller i andra tider. Men prövningen av om så är fallet måste göras mot ett bestämt begrepp.

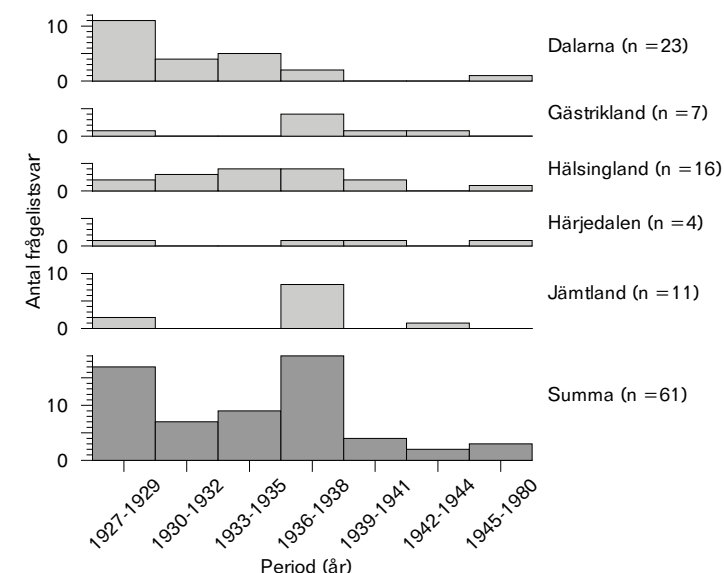
För min definition använder jag mig bara av frågelistmaterialet. Det finns inget annat källmaterial som ger en lika bred bild av fåbodväsendet. De övriga källmaterialgrupperna får i stället fungera som en slags referensmaterial mot vilka definitionen kan prövas och där eventuella otydligheter och inkonsekvenser kan framträda.

⁵⁶ Det är dock viktigt att betona att definitionen syftar till att förklara fåbodarnas roll jordbruksutvecklingen fram till 1900-talets början. Definitionen syftar alltså inte direkt till att avgöra hur brukandet av platser i dag skall ses som fåbodbruk eller inte. Andra överväganden kan då göras.

Källmaterial

Källmaterialet till definitionen utgörs av de svar som finns till Landsmålsarkivets frågelist nummer 12 om fåbodväsen ⁵⁷ och som förvaras på Språk- och folkminnesinstitutet (SOFI) i Uppsala. Svaren har inkommit från 1927 till 1980, men med en tydlig tyngdpunkt på de första 18 åren (till och med 1944). Det rör sig totalt om 61 svar på frågelistan och av dem har 95 procent av alla svar inkommit under dessa år (se tabell 1). ⁵⁸ Av alla svar från undersökningsområdet kommer den största delen från Dalarna, 23 stycken (cirka 38 procent), och det var också det område forskarna först kom att intressera sig för. Från Hälsingland kommer 16 frågelistsvar (26 procent) och från Jämtland 11 stycken (18 procent). De övriga 11 frågelistsvaren (18 procent) kommer från Härjedalen (4 stycken) och Gästrikland (7 stycken). Sammanlagt omfattar materialet nästan 3 500 sidor. Därtill kommer bilder, ritningar och teckningar som ingår i frågelistsvaret.

Diagram 2:1. Samtliga frågelistsvar på frågelist 12 från Dalarna, Gästrikland, Hälsingland, Härjedalen och Jämtland, Fåbodväsen, från SOFI i Uppsala, fördelade på år och landskap.

Anm. Observera att det finns ytterligare tre frågelistsvar katalogiserade under Frågelista 12 på SOFI. Det är tre uppsatser som bygger på tidigare frågelistor och de är därför inte medtagna i diagrammet. Två av dem är från 1967 och en från 1970.

Källa: SOFI, Svar på frågelist 12 (ULMA).

⁵⁷ Landsmålsarkivets frågelistor 12. 1928.

⁵⁸ Det finns ytterligare två frågelistsvar registrerade under frågelist 12 på SOFI i Uppsala. Det är tre två-betygs uppsatser i folklivsforskning två från 1967 och en från 1970 som finns i kopia på arkivet.

Frågelistan innehåller frågor kring sju huvudrubriker med tyngdpunkt på benämningar och sakförhållanden. Listan är full av frågor från stort till smått och sammantaget finns ungefär 400 frågor och uppmaningar, som skulle besvaras. Frågelistorna har kritiserats för att de fått en normerande funktion. Frågelistan blev i sig själv en verklighetsmodell och det som inte fanns med i listorna betraktades inte som relevant kunskap. De som svarade på listan hade därför svårt att komma med avvikande information.⁵⁹

Även om kritik kan riktas mot listorna menar jag att de är användbara för att definiera vad en fåbod är. I flera avhandlingar i agrarhistoria som kommit under det senaste decenniet har frågelistmaterialet visat sig ha en stor användbarhet och sakförhållanden som det annars vore svårt att belägga har kunnat påvisas. Frågelistsvaren som ett komplement till andra källor har också framhållits.⁶⁰ Det gäller inte bara den svenska forskningen. Ann-Catrin Östman har visat hur användbart materialet är i sina undersökningar av kvinnor och mäns jordbruksarbete i den svensktalande delen av Österbotten i Finland. Hon pekar på att det finns en tendens i framför allt det äldre materialet att upptecknarna och berättarna lyfter fram ett mer allmän förflutet och därmed betonar det kollektiva framför jaget.⁶¹

Man bör akta sig för att dra allt för generella slutsatser av enskilda svar från fåbodlistan, men sammantaget ger svaren en tydlig bild av fåbodväsendet. En tendens i materialet är dock att man lätt betonar det som är speciellt och tonar ner det som är det vanliga.

Fåbodväsendet enligt frågelistorna

Här nedan kommer en kort redogörelse för fåbodväsendet, som det framträder i frågelistsvaren, att ges. Framställningen är upplagd kring några sakförhållanden och de förhållanden som tas upp avser oftast 1800-talets andra hälft eller början på 1900-talet. Beskrivningarna är ganska kortfattade och gör inget anspråk på att vara heltäckande. Det finns för den som är intresserad av att läsa mer ganska många bra beskrivningar av hur livet och arbetet på fåbodarna gick till kring sekelskiftet 1900.⁶² Det samma gäller vilka hus man hade.⁶³

⁵⁹ Lilja 1996 s. 115.

⁶⁰ Flygare 1999, Slotte 2000, Kardell 2004, Cserhalmi 2004, Israelsson 2005, Dahlström 2006.

⁶¹ Östman 2000 om livshistorier och frågelistor se särskilt s. 51 ff.

⁶² Se t.ex. Fåbodarna 1963. Fåbodminnen 1965, Berg 2002. Persson 2007.

⁶³ Byggnaderna har sedan Nordiska museets bebyggelseundersökningar inleddes på 1910-talet ständigt varit en aktuell fråga för museerna. Material om byggnadskulturen hittar man därför i läns museernas arkiv och bibliotek.

Antal fåbodarna

Antal fåbodarna per gård i Hälsingland har varierat. Som mest omtalas tre fåbodställen till exempel från Älvkarhed i Alfta socken. De var alla organiserade på samma sätt, och benämns hembodarna, mellanbodarna och utbodarna eller långbodarna.⁶⁴ Från Gnarp socken nämns att man i vissa byar hade två bovalar, en på hemskogsskiftet och en på utskogen.⁶⁵ Även i Ovanåker hade man två vallar och där talar man om vår- och höstbodarna.⁶⁶ Bönderna i Hassela och Delsbo hade en fåbodvall per gård.⁶⁷

I Dalarna har man ofta haft flera fåbodarna, men områden med enfåbodssystem förekommer också.⁶⁸ I uppteckningen från Järna och Mockfjärds socknar sägs att man bara hade fåbod på ett ställe.⁶⁹ I både Rättviks och Boda socknar har det i huvudsak varit ett enfåbodssystem. Däremot anges det att bönderna i Vikarbyn i Rättvik hade två fåbodarna. I Boda använde man samma fåbod under två perioder och benämnde dem olika beroende på när på året de utnyttjades. Man var först på fåboden tio veckor under sommaren och tog sedan hem djuren under några veckor för att på nytt ta tillbaka till fåboden under tre veckor på hösten. Fåboden kallades då för höstfåbod medan den under sommaren kallades ”budär”.⁷⁰

Det vanliga var att man hade två eller tre fåbodarna i Västerdalarna och Ovensiljan. I Nussnäs i Mora hade man minst en fåbod på långt avstånd från gården, den kunde vara tio till tolv mil bort, och en hemfåbod som låg tre till fem kilometer från Nussnäs. Till hemfåboden flyttade hela hushållet och där fanns en mer eller mindre fullständig gård och där fanns omfattande odlingar, att jämföra med de i hembyn. Ett likartat system är beskrivet från Bonäs i Mora socken. Till närfåboden flyttade hela hushållet medan det bara var de som behövdes för kreatursskötseln som flyttade till långfåboden.⁷¹ På Sollern kunde man ha tre fåbodarna och den närmast byn hade mycket odlad

⁶⁴ ULMA 2640, Alfta socken, Hälsingland, Per Asplund, 1930.

⁶⁵ ULMA 5497, Gnarp socken, Hälsingland, E.A. Forslund, 1933.

⁶⁶ ULMA 9964, Ovanåkers socken, Hälsingland, Maj Britt Vikblad, 1936.

⁶⁷ ULMA 34431, Hassela socken, Hälsingland, Britta Dalhielm, 1938. ULMA 11367, Delsbo socken, Hälsingland, Britta Dalhielm, 1938.

⁶⁸ Från Dalarna saknas det nästan helt uppteckningar från de södra delarna, Bergslagsområdena. Den övervägande delen av uppteckningarna är från Västerdalarna, Nedansiljan och Ovensiljan, det som ibland kallas Det egentliga Dalarna.

⁶⁹ ULMA 3437, Järna socken, Dalarna, Viola Järnfeldt, 1931. ULMA 1510:2, Mockfjärds socken, Dalarna, Hjalmar Hedman, 1927.

⁷⁰ ULMA 8146, Boda socken, Dalarna, E.H. Nord, 1935. ULMA 1582, Rättviks socken, Dalarna, Erik Berg, 1928. Se också ULMA 28513, Rättvik + Boda socknar, Dalarna, Ann Segerberg, 1967.

⁷¹ ULMA, 5656, Nussnäs by, Mora socken, Dalarna, By Anders Andersson, 1933. ULMA 3337:1, Bonäs, Mora socken, Dalarna, Rombo F. Eriksson.

jord och gården var där kringbyggd som i hembyn på ön. De andra två var så kallade långfäbodlar.⁷² Även i Orsa hade man hemfäbodlar och långfäbodlar som skiljde sig åt i organisation och uppbyggnad.⁷³ I Lima och Transtrands socknar hade man två fäbodlar som båda brukades på ett likartat sätt, men under skilda tider på året. Det ena var en vårfäbod som låg närmare byn och det andra en höstfäbod, som låg längre bort och i Transtrand kunde ligga i fjälltrakterna.⁷⁴

I Gästrikland fanns två typer av fäbodlar. Det ena var det som kallas sommarfäbodlar eller bara fäbodlar. De liknar mycket de tidigare beskrivna långfäbodarna. Det andra var så kallade höstfäbodlar. Vid höstfäbodarna gick korna på inägomarken och betade och dessa fäbodlar var anlagda vid stora slåtterängar eller myrodlingar. Det var frågan om efterbete och det fanns ofta bara en ladugård där och fäbodpigan behövde inte övernatta.⁷⁵

I Långå by, Hede socken, i Härjedalen kunde man ha tre fäbodvallar och de benämndes efter tiden på året de användes. Vår-, mellan(milla)- och höstvall. Det var däremot ingen större skillnad på de olika fäbodarna. Vårvallen låg enligt någon sagesman längst bort. Man kunde också ha en hemvall så nära byn att man bar hem mjölken.⁷⁶ I de östra delarna av landskapet, i Överhogdals socken, skilde man på vår- och höstfäbodlar (hembodlar) som låg två till fyra kilometer från byn och långfäbodlar som låg en till två mil bort.⁷⁷ Från många platser är det känt att vår- och höstfäboden kunde vara samma plats, men utnyttjad under olika perioder av året. När man hade en långfäbod var djuren där på sommaren. I Tännäs socken i västra Härjedalen hade man två eller tre vallar per gård. De kunde benämnas efter den tid de användes eller hur de låg i förhållande till byn (höstsättern, långsättern). Det förekom också att man hade fäbodlar i rotation så att man vart tredje år återkom med djuren till vallen.⁷⁸

⁷² ULMA, 2018, Sollerön socken, Dalarna, Håll Nils Mattsson, 1929. Mer utförligt om Solleröns fäbodlar finns i Granberg, 1938.

⁷³ ULMA 3186, Orsa socken, Dalarna, H. Borbos, 1931.

⁷⁴ ULMA, 2305, Lima socken, Dalarna, Niss Hjalmar Matsson, 1929. ULMA 2202, Transtrands socken, Dalarna, Enoch Larsson, 1929. Om fäbodlar i Lima och Transtrand se också Pettersson 1991.

⁷⁵ ULMA 34712, Valbo, Gästrikland, Folke Hedblom, 1938. ULMA 34710, Hamrånge, Gästrikland, Folke Hedblom, 1938. ULMA 34715, Torsåkers socken, Gästrikland, William Eriksson, 1943.

⁷⁶ ULMA 1923, Långå, Hede socken, Härjedalen, Einar Granberg, 1928. Uppteckningen finns analyserad i en tvåbetygsuppsats i Nordisk- och jämförande folklivsforskning, se ULMA 27741, Långå by, Hede socken, Härjedalen, Åsa Nordlund, 1967.

⁷⁷ ULMA 32350, Överhogdals socken, Härjedalen, Stina Eurenus, 1980.

⁷⁸ ULMA 34428, Tännäs socken, Härjedalen, Einar Granberg, 1939.

I alla uppteckningar från Jämtland där man nämner hur många fäbodlar man haft tas det upp två fäbodlar per gård. I Hammerdals socken har de benämnts efter tiden på året de används eller deras geografiska förhållande till byn. I en annan uppteckning från samma socken nämns att man hade långbodlar som låg en till två mil från byn och hembodlar som låg några kilometer till en halvmil från byn. I Lits socken talar man om sommar- eller höstbuan eller om hembodlar. I Norderöns socken används orden vår- och höstbuan. I Marieby socken låg sommarbuan eller långbuan på långt avstånd från hembyn, på avradslanden, men man hade också en fäbod närmare, två till fem kilometer från hembyn. Från Myssjö och Ovikens socknar sägs att man i äldre tid har haft två fäbodlar, en höstbua och en fjällbua, men att man när frågelistan besvarades 1936 bara hade kvar fjällfäboden. I fjällfäboden vistades man hela sommaren. I Valsjön i Hotagens socken var det också två fäbodlar per gård. En låg söder om byn och en på den norra sidan. Från socknarna Berg och Bodsjö talas det om sommarbua och vårbua.⁷⁹

Vad producerade man?

Fäbodbrukets huvudprodukter framgår tydligt av svaren och det finns en mycket stor överensstämmelse dem emellan. Alla nämner ost, smör, messmör och/eller mesost.⁸⁰

Man gjorde de olika produkterna på ett likartat sätt över hela området. Mjölken skummades och av den syrade grädden kärnade man smör. I en uppteckning från Gagnef i Dalarna påstås att syrningen av grädden gjorde att smöret fick längre hållbarhet.⁸¹ Av den skummade mjölken gjordes ost och av vasslan som blev över kokades messmör. På detta sätt kunde all mjölk tillvaratas. Det har uttryckts, som att man vid fäboden omvandlade mjölken från en tungfraktad till en lättfraktad produkt och från en lagringskänslig till olika lagringståliga produkter.⁸² Från Sollerön och Gagnef i Dalarna framhålls att långmjölk inte gjordes i långfäbodarna, men att de gjordes i de andra fäbod-

⁷⁹ ULMA 34427, Hammerdals socken, Jämtland, Einar Granberg, 1938. ULMA 12630, Hammerdals socken, Jämtland, Märta Persdotter, 1938-39. ULMA 10730, Lits socken, Jämtland, Gunnar Gudmunsson, 1937. ULMA 2403, Norderöns socken, Jämtland, K.O. Andrén, 1929. ULMA 2023, Marieby socken, Jämtland, C.P.V. Enström, 1929. ULMA 34432, Myssjö och Ovikens socknar, Jämtland, Folke Hedblom & Emanuel Eriksson, 1936 (renskrift 1984). ULMA 9926, Hotagens socken, Jämtland, Einar Granberg, 1936. ULMA 11738, Bergs socken (o Bodsjö), Jämtland, Sven Svensson, 1937.

⁸⁰ För en mer fyllig genomgång av vad man producerade på fäbodarna se Berg 2002 som behandlar Jämtland och Härjedalen.

⁸¹ ULMA10429, Gagnefs socken, Dalarna, Per Lind, 1937.

⁸² Randen 2006 s. 31 f.

arna.⁸³ Långmjölk gjordes inte heller på fåbodarna i Regnsjö i Hälsingland och Hede i Härjedalen.⁸⁴ Långmjölken var nämligen för tung för att kunna transporteras hem.

Från Transtrands socken berättas att getmjölksprodukterna jämte smöret var de förnämsta produkterna. Smöret framhålls som en i äldre tider begärlig bytesvara i handeln, smaktigt och näringsrikt. Från både Transtrand och Ovanåker sägs att av getmjölken gjordes framför allt ost.⁸⁵ Från Åmots socken i Gästrikland berättas att fåbodpigan skulle göra flera olika sorters ost. Det var både getost och koost. Koosten skulle vara av tre olika sorter, varav någon var gjord på helmjolk.⁸⁶

Andra mjölkprodukter kunde också tillverkas, men är då av mer tillfällig karaktär.⁸⁷ Ett exempel är färskost, som kunde göras de sista dagarna man var på vallen för året och mjölkmat som gjordes för konsumtion på fåboden. Man kunde till exempel ta upp ostmassa vid ystningen och krama ur vasslan eller ta smör direkt från kärningen.⁸⁸ I Bollnäs socken gjorde man filbunke när man fick besök på fåboden.⁸⁹ I Hammerdals socken i Jämtland kunde man vid fest i fåboden bland annat göra sötost, kesfil (tjesfil), filbunke, färskost och filvåfflor.⁹⁰ Sötost var en osträtt där ostämnet och vasslan inte åtskildes utan kokades ihop. Den gjordes på oskummad mjölk och när huvuddelen av vasslan avdunstat och rätten fått en svagt rosabrun färg var den klar. Rätten får av mjölksockret i vasslan en söt smak och sötosten var festmat, men kunde också ätas som smörgåsmat.⁹¹ Kesfil görs genom att man värmer mjölk och tillsätter ostlöpe. Efter löpning står rätten kallt och den kan ätas med ovispad grädde. Förleden kes eller tjes i kesfil kommer från "kalv-tjese" som betyder kalvmage ur viken ostlöpen utvanns. Ordet kes ingår i många namn på osträtter i fåbodområdena.⁹²

Till detta kommer att vallpigorna vid fåboden ägnade sig åt olika typer av hantverk. De gjorde tvagor, vispar och vidjor samt stickade och ägnade sig åt

sömnad. I Mockfjärds socken i Dalarna sägs att vallhjonen före midsommar var sysselsatta med strumpstickning och linnesömnad och på eftersommaren med lövtagning.⁹³ I vallpigans uppgifter kunde också ingå att plocka vinterfoder i form av löv i samband med vallning. I Arbrå socken i Hälsingland skulle bojäntan, förutom strumpstickning, tvagor med mera också sy två till tre skjortor var fjortonde dag.⁹⁴

Vilka var vid fåboden?

Uppteckningar ger en mycket entydig bild av vilka som var vid fåbodarna, det var kvinnor. Undantaget utgörs av hemfåbodarna på några platser i Dalarna dit hela familjen kunde flytta. En hel del uppteckningar berättar om yngre kvinnor vid fåboden, men det finns också många exempel på äldre kvinnor. Det kunde vara pigan på gården, men oftare någon man har lejt för uppgiften. Från Rättviks socken i Dalarna sägs att vallhjonen i regel var ogifta kvinnor från omkring 20 år och de arbetade på fåbodarna tills de gifte sig och därmed slutade med att vara fåbodkulla. En och annan så kallad "gambokulla" kunde vara på vallen i över 30 år. Nya fåbodkullor eller valljon måste anställas varje år om man inte kunde behålla den gamla.⁹⁵ Den person som intervjuades för frågelistsvaret från Alfta i Hälsingland, Brita Olsdotter född 1853, hade arbetat som fåbodjanta i femtioen somrar.⁹⁶ I Ovanåkers socken i Hälsingland påpekas att den ordinarie hemmapigan inte var "bojanta".⁹⁷ I Gnarps socken säger man att varje "bojanta" bildade sitt eget hushåll på fåbodvallen.⁹⁸ Från Segersta socken påpekas det särskilt att "bodpigan" ensam skötte korna och mjölkhushållningen i fåboden.⁹⁹

Från Åls socken i Dalarna sägs att hela hushållet kunde flytta med till fåboden om det fanns mycket sysselsättning som att stänga gårdesgårdar och att lägga nya tak. Då man hade andra arbetsuppgifter i hembyn lämnades fåbodjanta kvar att sköta "fåbodbestyren" och de andra i hushållet gav sig iväg.¹⁰⁰ Det är en ganska vanlig bild uppteckningarna ger när de beskriver hur männen och de övriga i hushållet bara kom upp till fåboden för att stänga gårdesgård, reparera hus eller hugga ved.¹⁰¹ Sådana reparationsarbeten kunde också ha gjorts innan djuren fördes till fåboden. En annan tid på året med fler

⁸³ ULMA 2018, Sollerön socken, Dalarna, Håll Nils Mattsson, 1929. Om långmjölk se Engberg 1982.

⁸⁴ ULMA 2671:9, Regnsjö socken, Hälsingland, Ingeborg Nordin, 1929. ULMA 1923, Hede socken, Långå by, Härjedalen, Einar Granberg, 1928.

⁸⁵ ULMA 2202, Transtrands socken, Dalarna, Enoch Larsson, 1929. ULMA 9964, Ovanåkers socken, Hälsingland, Maj Britt Viklund, 1936.

⁸⁶ ULMA 2672:4, Åmots socken, Gästrikland, Ingeborg Nordin, 1929.

⁸⁷ Se också Berg 2002, s. 37 ff.

⁸⁸ ULMA 28513, Rättvik och Boda socknar, Dalarna, Ann Segerberg, 1967, (Tvåbetygsuppsats).

⁸⁹ ULMA, 24750, Bollnäs socken, Hälsingland, Lena Husmer, 1960.

⁹⁰ ULMA 12630, Hammerdals socken, Jämtland, Märta Persdotter, 1938–39.

⁹¹ Nyman Å 1963 s. 126. Ränk 1966 s. 158. Berg 2002 s. 38.

⁹² Nyman Å 1963 s. 123. Ränk 1966 s. 101. Berg 2002 s. 25.

⁹³ ULMA 1510:2, Mockfjärds socken, Dalarna, Hjalmar Hedman, 1927.

⁹⁴ ULMA 2329, Arbrå socken, Hälsingland, Ragna Kolmodin, 1929.

⁹⁵ ULMA 1582, Rättvik och Boda socknar, Dalarna, Erik Berg, 1928.

⁹⁶ ULMA 2640, Alfta socken, Hälsingland, Per Asplund, 1930.

⁹⁷ ULMA 9964, Ovanåkers socken, Hälsingland, Maj Britt Vikblad, 1936.

⁹⁸ ULMA 12622, Gnarps socken, Hälsingland, Johannes Öster, 1939.

⁹⁹ ULMA 7479, Segersta socken, Hälsingland, N. Erik Eriksson, 1934.

¹⁰⁰ ULMA 1874, Åls socken, Dalarna, Back Olof Ericsson, 1928.

¹⁰¹ ULMA 8080, Arbrå socken, Hälsingland, Ingeborg Nordin-Grip, 1934.

människor på fåboden kunde vara under slåttern.¹⁰² I samband med slätter kunde man också hugga mer ved och utföra reparationer på fåboden om så behövdes.¹⁰³

Från Siljansnäs socken sägs att långfåboden främst användes för bete och därför vistades bara de där som behövdes för kreaturens vård, ”de så kallade vallpigorna”. Vallhjonet skulle förutom vallningen också utföra allt arbete med mjölkning och tillredning av sovel (smör, ost och messmör). Vallhjonet var avlönat och tog hand om djur från flera hushåll medan vallningen i hemfåboden sköttes av någon från hushållet.¹⁰⁴ Från Bjursås socken i Dalarna framgår att delägarna i fåbodlaget höll fåbodpiga gemensamt och att fåbodpigan bara var anställda över sommaren. Då det i lönen också ingick att fåbodlaget skulle hålla med maten över sommaren ville man inte anställa för många.¹⁰⁵ Från Hede i Härjedalen sägas att det som regel bara var kvinnor och barn vid fåboden. Det var ofta äldre kvinnor från hemgården och barn som hjälpte till att geta eller gäta (valla).¹⁰⁶ Men det förekom också att gårdar gick tillsammans och lejde en säterkulla. I uppteckningen från Hede finns detaljerade beskrivningar av vad de lejda säterkullorna skulle utföra.¹⁰⁷ I Tännäs socken i Härjedalen sägs det också att det kunde vara hustrun i gården som var på fåboden.¹⁰⁸ Från Lits socken i Jämtland sägs det att ”bodtösen” förestod hushållet på fåboden även när hemfolket var där för slätter. Det enda undantaget var då bondhustrun själv följde med till fåboden. Bodtösen kunde ha hjälp av en flicka eller pojke för vallningen. Flickan, som kallades lillbodtös, var också behjälplig vid mjölkning och disk. Bodtösen tog hand om djur från flera hushåll.¹⁰⁹ Även i Ovikens och Myssjö socknar gick flera jordägare samman och hade gemensam ”butös”. En butös, som det berättas om, var på egen vall, men hade tagit hand om djur även från andra hushåll. Butöserna kunde arbeta i lag med varandra.¹¹⁰ I Hotagens socken var butösen oftast anställd även om det förekom att de tillhörde hushållet. Man hade sällan gemensam butös utan varje gård hade sin egen.¹¹¹ I Hammerdals socken var det fåbodtöser på

¹⁰² ULMA 2640, Alfta socken, Hälsingland, Per Asplund, 1930. ULMA 10426, Gagnefs socken, Dalarna, Per Lind, 1937.

¹⁰³ ULMA 2018, Solleröns socken, Dalarna, Håll Nils Mattsson, 1929.

¹⁰⁴ ULMA 8235, Siljansnäs socken, Dalarna, Håll Nils Mattsson, 1935.

¹⁰⁵ ULMA 6123, Bjursås socken, Dalarna, E.H. Nord, 1933.

¹⁰⁶ Geta eller gäta. Se SAOB 1929 sp. G1659. Från fornsvenskans gäta = vakta (boskap) m.m. Särskilt vanligt i Norrland i betydelsen vakta och valla boskap.

¹⁰⁷ ULMA 1923, Hede socen, Långå by, Härjedalen, Einar Granberg, 1928.

¹⁰⁸ ULMA 34428, Tännäs socken, Härjedalen, Einar Granberg, 1939.

¹⁰⁹ ULMA 10730, Lits socken, Jämtland, Gunnar Gudmundsson, 1937.

¹¹⁰ ULMA 34432, Myssjö och Ovikens socknar, Jämtland, Folke Hedblom & Emanuel Eriksson, 1936 (renskrivnen 1984).

¹¹¹ ULMA 9926, Hotagens socken, Jämtland, Einar Granberg, 1936.

fåboden och i något enstaka fall var husmodern från byn fåbodtös. Fåbodtösen kunde sköta flera hushålls djur och de var avlönade.¹¹²

Det förekom att pojkar hjälpte till med olika sysslor på fåbodarna, men de var då underställda kvinnorna. Det vanligaste var att de hjälpte till med vallningen, men de kunde också hjälpa till med veden.¹¹³ Från Äppelbo socken i Dalarna sägs att vallkullorna kunde ha en medhjälpare. Var det en yngre pojke fick han hämta ved, göra upp eld under grytorna, bära vatten etc. Om det var kvinnlig hjälppersonal fick de också diska.¹¹⁴ Det var inte så vanligt att de hjälpte till med mjölken, men från Bjursås socken berättas om den då tolvåriga Björk Olof Persson som sattes att kärna smör av fåbodjäsenterna. Flera uppteckningar anger att vuxna män aldrig vallade djuren. En av uppteckningarna uppger att det en gång hänt att en ”fullvuxen karl” tagit anställning som fåbodjanta. Det framställs som en kuriositet och när uppteckningen gjordes år 1930 mindes informanten att mannen hette Träff trots att det var cirka 80 år sedan händelsen.¹¹⁵ Från Hammerdals socken i Jämtland finns tre uppteckningar på folkminnesarkivet i Uppsala från slutet av 1930-talet och endast i en av dem nämns att det skall ha funnits en manlig butös.¹¹⁶

Kvinnornas betydelse för fåbodväsendet framgår av benämningarna på de som arbetade på fåboden. Det är alltid kvinnligt kodade beteckningar som fåbodkulla, säterkulla, butös, bojanta, bopiga, etc. I Jämtland går de kvinnligt kodade beteckningarna igen i indelningen av fåboden. En fåbod kunde delas in i fåbodpiglotter. En fåbodpiglott kallade man ett område som var lämpligt för bete för ett visst antal djur. Från Norderö socken sägs att en halv fåbodpiglott innehöll betet för cirka sex kor och getter.¹¹⁷ I Myssjö och Ovikens socknar kallades det butöslott och en butöslott omfattade högst 18 à 20 kor samt ungnöt och getter.¹¹⁸

Michel Cabouret, som doktorerade på det skandinaviska fåbodväsendet vid Sorbonne universitet i Paris 1980, skriver att hela boskapsskötseln vid fåbodarna kom att vila på kvinnorna och att det var en grundläggande del av arbetsorganisationen. Han påpekar att det inte bara gällde skötsel och beredning av mjölkprodukter utan även vården och bevakningen av boskapen.¹¹⁹

¹¹² ULMA 12630, Hammerdals socken, Jämtland, Märta Persdotter, 1938–39.

¹¹³ ULMA 5656, Nusenäs by, Mora socken, Dalarna, By Anders Andersson, 1933.

¹¹⁴ ULMA 9528, Äppelbo socken, Dalarna, E.H. Sparre, 1936.

¹¹⁵ ULMA 2640, Alfta socken, Hälsingland, Per Asplund, 1930.

¹¹⁶ ULMA 34427, Hammerdals socken, Jämtland, Einar Granberg, 1938.

¹¹⁷ ULMA 2403, Norderöns socken, Jämtland, K.O. Andrén, 1929.

¹¹⁸ ULMA 34432, Myssjö och Ovikens socknar, Jämtland, Folke Hedblom & Emanuel Eriksson, 1936.

¹¹⁹ Cabouret 1980 s. 2743.

Arbetsuppgifter vid fåboden

För att kunna producera mjölkprodukterna behövdes en mängd arbetsuppgifter utföras vid fåboden och "fåbodjäsentans" göromål tas upp ganska utförligt i frågelistsvaren. De långa arbetsdagarna framhålls och att arbetet är koncentrerat kring några huvudändamål: vallningen av djuren, ladugårdsarbete, mjölkning, beredning av mjölkprodukter, diskning samt hantverk och handarbete.

En av fåbodens viktigaste uppgifter var att ge bete åt djuren under sommaren. Med fåboden som utgångspunkt fördes djuren ut i de omkringliggande skogarna för att beta. Genom ett system av betesstigar, så kallade lötgångar eller gässlor, betade djuren systematiskt av området och återvände sedan till samma betesstig när växtligheten återhämtat sig.¹²⁰ Till varje betesstig fanns också en eller flera viloplatser, så kallade sovholar, stannplatser, etc. för djuren och vallhjonen att vila och idissla vid. Det var vanligt att en eller två personer vallade djuren vid långfåbodarna. Man kunde valla tillsammans med andra fåbodgårdar och få sällskap i skogen.¹²¹ I Nusenäs by i Mora socken var det två vallpigor eller en vallpiga och en pojke som vallade. I Hammerdals socken sägs att det var mest en person som vallade (getade).¹²² På större fåbodar kunde det finnas ett omfattande samarbete mellan vallpigorna. Ofta turades de där om att valla djuren så att man vissa dagar var kvar på vallen och tog hand om mjölken och andra dagar vallade djuren.¹²³ Kor, får och getter har vallats tillsammans, men mot slutet av 1800-talet har man på flera ställen släppt fåren fritt på skogen.¹²⁴ Orsakerna till vallningen tas inte upp systematiskt i svaren från fåbodlistan, men tre huvudorsaker fanns. Det första var att man ville styra djuren för att utnyttja betet så bra som möjligt. Här var lötgångarna viktiga. Det andra var att man skulle hindra djuren från att beträda marker som skulle slås. De allra flesta slåttermarker på utmarken var inte inhägnade. Det tredje skälet för vallningen var att skydda djuren, framför allt från rovdjur.¹²⁵ Det stora värde djuren hade för hushållets ekonomi gjorde att man vill ha dem under uppsikt och skydda dem mot faror. Det gällde inte bara skydd mot rovdjur utan också mindre, men påtagliga, problem skulle vallhjonen skydda boskapen ifrån. När djuren låg på viloplatsen kunde vallhjonen tända eldar för att lindra insektsplågan som ibland kunde vara stor.¹²⁶

¹²⁰ Granlund 1938 s. 128 f. Nyman 1963b s. 97 ff.

¹²¹ ULMA 7479, Segersta socken, Hälsingland, N. Erik Eriksson, 1934.

¹²² ULMA 5656, Mora socken, Nusenäs by, Dalarna, By Anders Andersson, 1933. ULMA 10484, Hammerdals socken, Jämtland, Ella Odstedt, 1936.

¹²³ ULMA 34432, Myssjö och Ovikens socknar, Jämtland, Folke Hedblom & Emanuel Eriksson, 1936.

¹²⁴ ULMA 10730, Lits socken, Jämtland, Gunnar Gudmunsson, 1937.

¹²⁵ Kardell Ö 2006 s. 74. Kardell Ö 2008 s. 2.

¹²⁶ ULMA 9964, Ovanåkers socken, Hälsingland, Maj Britt Viklund, 1936. Se också Nyman 1963b s. 100 och Berg 2002 s. 15.

Foto 2:2. Messmörskokning var ett tidskrävande arbete och det skedde ofta i enkla kokhus. En förutsättning för att ta tillvara vasslen och omvandla den till mesvaror var god tillgång på ved men också en specialiserad kvinnlig arbetskraft vars arbete kretsade kring djurhållning och mjölkhantering. Här är det Fru Jonsson från Börtnan som kokar messmör på Stafbränna fåbod i Ovikens socken, Jämtland. Foto: Okänd. Arkiv: Jämtli.

Ladugårdsarbetet med mjölkning ingick i fåbodpigans göromål. I ladugårdsarbetet ingick att mocka ut och städa ladugården, mjölka djuren, sila mjölken i stora träkärler eller fat för gräddsättning. När detta var gjort skulle mjölkprodukterna tillverkas. Smöret skulle kärnas och osten ystas. Särskilt messmörskokningen tog lång tid. Alla de redskap de använde skulle diskas eller skuras. Varmt vatten och tvagor av olika slag användes för disk av trädskap. För att få järn- och koppargrytor blanka kunde man också använda fin sand.¹²⁷ När separatorn kom till fåbodarna under 1800-talets sista decennium minskade diskningen något genom att färre träkärler behövdes. Man behövde inte längre träkärler för gräddbildningen. Vatten och ved var två viktiga råvaror för att produktionen på fåboden skulle fungera. I alla uppteckningar beskrivs de långa arbetsdagarna, som började tidigt på morgonen och inte avslutades förrän sent på kvällen.

¹²⁷ För en utförlig beskrivning av rengöring av kärler och redskap, som bygger på frågelistsvar från Jämtland, finns hos Berg 2002 s. 39–42.

Åkrar och ängar

I uppteckningarna kring fåbodväsendet berörs bara åker och ängsbruket sporadiskt eftersom fåbodväsendet kretsar kring djuren. I Dalarna var det stor skillnad på hur marken användes på de närmast liggande vallarna och de mer avlägset liggande. Från Nusen i Mora socken sägs att de ”bodas” som låg närmast beboddes av hela hushållet och att man där hade en närmast fullständig gård. Där fanns omfattande odlingar och man hade både åkrar och slåttermarker. I dessa ”bodas” bodde det så många familjer att hembyn vissa tider på sommaren i stort sett var öde. Enligt uppteckningen bedrev man bara ”fåbodrif” på vallarna längre bort.¹²⁸ Även i Solleröns socken fanns det närliggande fåbodas, så kallade åkerfåbodas, som var organiserade som hemgårdarna. Vid långfåbodarna, eller täktfåbodarna som de kallas i Sollerön, hade visserligen odlingar funnit enligt uppteckningen, men säd hade inte odlats där i ”mannaminne” och täkterna användes till slåtter.¹²⁹ Från Siljansnäs sägs att hemfåbodarna hade åkrar och att det kunde finnas åkrar även på längre bort liggande fåbodas. Det vanliga var dock att längre bort liggande fåbodas hade slåttermark och svedjor.¹³⁰ I Lima socken hade man slåttermarker vid fåboden och det kunde förekomma att man hade lite potatisåkrar. Uppteckningen framhåller att de inte hade kornlada och sädeshässjor vid fåbodarna.¹³¹ Liknade förhållanden var det i Transtrand socken. Det fanns bara slogmarker vid fåbodarna och det ges endast ett exempel på att det skulle ha funnits en åkerlapp vid en fåbod.¹³² Från Venjans socken framhölls att fåbodavallen användes för slåtter, men att potatisland eller romland kunde finnas.¹³³ Det typiska just för långfåbodarna var att de hade slåttermarker och lite eller ingen åkermark.¹³⁴

¹²⁸ ULMA 5656, Nusen by, Mora socken, Dalarna, By Anders Andersson, 1933. Det fanns också andra skäl till att byarna kunde vara öde under sommaren. Carl von Linné beskriver i sin Dalaresa hur en av de byar han reste igenom var öde under sommaren. I Skattungsbyn var av 65 grannar bara den hemma som höll hållskjuts. De övriga var vid avlägsna slåttermarker. Linné 1984 s. 24.

¹²⁹ ULMA 2018, Solleröns socken, Dalarna, Håll Nils Mattsson, 1929. Se också Granlund 1938 s. 132.

¹³⁰ ULMA 8235, Siljansnäs socken, Dalarna, Håll Nils Mattsson, 1935.

¹³¹ ULMA 2305, Lima socken, Dalarna, Niss Hjalmar Matsson, 1929.

¹³² ULMA 2202, Transtrands socken, Dalarna, Enoch Larsson, 1929.

¹³³ ULMA 2055, Venjans socken, Dalarna, Gunnar Strand, 1929.

¹³⁴ En indelning av fåbodas i Sverige har varit att skilja mellan östfåbodas och västfåbodas eller fåbodas med eller utan inhägnad. Skillnaden mellan dem var att man inte hade slåttermarker kring östfåbodarna medan man hade det kring västfåbodarna. Fåbodas utan slåttermark var ett kustfenomen och fanns bara i socknarna närmast Östersjön. Jag kommer bara i begränsad omfattning att vidare att beröra östfåbodarna. Se Nyman 1963a s. 40 ff. SNA 1994 s. 94 för utbredningskarta av fåbodstyper.

Från Hälsingland nämns att några fåbodas har haft åkrar.¹³⁵ Andra hade bara slåttermark. Det vanliga var att det på fåbodas fanns slåttervallar och ibland kunde det också finnas lindor (svaljord) och åker. Från Delsbo socken sägs att det vid fåboden fanns ängar och svaljord där det växte hö tre till fyra år innan marken plöjdes upp.¹³⁶ Från kustsocknen Gnarp sägs det att det vid så gott som alla fåbodas förekom brukad mark.¹³⁷ I Alfta förstår man att det mest är slåttermark vid fåbodarna genom att frågelistsvaret säger att några dagar innan hemfärd från fåboden kommer karlar dit för att köra ut gödseln för att sprida den på vallen ”eller på åkerlapparna om sådana funnos”.¹³⁸ I Härjedalen var odlingar på fåbodarna inte vanliga. Från Hede och Tännäs socknar förekom det inga odlingar. Däremot fanns det slåttermarker vid fåbodarna i de båda socknarna.¹³⁹ I ett sent frågelistsvar från Överhogdals socken framgår att marken kring fåbodarna var uppodlade och gräsbeväxta.¹⁴⁰ I Hammerdals socken i Jämtland sägs att det fanns odlad jord vid fåbodarna för höskörden och att det på hemfåboden ofta fanns åkrar. I ett annat svar från samma socken framgår att de inte hade åkrar på fåbodarna, men däremot slåttermark. Det påpekas också att slåtter och fåbodväsende stod i ett intimt samband med varandra.¹⁴¹ I fåbodas som låg nära hemgården kunde marken vara upplöjd medan på fåbodas längre bort dominerade slåttern.

Byggnader vid fåbodarna

Grundläggande för fåboden var att det fanns byggnader där. Det ligger i begreppet att det har med bebyggelse att göra. De flesta frågelistsvaren tar också upp byggnaderna. Den stora skillnaden mellan olika fåbodas ligger i hemfåbodarna i Dalarna som har en bebyggelse som liknar gårdens och långfåbodarna som har en enklare uppsättning hus.¹⁴² Fyra funktioner var alltid tillgodosedda med byggnader vid långfåboden. Det fanns en ”bostuga” där människor kunde bo och det fanns en ladugård för djuren. De andra två funktionerna hör samman med mjölkberedningen. Det fanns en plats att till

¹³⁵ ULMA 9964, Ovanåkers socken, Hälsingland, Maj Britt Viklund, 1936. ULMA 7479, Segersta socken, Hälsingland, N. Erik Eriksson, 1934.

¹³⁶ ULMA 11367, Delsbo socken, Hälsingland, Britta Dahlhielm, 1937. ULMA 34431, Hassela socken, Hälsingland, Britta Dahlhielm, 1938.

¹³⁷ ULMA 12622, Gnarp socken, Hälsingland, Johannes Öster, 1939.

¹³⁸ ULMA 2640, Alfta socken, Hälsingland, Per Asplund, 1930.

¹³⁹ ULMA 1923, Långå by, Hede socken, Härjedalen, Einar Granberg, 1928. ULMA 34428, Tännäs, Härjedalen, Einar Granberg, 1939.

¹⁴⁰ ULMA 32350, Överhogdals socken, Härjedalen, Stina Eurenus, 1980.

¹⁴¹ ULMA 34427, Hammerdals socken, Jämtland, Einar Granberg, 1938. ULMA 12630, Hammerdals socken, Jämtland, Märta Persdotter, 1938-39.

¹⁴² Se t.ex. ULMA 1940, Vämhus socken, Dalarna, Hed Ol. Andersson, 1929. ULMA 34427, Hammerdal, Jämtland, Einar Granberg, 1938.

verka ost och messmör på och en plats där dess produkter, samt smör och färsk mjölk, kunde förvaras. Vissa funktioner kunde ske under gemensamt tak. I många fall kunde man till exempel ysta ost och koka messmör i bostugan, som var hopbyggd med mjölkboden. Mjolkprodukterna kunde också förvaras i en källare. Källare saknades dock på många fåbodar enligt frågelistsvaren. (Källare har mer med förvaring av rotfrukter att göra som skall ligga frostfritt under vintern. Från fåboden tog man oftast hem produkterna innan vintern. Källare tycks ha varit vanligare i Hälsingland än i Dalarna. I Hotagen i Jämtland anges att källare har tillkommit först i nyare tid.) Mjölkboden kunde vara halvt nedgrävd i marken för att ge kyla.¹⁴³ Mjölken kunde också kylas direkt i bäckar. Ibland hade man separata kokplatser under bar himmel eller kokplatser i enklare hus, som kunde sakna väggar. Andra byggnader kunde också förekomma, men var inte nödvändiga för fåboddriften. Det var vanligt med hölador och det kunde också finnas stall, vedlider, hemlighus med flera byggnader.

En definition och dess konsekvenser

Den ryskamerikanske nomadforskaren Anatoly M. Khazanov framhåller att en definition är ett analytiskt verktyg och aldrig slutet på undersökningen. Värdet bestäms inte så mycket av dess precision, som att definitionen gör det möjligt att lösa målet med en undersökning.¹⁴⁴ Jag menar i anslutning till detta att min definitions viktigaste uppgift är att ge ett analysverktyg för att förstå undersökningsområdets och regionens utveckling. Definitionen skall också göra det möjligt att göra jämförelse med andra områden. Mer precist är mitt syfte att ta fram en definition som kan användas som hjälpmedel när man vill förklara jordbrukets utveckling i södra Norrland och Dalarna från 1500-talet fram till 1900-talets början och diskutera fåbodarnas ursprung. Definitionen behövs också för att upptäcka och förstå förändringar av fåboddriften. Till detta behövs adekvata begrepp som gör en analys möjlig.

Utifrån genomgången av frågelistmaterialet och de ovan redovisade utgångspunkterna definieras fåbod på följande sätt:

En fåbod var en periodisk bosättning för sommarhalvåret i syfte att utnyttja utmarkens betesresurser och för förädling av mjölk till hållbara produkter. Där fanns byggnader för människor, boskap och mjölkhantering. Fåboden var en specialiserad kvinnlig arbetsplats och den hade ett funktionellt samband med hemgården och åkerbruket och övrigt jordbruk.

¹⁴³ ULMA 8146, Boda socken, Dalarna, E.H. Nord, 1935.

¹⁴⁴ Khazanov 1994 s. xxxii och s. 18

Grundläggande med denna definition är att slå fast att fåbodväsendet handlar om boskapsskötsel, inte om åkerbruk. Genom att göra det kan fåbodarna kopplas till det i internationell litteratur etablerade begreppet transhumans. Därigenom blir det klart att fåbodar finns i en kultur där åkerbruket har haft stor betydelse, ett förhållande som betonas i definitionen. En grundförutsättning för fåboden är hemgården och det jordbruk som bedrivs där. Det funktionella samband som finns mellan hemgården, åkerbruket och fåboden gör att fåbodbruket påverkas och är en del av jordbrukets rytm.

Definitionen utesluter inte att det kan ha förekommit åkerbruk på fåbodar, men det är organisationen kring boskapsskötsel som är grunden i fåbodväsendet. Att många fåbodar också har slättermarker och att det ibland förekom åkrar är viktigt för att förstå områdets totala ekonomi, men är inte bestämmande för fåbodbegreppet. Att två aktiviteter sker på samma plats behöver inte betyda ett organisatoriskt samband mer än att de ingår i samma ekonomi. Slättermarker på långt avstånd från hemgården har funnit på många platser utan att man har haft djur där, både inom undersökningsområdet och utanför. Boskapsskötseln, åkerbruket och det övriga jordbruket står i förbindelse med varandra och fåboden som del av ett jordbrukssystem framhålls i definitionen. Definitionen och fåbodarnas koppling till transhumans gör det också tydligt att fåbodbruket och åkerbruket var organisatoriskt skilda. Med det menas bland annat, att det var särskilt avdelade personer som skötte djuren. Inom fåbodväsendets rörde det sig om kvinnlig arbetskraft. Familjen stannade i jordbruksbygden, men kunde vid utmarksslätter eller vid iordningsställande av fåboden ge sig iväg familjevis för att sköta dessa sysslor under en intensiv period. Någon egentlig del i själva skötseln av djuren hade de övriga i hushållet inte ens vid dessa tillfällen. Genusaspekten betonar fåboden som en mänsklig aktivitet och ett resultat av arbetsdelning.

Byggnaderna är av central betydelse för att man skall kunna tala om en fåbod. Ordet bod i fåbod syftar på att det skall finnas byggnader där.¹⁴⁵ Eftersom mjölkhanteringen är en grundbult i fåbodväsendet tillsammans med djuren och människan, som utförde arbetet, måste fyra funktioner vara tillgodosedda med byggnader. Den första är bostad för arbetskraften, den andra är ladugård för djuren, den tredje är att man har utrymme där man kan bereda mjölkprodukter och den fjärde utrymme där de kan förvaras. Flera av funktionerna kunde ske under gemensamt tak. Genom att man varje år återvänder till samma plats blir bebyggelsen permanent. Byggnaderna är en del av den materiella kulturen som var utmärkande för fåbodväsendet.

¹⁴⁵ SAOB 1926 sp F2031.

Hemfäbodlar

En konsekvens av definitionen blir att det tidigare använda fäbodbegreppet inte kommer att användas. Jag har tidigare redogjort för att fäbodlar brukar delas in i tre huvudtyper, som går tillbaka på Sigurd Erixons artikel i *Fataburen* 1918, något justerad 1956.¹⁴⁶ Fäbodarna indelas i 1) vanliga fäbodlar (också kallad långfäbod eller helfäbod) 2) hemfäbodlar och 3) halvfäbodlar. Det finns också de som menar att sommarladugården var en del av fäbodsystemet.¹⁴⁷ Denna indelning är på många sätt problematisk och är därför inte användbar för mina syften. Indelningen bygger på fältstudier gjorda under 1900-talets första hälft. När man som jag arbetar med en lång tidperiod finns det svagheter med att använda sig av en indelning som inte har prövats empiriskt för äldre tider. Den indelning Erixon gjorde bygger på att man såg agrarsamhället som oförändrat över lång tid. Att jordbruksamhället från medeltidens början fram till sekelskiftet 1900 var statiskt har den moderna forskningen förkastat. Till de stora problemen med indelningen hör också att indelningen är framtagen för att förklara samhällsutvecklingen enligt en evolutionär utvecklingslinje. De olika fäbodtyperna stod för olika utvecklingssteg på väg mot mera komplexa samhällsbildningar.¹⁴⁸ Något empiriskt stöd för den teorin finns inte och tanken på att fäbodarna skulle representera olika steg i mänsklig utveckling är sedan länge övergiven. Trots det lever begreppen kvar och kan sägas ha vunnit ”häv”. De karaktärsdrag Erixon och de andra författarna ger hemfäboden och halvfäboden stämmer om man ser till hur de beskrivs i uppteckningsmaterialet. Men som jag tidigare har skrivit har det framförts kritik mot frågelistan för att den i sig skapade en verklighetsmodell. Man kan fråga sig om inte listans frågor kom att förstora skillnaderna mellan de olika fäbodtyperna. Särkilt den mellan den vanliga fäboden och hemfäboden.

Skall man riktigt hårdra de karaktärsdrag som hemfäboden, halvfäboden och sommarladugården har tillskrivits kan man till och med ifrågasätta om de kan ses som fäbodlar enligt min definition.

De viktigaste skälen till att inte betrakta Erixons hemfäbodlar som fäbodlar är att 1) huvudsyftet med hemfäboden var åkerbruket; 2) att arbetsorganisationen skilde sig åt från fäboden; 3) att bebyggelsestrukturen på hemfäboden inte var som på långfäboden; 4) de produkter man tillverkade på hemfäboden och långfäboden till viss del var av olika karaktär.

Det första skälet att ifrågasätta hemfäboden som fäbod, är att dess huvudsyfte var åker- och ängsbruk, medan fäboden syftade till att tillgodose betet och mjölkhanteringen. Vid fäbodarna kunde också finnas omfattande

slättermarker. Man kan därför ifrågasätta om det rör sig om transhumans när man är vid hemfäboden. Man rör sig inte ”bortom jorden”, utan mellan två jordbruksområden. Det är snarare så att man tar med sig boskapen för att kunna bedriva jordbruk på en annan plats.

Det andra skälet, som är kopplat till det första, är att hemfäboden också skiljer sig på ett annat fundamentalt sätt från långfäboden. Till hemfäboden flyttade hela familjen medan långfäboden var en specialiserad arbetsplats dit endast de kvinnor som var inblandade i djurens skötsel och mjölkens omhändertagande flyttade. Andra personer uppehöll sig bara temporärt vid långfäboden. I uppteckningen från Orsa framgår några av skillnaderna tydligt. På hemfäboden sköttes varje hushåll sina egna djur medan man på långfäboden hade särskilda vallkullor som skötte djuren åt alla som hade sina kreatur där. Bebyggelsen fick därmed olika karaktär och vi kommer därmed över på det tredje skälet till att inte räkna hemfäboden som en fäbod. På de nämnda långfäbodarna i Orsa fanns eldhus där vasslan kokades till messmör och där osten gjordes och en särskild mjölkstuga där mjölken silades och osten och smöret förvarades. Ladugårdarna som ofta ägdes av flera brukare gemensamt låg inom vällen, men en bit ifrån eldhuset och mjölkboden. Även andra hus på fäbodvallen kunde ägas gemensamt av flera brukare. I hemfäbodarna var husen ungefär som på hemgården. Var och en hade sin egen stuga och sin egen ladugård och man beredde själv sin ost och sitt smör.¹⁴⁹ Det fjärde skälet handlar om att man inte tillverkade samma produkter på hemfäboden och långfäboden. Långmjölk gjordes sällan på långfäboden utan där gjordes produkter som skulle kunna bäras eller klövjas hem. På långfäboden gjordes mesvaror. I flera uppteckningar sägs att hemfäboden liknade hemgården när det gäller bebyggelsen. I bebyggelsen speglas arbetsorganisationen och de produkter man tillverkade. Det finns därför skillnader i den materiella kulturen och inom arbetsdelningen som gör att hemfäboden inte riktigt går att jämföra med långfäbodarna.

Hemfäbodarna fanns framför allt i Siljansbygden¹⁵⁰ och i norra Hälsingland, där benämningen bodland används.¹⁵¹ Hemfäboden eller bodlanden skall snarast ses som en parallell by eller parallell gård, en form av tvågårds-system snarare än ett fäbodsystem. Genom att ha två gårdarna fick man ett flexiblere jordbruk. Man klarade bättre konjunktur- och familjeförändringar

¹⁴⁶ Erixon, 1918 s. 37 f. Erixon 1955–56 s. 48. Se också Nyman 1963a s. 26.

¹⁴⁷ Se t.ex. Hellström, 1917 s. 542 och Nyman 1963a s. 26.

¹⁴⁸ Se kapitel 1 sidan 63.

¹⁴⁹ ULMA 3186, Orsa socken, Dalarna, H. Borbos, 1931. Samma skillnad i hur arbetet organiserades mellan långfäbod och hemfäbod har vi tidigare också sett från Siljansnäs.

¹⁵⁰ Av socknarna kring Siljan och Orsasjön var det bara Rättvik som inte ansågs ha hemfäbodlar. Se kartbilaga i Frödin 1925, För Sollerön se Granlund 1938.

¹⁵¹ Bodlandssocknar i Hälsingland var Ljusdal med Ramsjö, Färila, Järvsö, Delsbo, Bjuråker, Norrbo, Bergsjö, Gnarp och Hassela, se Bodvall, 1959, s. 28.

samtidigt som man kunde utnyttja platsernas olika fördelar. Även John Frödin menade att hemfåbodar inte var egentliga fåbodar och hans argument för detta var att bebyggelsen var grundad på åkerbruk i stället för boskaps-skötsel. Han menade att husen var kopior av de i huvudbygdens byar.¹⁵² Både John Frödin och Gunnar Bodvall har i sina avhandlingar visat på hemfåbodarernas respektive bodlandens betydelse för omvandling från periodiskt bosättning till permanent bebodda gårdar. Av avgörande betydelse för detta var att det vid dem fanns åkermark. I Siljansbygden utvecklades därför de så kallade skogsbyarna eller blandbyarna. De hade ofta en blandning av permanent bebyggelse och gårdar som bara utnyttjades under delar av året. Både de gårdar som var permanent bebyggda och de som bara utnyttjades under vår och höst kunde också ha en långfåbod där man var på sommaren.¹⁵³ Både i Siljansbygden och i norra Hälsingland kom denna omvandling till permanenta och självständiga gårdar ofta att ske i samband med arvskiften och i några fall i samband med jordskiften.¹⁵⁴ Även om det också fanns kollektiva drag i skötseln av hemfåbodar och bodland, som allt annat i det äldre bondesamhället,¹⁵⁵ går det inte riktigt att jämföra med hur man organiserade arbetet vid långfåbodar. Man hade vid långfåboden andra sociala relationer mellan de individer som ägde del i fåboden än de som fanns vid hemfåbodar och hela organisationen kom att handla om ett kollektivt utnyttjande av en gemensam betesmark. Organisationen kring hemfåbodar och bodland är mer osynlig, men från Bjuråkers socken i Hälsingland är så kallade bodlag kända från mitten av 1700-talet. Det var bodlandsdelägare som hade skogen runt bodlanden gemensamt och de gick samman när svedjeland skulle tas upp eller att de ansökte på häradstingen om att syner skulle genomföras.¹⁵⁶

Jag tror dock att det skulle vara olyckligt att dra en skarp gräns mellan hemfåbodar och vanliga fåbodar. Gränsen mellan en hemfåbod och en vanlig fåbod behöver inte på alla platser ha varit så tydlig som den framstår av Erixons indelning, särskilt inte när man ser över en längre tidsperiod. Äldre indelningar i hemfåbodar och långfåbodar kan också vara felaktiga.¹⁵⁷ Här ger Elinor Ostroms teorier om allmänningar möjlighet att analysera fåbodar. Genom att tillämpa hennes kriterier för hur man har organiserat driften får man fram vilka fåbodar som har utnyttjats som långfåbodar.

¹⁵² Frödin, 1935b 271 f.

¹⁵³ Frödin 1925 s. 84.

¹⁵⁴ Se också Bodvall 1959 s. 253 (avser förändringar i samband med skiften).

¹⁵⁵ För en diskussion om byn och samhället se Granér 2002 s. 12 ff.

¹⁵⁶ Fiebranz 2002 s. 93.

¹⁵⁷ John Frödin indelar marken i socknarna runt Siljan i tre områden: hemgårdar, hemfåbodar och långfåbodar. Fåbodar som ligger inom hemfåbodområdet kan ha organiserats som långfåbodar. Frödin 1925 kartbilaga.

Jag menar att distinktion mellan en hemfåbod och det jag menar med fåbod i praktiken ofta är svår att upprätthålla. Uppdelningen är mer en teoretisk konstruktion som i det praktiska arbetet med historiska källor är svår att fastställa. Några av de sätt som en hemfåbod har beskrivits på kan finnas medan andra saknas. Jag kommer att använda mig av ett fåbodbegrepp och då använda det så som det har definierats ovan. Ibland kommer också ordet långfåbod att användas för att betona att det är fåbodar längt från hembyn som avses. Det viktiga för att förstå om det var en fåbod blir att använda definitionens kriterier för att se hur fåboddriften varit organiserad, vad man har tillverkat och hur den verksamheten hör ihop med det övriga jordbruket. Det betyder till exempel att när jag i kapitel 4 skall diskutera fåbodarernas utveckling i Leksand socken kommer jag att utgå från hur fåbodar beskrivs i källorna. Ett viktigt kriterium blir också att se om bönderna har organiserat sig i fåbodlag. Har de det kommer jag att betrakta det som en fåbod även om man skulle kunna tillskriva platsen några av hemfåbodens kriterier. Att indelningen i hemfåbodar och långfåbodar inte är helt lätt att göra framgår till exempel om man jämför hur John Frödin och Sigvard Montelius indelar fåbodar i Leksand. Frödin har på sin karta över socknen markerat ut två stora hemfåbodområden i Leksand medan Montelius, som mest initierat har beskrivit fåbodväsendet i denna socken, inte alls använder termen hemfåbod. Han talar i stället om det fanns åkerfåbodar, men särskiljer inte de fåbodar från andra fåbodar i socken när han beskriver utvecklingen.¹⁵⁸ Att det skulle finnas åker vid en fåbod är inte heller någonting som enligt min definition gör att platsen inte skulle kunna betraktas som en fåbod. Oftast kan man inte fullt ut avgöra hur en plats har brukats under äldre tid. Källmaterialet är ofta för knapphändigt.

Ett annat skäl som gör att jag inte kommer att använda mig av begreppet hemfåboden som den presenteras av Erixon är att det finns en risk för sammanblandning av två olika företeelser som båda benämns hemfåbod. Det första är hemfåbod som den ovan har beskrivits och som var en del av Erixons terminologi: en plats dit hela familjen flyttade och där man också bedrev ett omfattande åkerbruk. En annan användning av ordet förekommer också. I många områden har inte den typen av gårdar funnits som hemfåbodar i Siljansbygden och bodlanden i Hälsingland är exempel på. I många av frågelistsvaren använder man begreppet hembodar eller hemfåbodar på ett annat sätt och syftar då på en fåbod som i sin funktion och uppbyggnad liknade långfåboden. Anledningen till att den kallades hemfåbod var att den låg på hemskogen, eller närmare byn, och att gården oftast hade en fåbod till,

¹⁵⁸ Frödin 1925 se kartbilaga. Montelius 1975 s. 128 ff.

ibland två, som låg längre bort.¹⁵⁹ Dessa hemfåbodar kan ibland kallas vår- eller höstfåbodar och de ingick under 1800-talet oftast i ett två- eller trefåbodsystem.¹⁶⁰ Det var alltså relativt vanligt att gården hade flera fåbodar och att de alternerade mellan dem utan att de för den sakens skull hade en hemfåbod enligt Erixons definition. Två- och trefåbodsystemens tillblivelse är viktigt att kartlägga för att förstå fåbodväsendets intensifiering.

Delvis hänger otydlighet mellan de två typerna av hemfåbodar samman med skillnaden mellan det vetenskapliga språket och vardagsspråket. Erixons terminologi var en vetenskaplig benämning av en fåbodtyp och de andra hemfåbodarna har varit ett mer vardagligt sätt att benämna fåbodar nära gården. Men eftersom den distinktionen ofta inte har fått fullt genomslag i den vetenskapliga litteraturen blir det lätt missförstånd vilken typ av fåbod som avses.

Sommarladugården

Sommarladugården har ibland också knutits till fåbodsystemen, även om det vanliga har varit att den inte knutits till fåbodväsendet.¹⁶¹ Sommarladugårdens funktion ges av namnet och den var betydligt enklare än vinterladugården, den saknade till exempel eldstad. Sommarladugården kunde ligga bara ett tiotal meter från vinterladugården. Vanligare var dock att den låg på andra sidan gårdet, i övergången mellan inägojord och utmark.¹⁶² Sommarladugården har setts som en övergångsform mellan huvudbygd och fåbod.¹⁶³

Det är på nytt den evolutionsteoretiska vetenskapssynen, som motiverar ställningstagandet. Flera av de forskare som såg gården som ursprunget till fåboden ansåg att sommarladugården var en del i utvecklingskedjan mot den fulländade fåboden. Forskarna menade att det var bristen på betesmark, som gjort att fåbodetableringarna överhuvudtaget hade kommit tillstånd. Det första ledet i denna utveckling var att man anlade en sommarladugård strax utanför gården för att nå beten längre ut.

¹⁵⁹ T.ex. ULMA 2640, Alfta socken, Hälsingland, Per Asplund 1930. ULMA 2672:2, Åmot socken, Gästrikland, Ingeborg Nordin, 1929. I Överhogdal kunde vår- och höstbuan kallas hembodar, ULMA 32350, Överhogdal, Härjedalen, Stina Eurenus, 1980. I Norderön har begreppet heimbuan använts, ULMA 2403, Norderön, Jämtland, K.O. Andrén, 1929. Hembodar i Hammerdal se ULMA 12630, Hammerdals socken, Jämtland, Märta Persdotter, 1938–39.

¹⁶⁰ Frödin 1935a s. 87. Hemfåbod kan då vara en synonym till vårfåbod och höstfåbod. Se också Pettersson 1991 s. 672 f.

¹⁶¹ Hellström 1917 s. 542.

¹⁶² Larsson 2002 s. 17.

¹⁶³ Frödin 1935a s. 80. Frödin har i tidigare skrifter dock polemiserat mot Hellström och menat att sommarladugården och fåboden "äro av varandra motsatt art." se Frödin 1926 s. 32. Frödens uppfattningar är ibland motsägelsefulla. Se också Nyman 1963 s. 26.

Sommarladugården är inte ett exempel på transhumans. Det rör sig inte om att periodiskt utnyttja andra betesmarker. Sommarladugården är till för att göra arbetet med djuren vid hemgården mer rationellt. Det kunde till exempel gälla att slippa anlägga långa fågator genom inägojorden eller att minska antalet flygkor vid gården genom att djuren under sommaren var längre från bostadshuset. Sommarladugården gjorde också att man kunde städa ur vinterladugården bättre när den stod tom under sommaren. Genom att lägga sommarladugården i övergången mellan inägojord och utmark kunde djuren släppas ut direkt i utmarken där de skulle beta.

Sommarladugården är därmed inte en del av ett fåbodsystem, även om de kan finnas i ett agrarsystem där det också fanns fåbodar. Det finns inga kollektiva lagbildningar kring sommarladugårdarna som skulle kunna motsvara fåbodlagen. Däremot kunde betet på hemskogen vara föremål för överenskomelser inom byalaget. Den materiella kulturen och arbetsorganisationen kring sommarladugården skilde sig så mycket från den vid fåbodarna, att de inte går att jämföra med varandra. Jag ser inte sommarladugården som en fåbod.

Halvfåbodar

Halvfåboden som begrepp är problematiskt även om det i förstone framstår som ett adekvat begrepp; en halv fåbod helt enkelt, där några av den riktiga fåbodens karaktärstecken saknas. Halvfåboden har, liksom sommarladugården, av bland annat John Frödin setts som ett led i utvecklingen mot den riktiga fåboden.¹⁶⁴ Det fanns inte någon fast personal vid halvfåboden. Beredningen av mjölken till hållbara produkter, som ost och smör, skedde i hemgården. Däremot kunde man sova över vid halvfåboden och bära hem kvälls- och morgonmjölken samtidigt.¹⁶⁵ Halvfåboden har därför egentligen större likheter med sommarladugården än med fåboden. Halvfåboden skulle kunna kallas en utvecklad sommarladugård. Arbetet vid halvfåboden var inte organisatoriskt skilt från det övriga gårdshushållet. Det är därför tveksamt om man kan tala om transhumans när det bara är mjölkningen och djurens nattvila som sker utanför gården.

Ordet halvfåbod har inte användts av brukarna inom undersökningsområdet. De beten de hade där var till stor del på inägorna, på sent uppodlade myrar och ängar.¹⁶⁶ Ett av fåbodens karaktärsdrag, att utnyttja ett avlägset utmarksbete, saknas därför på många halvfåbodar. Ostroms tankar om organisationen krig allmänningarna är därför svårare att tillämpa här liksom

¹⁶⁴ Frödin 1926 s. 39 ff. Frödin 1935a s. 82.

¹⁶⁵ Erixon 1918 s. 38.

¹⁶⁶ ULMA 34710, Hamrånge socken, Gästrikland, Folke Hedblom 1938. ULMA 34712, Valbo socken, Gästrikland, Folke Hedblom. 1938.

på hemfåbodarna. Att en stor del av halvåbodarna är sentida talar emot det utvecklingsschema som de äldre forskarna argumenterat för. Halvåboden faller därför i de flesta fall utanför den definition jag har gjort. Halvåboden har liksom sommarladugården, varit vanliga inom det geografiska område där också funnits fåbodar, men de var för den sakens skull inga fåbodar.

Fåbodar och äldre källmaterial

Det är inte bara den äldre vetenskapliga indelningen av fåbodar som måste ifrågasättas. Man måste också fråga sig om ordet fåbod i äldre källmaterial var ett entydigt begrepp, som inte går att tolka på mer än ett sätt. Ett mål från tinget i Leksand från 1717 väcker frågan (Leksand behandlas utförligt i kap. 4). Målet tar upp en gräns mellan Västansviks bys marker och prästboställets fåbod Granberg. Granberg, eller Prästfåbodarna som det också kallades, hade uppförts under kyrkoherden Engelbrekts tid. Han hade varit kyrkoherde i Leksand 1563 till 1602 och fåboden omtalas första gången 1568.¹⁶⁷ Platsen omnämns som en fåbod, men man kan fråga sig om det verkligen var en fåbod han anlade. I den paragraf där målet behandlas 1717 står det att kyrkoherden inte ville vistas i Granberg utan plockade dit sin klockare som han ”med sin tjänstepiga hopvigde”. De röjde sig torp och åkermark i Granberg.¹⁶⁸ Utvidgningen på utmarken tycks ha skett genom att man anlade ett torp och inte en fåbod. Kyrkoherden kunde alltså, som också är känt från Uppland, ha skickat sina djur på bete hos en mindre gård i skogsmarken i stället för att ha egen fåbod.

Frågan sätter fokus på den omständigheten att det kan ha funnits alternativa sätt att flytta boskap under tidigmodern tid som under denna tid benämndes fåbod, men inte motsvarade det som i senare tid ansetts vara fåbod-drift. Likheter med Granberg i Leksand har Flymyra torp eller fåbodställe, som låg på allmanningen i Olands härad, Alunda socken i Uppland. I en utredning, som i grunden handlade om skattläggning av platsen och frågan om vem som var ägare, framgår att begreppen fåbod och torp kunde fungera som synonymer för kronans tjänstemän. Flymyra innehades 1696 av kyrkoherden i Alunda och han hade fått det av ”forna Sveriges konungar” till fåbodställe, något han dock inte kunde styrka. Torpet beboddes av torparen Mats Olofsson och han påstod att det var hans morfar som till största delen hade anlagt torpet. Kyrkoherden hade förmått torparen att ta emot hans boskap på sommaren och hade i början skickat med eget vallfolk och betalat något för betet. En betalning som med tiden upphörde och torparen fick allt mer sköta kyrkoherdens djur.¹⁶⁹

¹⁶⁷ Ekström 1949 s. 461. Myrdal & Söderberg 1991 s. 229.

¹⁶⁸ SMA: DB s. 534–535 (1717)

¹⁶⁹ Dannemora gruvor: F3: volym 2332. (AD)

Från Uppland finns ännu ett exempel på sammanblandningen mellan torp och fåbod. Under kyrkoherdebostället i Rasbo socken låg ett torp som benämndes Hesselbol. Det låg på allmänningsmark inom Rasbokils socken och kallas i äldre handlingar för torp, fåbodställe och utjord. Hesselbol är omnämnt först gången 1635 och i en handling från 1696 framgår att torpet och fåboden, med sin åker och äng, av ”ålder och urminnes tider” legat under prästbordet. I handlingen nämns inget om att man flyttade sin boskap till torpet, men mycket talar för att vi har en direkt parallell till Flymyra i och med att man också benämner det fåbod.¹⁷⁰

Från Gästrikland finns ett liknande exempel. Kyrkoherden i Hamrånge socken klagade år 1601 inför häradsrätten att han till sitt prästbol inte har något fåbodställe där han ”oppå sommaren kan hava sin boskap”. Man gjorde en överenskommelse att goda män skall förrätta syn på sockenskogen för att avgöra var kyrkoherden kunde finna lägenhet för ett fåbodställe. År 1608 hade kyrkoherden ett fåbodställe och det beskrivs som ett ”litet hemman” och utsädet var obetydligt (2 fjärdingar, vilket motsvarar 1/16 tunna). Det framstår av beskrivningen mer som ett torp än en fåbod, som fåbod tidigare har definierats av mig.¹⁷¹

Flera av de fåbodar som är kända från Södermanland var torp eller utgårdar under herrgårdar och säterier.¹⁷² Fåboden på Tockenön låg under Julita säteri och i en kartbeskrivning från 1735 står att man hade 50 till 60 nötkreatur på ön om sommaren och att ett ”fåbodnäste finnes opbyggt för en tårpare som skall hafua vård och inseende på kreaturen”.¹⁷³ Till skillnad från många fåbodar i Dalarna och södra Norrland låg inte denna fåbod på en allmanning utan på mark som bara disponerades av säteriet.

Präster har setts som drivande i ett mer fast nyttjande av utmarken decennierna kring sekelskiftet 1600 och det har föreslagits att de var tidiga med att bygga upp fåbodar. Orsakerna skall bland annat ligga i att prästerna i de flesta fall hade betydligt fler djur än bönderna.¹⁷⁴ (Prästen i Leksand som anlade Granberg hade vid Älvsborgslösen år 1571 33 kor medan medelbonden i Leksands socken hade under 5 kor per brukare och bara 3, kyrkoherden ej inräknad, av 468 brukare i Leksand hade mer än 10 kor).¹⁷⁵

¹⁷⁰ Rasbokil 176 (LMU).

¹⁷¹ Myrdal & Söderberg 1991 s. 236.

¹⁷² Gösta Bergs excerptsamling (NMA). John Frödin nämner i ett brev till Gösta Berg den 30 april 1955 att förutom fåboden på Tockenön har han påträffat 12 fåbodar i Södermanland som alla var utgårdar eller torp.

¹⁷³ Bergils, Ekeland & Prytz 1998 s. 42.

¹⁷⁴ Myrdal & Söderberg 1991 s. 224.

¹⁷⁵ Westin 1965 s. 91–112. De som hade mer än tio kor var Bencht Andersson i Romma med 13 kor och Oloff Andersson i Gopa med 12 kor och Per Olsson i Åker med 11 kor. Därtill finns sex bönder som hade 10 kor.

Vad exemplen ovan visar är att det fanns torp under prästgårdar och säterier som var delaktiga i vallningen och omsorgen om djuren på sommaren och att dessa torp kunde kallas fåbodar. Kring dessa torp fanns också åkrar och ängsmarker. Man kan därför inte ta för givet att de äldsta beläggen för fåbodar i det skriftliga källmaterialet avser det samma som det som avsågs med fåbod i slutet av 1800-talet. Man bör vara särskilt uppmärksam när man analyserar fåbodar till prästgårdar, säterier och herrgårdar.

Ordet fåbod är ett uttryck för statsmaktens behov att beskriva en företeelse som inte motsvarar de ord som brukarna har använt.¹⁷⁶ I Jämtland, Hälsingland, och Dalarna användes så gott som aldrig ordet fåbod för att beskriva dessa platser. Här talar och talade man i stället om vällen, buan, sätern, etc.

Slutsats

Genom att först ansluta till de i internationell litteratur använda begreppet transhumans och sedan ta fram karaktärsdragen i det svenska fåbodväsendet har en definition formulerats för den fram till 1900-talets början vanligaste typen av transhumans i Sverige, fåboden. Definitionen skall fungera som ett analysinstrument för det fortsatta arbetet med att förstå utvecklingen av södra Norrlands och Dalarnas jordbrukshistoria från 1500-talet fram till 1900-talets början. Definitionen måste vara tillräckligt spetsig för att fungera som ett analysinstrument, men samtidigt inte så smal att bara några få företeelser kan inkluderas. Med ett för smalt begrepp riskerar man att inte kunna förklara utvecklingen inom ett större område eller bara förklara något som inte var typiskt.

Definitionen skiljer sig något från det gängse språkbruket genom att fåbodväsendet framför allt är uttryck för en aktivitet och inte primärt är en plats. Däremot har aktiviteten en geografisk hemvist och platsen kallas för fåbod. Det är därför viktigt att notera att alla som hade del i fåboden inte bedrev fåboddraft. Vid fåboden kunde andra aktiviteter också pågå. En bonde kunde ha jord vid flera fåbodar, men djuren var bara på några av dessa fåbodar. Vid de andra bedrevs bara åker- eller ängsbruk.¹⁷⁷ På andra platser kunde det finnas en året runt bebodd gård granne med en fåbod.

Av genomgången ovan framgår att de uppteckningar som gjorts tagit upp flera olika typer av fåbodar. I mångt och mycket var det den kulturhistoriska forskningen under 1900-talets början som var utgångspunkten för den frågelista som upprättades. Man skulle särskilt fråga efter de olika typer av fåbodar

¹⁷⁶ Det äldsta belägget för ordet fåbod i svenskan är från 1541 års bibelöversättning (Jeremia 9:10), se SABO 1926 sp F2031. I den senaste översättningen är ordet fåbod inte längre med.

¹⁷⁷ Montelius 1975 s. 33 f.

som man tidigare hade definierat.¹⁷⁸ Man kunde därigenom beskriva flera olika bebyggelsetyper och få en uppfattning om deras utbredning. I äldre tid har också fåbodbegreppet ibland användts på ett sätt som inte motsvarar hur man sett på begreppet i modern tid. Det är därför rimligt att inför en ny forskningsuppgift och när nya frågeställningar formuleras börja med att definiera det begrepp som är centralt för forskningen.

Det finns ett problem med att inte använda begreppen hemfåbodar och halvfåbodar som Sigurd Erixon har angett dem. Erixons sätt att indela de svenska fåbodarna på har i dag en lång tradition och kan sägas ha vunnit ”häv”. Det är därigenom etablerat och det kan vara svårt att få genomslag för ett nytt synsätt. Erixons begrepp är på flera sätt problematiska och används inte av mig.

Den stora fördelen med att bara använda sig av ett begrepp för fåbod och inte flera är att det i praktiken kan vara mycket svårt att veta vilken typ av fåbodar som avses när källmaterialet nämner en plats man vet varit en fåbod. Det gäller särskilt det äldre källmaterialet, som kan vara mycket knappt på information. Alla de kriterier som ställs upp i definitionen går inte i varje enskilt fall att kontrollera mot källorna. Det är helt enkelt svårt och ibland omöjligt att avgöra hur arbetet organiserades, vilka byggnader som fanns och vad man gjorde. Det är också en lång tid som undersöks och en plats kunde genomgå förändringar under denna tid. Det har heller inte alltid varit så vattentäta skott mellan de olika typerna av fåbodar, som Erixons indelning ger intryck av. Ett exempel är att åkermark kan ha funnits på fåbodar ganska långt från hembyn vid vissa tider. Skall begreppet fungera för att analysera äldre texter måste man hellre fria än fälla om man är osäker på vad som avses. Används ordet fåbod eller någon synonym underkänns källan bara om det finns något som talar emot definitionen. När fåbodlag nämn anser jag det är ett bevis för att man hade ett fåbodväsen enligt mina kriterier. Ordet långfåbod kommer ibland att användas för att betona att de är fåbodarna som låg längst från hemgården som avses.

¹⁷⁸ Landsmålsarkivets frågelista 12, Fåbodväsen 1928 s. 1 f.

3. Fäbodens djurantal och utveckling

En analys av fäbodväsendets ursprung är behjälpt av att man vet hur utvecklingen av antalet djur har varit. Diskussionen om jordbrukets förändringar kan också fördjupas om vi vet hur mycket djur man hade vid olika tidpunkter och hur relationen mellan de olika djurslagen förändrats över tiden. En grundläggande tanke är att jordbruket i Dalarna och södra Norrland kunde expandera genom att det fanns stora utmarksområden där djuren kunde söka bete. En sådan expansion på långt avstånd från byarnas permanenta bebyggelse krävde fäbodar i och med att man inte kunde utnyttja avlägsna betesmarker, om man skulle hem till byn igen på kvällen. En expansion med fäbodar måste i sin tur ha fått konsekvenser för hela jordbruket genom att ett allt större arealutnyttjande krävde en anpassad arbetsorganisation och att man behövde bärga mer vinterfoder. En förändring av markanvändningen, med ett utvecklat fäbodväsende, kunde därför hypotetiskt få konsekvenser för både odlingsystem och redskapsutveckling.

Det som skulle tala för att min hypotes stämmer, att fäbodarna var en del av ett förändrat jordbruk efter den senmedeltida agrarkrisen, är om man kan belägga en stor ökning av antalet djur och att den ökningen kan kopplas till andra förändringar i jordbruket. Fanns det däremot redan ett utvecklat fäbodväsende när min undersökning av djurantalet börjar år 1571 bör en ökning av antalet djur inte kunna bli lika stor genom att markerna redan till viss del var ianspråktagna. En undersökning av antalet djur kan dock inte ensam ge svar på när fäbodarna tillkom. I de följande kapitlen skall fäbodväsendet synas mer i detalj och där kommer detta kapitel resultat att vara till nytta för att förstå utvecklingen.

Undersökningen av antalet djur syftar inte bara till att förstå fäbodarnas ursprung och utveckling. En undersökning av djurantalet ger också möjlighet att jämföra med andra platser. För mitt vidkommande är det främst en diskussion om fäbodarnas roll för den agrara revolutionen. Jag kommer därför att jämföra mina resultat med undersökningar från södra Sverige och frågan om den agrara revolutionen fick ett annat förlopp norr om fäbodgränsen kommer att tas upp i detta kapitel för att diskuteras vidare i kapitel 5.

De undersökningar som tidigare gjorts om djurmängden från fäbodområdena är antingen undersökningar om djurmängden under tidsperioden 1571 till 1641 eller undersökningar där man går från 1500-talets och 1600-talets olika boskapslängder direkt till den moderna officiella jordbruksstatistiken. Man hoppar därmed över den tid då fäbodarna var som flest och hade som

störst betydelse för jordbruket.¹ Ett mål med undersökningen är därför att fylla denna lucka. Kunskap om djurmängden under denna tid är grundläggande för en djupare diskussion om fäbodväsendets utveckling.

Undersökningsområden

I detta kapitel skall boskapsmängden i tre socknar följas från 1500-talet och in på 1900-talet. De undersökta socknarna är Rättvik i Kopparbergs län, Färila i Gävleborgs län och Klövsjö i Jämtlands län.² För att ge perspektiv på utvecklingen redovisas antalet djur från 1571 respektive 1633 fram till 1971. Tiden från 1932 fram till 1971 kommer inte att ligga till grund för någon analys. Antalet djur för denna tid redovisas för att den långsiktiga utvecklingen skall förstås och för att inte 1920-talets siffror skall "bli hängande i luften". Från 1900-talets början och fram till 1971 skedde stora förändringar av djurantal och gårdarnas djursammansättning. Innan källmaterial, metoder och resultat presenteras skall undersökningsområdena kort introduceras.

¹ Se t.ex. Boëthius 1928, Jonsson 1964/65, Andersson 1984 s. 11. Det är ganska klart att det var under 1800-talet som antalet fäbodar var som flest utan att man mer i detalj har kartlagt hur mycket de ökade, se t.ex. Söderberg 1999 (Mora), och Montelius 1975 s. 166 ff (Leksand).

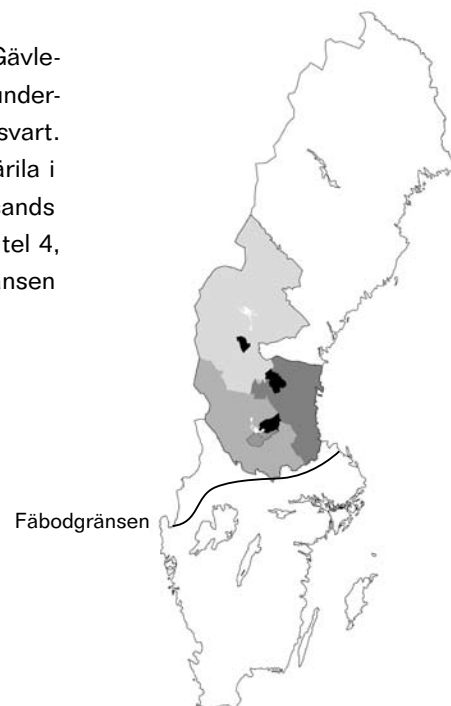
² I kapitel 4 skall en genomgång göras av domstolsmaterial från Leksand socken. Det hade därför varit önskvärt att också se hur boskapsutvecklingen var i Leksand. Tyvärr går det inte att göra en analys av boskapsutvecklingen i Leksand från 1500-talet fram till 1900-talets början. Det saknas en säker mät punkt mellan 1571 och 1900-talets början. Källmaterialet för Leksand är för svagt. Källmaterialet är överhuvudtaget begränsat för stora delar av Dalarna i och med att bouppteckningsmaterialet inte bevarats i lika stor utsträckning som för andra län. Se Wiking-Faria 1980, s. 25. För Rättviks socken finns det en möjlighet att få en mät punkt till vid storskiftet runt 1830. Det finns flera skäl till att Rättvik kan vara en bra ersättare för Leksand: Rättvik är grannsocken till Leksand och var under tidig medeltid en del av Leksand socken. Båda socknarna har liknande geografiska betingelser och en likartad bebyggelsestruktur. Leksand hade visserligen 1571 fler brukare än Rättvik, men ser man hur många djur de har per brukare framstår socknarna ganska likvärdiga. Se Tabell 3:1. Båda socknarna tillhörde också den del av landskapet Dalarna som kallades Nedansiljan och de var båda en del av Österdalarna. Till skillnaderna hör att det inom Rättviks socken var en finnkolonisation i början av 1600-talet och att Leksand under 1700-talet hade tvåfäbodsystem, vilket inte var utbrett i Rättvik.

Tabell 3:1. Antalet kor, får och getter per brukare i Leksand respektive Rättvik 1571.

År 1571	Kor/ brukare	Får/brukare	Getter/brukare
Leksand	4,83	3,25	3,65
Rättvik	4,25	2,85	3,73

Källa: Forssell 1872.

Karta 3:1. Sverige. Jämtlands län, Gävleborgs län och Kopparbergs län med undersökningssocknarna markerade med svart. Från norr: Klövsjö i södra Jämtland, Färila i Hälsingland och Rättvik i Dalarna. Leksands socken i Dalarna, som behandlas i kapitel 4, markerat med mörkt grått. Fäbodgränsen ungefärligt inlagd.

Rättviks socken

Rättvik ligger i den del av det forna Kopparbergs län som kallades Nedansiljan. Socknen låg mellan sjön Siljan i väster och Hälsingegränsen i öster. Under medeltiden blev Rättvik egen socken efter att tidigare ha tillhört Leksand socken. Sockenbildningen skedde någon gång mellan 1325 och 1442. Rättviks ursprung i Leksand förklarar en del av alla de gränsförskjutningar som ägt rum mellan de båda socknarna och där byar överförts från en socken till en annan.³ Gränsjusteringar har också skett med socknarna Mora och Ore i Dalarna och Alfta i Hälsingland som alla gränsar till Rättvik. I öster gränsar Rättviks socken mot Svärdsjö socken. Rättvik var uppdelat i fyra fjärdingar och större delen av Ovanheds fjärding bildade 1875 egen socken under namnet Boda. Boda hade tidigare varit eget kapellag. Från 1607 när Stumnäs by överfördes från Leksand till Rättvik och fram till 1875 var socknenområdet demografiskt sett oförändrad.⁴ I nedanstående text behandlas Rättviks socken och Boda socken som en enhet om inget annat sägs. Genom studiet av Leksand (se kap. 4) vet vi att det från slutet av 1600-talet inte var tillåtet att vara utan fäbod i Siljansområdet. En fäbod skulle från denna tid höra till varje gård i Rättvik.

I de östra delarna av socknen ägde under 1600-talets första årtionden en finnkolonisation rum. Det tre byarna som förknippas med finnkolonisatio-

³ Se Veirulf 1967 s. 9 ff.

⁴ Friberg 1954 s. 120.

nen är Bingsjö, Finnbacka och Dalstuga och området kallas också Bingsjö finnmark.⁵ Under storskiftet 1828–37 diskuteras om dessa byar hade rätt till fäbodar utifrån att de sågs som finnbyar. Det är inte klarlagt om alla så kallade finngårdar hade fäbod, men flera av gårdarna i finnbyarna saknas i den fäbodlängd som upprättades i samband med storskiftet (se nedan). Om de var undantagna kravet på egen fäbod eller löste frågan på annat sätt kan inte utredas här.

År 1901 fanns det 105 989 hektar land i Rättvik med Boda utan vatten, varav 4 479 hektar (4,2 procent) var åker och annan odlad jord. Den naturliga ängen utgjorde 7 541 hektar (7,1 procent) och 90 207 hektar (85,1 procent) var skogsbärande mark.⁶

Rättvik och Boda bildar tillsammans med Ore socken i dag Rättviks kommun.

Färila socken

Färila socken ligger i nordvästra Hälsingland och gränsar i dag mot Jämtland län i väster och socknarna Ytterhogdal och Ängersjö.⁷ Innan Färila socknen delades och Los blev egen socken gränsade socknen i sydväst också mot Orsa i landskapet Dalarna. Inom Gävleborgs län gränsar socken i nordost mot Ljusdal och Ramsjö socknar, i öster mot Järvsö socken, i söder mot Ovanåker och i sydväst mot Los.

Färila blev egen socken 1608 genom en utbrytning från Ljusdal, men förekommer som egen enhet tidigare bland annat med egen längd vid Älvsborgs lösen 1571. Färila tillhörde bodlandsområdet i norra Hälsingland, men vid storskiftet var det sällsynt att bönderna i Färila hade bodland.⁸ Det förekom också att bönder från Ljusdal hade bodland inom Färila socken.⁹ Både bönder från Järvsö och Ljusdal kom också att ha fäbodar inom Färilas gränser. Färila räknas inte som många andra socknar i Hälsingland till centralbygderna med en ganska stor permanent bebyggelse belagd från äldre järnålder. I Färila finns järnåldersgravar, men bygden ses i huvudsak som ett medeltida kolonisationsområde.

⁵ Sandback 1967 s. 31 ff. Arosenius 1862 s. 27 f.

⁶ BiSOS 1901. Begreppen åker- och annan odlad jord, naturlig äng och skogsbärande mark är hämtad från jordbruksstatistikens indelning. När begreppet äng används i fortsättningen definieras inte ängen utifrån om den är så kallad naturlig eller inte utan om det varit slåttermark där det togs hö för vinterfoder till djuren.

⁷ Ytterhogdal och Ängersjö som ligger i landskapet Hälsingland överfördes från Gävleborgs län till Jämtlands län 1864. Se Eriksson-Trenter 2002 s. 27 f.

⁸ Bodvall 1959 s. 29.

⁹ Viksten 1958 s. 20.

I Färila, som i Rättvik, förekom det en finnkolonisation i början av 1600-talet. Finnarna bosatte sig i den västra delen av socknen och finnbosättningar var bland annat byarna Lillskog, Tennskog och Kårböleskog.¹⁰ Los, som koloniserades av finnar 1614 ingick i Färila socknen, men kom i samband med Los koboltverks anläggande att bilda en egen bruksförsamling 1748. År 1845 kom kapellet i Los att bilda egen socken och i mantalslängderna från Färila finns efter detta år inte längre några uppgifter om Los.¹¹

Färila var en socken där fåboden var en del av det agrara systemet. År 1827 anges det att endast ett hemman i socknen saknade fåbod.¹² Det var en av socknens mindre gårdar på 1,5 öresland som inte hade fåbod.¹³ Att den saknade fåbod behöver inte betyda att den hade djuren hemma på byn på sommaren. Djuren kunde hysas i någon annans fåbod.

Ljusnan flyter genom socknen och i samband med avvittringen delades socknen i två skifteslag, ett söder och ett norr om älven. Till socknen hörde också Kårböle by som utgjorde eget kapellag.¹⁴ Den större jordbruksbygden ligger på den södra sidan av älvdalen. År 1893 var hela ägovidden i socknen 107 004 hektar. Av dem var 3 102 hektar åker (2,9 procent). Den naturliga ängen var 1 618 hektar (1,5 procent). Skogsmarken uppgick till 100 604 hektar vilket motsvarar 94 procent av landarealen.¹⁵

Färila ingår i dag i Ljusdals kommun.

Klövsjö socken

Klövsjö socken ligger i södra delen av landskapet Jämtland. Sockenens gränsar i väster mot Härjedalens landskap och Vemdalens socken, i norr mot Bergs socken och i sydost Rätans socken. De båda sistnämnda i Jämtland. Socken som under medeltiden tillhörde Berg är nämnd första gången 1410 och har eget kapell sedan senmedeltiden. Kapellförsamlingen blev senare egen socken och kapellet ersattes med en kyrka under 1790-talet. Klövsjö socken består av tre byar: Klövsjö by, Kvarnsjö och Skålan. Kvarnsjö och Skålan tillhörde i kameralt hänseende Bergs socken fram till 1857. I alla analyser av djurantalet, från 1633 till 1971, ingår alla tre byarna om inget annat anges.

¹⁰ Lundh 1911 s. 293.

¹¹ Lundh 1911 s. 10 f.

¹² Ström 1964 (1827) s. 25. Den gården det gällde var nummer sub sub 17 i Föne.

¹³ Mantalslängd 1820 (RA)

¹⁴ Eriksson-Trenter 2002 s. 54. I det södra skifteslaget ingick byarna Yg, Ytteryg, Kilbo, Storbyn, Lillbyn, Svedja, Stocksbo, Hyttebo, Weckebo, Ed, Hovra, och Björsjö. I det norra ingick byarna Valla, Föne, Enskogen, Ygsbo och Catrineberg.

¹⁵ BiSOS 1893.

På 1830-talet trädades halva åkermarken årligen.¹⁶ Klövsjö hade senast från 1700-talet ett agrart system där alla gårdar hade fåbod. Från slutet av 1700-talet hade man ett system där gårdarna hade vår- och höstfåbod i skogen och en sommarfåbod högre upp på fjället.¹⁷ I Klövsjö tillhörde fjällområdet staten fram till avvittringen och byborna betalade så kallad avrad för att utnyttja fjället för bland annat foder och bete. Efter avvittringen kom fjällen att tillfalla gårdarna i byn och avraden ersattes med en höjd skatt och det skattetal som gårdarna hade haft sedan 1600-talet kom att höjas.

Sockenens karaktäriseras av ett omfattande lågfjällsområde i väster, ett stort vattensystem i de centrala delarna bestående av Klövsjön och Lännässjön, där den senare genomströmmas av Ljungan. Området ligger mellan 440 meter över havet till 955 meter över havet. Det finns stora skogsområden i öster och i söder samt mellan sjösystemet och fjällområdet i väster. Enligt 1915 års lokalundersökning om jordbruket bestod socknen av totalt 24 139 hektar mark utan vatten varav åker och annan odlad jord uppgick till 549 hektar (2,3 procent), den naturliga ängen uppgick till 303 hektar (1,3 procent) och skogsbärande mark uppgick till 21 638 hektar (89,6 procent).¹⁸

Klövsjö är i dag en del av Bergs kommun.

Varför Rättvik, Färila och Klövsjö?

Varför är då dessa tre socknar valda för en undersökning av djurantalet? 1) Det huvudsakliga skälet är att de alla tre senast från 1700-talet har haft ett agrart system där fåbod var en nödvändig del av jordbruket. 2) På ett mer allmänt plan kan man också säga att de tre socknarna är valda för att de ligger i tre olika landskap: Dalarna, Hälsingland och Jämtland. Det är därigenom möjligt att se likheter och olikheter i utvecklingen över ett större område. Socknarna har inte valts därför att de anses representativa eller typiska för sitt område. Landskapen är stora, socknarna i respektive landskap hade skilda naturgeografiska förutsättningar och en undersökning från en socken kan därför inte förklara utvecklingen i en annan socken på en mer detaljerad nivå. 3) Socknarna är valda för att de alla ligger i inlandet. Fåbodarna är framför allt ett inlandsfenomen, även om det har funnits fåbodars också i många kustsocknar. 4) Ett fjärde allmänt skäl är att källmaterialet från de tre socknarna är tillfredställande för undersökningen. Mer om detta lite senare. 5) Ett femte motiv är att socknarna inte skall gränsa mot varandra. 6) Ett sjätte motiv är att förändringarna av socknens indelning skall vara överblickbara och att

¹⁶ Klövsjö nr 8, Afvittringshandling till Klövsjö by upprättad 1834–36.

¹⁷ Ullberg 1933 s. 827 (del 2).

¹⁸ Sveriges officiella statistik, Jordbruk med Binäringar, Jordbruk och boskapsskötsel År 1915, tabell 1.

förändringar av sockengränserna om möjligt skall gå att korrigera i de olika räkningarna som görs utan att resultaten skall bli svårtolkade. I alla tre socknarna har dock förändringar i sockenindelningen gjorts som man på olika sätt måste ta hänsyn till.

Det finns också några mer specifika skäl för varje socken. Att Rättvik har valts beror främst på att det därifrån finns ett tillfredställande källmaterial för min uppgift samtidigt som socknen gränsar till Leksands socken, som jag undersöker i kapitel 4. Rättvik kan därigenom fungera som komplement och kontroll av domstolsmaterialet från Leksand (se kap. 3 not 2). För Färila finns inga särskilda motiv förutom de ovan nämnda och att jag har en viss, om än ringa, kunskap om geografin i socknen. En sådan kunskap hjälper till vid genomgången av källmaterialet. Det finns heller inget skäl för mig att välja någon annan socken i Hälsingland.

För valet av Klövsjö socken i Jämtland fanns tre skäl: Det första är att det har varit en fåbodrik socken och att socknen fram till våra dagar har varit känd för de många bevarade fåbodarna.¹⁹ Det andra skälet är att det är en ganska liten socken med jämtländska mått. Det innebär att det är möjligt att använda alla bouppteckningar fram till och med 1860 när beräkningen av kreatursantalet görs. Det tredje skälet är att det är en socken utan nybyggen. Nya gårdar har uppkommit genom klyvning av de befintliga och inte genom uppodling av marker som inte tidigare nyttjats eller varit skattlagda. Att det saknas nybyggen gör att diskussionen om jordbrukets expansion underlättas.

Metod och källmaterial

Syftet med det ganska omfattande metodavsnitt som nu följer, är att kunna bedöma resultatens tillförlitlighet, resultat som sedan ligger till grund för analys och diskussion. De metoder som används är beroende av källmaterialen och de källkritiska frågorna har formats av kapitlets övergripande frågor om djurens antal och sort vid olika tidpunkter. Den som inte är så intresserad av metoddiskussionen kan gå direkt till resultaten och den följande analysen på sidan 163.

Det är viktigt att de resultat man får fram för respektive tid är jämförbara med varandra. Noggrannheten i resultaten är avhängig källmaterialets begränsningar, men det finns också metoder att beräkna felkällorna. Det är möjligt att till en viss grad öka exaktheten genom att beräkna olika typer av avvikelser.²⁰ Nedan kommer först de olika källmaterialen att presenteras i kronologisk ordning och de källkritiska och metodiska övervägandena att diskuteras.

¹⁹ Kardell & Olofsson 2000.

²⁰ Dahlström 2006, framför allt kapitel III med bilagor.

1500- och 1600-tal

Älvsborgs lösen 1571

I samband med det nordiska sjuårskriget (1563–70) förlorade Sverige Älvsborg och därmed landets enda hamnstad vid Västerhavet och en strategiskt viktig fästning. För att återfå Älvsborg skulle svenskarna betala 150 000 daler inom tre år och för att klara detta uttogs en förmögenhetsskatt. Av samtiden kallades den för Silverskatten, men i dag kallas skatten kort och gott för Älvsborgs lösen 1571. Förmögenhetsskatten skulle utgöra tio procent av hushållens uppskattade lösöre, främst metaller och boskap.²¹ Älvsborgs lösen finns publicerad för många socknar, men för Rättvik och Färila finns bara sammandragen i Hans Forsells bok Sverige 1571.²² Längderna, som i original förvaras på Riksarkivet, har därför gått igenom för både Färila och Rättvik. I Klövsjö, som på denna tid inte var en del av det svenska riket, togs denna skatt aldrig ut.

Frågan om Älvsborgs lösens boskapsuppgifter är rättvisande har diskuterats av flera forskare och sammanfattas av Janken Myrdal i *Kontinuitetens dynamik*.²³ Viktiga frågor för att bedöma längdernas tillförlitlighet är: 1) Hur hårt drabbades gårdarna i området av kriget? 2) Hur fullständig är redovisningen? 3) Vilka beskattades? På den första frågan, hur hårt kriget drabbade området, kan man konstatera att varken Rättvik eller Färila drabbades av direkta krigshandlingar. På den andra frågan om fullständigheten ger Rättvikslängden ett fullständigt intryck medan Färila längden i ett första påseende tycks mer summarisk för byarna och några av djurslagen. Det är till exempel svårt att bestämma vilka byar i Färila som berörs av längden, de är inte konsekvent angivna. Man får dock förmoda att socknen omfattade samma område som den gjorde fram till Los sockens utbrytning 1845, men att bebyggelsen framför allt var koncentrerad till socknens östra delar. Vid denna tid hade finnkolonisationen i socknens västra del ännu inte ägt rum. Slutsatsen är att varken för Färila eller Rättvik finns det anledning att tro att några hushåll har uteslutits från längderna.²⁴ För att antalet djur i Rättvik skall vara jämförbart med senare tiders uppgifter måste dock de hemman i Stumsnäs som 1571 räknades till Leksand, och som överfördes till Rättvik 1607, räknas in i 1571 års Rättvikssiffror. De tre hemmanen hade tillsammans 12 kor, 15 ungnöt, 6 får, 8 getter och 2 svin.²⁵

När det gäller boskapslängder upprättade för skatteändamål finns en risk

²¹ Forsell 1872. Myrdal & Söderberg 1991 s. 58 f.

²² Forsell 1872 s. 44–45 (Färila) och 74–75 (Rättvik).

²³ Myrdal & Söderberg 1991 s. 58–67

²⁴ Myrdal & Söderberg 1991 s. 62.

²⁵ Westin 1965 s. 99 f.

att djur har undanhållits för att lindra beskattningen. Samtidigt fanns representeranter för bönderna med i arbetet med att upprätta taxeringslängderna.²⁶ De kunde ha kunskap om andra bönders innehav och det fanns inget intresse för dessa bönder att andra fuskade. Tvärt om kan man argumentera för att det i ett samhälle, som i hög grad var uppbyggt kring kollektiva åtaganden, låg i allas intresse att bördorna delades rättvist.²⁷

Längden från Rättvik är daterad den 13 maj 1571 medan den från Färila är odaterad. Längden från Rättvik omfattar hela den dåvarande socknen. I längden förtecknade man oxar, kor, får, getter och svin samt ungnöt i fyra kategorier: 1–4 års ungnöt. Hästar finns inte förtecknade, inte heller kalvar och lamm eller killingar. I längden från Färila förtecknas kor, får, getter, svin, hästar samt kvigor och stutar. När det gäller korna framstår de som konsekvent redovisade medan ungdjur och kvigor tycks vara underrepresenterade. Färila har bland det högsta antalet kor per brukare i Hälsingland vid denna tid (se Tabell 3:2). Antalet får och getter är däremot ganska få jämfört med de som finns redovisade i *Utsädes- och boskapslängderna 1620–40* för Färila. Att så många som 30,6 procent av brukarna i Färila helt saknade får och att 42,2 procent helt saknade getter kan tala för att registreringen inte varit fullständig. I Rättvik saknade vid samma tid 2,1 procent av brukarna får och 2,3 procent av brukarna getter.²⁸ Om man däremot jämför antalet får och getter registrerade i Älvsborgs lösen 1571 från Färila, med får och getter förtecknade i övriga socknar i Hälsingland framstår inte det låga antalet får och getter i Färila som särskilt märkligt. Det var 11 socknar som hade ett lägre antal getter per taxerad brukare än Färila och 13 socknar hade ett lägre antal får.²⁹ Andelen getter var över huvud taget låg i nordvästra Hälsingland vid denna tid. Färila ingick i ett större område omfattande norra Hälsingland och Medelpad med få getter och får. Det är därför rimligt att se registreringen av får och getter i Färila som riktigt angiven. I de beräkningar som senare kommer att göras används därför uppgifterna om antalet kor, får och getter i Färila 1571.

De senaste årens klimatforskning har visat att tiden kring 1570 var en av de kallaste perioderna under de senaste 500 åren.³⁰ Hur det påverkat djurantalet i Älvsborgs lösen är svårt att säga, men det bör ha betytt något lägre siffror än ett mer genomsnittligt år. Sammantaget bör djurantalet i Älvsborgs lösen 1571 redovisa minimiantal. De redovisade uppgifterna bör vara korrekta.

²⁶ Myrdal & Söderberg 1991 s. 58.

²⁷ Ostrom 1990 s. 96. Se vidare kapitel 4.

²⁸ Älvsborgs lösen 1571 (RA)

²⁹ Om Alfta socken räknas med är det 14 socknar som har ett lägre antal, men för Alfta måste antalet får räknas om då det finns 1206 får, getter och svin som inte är fördelade på respektive djurslag. Se Forssell 1872 s. 45.

³⁰ Moberg med flera 2008 s. 16.

Tabell 3:2. Antal kor, får och getter per gård i Hälsinglands socknar 1571. Socknarna ordnade i stigande skala efter antal djur per gård.

Socken	Får/taxerad	Socken	Get/taxerad	Socken	Kor/taxerad
Rogsta	0,00	Njutånger	0,23	Norrbo	3,90
Alfta	0,07	Rogsta	0,25	Idenor	4,18
Hogdal	0,30	Enånger	0,32	Mo	4,30
Undersvik	0,37	Hogdal	0,33	Regnsjö	4,35
Bjuråker	0,53	Norrbo	0,42	Forsa	4,36
Gnarp	0,81	Delsbo	0,47	Hanebo	4,40
Arbrå	0,90	Hög	0,50	Jättendal	4,57
Regnsjö	0,94	Bjuråker	0,58	Segersta	4,57
Ilso	1,05	Norråla	0,66	Delsbo	4,64
Hassela	1,14	Söderåla	0,71	Hälsingtuna	4,83
Jättendal	1,17	Hälsingtuna	1,04	Enånger	4,93
Forsa	1,29	Färila	1,05	Järvsö	5,06
Harmånger	1,30	Idenor	1,10	Ilso	5,11
Bergsjö	1,49	Undersvik	1,11	Norråla	5,11
Färila	1,68	Forsa	1,16	Bollnäs	5,17
Hög	1,69	Gnarp	1,24	Hög	5,19
Norrbo	1,69	Ilso	1,32	Bjuråker	5,30
Ljusdal	1,75	Jättendal	1,60	Njutånger	5,35
Hanebo	1,76	Regnsjö	1,65	Undersvik	5,37
Järvsö	1,77	Mo	1,77	Ljusdal	5,61
Enånger	1,85	Arbrå	2,18	Hogdal	5,63
Hälsingtuna	1,91	Trönö	2,26	Rogsta	5,68
Bollnäs	1,98	Hassela	2,29	Hassela	5,71
Njutånger	1,98	Ljusdal	2,41	Arbrå	5,76
Mo	2,05	Bergsjö	2,43	Gnarp	5,89
Idenor	2,14	Hanebo	2,58	Söderåla	6,00
Segersta	2,65	Harmånger	2,75	Harmånger	6,13
Delsbo	2,96	Järvsö	2,85	Bergsjö	6,40
Norråla	3,32	Segersta	2,88	Trönö	6,47
Skog	3,51	Bollnäs	3,58	Färila	6,54
Trönö	3,55	Skog	4,09	Skog	6,60
Söderåla	4,64	Alfta	5,87	Alfta	7,29

Anm. Uppgiften om får och getter i Alfta socken är minimiuppgifter. Från Alfta socken finns 16 registrerade får och 1298 registrerade getter. Därutöver finns 1206 djur registrerade som antingen är får, getter eller svin, men hur de fördelar sig mellan de tre djurslagen framgår inte av längden.

Källa: Forssell 1872.

Komålssmöret

En möjlighet att kontrollera siffrorna från Älvsborgslösen är att, som Janken Myrdal gjort, jämföra uppgifterna om antalet kor med de som Komålssmöret uppges. År 1557 drog kronan in det smörtionde som tidigare betalats direkt till kyrkan från bönderna i Hälsingland, Ångermanland och Medelpad. I gengäld befriades prästerna från den så kallade borglägespenningen. Då smörskatten var baserad på hur många kor man hade (cirka 0,3 liter smör per ko) finns det en möjlighet att beräkna hur många kor man hade i var socken i de tre landskapen.³¹ Myrdal som har jämfört Älvsborgs lösen med komålssmöret menar att det oftast bara skiljer ett par procent mellan de två källorna och att det inte finns någon säker tendens. Ibland är Älvsborgs lösen bättre redovisat, ibland komålssmöret.³²

Gösta Boëthius har publicerat utdrag från dessa längder för Hälsingland, Medelpad och Ångermanland. Från Färila publicerar han uppgifter från 1557 och år 1600. Boëthius tar upp antalet kor och antalet bönder i längderna och jämförelser görs med antalet kor år 1919. Älvsborgs lösen anger att det 1571 fanns 412 kor i Färila socknen medan komålssmöret redovisar 463 kor 1557 och 425 kor år 1600. Det gör 12 procent mer kor 1557 och 3 procent mer kor år 1600 än de som redovisas i Älvsborgs lösen.³³

Boskaps- och utsädeslängder 1620–1641

Från 1620 till 1641 uttogs en extra skatt som baserades på innehavet av djur och utsäde. Den kallas allmänt för Boskaps- och utsädeslängder och är ett källmaterial som använts flitigt för att beräkna antalet djur under denna tid.³⁴ Boskapslängderna är detaljerade, de är förda på gårdsnivå och boskapen är noggrant antecknad. I de flesta fall har de forskare som använt längderna ansett att de är pålitliga och att något utbrett fusk inte har förekommit.³⁵ Under sin samtid riktades det däremot ibland kritik mot boskapslängderna. Axel Oxenstierna menade att bönderna undanhöll djur, men rannsakingar som gjordes kunde inte belägga särskilt omfattande brister.³⁶

³¹ Boëthius 1928 s. 46 f.

³² Myrdal & Söderberg 1991 s. 62.

³³ Jämförelser mellan 1500-talets uppgifter om antalet kor i Hälsingland och de från boskapslängderna från 1620- och 30-talet visar enligt Ingvar Jonsson att någon påtaglig förändring inte skett mellan de båda tidpunkterna. Det stora antalet kor redan under 1500-talet är därför tillsammans med andra belägg för fåbodar under 1600-talet ett bevis på att det fanns ett omfattande fåbodväsen redan på medeltiden. Jonsson 1964/65 s. 164 f. Se vidare kapitel 5.

³⁴ Se t.ex. Hannerberg 1948, Friberg 1956, Lindegren 1980, Dahlström 2006, Lindström 2008.

³⁵ Hannerberg 1971 s. 97. Lindegren 1980 s. 87 ff.

³⁶ Hannerberg 1971 s. 97.

Skatten togs ut i stora delar av det dåvarande Sverige, med det för denna studie tråkiga undantaget, att inte Dalarna omfattades. Där hade man i stället en särskild kolskatt. Det finns därför inga siffror från Rättviks socken från denna tid. Inte heller Jämtland berördes då landskapet under denna tid tillhörde Danmark-Norge. Däremot finns det längder för Färila socken och jag har excerperat fyra årgångar, från år 1637 till 1640.

Förteckningen av djur gjordes under stallningsperioden, vilket minskade risken att djur undanhölls för beskattning.³⁷ I Färila har man, för tre av de fyra excerperade åren, gjort förteckningen i december året före. 1637 års längd är alltså upprättad i december 1636, osv. Längden redovisar minimisiffror för året, efter årets slakt och innan de flesta djuren fick sina nya ungar på våren. Antalet djur var som störst under betessäsongen. En diskussion har gällt om längderna tar upp alla djur man hade på gården eller om några saknas. Man har särskilt pekat på att ungdjur saknas i längderna och att de inte redovisar kalvar, lamm, killingar och föl. Däremot redovisas unga får och unga getter, fålar (unghästar) och ungbockar, så kallade risbitare. Ett tungt argument för att ungdjuren är utelämnade i längderna har varit bestämmelsen, att djur under ett år var skattebefriade.³⁸ David Hannerberg menar att detta gjorde att åldersgränsen i praktiken blev elastisk och att längderna kan sakna en del djur som också var strax över ett år.³⁹ Jag menar att det finns två argument som talar för att boskapslängderna i Färila tog upp alla djur man hade vinterstallade och, att det inte fanns några ungdjur på gårdarna under vintern som man slapp betala skatt för. Det första argumentet är att kalvningarna i fåbodområdena skedde på våren.⁴⁰ När räkningen av årets djur skedde under vintermånaderna hade sommarens kalv blivit en kviga. På samma sätt var det med killingar och lamm, som också föddes på våren. De hann till vinterns räkning bli unga får respektive unga getter och risbitare. På gårdarna fanns det helt enkelt inga kalvar, lamm eller killingar att förteckna när taxeringen gjordes. Det andra argumentet är att de djur man hade kvar i stallen över vintern var de som man planerade skulle överleva till den kommande sommaren. På hösten, före registreringen, gjordes utslaktningen. Djuren var då som mest välnärda och man fick störst utbyte av slakten. Hur stor utslaktningen blev var beroende av hur mycket vinterfoder man hade och vad hushållet behövde för

³⁷ Swenne 1933 s. 141. Dahlström 2006 s. 93.

³⁸ Jmf Dahlström 2006, 94 f. och 290 ff. som menar att man måste kompensera för vinterhållna ungdjur om man skall få rätt antal djur.

³⁹ Hannerberg 1971 s. 97.

⁴⁰ Om kalvningstiden i fåbodområden se t.ex. Reinton 1955 s. 164 och Reinton 1961 s. 439. För norra Sverige se Johansson 1980 (1947) s. 150. Jmf Björnhag & Myrdal, 1994 s. 80 f. I Mellansverige kring år 1600, tycks det som om de flesta kalvarna föddes under hösten och vårvintern. Uppgifter kommer från kungsgårdar.

egen försörjning och till försäljning. Det var på hösten, samtidigt med slakten, som bönderna kunde överblicka hur mycket vinterfoder de hade för den långa stallningsperioden. De djur som stod kvar i stallen skulle ha foder så att de skulle överleva och förhoppningsvis också kunna kalva och lamma. Precis som med mantalslängder, upprättades boskapslängden i slutet av de förra eller början av det nya året, men gällde för hela det kommande året. 1637 års boskapslängd gjordes i början av året och speglar de djur bonden hade för avsikt att ha under det kommande året. (Man föder inte ett djur under en hel vinter för att slakta det innan vårarbetet.) Skattefriheten gällde de ungar som föddes under det innevarande skatteåret, inte för de djur som föddes året innan och bonden behållit under vintern. Det är inte heller troligt att statsmakten skulle upprättat regler där bonden lätt skulle kunna undkomma skatt genom att uppge en yngre ålder på djuret än den verkliga.⁴¹ Genom att göra räkningen på vintern, när djuren var stallade, och ta med alla djur kunde registreringen ske enkelt utan allt för mycket diskussion om djurens ålder. Det fanns alltså inga unga djur på gårdarna som systematiskt räknades bort när man upprättade längderna. Om man däremot vill veta hur många djur man hade under sommaren, när djuren var som flest, måste man räkna upp djurantalet med de djur som föddes på våren.⁴²

För att jämförelserna mellan olika tider skall bli så korrekt som möjligt måste underlaget vara så lika som möjligt. Vid tiden för boskapslängdernas upprättande ingick Los i Färila socken. En finnkolonisation hade ägt rum här under 1600-talets första decennier. Jag räknar med att hälften av finnarnas gårdar låg i Los och hälften i Färila.⁴³ Då det inte har gått att avgöra, vilka av finnarna som bodde i Färila respektive Los har jag beräknat ett medelvärde för deras djurinnehav och därför räknat av hälften av finnarnas djur.⁴⁴

Boskaps- och utsädeslängderna upprättades för skatteändamål. Det finns därför samma risk för undanhållande av djur för att minska skatten som det fanns vid Älvsborgs lösen 1571. Samtidigt finns det, som vid Älvsborgs lösen, skäl att tro att det inte var så lätt att kringgå skatten. Det bör också ha funnits krafter inom bondesamhället som var intresserade av att inte några bönder kom lindrigare undan än andra.⁴⁵

⁴¹ I praktiken hade det medfört att man skulle kunna bli skattebefriad för djur upp till två års ålder.

⁴² Dahlström 2006, s. 90 ff och 94 ff.

⁴³ Maud Wedin tar upp etablerade finnbosättningar i Los och Färila se Wedin ²⁰⁰⁷ s. 108. Hon tar upp fler bosättningar i Los än i Färila. Jag har utgått från de finnbosättningarna som finns upptagna i mantalslängderna under 1600-talets slut och 1700-talets början.

⁴⁴ Finnarna redovisar 3 av 4 år sammantaget ett mindre antal djur än den övriga befolkningen.

⁴⁵ Se den tidigare diskussionen i samband med Älvsborgs lösen 1571.

Jordebok över Jämtland 1633

Från Jämtland finns inga uppgifter om boskapsmängderna på 1500-talet. De äldsta uppgifterna om antalet djur per gård kommer från 1633 och är från den danska tiden. Under Kalmarkriget (1611–1613) erövrade svenskarna Jämtland från Danmark-Norge och landskapet blev ett svensk område under ett par år. I samband med övertagandet framtvingade svenskarna trohetseder från de erövrade jämtarna. Trohetseder som senare skulle bli kostbara. I samband med freden i Knäred 1613 blev svenskarna tvungna att lämna igen Jämtland och representanter för jämtarna fick infinna sig i Köpenhamn för att stå till svars för att inte ha ställt upp för den danska kungen. Alla de jämtar som svurit den svenska konungen troskap dömdes fredlösa och förlorade rätten till sin jord. Då nästan alla bönder i Jämtland förbrutit sina gårdar beslutade danskarna att ägarna till gårdarna skulle få sitta kvar som kronans arrendatorer. De som hade dömts fredlösa fick också återköpa sin fred. Av de 1470 bönderna, som man beräknar fanns i Jämtland vid denna tid, fick ungefär 1300 sin egendom konfiskerad. Det gamla privilegiet som gav jämtar och härjedalingarna halv skatt jämfört med övriga norska undersåtar upphävdes också.⁴⁶

Den danska kronan upprättade jordeböcker över de konfiskerade gårdarna och i en jordebok från 1633 finns gårdarna i Klövsjö by, Kvarnsjö och Skålan med. För de gårdar som övergått till kronogårdar i samband med räfsten efter Baltzarfejden finns uppgifter om utsäde till åker och avkastning från äng samt hur många kor, hästar och småfän (getter och får) de hade. För de gårdar som var fria finns inga angivelser av gårdens storlek eller avkastning. En avskrift av listan finns publicerad i Gösta Ullbergs Klövsjöböcker.⁴⁷ Listan har kontrollerats mot originalhandlingen i Kammararkivet och några mindre skillnader finns dem emellan. Originalhandlingen tar bland annat upp en brukare mer än Ullbergs avskrift.⁴⁸

För att få fram hur många djur som det totalt fanns i Klövsjö måste de luckor som finns i materialet fyllas. Det finns 21 gårdar från Klövsjö socken i 1633 års jordebok varav 4 var fria. Det innebär att analysen av boskapsstocken bygger på 81 procent av gårdarna. För att få fram hur många djur det fanns på de fria gårdarna har medelvärden för gårdar med kända djurantal räknats

⁴⁶ Räfsten med Jämtarna 1613, 1959, s. VII–XII. En utförlig beskrivning av Baltzarfejden och dess efterspel finns hos Bromé, 1945 s. 221–277. Om hur många gårdar som ansågs förbrutna se s. 276 f.

⁴⁷ Ullberg 1933 s. 25.

⁴⁸ Landskapshandlingar 1633:10 (RA, Ka). Skillnad mot Ullbergs siffror: 1. Änkan Maritta i Klövsjö med i min räkning men ej hos Ullberg 2. Joen Halduarss i Klövsjö som Ullberg har med har jag inte hittat. 3. Anders Gundesson i Klövsjö med i min räkning men ej hos Ullberg. Sammantaget gör det att jag redovisar 21 gårdar mot Ullbergs 20.

Foto 3:1. En kraftfull ökning av antalet får och getter skedde från 1500-talet till mitten av 1800-talet. När den dramatiska minskningen av getter inleddes på många platser efter 1850 kom det att finnas kvar större getbesättningar på många platser i Jämtland. Bilden från Dusnäsbodarna i Stuguns socken, Jämtland. Foto: Okänd. Arkiv: Jämtli.

fram. Gårdarna hade i genomsnitt 5,9 kor, 6,8 getter och får och 1,1 häst. Det rekonstruerade kreatursantalet utgör 19 procent av totalsumman.

Listan tar inte upp kvigor, kalvar, lamm eller killingar och inte heller andra nötkreatur som oxar eller tjurar. Ett problem med listan är att man redovisar getter och får i klump. För att kunna beräkna förändringen av respektive djurslag har därför totalsumman delats i två, så att gruppen getter och får är lika stora. År 1633 fanns det 142 småfår i Klövsjö socken vilket enligt min uppdelning blir 71 getter respektive får. Antalet djur måste ses som minimisiffror och det är svårt att ta ställning till vad djurantalet står för då det inte finns kompletterande material. Diskussionen om hur rättvisande siffrorna är har inte varit lika intensiv som diskussionen om boskaps- och utsädeslängderna.

1750–1860

Bouppteckningar

Från 1640 och fram till dess att den moderna jordbruksstatistiken växte fram under 1800-talets andra hälft finns inga systematiska förteckningar över antalet kreatur i Sverige. Några mindre försök har gjorts och de kommer senare att behandlas något. Från tiden mellan 1640 och fram till 1750 finns det inga

uppgifter alls från mitt undersökningsområde, undantaget listor över husfolkets boskap i Klövsjö och Färila (se nedan). Från 1750 finns det däremot möjlighet att använda sig av en indirekt källa till boskapens storlek, bouppteckningar.

I 1734 års lag stadgas att bouppteckning skall upprättas senast tre månader efter dödsfall och att den efterlevande skall uppteckna allt i boet, löst som fast, som det var vid dödsögonblicket.⁴⁹ Det tog fram till 1750-talet innan bouppteckningar i någon större omfattning kom att utföras och från Färila och Klövsjö socknar finns det från denna tid ganska gott om bouppteckningar. I stora delar av Kopparbergs län dröjde det in på 1800-talet innan bouppteckningar mer systematiskt gjordes, eller i alla fall arkiverades vid domstolarna.⁵⁰ Från Nedansiljans fögderi, där både Leksand och Rättvik låg, finns det bouppteckningar i större omfattning och i obruten följd först från 1822.⁵¹

De flesta bouppteckningar är uppställda på ett likartat sätt. I inledningen anges formalia. Man anger vem den döde var, vilka som var arvingar, när bouppteckningen ägde rum och vilka som närvarade. Sedan kommer en uppställning av den dödes tillgångar. Föremålen delas upp i olika kategorier och kreaturen redovisas ofta under egen rubrik. Efter uppräknings av föremål och tillgångar finns skulder och fodringar upptagna och bouppteckningen avslutas med underskrifter, bomärken och en anteckning att man betalt avgiften till fattigkassan. Bouppteckningarna är ganska likartat uppställda, men det finns särdrag. På vissa platser redovisas tillgångar som inte tas upp i andra. I bouppteckningarna från Färila finns ofta spannmål och foder redovisade.⁵² I bouppteckningarna från Rättvik redovisas hur mycket åker och äng den döde ägde. Bouppteckningen redovisade både den jord man ärvt och det man förvärvat, så kallad avlingsjord eller avlingsäng.

Bouppteckningarnas tillförlitlighet har diskuterats av flera forskare.⁵³ Frågan kan delas upp i tre delar. Den första gäller om bouppteckningarna speglar befolkningen ur ett socioekonomiskt perspektiv, den andra om bouppteckningarna tar upp allt det som fanns i hemmet och hushållet eller om de har

⁴⁹ Sveriges rikes lag gillad och antagen på Riksdagen år 1734. Stockholm 1780. Ärfvda Balken IX cap. Om egendomens laga uppteckning efter then döda. s. 28–30.

⁵⁰ Wiking-Faria 1980 s. 32, har en översikt över hur bouppteckningar i Kopparbergs län fördelar sig sockenvis över tiden.

⁵¹ Tillsammans med bouppteckningarna kan det ibland också finnas bodelningar där en hushållets tillgångar delas på barnen utan att någon av föräldrarna hade dött.

⁵² Ett exempel är bouppteckningen efter hustrun Kjerstin Larsdotter på Föne No 5 år 1832 som under spannmål redovisar, korn, blandsäd, råg, grönärtor, jordpäror [potatis] och linfrön (hemmaväxt). Under foder redovisas: åkerhö, ängshö, blandsädhalm, kornhalm och råghalm. Man tar också upp 20 rökar oskättat lin. Ljusdals tingslags häradsarkiv FII:8 Nr 31 (HLA).

⁵³ Se Dahlström 2006 s. 103 ff och där anförd litteratur.

luckor och det tredje gäller om de som lämnade bouppteckningar efter sig var aktiva eller så gamla att de lämnat jordbruket. För den första frågan är det klart att för de äldre bouppteckningarna var det vanligare med bouppteckning efter personer med större tillgångar. Bouppteckningarna blev dock med tiden allt vanligare också för de mindre bemedlade. I både Rättvik, Färila och Klövsjö finns åtskilliga bouppteckningar efter personer med nästan inga egna tillgångar alls. För undersökningen av bönderna i Färila och Klövsjö spelar inte frågan om representativiteten så stor roll eftersom gårdens djurinnehav ställs mot deras storlek. Däremot får den betydelse för beräkningen av de obesuttnas boskapsinnehav. För Rättvik kan man inte utesluta att frågan haft betydelse för resultatet, eftersom bouppteckningarna från Rättvik inte kan ställas i relation till storleken på gårdarna.⁵⁴ (För Rättvik har därför en annanlängd använts för att bestämma djurantalet och bouppteckningarna har fungerat som kontroll, se nedan.) När det gäller den andra frågan, om ifall allt det som fanns i boet tas upp, kan det finnas luckor, men för de uppgifter som jag är intresserad av, kreaturens antal och fördelning, finns det ingen anledning att tro att de skulle vara underrepresenterade. Om man undanhöll djur eller annan egendom vid arvskiftet fanns en stor risk att någon av arvtagarna skulle missgynnas. Däremot finns det anledning att fråga sig vad de uppgifter som finns i bouppteckningen står för. Representerar de upptagna djuren hela hushållets boskapsinnehav eller fanns det andra personer som bodde på samma gård som också ägde djur? För den tredje frågan om åldern och aktiviteten på brukarna finns det metoder att få fram bouppteckningar som speglar det faktiska innehavet av det man vill studera.⁵⁵ Jag presenterar min metod för att få fram aktiva brukare nedan.

⁵⁴ Det stora problemet med Rättvik (och Leksand) och för övrigt hela Kopparbergs län, är att skattesystemet gjorde att det inte går att relatera gårdarna till skattekraft på det enkla sätt som man kan göra i stora delar av övriga landet. Skatten var i Dalarna inte knuten till gården utan betalades på sockennivå. Det gör att gårdarna inte var mantalsatta. De som arbetat med Kopparbergs län tidigare och försökt få en relation mellan gårdens storlek och skattekraft har i stället arbetat med gårdarnas kolskatt som ett mått på deras bärkraft. Se Isacson 1979 s. 63 ff och Ågren 1992 s 71 ff. Ett försök att i detta sammanhang göra det samma för Leksand misslyckades för mig. Det viktigaste skälet var att sambandet mellan djurantalet och kolskatten inte var så starkt. Ett annat skäl var att för stora delar av socknen saknas det kolskatteuppgifter för de aktuella åren. Att bouppteckningar inte heller finns i större omfattning förrän efter 1822 och att det saknas register över dem gör också att arbetsmetoden är mindre relevant. Bouppteckningar från Rättvik har använts, men då för att kunna bedöma uppgifter om boskapens storlek i min huvudkälla för 1800-talet, storskiftet.

⁵⁵ Se t.ex. Lindgren 2002 s. 824, som presenterar en metod att komma runt ålderstenden- sen i bouppteckningarna. Metoden är inspirerad av den amerikanska historikern Alice Hanson Jones. För att räkna ut hur stor skuldsättningen var i Kalmar stad från 1840 till 1905 delar han in bouppteckningarna i fem ålderskategorier och ställer skulderna i varje ålderskategori mot de inverterade dödstalen för de fem grupperna.

Att beräkna hur många djur som fanns på gårdarna eller i hushållen under äldre tid har gjorts tidigare utifrån bouppteckningar. Carl-Johan Gadds undersökningar från Skaraborgs län bygger på genomgång av bouppteckningar. Detsamma gäller Anna Dahlströms studie om naturvårdsaspekter på historisk beteshävd i Syd- och Mellansverige. Båda använder en metod där de relaterar djuren till gårdens skattekraft (mantalet) för att beräkna det totala antalet djur i byn eller socknen.⁵⁶ Metoden att relatera gårdarnas skattekraft till djurantalet går att använda i två av mina undersökningsområden, Färila och Klövsjö.

Med skattekraft menar jag de enskilda gårdarnas storlek uttryckt i mantalet. Enligt Lars Herlitz fick mantalet en ökad betydelse för skatteuttaget fram emot 1600-talets mitt. Hela skatten var inte proportionell mot mantalet, men mantalet kom att bli den grund som det mesta skatteuttaget gjordes efter.⁵⁷ Mantalet gav också gårdens andel i gemensamma resurser och kunde vara underlag för delningsgrunden vid storskiftet. Mantalet var däremot inte ett mått på åker eller andra produktionsresurser. Genom uppodling eller andra förbättringar inom jordbruket kunde produktionsresurserna förändras.⁵⁸ Det är därför viktigt att komma ihåg att jag med skattekraft inte avser varje gårds förmåga att betala skatt. Förmågan att betala skatt kunde förändras över tiden. Den totala mängden mantal i socknarna var däremot ganska oförändrat från 1750 till 1860.

Min metod är inspirerad av Anna Dahlströms undersökningar från Syd- och Mellansverige, men då det finns avgörande skillnader mellan våra arbets- sätt, skall jag nedan närmare redovisa hur jag arbetar med boupptecknings- materialet. Metoden innebär i korthet att man arbetar i fem steg och dessa presenteras utförligare nedan. I steg 1 identifierar jag vilka bouppteckningar som kan ligga till grund för en beräkning av det totala antalet djur i socknen. Det gäller att identifiera vilka bouppteckningar som har gjorts av bönderna (och andra jordägare eller arrendatorer) som var *aktiva brukare* fram till sin död. I steg 2 relateras gårdarnas kreatursinnehav till deras *skattekraft* eller hemmanstal. Hemmanstalet finns normalt förtecknat i mantalslängderna som upprättades årligen.⁵⁹ I steg 3 skall djurinnehavet på socknens alla gårdar räkas ut. Med hjälp av medelvärden för antalet djur per skatteklass och det totala antalet gårdar i varje skatteklass kan djurantalet på alla gårdarna beräknas. Antalet djur beräknas vid tre tidpunkter, omkring 1770, omkring 1820 och omkring 1850. I steg 4 beräknas de *obesuttnas* djurinnehav utifrån tillförlitliga bouppteckningar. Genom att se hur många obesuttna med egna hushåll det fanns i socknen

⁵⁶ Gadd 1983 53 ff. Dahlström 2006 s. 103 ff.

⁵⁷ Herlitz 1974 s. 196 f.

⁵⁸ Gadd 1983 s. 59 f.

⁵⁹ I alla årgångar av mantalslängderna från Färila står inte skatten noterad och jordeböcker har därför kompletterat arbetet.

kan de obesuttnas totala djurinnehav beräknas. När de obesuttnas djurinnehav sedan läggs till de skattlagda gårdarnas får man socknens totala djurantal. I steg 5 kan djurantalet från bouppteckningarna jämföras med äldre och yngre källor efter det att skillnaderna mellan de olika källorna klargjorts.

Aktiva brukare

Det första steget innebär att man identifierar vilka bouppteckningar som kan användas. För att det skall vara möjligt att använda bouppteckningarna för att beräkna antalet djur måste bouppteckningen vara gjord efter någon som fram till sin död var en aktiv brukare. En stor del av de som dog var, naturligt nog, gamla eller hade varit sjuka en längre tid. De hade därför lämnat över delar eller hela gården till en ny brukare. Det vanliga var att gården togs över av en son eller en måg. I många fall delades också gården i samband med bouppteckningen. Anna Dahlström har identifierat tre kriterier som kan avgöra om den döde hade varit en aktiv brukare eller inte fram till sin död. Hon menar att om två av tre kriterier uppfylls räcker det som bevis för att brukaren var aktiv.⁶⁰ Jag menar att man måste tillföra ett fjärde kriterium för att bestämma om alla djur som finns på gården är upptagna i bouppteckningen. De fyra kriterierna är:

1. Finns det så många djur att den avlidne kan betraktas som aktiv brukare fram till sin död? Enligt Dahlström brukar man säga att man måste äga minst en ko för att betraktas som aktiv. I praktiken menar hon dock att någon sådan gräns inte kan sättas. I slättbygdsområden kan man ha flera dragare, men sakna kor och ändå vara en aktiv brukare. I Klövsjö och Färila, där boskapsskötseln för alla brukare var en viktig del av ekonomin räcker det inte med en ko för att betraktas som aktiv brukare. Vad som utmärkte en aktiv brukare här var att man hade en blandning av djurslag. Även på små gårdar hade man oftast häst samt kor, får och getter. Saknas flera av djurslagen måste man fråga sig om inte någon annan i familjen ägde de andra djuren och att bouppteckningen därför inte speglar hela gårdens djurinnehav.
2. Saknade den avlidne myndiga barn? Fanns det vuxna barn på gården är det risk att de övertagit delar av gården och att de därmed ägde några djur. I sådana fall motsvarar inte antalet djur som uppges i bouppteckningen det antal djur som fanns på gården. Det är inte ovanligt att något av barnen som gift bodde kvar på gården och väntade på att formellt ta över. Under den tiden kunde de äga några egna djur.⁶¹ Kunskap om ifall det fanns

⁶⁰ Dahlström 2006 107 f.

⁶¹ När bondsonen Per Mårtensson på Håvra No 4 dör 33 år gammal år 1854 bor han hos sina föräldrar som står som ägare av gården. I bouppteckningen efter sonen finns 2 hästar

barn eller måg på gården kan man få genom bouppteckningarna och mantalslängderna. I de äldre bouppteckningarna framgår inte alltid vilka arvingarna var och hur gamla barnen var. Därför har bouppteckning och mantalslängd ibland behövt kompletterats med en kontroll i husförhålls-längden för att få fram ålder på barnen och vilka av dem som bodde på gården. I de yngre bouppteckningarna är uppgifterna om arvingarna ofta bättre angivna och det kan stå var de bodde och om de var gifta.

3. Visar en samtida mantalslängd att den avlidne var gårdens brukare? Står inte den döda som ägare av gården i mantalslängden året före eller det år han eller hon dör, finns stor risk att någon annan tagit över huvudansvaret för gården eller att den döda aldrig varit gårdens lagfarna ägare. Mantalslängden visar det formella ägandet och det finns en liten risk att mantalslängden inte är helt aktuell.⁶² När det gäller mantalslängder från 1750 till 1850 är dock huvudintrycket att de ger en rättvisande bild.⁶³ Dör kvinnan i hushållet skall hennes man stå som ägare i mantalslängden. Dahlström pekar på att det finns en risk för att mantalslängden inte visar vem som brukar gården utan i stället visar det formella ägandet. En ägare kan ha legat sjuk länge och hustrun, sonen eller en måg kunde vara de som i praktiken, skötte gården utan att ett formellt ägarbyte ägt rum. Dahlström menar att det inte är så intressant vem som brukade gården. Om den avlidne fortfarande var ägare kom djuren med i bouppteckningen.
4. Det fjärde kriteriet, som jag menar måste läggas till, är att det inte heller skall finnas andra personer i hushållet eller på gården, förutom myndiga barn till den avlidne, som kan äga djur. Det var till exempel inte ovanligt att föräldrar som bodde kvar på gården efter att ett barn tagit över, ägde djur.⁶⁴ Djuren var då en del i försörjningen av de gamla. På gårdarna kunde

upptagna. På gården bor också en måg. LTH FII:11 No 189 (HLA).

⁶² När bonden Pär Mårtensson på Håvra nr 4 dör i april 1819 står han fortfarande som ägare i mantalslängden. Gården hade dock sålts redan i maj 1816 till sonen Mårten Persson. Först 1820 införs Mårten som ägare i mantalslängden. Se LTH FII:6 Nr 279 och mantalslängder (HLA).

⁶³ Winberg 1975 s. s. 146 ff.

⁶⁴ När hustrun Anna Eriksdotter på Föne No 1 dog i november 1782 levde fortfarande mannens far på gården. I bouppteckningen efter hustrun finns kvigor, kalvar får, getter osv. upptagna i en mängd som varken är särskilt många eller få. Däremot redovisas bara 3 kor vilket var lite för en gård om 8 öresland. (LTH FI:3 nr 42 HLA). Förklaringen till de få korna får man när hennes svärfader, som bodde kvar på gården, dog sex år senare. Han ägde nämligen fyra kor, som efter hans död fördelades på hans barn. Skall man få hela gårdens kreatursinnehav måste hans fyra kor läggas till de tidigare redovisade. (LTH FI:6 no 38 HLA).

det också bo födorådsmän eller inhysepersoner, som ägde djur.⁶⁵ Det kan vara svårt att ta reda på om det fanns andra personer på gården som ägde djur, men i några fall finns det två bouppteckningar från samma gård gjorda med kort mellanrum, där ägandeförhållandena klargörs. I Rättvik, som skall behandlas senare, var det inte ovanligt att pigor eller drängar som ägde jord också kunde äga djur.

Dahlström menar, som sagts, att minst två av hennes tre kriterier skall vara uppfyllda för att man skall räkna bouppteckningen. Kvarstår det tveksamheter trots kriterierna används inte bouppteckningen.⁶⁶ I praktiken menar jag att alla fyra kriterierna behöver vara uppfyllda för att man skall vara säker på att alla djur som fanns på gården verkligen finns med i bouppteckningen. Men med så hårda regler blir det knappast några bouppteckningar kvar att göra sin beräkning på. Det statistiska underlaget skulle bli allt för svagt. Därför kommer alla bouppteckningar som uppfyller två kriterier att räknas med. Från denna regel görs det några få undantag, som alla kommer att redovisas för att det skall vara möjligt för andra forskare att kontrollera mina resultat. I Klövsjö tas alla bouppteckningar med som uppfyller minst två kriterier (alla uppfyller minst kriterierna 1 och 3) med tre undantag.⁶⁷ Det är tre bouppteckningar som bara uppfyller det första kriteriet, men där det är uppenbart att gårdens alla djur är med och att man inte har skiftat ut djuren före bouppteckningen. Det formella ägandet har däremot ändrats i mantalslängden före dödsfallen och det finns vuxna barn hemma.⁶⁸ I Färila tas alla bouppteckningar med som uppfyller två av kriterierna med fem undantag.⁶⁹ De fem uppfyller visserligen två av kriterierna, men det finns märkligheter i

⁶⁵ När födoråds mannen Sven Eriksson i Klövsjö dör 1843 hade han 1 ko. I bouppteckningen står att han bodde hos bonden Zachris Svensson (Klövsjö 12, Berg Ola) ”där den aflidne hade sin skötsel till dödedagar”. BHA FII:4 Nr 58. När bondhustrun Ingeborg Nilsdotter på gården sub 2 i Klövsjö by dör 1854 hade familjen bland annat 3 kor, 10 får och 9 getter. På gården bodde samtidigt födorådstagaren Nils Ekberg och när han dör fyra år senare hade han 2 kor, 3 getter och 6 får. Bergs tingslags häradsrättsarkiv: AII:8 Nr 28, AII:10 Nr 30 (ÖLA). Föдорådstagaren har i detta fall 40 % av korna, 25 % av getterna och 37,5 % av fåren på gården, vilken bör varit en ovanligt hög andel. I detta fall kan man räkna ihop djuren på gården, men i många fall är det okänt hur många djur föдорådstagarna har och i många fall har de inga djur alls.

⁶⁶ Dahlström 2006 s. 108.

⁶⁷ Utgör < 5 % av de bouppteckningar som ligger till grund för analysen av skattlagda gårdar i Klövsjö.

⁶⁸ Det är bouppteckningen efter Märta Ersdotter år 1766 på Klövsjö Nr sub. 2, BHA FII:1 No 5. Den efter Brita Jonsdotter 1784 på Klövsjö No 4 BHA AII:10 No 6 och den efter Erik Olofsson 1769 på Kvarnsjö No 1, BHA AII:12 Nr 47. (ÖLA).

⁶⁹ Utgör 7 % av de använda bouppteckningarna från Färila.

bouppteckningen som gjort att jag noggrannare har analyserat dem. Det visar sig då att det fanns personer på gården som med stor sannolikhet ägt djur.⁷⁰

Genom den valda metoden kommer det djurantal som räknats fram för de skattlagda gårdarna i Klövsjö och Färila att vara minimisiffror. Det finns ingen anledning att tro att bouppteckningen skulle visa ett större antal djur än de som fanns, men det finns en uppenbar risk att det på några av gårdarna fanns djur som inte finns upptagna i bouppteckningarna.

Gårdarnas skattekraft och alla gårdars djurinnehav

I steg två skall gårdarnas djurinnehav relateras till deras skattekraft för att man skall kunna räkna ut hur mycket djur det fanns på alla skattlagda gårdar i socknen. Att det fanns ett samband mellan gårdarnas skatt och antalet djur är, som tidigare påpekats, klarlagt genom flera undersökningar. Färila och Klövsjö utgör inga undantag från denna regel. Däremot har det framhållits, att man inte kan förvänta sig att två gårdar med samma skattekraft har lika många djur. Variationen kunde vara stor. Skillnaderna mellan gårdarna kunde vara ännu större vid jämförelser av olika regioner.⁷¹ Hemmanstalet eller mantalet är ett mått på gårdens skattekraft och den har i Färila uttryckts i öresland och i Klövsjö i tunnland eller (gärdes)mantal.⁷² Hemmantalet bestämde gårdens andel i de gemensamma resurserna där utmarken ingick fram till att den blev individuellt ägd efter skiftena.

Skall man relatera djurinnehavet till skattesatsen och studera frågan över tiden är det en fördel om inte skatten förändras över undersökningsperioden. Det gör skatten både i Färila och Klövsjö och särskild hänsyn måste tas till det. I Färila görs en justering av skatten mellan 1793 och 1794 och en mindre justering görs i slutet av 1820-talet. I samband med skatteförändringen

⁷⁰ Det är bouppteckningen efter Eric Andersson 1766 på Håvra nr 3 där mågen har tagit över större delen av gården LHT FII:1 Nr 158. Det är bouppteckningen efter Olof Olsson 1804 på Håvra No 3 (tidigare nr s.s. 1) där en av de vuxna sönerna i praktiken tagit över gården enligt husförhörlängden. LHT FII:4 No 539. Det är bouppteckningen efter Pär Mårtensson 1819 på Håvra no 4 där sonen redan 1816 tog över gården enligt ett refererat köpekontrakt. LHT FII:6 Nr 279. Det är bouppteckningen efter gamla bondhustrun Christina Hällman 1831 på Håvra No 1 där mågen tog över jordbruket 1830 enligt husförhörlängden De tre hästar och tre kor som är upptagna i bouppteckningen var de gamla makarnas undantag. LHT FII:7 Nr 515. Det är bouppteckningen efter Erik Persson 1780 på Svedja no 7 där fadern fortfarande står som bonde i husförhörlängden LHT FII: 2b No 285.

⁷¹ Dahlström 2006 s. 109 f.

⁷² I Färila uttrycktes skattekraften i öresland och penningland (1 öresland = 24 penningland). På ett mantal gick det 16 öresland. Fiebranz 2002 s. 166. I Klövsjö kunde skatten uttryckas på två sätt. Antingen i tunnland eller i mantal. På ett mantal gick det sex tunnland.

1794 ändras också i stort sett alla gårdsnummer. Det gör att man inte kan följa en gård bara genom att identifiera dess gårdsnummer. Orsakerna bakom förändringen bör framför allt sökas i hemmansklyvningarna som ägt rum i socknen. Gårdarnas skattetal hade inte ändrats på ett korrekt sätt när gårdarna klövs. Det var en justering av skatten mellan gårdarna. Det totala skattetalet i socknen kom bara marginellt att öka.⁷³ För mitt vidkommande har denna skatteförändring föga betydelse. Men att den var motiverad visar sig i att korrelationen mellan skattekraften och djurantalet blir bättre efter 1794.⁷⁴ Förändringen av skatten i slutet av 1820-talet var så liten att den lämnas utan åtgärd.

En justering av skatten ägde också rum i Klövsjö socken. Det var för byarna Klövsjö by och Kvarnsjö by som skattetalet kom att skrivas upp som en konsekvens av avvittringen under 1830-talet. Däremot skedde inte någon förändring i Skålans by. Genom avvittringen tillfördes bönderna kronomark, från de så kallade avradslanden. Varje gård tillfördes mark i proportion till sin skattekraft så att varje gård i Klövsjö by fick sitt hemmanstal ökat med 25 procent. För gårdarna i Kvarnsjö by skrevs skattetalet upp med 87 procent. Klövsjö bys skatt ökade från 28 tunnland till 35 tunnland och Kvarnsjö by från 4 tunnland skatt till 7,5 tunnland.

Jag kommer att bortse från denna skattehöjning i mina beräkningar och utgå från den gamla skatten också för de dryga 20 åren som återstår av undersökningsperioden. För det första var det ingen jungfrulig mark, som tillfördes bönderna genom avvittringen. Marken hade redan tidigare använts av bönderna, för fåbodar och bete, för foderfångst, jakt och fiske. Skillnaden var att man tidigare betalade en fast avrad till kronan för marken. Efter avvittringen kom man i stället att betala skatt för samma mark.⁷⁵ Det var på kort sikt i huvudsak en administrativ fråga och påverkade inte fåbodbruket under den tid jag använder bouppteckningar som källa för kreatursinnehavet. Skatteförändring innebar inte att gårdarna kunde ha fler djur utan var en generell höjning lika för alla. Avvittringen kom att få betydelse för böndernas långsikt-

⁷³ För hela socknen rörde sig om en skattehöjning på cirka 3 % och då fanns det en del nybyggen som skattlades.

⁷⁴ I ett fall har jag därför justerat skatten för en gård för att bättre motsvara det faktiska förhållandet. När bouppteckningen efter hustrun Sigrid Ersdotter i Föne görs i oktober 1793 taxeras gården till 8 öresland. Knappt tre månader senare ändras taxeringen till 6 öresland utan att gårdens storlek förändrades. Jag har i detta fall valt att använda 6 öresland i beräkningarna då djurantalet bättre motsvara denna taxering. Det kan tyckas självsvåldigt, men målet med beräkningen är att få en så korrekt siffra som möjligt över djurantalet och att inte ändra blir därför mer fel. Mantalslängder 1793 och 1794 Gävleborgs län (HLA) samt Ljusdals tingslags häradsrätt FII:4 Nr 102 (HLA).

⁷⁵ Om avvittringen i Klövsjö se Ullberg 1933 s. 44 ff. och Kardell & Olofsson 2000 s. 24.

iga användning av marken, men inte för fåbodbruket på kort sikt. Det andra skälet till att jag inte räknar med den nya skatten är att jag riskerar att få ett högre antal djur än vad bönderna verkligen hade.⁷⁶

Djur på alla skattlagda gårdar

I steg tre skall antalet djur på alla skattlagda gårdar bestämmas. Bouppteckningar efter aktiva brukare delas därför in i grupper efter deras skattekraft. I Färila arbetar jag med fyra grupper i Klövsjö med tre grupper. För var grupp räknas medelvärde fram för de olika djurslagen som gårdarna hade.⁷⁷ Medel-

⁷⁶ Djurantalet blir för högt genom några gårdar som tidigare har tillhört en kategori med mindre antal djur per gård genom skatteuppräknings flyttas till en grupp med där man i genomsnitt har fler djur. Skulle man räkna med den nya skatten skulle det totala antalet djur uttryckt i kreatursenheter bli 2 % högre. Antalet kor hos bönderna bli 2,4 % högre, antalet får 3,2 % högre medan antalet getter med bockar och killingar skulle vara i stort oförändrat.

⁷⁷ Den metod jag använder mig av har likheter med den Anna Dahlström använder sig av, se Dalström 2006 s. 103–113 samt bilagor. Men det finns också stora skillnader i arbetsättet. Dahlström rekonstruerar djurantalet i alla byar där det är möjligt och beräknar sedan utifrån dem hur många djur det fanns i respektive socken. Hon delar in tiden mellan 1750 och 1850 i fyra perioder och beräknar djurantalet för varje sådan period. Hon menar att hon behöver bouppteckningar från mer än hälften av gårdarna i varje period för att resultaten skall anses stå på säker grund. I varje by använder hon sig av de faktiska siffrorna för de gårdar som det finns bouppteckningar för och fyller sedan luckorna med medelvärden för respektive gård baserat på deras skattekraft. Medelvärdet är liksom för mig baserat på bouppteckningar från hela perioden.

Det finns flera skäl till att jag inte använder samma metod. Ett skäl är att medelvärdet för hela perioden är en lika säker metod som att använda sig av de faktiska bouppteckningarna för minst femtio procent av gårdarna i byn och sedan fylla på med medelvärdet av de andra gårdarna. Men viktigare är att metoden inte fungerar i områden med stark hemmansklyvning. I områden med omfattande hemmansklyvning finns det en överhängande risk att det inte finns tillräckligt med bouppteckningar. En sida av problemet är att när nya gårdar hela tiden tillkommer hinner inte folk dö inom respektive perioder för att få fram tillräckligt med bouppteckningar. Man kan tyvärr inte lösa problemet med att göra perioderna längre. Ett annat problem är att i områden med hemmansklyvningen finns det en stor risk att den gård man räknat djuren för inte finns efter dödsfallet. Den har då delats i två där varje del har halv skatt jämfört med ursprungsgården. När en gård klyvs får den inte hälften av det djurantal en stor gård hade. Både i Färila och Klövsjö och i de av Dahlström undersökta socknarna var det så att mindre gårdar hade relativt sett fler djur än större gårdar. De mindre gårdarna hade också större variation i djurantalet. Ett exempel är Föne by i Färila socken där antalet hemman mer än fördubblas från 1770 till 1851, från 16 till 35 gårdar. Vid varje delning fick gårdarna som delats nya skattesatser. (Att man också gjorde om skattesatsen på gårdarna vid några tillfällen i Färila underlättar inte arbetsättet.) Vad som kan hända med denna metod är att samma gård (samma nummer i mantalslängden men hälften så stor) förekommer två gånger under en period, men med två olika skattesatser. Vilket av värdena skall då användas?

Ett annat skäl till att jag använder mig av ett annat beräkningssätt är att jag framför

värdet bygger på bouppteckningar från hela perioden. Det skedde inte någon större förändring av gårdarnas djurinnehav i förhållande till deras skattesats under de hundra år som undersökningen omfattar.⁷⁸ I Färila kommer bouppteckningarna från åren 1759 till 1858 att användas. I Klövsjö är de från åren 1761 till 1860.⁷⁹ De medelvärden man får fram för de olika grupperna ställs sedan i relation till alla de mantalsatta gårdar som fanns vid några givna tillfällen.⁸⁰ Jag gör tre nedslag under perioden. Det första görs ganska tidigt för att se förändringen från 1633 respektive 1640. Det sista görs ganska sent för att kunna jämföra med de första pålitliga jordbruksstatistiska uppgifterna. Genom att ha en mätpunkt sent framträder också de obesuttnas påverkan på djurantalet tydligare genom att de hade en kraftig tillväxt under 1800-talet (se nedan). Jag redovisar därför åren 1770, 1823 och 1851 för Färila och 1772, 1816 och 1851 för Klövsjö. I princip kan man välja vilka år som helst under perioden och beräkna djurantalet bara man har med alla gårdar och känner deras skatt.

Obesuttna

I det fjärde steget skall de obesuttnas kreatursinnehav beräknas. När detta sedan läggs till kreatursinnehavet hos de mantalsatta gårdarna får man totalinnehavet för socknen. Det som nedan sägs om obesuttna gäller Färila och Klövsjö och inte Rättvik. När det gäller de obesuttna finns det en stor skillnad mellan Rättvik å ena sidan och Färila och Klövsjö å den andra. I Rättvik fanns det enligt mantalslängderna inga obesuttna.

---

allt är intresserad av antalet djur på sockennivå och att Färila socken är för stor för att det skall vara möjligt att gå igenom alla bouppteckningar (det finns mellan 1500 och 1800 bouppteckningar från Färila för den aktuella perioden). Det tar helt enkelt för lång tid att gå igenom alla bouppteckningarna och det blir också ganska meningslöst eftersom det ändå inte löser frågan med hälften av bouppteckningarna för de senare perioderna.

⁷⁸ Se också Dahlström 2006 s. 110. Man bör dock notera att antalet gårdar i varje grupp inte är allt för stor varför en eventuell förändring över tiden kan vara svår att upptäcka.

⁷⁹ Startpunkten för respektive socken är det år från vilket det finns bouppteckningar i en kontinuerlig följd utan allt för stora luckor. I Klövsjö bygger medelvärdena på en genomgång av alla bouppteckningar 1760-1859 från socknen. I Färila har 4 byar excerperats, Föne, Hyttebo, Håvra från 1759 till 1858 och Svedja från 1760 till 1820. Dessa byar ligger sedan till grund för sockenberäkningen av Färila. Trots att bouppteckningar från Klövsjö har excerperats mellan de aktuella åren och bara några byar i Färila har det från Färila excerperats 320 bouppteckningar medan det från Klövsjö rör sig om 185 stycken.

⁸⁰ I några fall i Färila nämns det i bouppteckningen att den avlidne bara brukade en del av gården. Det kunde uttryckas i att man brukade en viss del av gårdens öresland. Den andra delen kunde brukas av en måg eller en gift son. I de fallen går det att beräkna den dödes brukningsdel har de räknats med.

Frågan om vilka som är obesuttna och inte är en stor fråga och hur man ser på utvecklingen av dessa grupper är beroende av hur man definierar dem.⁸¹ Några ord om vilka jag ser som obesuttna är därför på sin plats. Både i Färila och i Klövsjö fanns det ett antal gårdar som var mantalsatta. De flesta av dem ägdes av självägande bönder och var så kallade skattegårdar. Det fanns också några gårdar som ägdes av kronan, framför allt militära boställen. De kallades kronohemman eller kronogårdar och kunde brukas av boställesinnehavaren eller av en landbonde. Frälsehemman var ovanligt i Norrland och saknades helt i de två socknarna.⁸² De som ägde eller brukade en mantalsatt gård eller del av en sådan gård var en bonde (eller ämbetsman) och räknas som besutten.

Med obesutten menas personer eller familjer med egna hushåll som inte äger egen jord eller brukar en mantalsatt gård, men ändå kan räknas som en agrar grupp. De kunde vara torpare eller husmän under ett visst hemman i byn eller personer som bodde på mark som uppläts av jordägarna i byn. De obesuttna stod därmed i ett beroendeförhållande till de jordägande i byn eller socknen. Det var inte ovanligt att de obesuttna hade dagsverksplikt hos jordägarna eller på andra sätt arbetade för bönder och andra jordägare. Obesuttna i Färila och Klövsjö var soldater och dragoner med eller utan avsked, torpare, husmän, många hantverkare, inhysesfolk och födorådsmän (med egna hushåll) med flera. Begreppet besutten och obesutten säger egentligen inte något om personernas eller hushållens förmögenhet och tillgångar. De varierade stort mellan olika grupper av obesuttna och mellan olika individer. Det fanns obesuttna som fram mot mitten av 1800-talet kunde ha lika många eller fler djur än bönderna på de minsta gårdarna. Men i de allra flesta fallen var det så att bönderna hade fler djur och större tillgångar än de obesuttna. De obesuttna kallades i Färila och Klövsjö för *husfolket* och i Färila också ibland *utanvidsfolket*.

Det viktiga för denna studie är att veta var de obesuttna hade sina djur på sommaren. Fördes de också till fåbodarna eller var de hemma? I ett agrart system där alla bönder måste föra djuren till fåbodarna under sommaren skulle det vara utmanande om de obesuttnas djur fick vara kvar hemma på byn under sommaren. Den princip som gällde i både Sverige och Norge var att torpare och andra obesuttna hade samma rättigheter som stamhemmanet till utmarken. De hade därmed också rätt att vara i fåboden. I en byordning från Klövsjö från 1793 står: *"Torpare åligger att hålla sig var till sina hemmansägare, varunder de höra, så i by som fåbodarna både med boskap, som även i alla andra omständigheter vid vite En Rdr"*.⁸³ Torparna skulle alltså flytta till fåboden sam-

⁸¹ Se t.ex. Larsson 1989 s. 522 f.

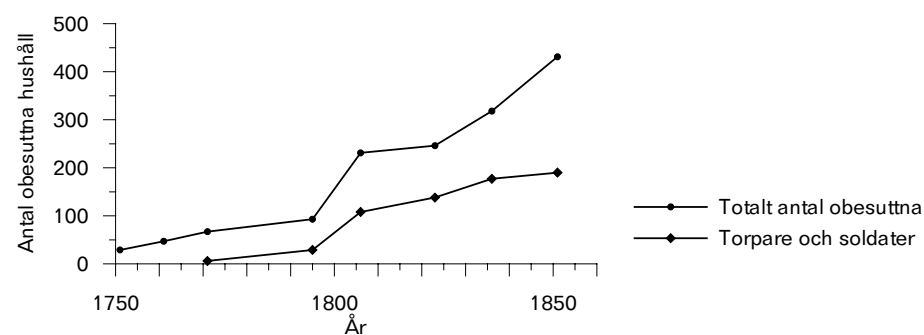
⁸² Några av de hemman som låg i det senare utbrutna Los kom att bli frälsehemman under 1700-talet, se Ström 1964 (1827) s. 46.

⁸³ Ullberg 1933 s. 829. Stavningen normaliserad. För Norge se Reinton 1955 s. 147 ff.

tidigt med gårdsfolket. Enligt Zakaris Dillner i Klövsjö var det så i Klövsjö fram till laga skifte (som på utmarken ägde rum 1864). Efter laga skifte fick torparna del i utmarken och kunde anlägga egna fåbodar.⁸⁴

Utmärkande för perioden 1750 till 1850 i Sverige var en stark tillväxt av de obesuttna grupperna medan böndernas tillväxt var mer begränsad. Gävleborgs län utgör inget undantag från den bilden. Från 1751 till 1850 var ökningen av antalet bönder måttlig (25 procent) medan tillväxten för övriga agrara grupper var kraftfullt (1133 procent).⁸⁵ Färila uppvisar en liknande utveckling som länet i övrigt, men hade en mer markant tillväxt av både bönder och övriga agrara grupper. Bönderna ökade från knappt 120 gårdar eller hushåll runt 1750 till närmare 220 år 1851, vilket motsvarar en ökning med 83 procent. De obesuttna ökade från 29 hushåll år 1750 (de flesta soldater) till 431 år 1851. En ökning med 1386 procent. Mer än hälften av de obesuttna ägde djur och de kom därför att från 1800-talets början att påtagligt påverka socknens totala djurmängd trots att deras innehav per hushåll var lågt.

Diagram 3:1. Antalet obesuttna hushåll i Färila socken (utan Los) 1751–1851.

Källa: Mantalslängder (HLA)

⁸⁴ En vall där det fanns flera torpare var Assemyrvallen i Klövsjö. Dillner säger också att det ofta var kvinnorna på torpen som tog hand om djuren på fåbodarna. Folke Nilsson i Klövsjö har intervjuat Zakarias Dillner åt mig i augusti 2007. Zakaris Dillner är född 1917 och uppväxt på Klockars, ett f.d. torp under nr 10 i Klövsjö.

Några exempel från Klövsjö från tiden före laga skifte visar torparnas delaktighet i fåbodarna: På Morvallen hade 6 bönder och 4 torpare sina fåbodar år 1792. På Jöns Ersvallen överlät några bönder på 1790-talet sin del i vallen till en torpare mot vissa dagverken. År 1779 säljer Göran Olofsson i Mora en fåbodvall på Nybovallen till torparen Jon Svensson i Jo Kjels. Exemplet från Ullberg 1933 s. 822–825. Liknande exempel finns också från andra håll. I t.ex. Smöråkers by i Ångermanland hade byborna sina fåbodar på Godtobergets sydsida. Där fanns åtta kokhus, sex för byns bönder och två för de torpare som fanns i byn. Sporring 1986 (1971) s. 364.

⁸⁵ Se Ågren 1992 s. 35 Tabell 1. Ågren bygger sin tabell på Emigrationsutredningen, bil IX.

Utvecklingen i Klövsjö liknar den i Färila, med en stark tillväxt av både bönder och obesuttna. År 1751 fanns det 27 hemman i Klövsjö socken och de hade ökat till 61 hemman år 1851, en ökning med 126 procent. Hur många de obesuttna var i Klövsjö vid 1700-talets mitt är lite svårare att beräkna, då det inte tydligt framgår av mantalslängden hur många de var. Särskilt svårt är det att veta vilka av rotheemmanen som hade soldater med egna hushåll. Säkrare siffror finns från 1755 och jag utgår från dem när tillväxten av de obesuttna redovisas. År 1755 finns det 16 obesuttna (husfolk) i Klövsjö socken. De flesta var dragoner eller avskedade dragoner. År 1851 fanns det 60 obesuttna varav 32 var upptagna som torpare och de övriga som inhyse i mantalslängden. Ökningen av de obesuttna i Klövsjö socken var 275 procent. En låg siffra jämfört med snittet i Jämtland och Västernorrland som låg på 640 procent.⁸⁶ Befolkningstillväxten i socknen fortsatte att vara stark fram till 1800-talets slut. Inte minst var det en kraftfull ökning av antalet torp, som till år 1900 hade ökat till 100 stycken.⁸⁷

För de obesuttna kan man inte relatera mängden djur till skattekraften. Det kan bara göras med de hushåll som har mantalssatt jord. Det är alltså inte möjligt att använda sig av samma kriterier, som för bönder för att bestämma de obesuttnas kreatursinnehav. De obesuttna har jag i stället delat in i kategorier där ett medelinnehav för hushållen i varje grupp har beräknats. Genom att veta hur många hushåll det fanns i varje grupp får man det totala antalet djur hos alla obesuttna. Beräkningen av de obesuttnas kreatursinnehav görs för samma år som beräkningen av de skattlagda gårdarna.

De obesuttna i Färila har delats upp i tre kategorier efter hur många djur de ägde. I gruppen med flest djur ingår *torpare, husmän, soldater, och aktiva hantverkare*.⁸⁸ I en mindre grupp ingår *avskedade soldater*. Båda dessa grupper utmärks av att de oftast brukade en mindre mängd jord och att hushållet hade få djur, men ofta en kombination av ko, får och get. I de flesta fall utgjordes också hushållet av flera personer. I en tredje grupp ingick gamla *änkor* till soldater, husmän, men också *pigor, f.d. pigor, drängar, f.d. hantverkare, förre eller*

⁸⁶ Ågren 1992 s. 35.

⁸⁷ Kardell & Olofsson, 2000 s. 32, tabell 1.

⁸⁸ Ett problem med mantalslängderna från Färila är att det inte anges var alla soldaterna bodde. Några soldater är placerad under respektive by, men i slutet av förteckningen finns en stor grupp (mellan 30 och 40) som det inte anges var de bodde. Ett annat problem är att fram till 1820-talet förs de som inte bor på mantalsatta gårdar inte upp under respektive by utan kommer samlat sist i förteckningen. Det anges visserligen under vilken by de hör, men uppställningen blir på 1820-talet mycket tydligare och risken för fel blir därmed mindre.

*gamle bonden*⁸⁹, *förre torparen och inhysemän och inhysekvinnor*. I denna grupp hade några ett fåtal djur medan majoriteten saknade djur. Det rör sig oftast om ensamhushåll eller gamla människor. Den totala mängden djur i denna grupp är liten.⁹⁰

I Klövsjö har de obesuttna delats in i två grupper. I den första ingår *dragoner, torpare, klockare, husmän och avskedade dragoner*. I den andra gruppen ingår *födorådsmän och inhysefolk*.

Att inte indelningen av obesuttna har gjorts på samma sätt i Färila och Klövsjö kan tyckas märkligt, men har enkla förklaringar. Den första är att Färila var en betydligt större socken än Klövsjö och där fanns fler obesuttna. Materialet tillåter därför att de avskedade soldaterna bildar en egen grupp i Färila, men inte i Klövsjö. Det andra skälet är att källmaterialet skiljer sig åt. I mantalslängderna från Färila arbetar man med fler titlar på de obesuttna.

Husfolkets boskapslängd

Ett sätt att kontrollera om bouppteckningarna speglar de obesuttnas djurinnehav och därmed om det medelvärde som är framräknat för denna grupp är användbart är att jämföra med andra uppgifter om deras djurinnehav. En möjlighet till detta ger *Husfolkets boskapslängd*.⁹¹

Husfolk eller obesuttna har funnits långt före 1750 när den stora tillväxten av denna grupp inleddes. Deras djurinnehav är dock svårt att komma åt före bouppteckningarnas tid och de var även under 1700-talet underrep-

⁸⁹ Gruppen förre bonden är svår att hantera. I mantalslängderna finns det upptagna en del förra bonden under gruppen obesuttna. Samtidigt finns det många förra bonden som lever kvar på gården när son eller måg har tagit över. När därför en förra eller gamla bonden nämns i bouppteckningarna kan det var svårt att veta om de hör till gruppen obesuttna eller bor på en mantalsatt fastighet. Det är möjligt att bena ut frågan i varje enskilt fall om man går till husförhörlängderna, men har inte ansetts vara viktigt för slutresultatet att göra det. Där tveksamhet råder har de därför räknats bort i det medelvärdet för denna grupp av obesuttna.

⁹⁰ En grupp personer man finner i Färila, men inte i Klövsjö, bland de som inte har mantalsatta gårdar är *nybyggarna*. De var relativt få nybyggen som var skattebefriade under en och samma tid och antalet bouppteckningar efter dem har varit för litet för att det skall vara möjligt att räkna med dem som en egen grupp. Jag har inte kunnat beräkna deras djurantal så länge de är skattebefriade. När nybygget blev skattlagt räknas de in i beräkningen för de övriga bönderna i socknen.

⁹¹ Husfolkets boskapslängd är i huvudsak excerperad på Landsarkivet i Östersund men för några årgångar som inte finns i Östersund har Riksarkivets exemplar använts. Längden upprättades för många socknar i dåvarande Västernorrlands län och finns i en serie kallad Landboksverifikation i Jämtlands läns landskontors arkiv. De uppgifter som finns i 1782 års avvitringsprotokoll om torparnas innehav av djur tycks vara en direkt avskrift av 1782 års boskapslängd. Delar ur avvitringsprotokollet finns publicerat hos Ullberg 1933 s. 38 ff.

senterade i detta material. För Klövsjö finns det en möjlighet att följa husfolkets innehav av djur från 1693 fram till 1788 genom *Husfolkets boskapslängd*. Husfolkets boskapslängder har knappast använts inom forskningen tidigare. Genom att längden finns från i stort sett varje år från 1693 till 1788 kan de ge svar på frågor om variationer mellan åren och användas för att ge indikationer på sjukdom bland boskapen, nödår, etc. Jag använder längden för tre syften. Det första är att man kan studera de obesuttnas djurinnehav före tiden för bouppteckningarna. Det andra är att man kan jämföra boskapslängderna med bouppteckningar och därigenom kunna diskutera de olika källornas tillförlitlighet. Det tredje skälet är att man genom listan kan se hur antalet djur per gård förändrats fram till 1788, som var sista året listan fördes.

Här kommer jag att gå in på de två senare frågorna. Enligt Husfolkets boskapslängder hade torpare och soldater färre djur än undersökningen av bouppteckningarna visar. Det finns två möjliga förklaringar till detta. Den första är att bouppteckningarna under 1700-talet var vanligare för torpare och soldater med lite större tillgångar än genomsnittet. En jämförelse mellan källorna visar att bouppteckningar är vanligast efter obesuttna med mer djur än genomsnittet under 1700-talet.⁹² Medan snittet för kor enligt Husfolkets boskapslängd låg på 2,3 kor per hushåll låg snittet för de fem med bouppteckning runt tre kor per hushåll både i Husfolkets boskapslängd och i bouppteckningen.⁹³ När det gäller får och getter är differensen ännu större. De med bouppteckning hade mer än två får och två getter mer än snittet i Husfolkets boskapslängd, se tabell 3:3.

Jämför man unika individer som förekommer i båda källorna framgår det att det inte rör sig om någon underrepresentation av kor i Husfolkets boskapslängder. Däremot tycks inte alla de får och getter som fanns bland de obesuttna ha registrerats i längderna. Det är i snitt 1,2 får mer per hushåll i bouppteckningarna än i Husfolkets boskapslängd. För getterna är samma siffra 0,8 fler. Ser man till de enskilda personernas djurinnehav är det dock inte så att bouppteckningarna alltid har fler får och getter än Husfolkets boskapslängd. I en av de fem bouppteckningarna är både getter och får färre än i Husfolkets boskapslängd. I en är de helt lika, i en är getterna fler än fåren och i två är det fler får och getter. Möjligen kan det skilda antalet får och getter i källorna till en del förklaras av att registreringen inte är gjord på samma tid på året.

⁹² Mellan åren 1773 och 1788 dör fem personer i Klövsjö socken som både efterlämnar bouppteckning och finns med i Husfolkets boskapslängd. Trots att det endast rör sig om fem bouppteckningar kan några slutsatser dras.

⁹³ De 5 hushållen hade enligt bouppteckningarna 15 kor och enligt Husfolkets boskapslängd 16 kor. Med så få bouppteckningar har en differens på 1 ko inget förklaringsvärde. En ko kan t.ex. ha dött mellan att listan upprättades och det att bouppteckningen gjordes.

Den andra förklaringen till att antalet djur hos de obesuttna skiljer sig mellan källorna ligger i att antalet djur hos de obesuttna ökade från 1730-talet till början av 1800-talet. Den främsta orsaken till ökningen ligger i att nya grupper av obesuttna blir vanliga, torparna och soldaterna på soldattorp. Enligt bouppteckningarna ökade antalet kor per hushåll hos torpare och dragoner från 1700-talet och in på 1800-talet. Från 3,0 kor per hushåll före år 1800 till 3,6 kor per hushåll under perioden fram till år 1860. Ser man på trenden i Husfolkets boskapslängder ger de samma bild: att det gick mot ett ökande antal kor per brukare. Man kan här följa utvecklingen från 1736 och fram till 1788. Antalet kor per hushåll ökade från drygt 1,2 per husfolkshushåll före 1750 till 2,4 kor per husfolkshushåll på 1780-talet i Klövsjö. En ökning på närmare 100 procent. Det stora språnget i antalet kor skedde på 1760-talet. Tendensen att djurantalet ökade hos torparna till början av 1800-talet gäller också om man ser till antalet får och getter. Torpare och soldater hade enligt bouppteckningarna 5,3 får per brukare före 1800 och 8,5 får per brukare efter 1800. En ökning med mer än tre får per hushåll. Enligt Husfolkets boskapslängd ökade fåren i antal hos torparna från 1730-talet fram till 1780-talet, men medeltalet för antalet får per torpare låg lägre än det som bouppteckningarna visade. Längderna gav 2,6 får per torpare mellan 1768 och 1788 eller nästan 50 procent lägre än det bouppteckningarna gav. Bland getterna visar bouppteckningarna före 1800 på 4,5 getter per hushåll och efter 1800 var det 6,7 getter per hushåll. Enligt Husfolkets boskapslängd var det 2,9 getter per hushåll mellan 1768 och 1788. Antalet getter ökade från 1,8 till 3 per hushåll från 1730-talet fram till 1788. För vissa år kunde antalet vara högre.

Slutsatsen av resonemanget är att bouppteckningarna i Klövsjö ger för höga värden för torpare och soldater under 1700-talet. En avräkning av antalet djur måste därför göras för 1700-talet. För 1772 års siffror görs ett avdrag på korna med 30 procent och för får och getter med 50 procent.⁹⁴ Under 1800-talet är bouppteckningarna mer representativa och för den perioden görs ingen omräkning. För Färila socken har jag inte gjort en motsvarande studie. Tendensen skulle förmodligen bli den samma som i Klövsjö, men då jag inte har något underlag för att justera torpargruppens djurinnehav i Färila under 1700-talet görs ingen omräkning. Man kan därför misstänka att de obesuttnas djurinnehav i Färila under 1700-talet är lite för högt redovisat.

⁹⁴ Avdraget för korna har beräknats genom skillnaden för kor i alla bouppteckningar för obesuttna och kor i Husfolkets boskapslängd från 1768 till 1788 räknats fram. För fåren har samma metod använts med den skillnaden att ett påslag har gjorts för underslevet hos fåren i Husfolkets boskapslängd. Samma avdrag har gjorts för både får och getter trots att avdraget för getterna därmed blir lite för högt. Jag gör hellre ett lite för stor avdrag då jag inte velat överskatta djuren hos de obesuttna.

Tabell 3:3. Andelen kor, får och getter per torparhushåll i bouppteckningar 1768–1861 och Husfolkets boskapslängd 1768–1788 i Klövsjö socken.

	Kor/hushåll	Får/hushåll	Getter/hushåll
Alla bouppteckningar för torpare etc 1768–1861 (27 st)	3,3	7 (med lamm 8,1)	5,7 (med B+R+K 7,4)
Bouppt. 1768–1799 (13)	3,0	5,3	4,5
Bouppt. 1800–1861 (14 st)	3,6	8,5	6,7
Husfolkets boskapsl. 1768–1788 (medel-antal 20/år)	2,3	2,6	2,9
Personer med både bouppt. och med i Husfolkets boskapsl. (5 st)			
Djur enligt bouppt.	3,0	4,8	4,8 (med B+K+R 5,8)
Djur enligt Husfolkets boskapsl	3,2	3,6	4

Anm. Endast bouppteckningar efter torpare etc. där bouppteckningar tar upp alla djur inom hushållet. B=bock, K=killling, R=rissetare

Källa: Bouppteckningar från Klövsjö socken (ÖLA), Husfolkets boskapslängd (ÖLA)

Bouppteckningar jämfört med äldre och yngre källor

I det femte steget kan resultatet från bouppteckningarna jämföras med andra källor. För att kunna jämföra bouppteckningarna med äldre och yngre källor måste de omfatta samma slags djur. I de bouppteckningar som jag har använt finns ibland ungdjur (lamm, killingar, kalvar, föl) med, men inte alltid.⁹⁵ I Älvsborgs lösen 1571 och Boskaps- och utsädeslängderna från 1600-talet samt ordebok över Jämtland 1633 finns de inte med. I den tryckta jordbruksstatistik från 1865 till 1971 är redovisningen av framför allt får och getter inte helt konsekvent. Några år ingår lammen bland fåren, andra år gör de det inte. Detsamma gäller för getter och killingar. För att få uppgifterna helt jämförbara bör de korrigeras. En sådan korrigering kan ske genom att man antingen räknar upp de källor där ungdjuren saknas eller att man drar ifrån ungdjuren

⁹⁵ Bouppteckningarna är av naturliga skäl inte gjorda under samma tid på året. Enligt lagen skulle de utföras senast tre månader efter dödsfall. I Färila och man ofta gjort bouppteckningen ett par veckor efter dödsfallet, medan man i Rättvik dröjt lite. I Klövsjö finns många bouppteckningar gjorda ett par veckor efter dödsfallet, medan andra har gått över den lagstadgade tiden. Den mängd bouppteckningar som är gjorda under stallningsperioden, oktober till april, utgör omkring 2/3 av samtliga medan de som är gjorda mellan maj och september utgör ca 1/3. Uppgiften bygger på de 195 bouppteckningar som gjordes i Föne, Färila socken mellan 1759 och 1861. I Klövsjö var förhållandet i stort det samma. Bygger på en analys av 60 bouppteckningar efter bönder.

i de källor där de finns med.⁹⁶ För att kunna jämföra med både de äldre och yngre källorna är jag tvungen att tillämpa båda metoderna. I de flesta fall väljer jag att bara jämföra vuxna djur, men ibland måste omräkningar ske.

Storskiftet i Rättvik

För Rättviks del används inte bouppteckningar för att bestämma antalet kreatur. Istället används en längd över djuren på fåbodarna som upprättades omkring 1830 i samband med storskiftet. Längden kommer att användas som underlag för att bestämma djuren i hela socknen.

Storskiftet genomfördes i Rättvik med Boda kapellag 1828–1837.⁹⁷ I samband med skiftet upprättades det en förteckning över hur mycket djur de olika delägarna hade vid respektive fåbod. Förteckningen skulle enligt John Frödin ligga till grund för delningen av utmarken och han daterar den till 1830–32. I och med att längden utgjorde ett underlag för delningen av utmarken tillmäter Frödin den ett högt källvärde. Sigvard Montelius är av en annan åsikt. Han menar att då listan grundar sig på jordinnehavarens uppgifter, och att jordägarna hade en fördel av höga siffror, torde den vara i överkant. Liknade längder som den från Rättvik finns också från Mora och Orsa. De uppvisar alla högre antal kor än de som Montelius har fått i sina jämförelser med samtida bouppteckningar från Leksand. Mora hade 3,2 kor per hushåll (1843–44), Orsa 3,9 (1872) och Rättvik 4,1 (1830–32).⁹⁸ Montelius fann att de hade 2,1 kor per hushåll (nominatus) i Leksand kring 1830. Han menar att skillnaden mellan socknarna kring Siljan inte kunde vara så stor och därför var fåbodlistornas uppgifter för höga.⁹⁹

Fåbodlistan i Rättvik lämnades in till skiftesförrättaren av föreståndaren för respektive fåbod. Då antalet djur skulle ingå i delningsgrunden uppgavs säkerligen inte för lite djur samtidigt som ett överdrivande av djurantalet motverkades av att de andra fåbodelägarna skulle få en mindre andel. Utifrån resultaten i kapitel 4 vet vi också att det fanns ett regelverk för hur mycket djur var och en fick ha vid fåboden och en omfattande kontroll att man höll sig inom reglerna. Det låg i fåbodelägarnas intresse att ingen fuskade. Jag delar därför Frödins åsikt att listan har ett högt källvärde och att det finns

⁹⁶ Ett skäl till att räkna upp djurantalet är att man som Anna Dahlström vill bestämma betestrycket och då få med alla djur man hade betande under sommaren. Dahlström 2006 s. 173 ff. Att på olika sätt räkna upp kreatursbesättningarna medför generellt en större risk för fel än att ta bort de djurslag från en källtyp som inte redovisas i en annan.

⁹⁷ Andersson 1987 s. 41.

⁹⁸ Frödin 1925. Om listans källvärde se sid 210. Om djurantalet se tabell 3 (Rättvik s. 231, Mora s. 234 f. Orsa s. 236 f.)

⁹⁹ Montelius 1975 s. 14 f. Montelius har gått igenom 360 bouppteckningar från 1820- och 30-talet.

anledning att tro att man, dels inte kunde överdriva det antal djur man fick ha på sin fåbodlott, dels faktiskt hade det antal djur som listan uppger.¹⁰⁰

John Frödin har publicerat listan i sammandrag på bynivå och enligt honom ingår alla hemman i Rättvik eftersom han menar att alla brukare var tvungna att ha fåbod. Ett påstående som är sant i en teoretisk mening, men där det av olika anledningar fanns möjlighet att vara utan.¹⁰¹ Det viktiga var nämligen, att man inte hade kvar djuren i hembyn under sommaren, inte exakt hur man löste frågan. För att se om Frödins antagande var rätt har jag gått igenom fåbodlistan och jämfört den med mantalslängden för Rättvik 1830.

Vid en jämförelse mellan mantalslängden och fåbodlängden upptäcker man att de inte helt överstämmer.¹⁰² Antalet hemman i mantalslängden är drygt tolv procent högre än i fåbodlängden för de gårdar som tillhörde de tre fjärdingar, som efter Bodas utbrytning kom att bilda Rättvik, medan Boda kapellag saknar fem procent av gårdarna. Genom att jämföra hemman i de båda längderna kan fyra olika förklaringar ges till skillnaderna. Det första är att de gamla finnbyarna är dåligt representerade i fåbodlistan, det andra är att i blandbyarna där det fanns både fåbodar och permanenta gårdar sakande de permanenta gårdarna fåbodar, det tredje är att en stor fåbod saknas i fåbodlistan och den fjärde att en by saknas i fåbodlistan.

Finnkolonisationsområdet i Rättvik var ett område där några gårdar saknade fåbod medan andra inte berördes av skiftet. Många av gårdarna togs därför inte upp i fåbodlistan.¹⁰³ Ett exempel på det sista var Dalstugas fåbod som bara översiktligt tas upp i längden. Fåbodlängden anger inte hur många brukare som hade del i fåboden eller hur mycket djur de hade där. De som ägde

¹⁰⁰ Den skillnad som finns mellan fåbodlistans kreaturstal och samtida bouppteckningar kommer att diskuteras nedan under *Jämförelse med bouppteckningar*.

¹⁰¹ Se kapitel 4. En av anledningarna till storskiftet i Leksand var just det faktum att allt fler stod utan fåbod, vilket orsakade problem. Det är inte osannolikt att det samma gällde Rättvik.

¹⁰² Jämförelsen mellan fåbodlistan är inte helt lätt. Ett problem är att numreringen av gårdar inom byarna inte överensstämmer. Det andra är att ibland har fåbodlistan fler gårdar per by än mantalslängden, ibland är det tvärt om. Då det inte har varit möjligt att följa alla 1178 gårdarna i Rättvik i detalj arbetar jag med totalsumman av gårdar och undersöker de platser med de större avvikelserna mer i detalj.

¹⁰³ En annan förändring i socknen sedan 1571, som innebar fler djurägare, var att det etablerats några bruk. Det var bruk inom socknen och bruk utom socknen som hade fåbod inom Rättvik. Hur många djur bruken hade är inte helt klart. Det finns inga uppgifter om hur många djur Dådrans bruk, anlagt 1806, hade vid fåboden Svinbodarna. Däremot anger längden att bruket hade del i Skallbergets fåbod och där hade de 4 hästar, 23 kor och 50 småkreatur. Längden anger också att Svabensverk hade plats i Lundbodarna i Rättvik med 2 hästar och 10 kor. Brukets som grundades 1799 låg i Alfta socken på gränsen till Rättvik.

del i Dalstugas fåbod var alla från den gamla finnbyn Dalstuga. I och med att alla hade sina fåbodar på samma ställe och ingen ansågs behöva lämna fåboden eller få plats där i samband med skiftet var inte ägarna med i fåbodlistan. Även i de andra finnbyarna saknas hemman i fåbodlistan. Merparten av Bingsjöes bönder saknas också i längden. Endast tre av 20 gårdar finns upptagna på någon fåbod.¹⁰⁴ För de gamla finnboställen som inte finns upptagna i storskifteslängden måste en uppräknings ske av djurantalet. Det finns nämligen ingen anledning att tro att de inte skulle ha kreatur. (En liten risk finns dock att någon av gårdarna hade sina djur tillsammans med någon annan gård.) I socknen fanns 47 gårdar i gamla finnbyar och av dessa saknas det uppgifter från 29. Förutom att beräkningen av boskapsmängden i Rättvik underskattas om inte alla finngårdar räknas med missar man en viktig förändring i socknen. Finnarnas etablering i Rättvik skedde efter 1571 och Älvsborgs lösen. En ökning av boskapen har alltså inte bara skett genom fler fåbodar inom den gamla huvudbygden utan också genom en nyetablering av gårdar i socknens skogsrika nordöstra utkant. Finnkolonisationsområdet kan förklara en knapp tredjedel (29 gårdar) av skillnaden mellan fåbodlängden och mantalslängden. De gårdar som saknas i fåbodlängden bör haft egna djur.

Den andra förklaringen var att i blandbyarna med både gårdar och fåbodar saknade gårdarna fåbodar och finns därför inte med i listan. Några få gårdar saknade egna fåbodar trots att Rättvik ingick i ett agrart system där fåbodar var påbjudet. I några så kallade blandbyar, där det fanns både fåbodar och permanenta gårdar, som Tammeråsen, Lisselskog och Hedåsen saknade de permanenta gårdarna egna fåbodar. I Tammeråsen hade 47 gårdar fåbod och i Lisselskog hade 17 gårdar fåbodar och i Hedåsen hade 24 gårdar fåbodar runt 1830. Totalt fanns det åtta permanenta gårdar på dessa platser. Det finns ingen anledning att tro att dessa gårdar inte hade egna djur.¹⁰⁵ På platser med ett så dominerande fåbodbruk är det inte märkligt att de som bodde där året runt inte förde djuren till någon annan fåbod utan samordnade sig med de som kom dit under sommaren. Av sockenkartan från 1851 framgår också att gårdarna i de tre byarna

¹⁰⁴ Pecko Olof Persson från Bingsjö hade fåbod i Norra Wählberget, men i länden står det att han av de övriga fåboddelägarna nekades del "emedan Finnarna hafva bete hemma och ej behöva fåbodar". Samma typ av anteckningar finns också om de två från Bingsjö som hade del i Södra Wählbergets fåbod och de 14 delägarna från Finnbacka som alla hade delar i Lundsbodarna. Storskifteshandlingar Rättvik (LMF). En av gårdarna i Finnbacka hade köpt del i Hållbergets fåbod.

¹⁰⁵ I fåbodlängden står det under Tammeråsen med Icksjöbodarna: "Föder jemte Bohlbyn circa 200 kokreatur – minst". Storskifteshandlingar Rättvik (LMF).

inte hade del i någon fåbod.¹⁰⁶ Gårdarna i blandbyarna tillsammans med finngårdarna kan förklara 39 av de saknade gårdarna i fåbodlistan.

Den tredje förklaringen till att antalet gårdar i de olika förteckningarna inte stämmer överens är att en fåbod inte finns med i förteckningen. Det gäller Ärtled, som låg på gränsen mellan Leksand och Rättvik och där bönder från båda socknarna hade djur. Ärtled togs inte med i fåbodförteckningen därför att den redan hade skiftats i samband med storskiftet i Leksand några år tidigare.¹⁰⁷ Jag kan inte säga exakt hur många gårdar som hade fåbod i Ärtled, men år 1836 hade åtminstone 12 gårdar från Söderås by fåbod här.¹⁰⁸ Tillsammans med de 39 gårdarna som tidigare har förklarats varför de saknades kan nu 51 gårdar förklaras.

Den fjärde förklaringen till att fåbodlistan och mantalslängden inte stämmer överens är att en by saknas i fåbodlistan. Det är byn Mårtanberg i sydöstra delen av socknen där det fanns 17 gårdar.¹⁰⁹ Det är osannolikt att dessa gårdar skulle saknat djur.¹¹⁰ Med Mårtanbergs 17 gårdar går det att förklara varför 68 av mantalslängdens gårdar saknas i fåbodlistan.

De är ungefär 50 gårdar som inte finns med i fåbodlistan, men som finns med i mantalslängden över Rättvik. Det går inte att förklara varför de saknas. Det kan röra sig om några gårdar som faktiskt saknade fåbodar och inrymde sina djur hos andra under sommaren. Några kan också haft fåbodar utanför socknen eller djuren utanför socknen, så kallade legokor. Man kan inte heller utesluta att några mindre fel insmugit sig i längderna.

Slutsatsen av ovanstående är att för att få med alla gårdarna i Rättvik, och alltså kunna jämföra 1571 års boskapsräkning med det antal kreatur som fanns 1830 måste ett påslag göras. Ett påslag på fåbodlistan behöver därför göras med cirka sju procent av respektive djurslag. För de gårdar som jag inte kan förklara varför de inte är med görs inget påslag. Om man vänder på

¹⁰⁶ Socken karta Rättvik, U40-1:13, 1851 (LMV). Om man ser hur bebyggelsen utvecklades från 1571 märker man också att någon utveckling av de permanenta gårdar inte har skett. Antalet gårdar stod helt stilla eller minskade. I de övriga byarna har utvecklingen varit den motsatta, en stark ökning av antalet gårdar. Se vidare Kapitel 5 där denna fråga utvecklas.

¹⁰⁷ Andersson 1987 s. 128.

¹⁰⁸ Rättvik 25 (LMF). Kartan ser bara ut att ta upp en del av Ärtled. Det kan därför finnas fler gårdar från Rättvik som har fåbod i Ärtled.

¹⁰⁹ I Sörbygge fjärding saknas 51 hemman i fåbodlistan. Av dem 12 hade fåbod i Ärtled och 17 bodde i Mårtanberg.

¹¹⁰ I Mårtanberg hade två gårdar från centrala Rättvik fåbod. En från Söderås och en från Öster Graf och de hade tillsammans 2 hästar, 8 kor och 26 småkreatur där. I kommentaren till detta står att Mårtanberg "[f]öder rätt det som här uppgifvits jämte Bohlbyn". Kommentaren kan tolkas som om att Mårtanberg inte hade fåbodar före storskiftet.

resonemanget betyder det att av alla de 923 gårdar som fanns i Rättvik 1830 räknar jag inte med några djur på cirka 50 gårdar, vilket motsvarar drygt fem procent av gårdarna. Det finns en uppenbar risk att dessa gårdar, trots att de med alla sannolikhet hade djur, samordnade fåboddriften med andra gårdar i byn eller socknen och att deras djur därför redan finns inkluderade i fåbodlistan, men under en annan gårds namn.¹¹¹

För att socknen skall var komplett måste också det senare utbrutna Boda ingå. Av Bodas 256 hemman som mantalslängden för 1830 tar upp finns 243 med i fåbodlistan. Då jag inte vet anledningen till att 13 gårdar saknas räknar jag bara med de 243 som tas upp i listan. Av de 1179 gårdarna som fanns i hela socknen 1830 saknas drygt fem procent och de räknas bort. När djurantalet i Rättvik med Boda beräknas för år 1830 kommer jag att räkna på 1115 gårdar, 872 i Rättvik och 243 i Boda.

Jämförelse med bouppteckningar

Ett sätt att få en uppfattning av fåbodlistans tillförlitlighet är att jämföra med bouppteckningar från samma tid och se om de två källorna redovisar lika många djur. Här finns det flera problem man måste ta hänsyn till. Det ena är att bouppteckningarna och redovisningen av djuren enligt fåbodlistan inte står för samma sak och inte heller redovisas på samma sätt.

Medan bouppteckningen står för vad den döda ägde vid dödstillfället är uppgifterna i fåbodlängden en uppgift om vad gården som ägde fåboden brukade ha eller fick ha där under sommaren. Fåbodlängden är på det sättet inte en ögonblicksbild av innehavet. En genomgång av två årgångar bouppteckningar samtida (1830 och 1831) med fåbodlängden har gjorts för att se om man direkt kan jämföra djurinnehavet på gårdarna med varandra,¹¹² alltså hitta en bouppteckningen efter några personer som också finns med i fåbodlistan. Försöket misslyckades. Det problemet som uppstod var att numren på gårdarna inte överensstämmer mellan längderna och att det är mycket svårt att återfinna namnen från bouppteckningarna i fåbodlistan.

Djurantalet vid storskiftet skall jämföras med djurantalet 1571. Det finns ett problem som uppstår när det justerade antalet djur från fåbodlistan från 1830 skall jämföras med djurantalet i Älvsborgs lösen från 1571. Problemet är att de två längderna redovisar djuren på olika sätt. Medan 1571 års längd redovisar de olika djurslagen detaljerat, med undantag för hästar som inte

är med, finns det bara tre kategorier i fåbodlistan från 1830: hästar, kor och småkreatur. Det gör att det bara är kor som direkt går att jämföra och att småkreatur först kan jämföras efter att de separerats på får och getter. Ett mindre problem, men som man ändå måste ta hänsyn till är att uppgifterna i längderna kommer från olika perioder av året. Älvsborgs lösen 1571 är daterad i maj, men torde avse vintersiffror. Fåbodlängden 1830 anger sommarsiffror och om man räknade in lamm och killingar i kreaturstalen framgår inte.

För att komma till rätta med ovanstående frågor kan bouppteckningarna användas som kontroll och komplement. I Rättvik där det inte går att relatera bouppteckningarna mot gårdens andel i byn eller socken får man i stället använda sig av medelvärde, som är osäkrare. Urvalet av gårdar, som medelvärdet beräknas på, görs på samma sätt som urvalet för Färila och Klövsjö. De ställs mot de fyra kriterier jag tidigare satt upp för att identifiera aktiva brukare. Att identifiera aktiva brukare är dock mer komplicerat i Rättvik än det var i Färila och Klövsjö. Det finns två förklaringar bakom detta. Det första är att man i övre Dalarna tillämpades realarv och all barna ärvde åkerjord, en dotter dock bara hälften mot en son.¹¹³ Realarvet gjorde att jordägandet i Rättvik var spritt på ett helt annat sätt än i Färila och Klövsjö. Med jordägandet följde rätten att ha kreatur på utmarken. På de gårdar där det också bodde en ogift syster eller bror eller annan vuxen vars ena eller båda föräldrar var döda kunde barnen till den döde mycket väl ha egna djur. Av bouppteckningarna framgår att många med små jordinnehav och utan egna gårdar hade något eller några djur.¹¹⁴ Det andra skälet är att det tycks som om gårdarna i Rättvik oftare bestod av utökade familjer.¹¹⁵ Det gör risken större att det fanns andra på samma gård som ägde kreatur.¹¹⁶

På grund av att det är svårare att fastställa vilka som är aktiva brukare i

¹¹³ Se t.ex. Sporrang & Wennersten 1995 s. 25 ff. och 198 ff.

¹¹⁴ När pigan Kandens Kerstin Andersdotter i Blecket dör den 17 juli 1830 lämnar hon efter sig 1 ko, 1 get och 1 får. Arvingar är hennes broder och brorson, som hon bor hos. KLHA XXII F:10 nr 26 (ULA). När drängen Carles Hans Jonsson på Blecket 2 dör blott 19 år gammal den 14 oktober 1830 är hans arvingar fadern Jon Olsson och systemen Brita 30 år. Carles Hans ägde 34 snesland och 8 bandland åker samt 4 ½ skindland ängsmark, troligtvis ett arv av sin moder. Han hade 1 ko, 2 får och 1 get vid dödsfallet och han bodde hemma hos sin far där också systemen bodde med sin make. KLHA XXII F:11 nr 3 (ULA).

¹¹⁵ Sporrang & Wennersten 1995 s. 188 ff. Undersökningar från Ullvi by i Leksands socken visar att de utvidgade familjerna ökar från 1730-talet fram till 1820-talet. Se särskilt tabell 5 och 6.

¹¹⁶ På gården Bingsjö 11 hade den döda Finn Mats Olsson bara omyndiga barn vilket talar för att han med sina 2 kor, 1 kviga, 1 sto, 1 get och 4 får är en aktiv brukare. Men på gården bodde också en sväger med hustru och det är inte osannolikt att de också ägde djur. KLHA XXII F:10 nr 75 (ULA).

¹¹¹ Det finns också 14 stycken ståndspersoner, där det har varit svårt att avgöra om de finns på gårdarna som finns i fåbodlängden eller ej. Några av dem är troligen med och helt klart är att kyrkoherden, komministern och skolläraren är medräknade.

¹¹² De två årgångarna omfattar 235 bouppteckningar, men av dem tillhör en mindre del Ore socken som ingick i samma tingslag.

Rättvik än det var i Färila och Rättvik kommer jag att göra två olika beräkningar av bouppteckningarna.¹¹⁷ I det första alternativet (A) är alla bouppteckningar med som uppfyller två kriterier med ett undantag.¹¹⁸ I det andra alternativet (B) uppfyller alla bouppteckningarna också minst två kriterier, men bouppteckningar som ger ett ofullständigt intryck har närmare granskats. I de fall där det fanns andra gifta, även gifta barn till den döde, på gården eller där det bodde syskon till den döda har bouppteckningen tagits bort. Bouppteckningar där det fanns ogifta vuxna barn efter den avlidne på gården har fortfarande räknats med. De borttagna bouppteckningarna finns listade i noten nedan, med motiv för varför de tagits bort.¹¹⁹

¹¹⁷ I bouppteckningsmaterialet ingår fyra arvsdelningar som är gjorda för att dela föräldrarnas tillgångar på barnen redan under deras livstid. Jag räknar här med att alla djur gården hade finns med trots att det finns vuxna barn boende hemma som i några fall också var gifta. KLHA XXII:10 nr 20, KLHA XXII:10 nr 88, KLHA XXII:11 nr 68, och KLHA XXII:11 nr 80 (ULA).

¹¹⁸ Det enda undantaget från den regeln är bouppteckningen efter bonden Hans Danielsson (f. 1784) på Sjursbergs 14. Anledningen att den inte tagits med är att det i samband med hans dödsfall fanns det tre gifta par boende på gården och att det är en stor risk att minst ett av de andra paren också ägde djur. På gården bodde förutom Hans Danielsson med hustru och barn också hans fader (f. 1752) med hustru och hans bror Anders (f. 1792) med hustru och barn. KLHA XXII:11 nr 66.

¹¹⁹ Det är sammanlagt 12 bouppteckningar som finns med i alternativ 1 men inte i 2. De är: Bouppteckningen efter Snis Jon Ersson 69 år Nedre Gärsbyn 22. Måg på gården. KLHA XXII:10 nr 23. Efter Pär Olof Olsson 36 år på Atsarbyn 23. Hans syster bor på gården. KLHA XXII:10 nr 25. Efter Anna Andersdotter 42 år på Backa 40. På samma gård bor en broder med sin hustru. KLHA XXII:10 nr 34. Efter Hans Hansson 71 år på Utby 5. En gift son bor hemma. KLHA XXII:10 nr 49. KLHA XXII:10 nr 71. Efter Finn Mats Olsson 40 år på Bingsjö 11. En sväger med hustru bor på gården. KLHA XXII:10 nr 75. Efter Nämndemannen Anders Andersson 47 år Östbjörka 34. Finns två vuxna systrar till den döde på gården, 36 och 33 år gamla. KLHA XXII:10 nr 82. Efter skraddaren och afsk. soldaten Jon Andersson 60 år på Västberg 5. Gift son bor på gården. KLHA XXII:11 nr 21. Efter Grubb Daniel Andersson 50 år på Tina 15. En syster till den döda bodde på gården med en dotter. KLHA XXII:11 nr 56. Efter Gudmund Jon Larsson. 55 år på Stumsnäs 20. En bror bor också på gården. KLHA XXII:11 nr 58. Efter Kerstin Andersdotter (Larsdotter enl boup.) 50 år på Västbjörka 28. Gift son bor hemma. KLHA XXII:11 nr 74. Efter Pär Erik Ersson 66 år på Övre Gärsbyn. Gift son bor hemma. KLHA XXII:11 nr 106. Efter Tällbergs Erik Andersson 71 år på Söderås 21. Gift son bor hemma. KLHA XXII:11 nr 117 (ULA).

Tabell 3:4. Antal djur per gård enligt bouppteckningar från Rättvik 1830–31 med två alternativa räkningar samt djur per gård enligt fåbodlängden till storskiftet 1830–32.

Källa	Antal	Häst/g	Kor/g	Kviga/g	Nöt – kalv/g	Får/g	Get/g	Get + B/g	Ke
Bouppteckning A	44	1,0	3,1	1,0	4,3	6,9	4,7	5,1	8,6
Bouppteckning B	32	1,1	3,4	1,1	4,8	7,5	5,2	5,7	9,6
Fåbodlängd	1067	0,8	4,2	---	---	7,5-7,7	5,4	5,5-5,6	

Anm. g=gård, B=bock, Ke = kreatursenheter (då fåbodlistan inte anger djurslagen så detaljerat är det svårt att beräkna antalet Ke per gård). Nöt – kalv = utan kalv. Bouppteckning A bygger på 44 bouppteckningar och Bouppteckning B bygger på 32 bouppteckningar.

Källor: Storskiftet i Rättvik (FLM). Bouppteckningar från Rättvik. Mantalslängder, Husförhörlängder (ULA).

En jämförelse mellan bouppteckningarna och fåbodlängden ger vissa skillnader. Det genomsnittliga antalet kor enligt fåbodlistan var knappt 4,2 kor per gård medan bouppteckningarna ger ett medeltal från 3,1 till 3,4 kor per gård. En skillnad på mellan 0,8 kor till drygt 1,1 kor. Skillnaden är inte större än att den går att förklara. Fåbodlistan står för hur många djur man hade på fåboden och avser därför det högsta antalet under året. Man bör därför också se efter hur mycket kvigor man hade i bouppteckningarna. I genomsnitt hade gårdarna enligt bouppteckningarna 1,0 till 1,1 kvigor per gård. Det finns därför anledning att tro att en del av dessa kvigor hade blivit kor till sommaren. Det troliga är att gruppen kvigor räknades in i kvoten kor man hade vid fåbodvallarna. Det som var det viktiga vid storskiftesfördelningen var nämligen, att utmarkens bete skulle fördelas till alla efter deras del, inte att få fram hur många djur som skulle mjölkas eller inte. Ser man till det totala antalet nötkreatur bönderna i Rättvik hade (kalvar inte inräknade) ligger det högre i bouppteckningarna än i fåbodlistan, som bara redovisar kor. Uppgiften om antalet kor är den uppgift från fåbodlängden där det råder störst osäkerhet. Om man i stället tänker sig att alla gårdar i Rättvik hade djur och hade dem i Rättvik under sommaren får man lägre antal kor per gård. Min beräkning bygger på 95 procent av gårdarna i socknen. Antar vi att de 5 procent som saknas också hade djur, men att de tillförts andra gårdar i fåbodlistan ger det

i stället 3,9 kor per gård i socknen. Skillnaden mot bouppteckningarna är då bara 0,5 till 0,8 kor.

När det gäller små kreaturen fanns det enligt fåbodlängden 13,1 djur per gård. Längden säger dock inget om hur de fördelade sig på får och getter. Jag har därför splittrat gruppen småkreatur på får och getter utifrån det förhållande som fanns mellan får och getter enligt bouppteckningarna. Eftersom jag har räknat med två olika alternativ med bouppteckningar och det faktum att getterna redovisas med och utan bockar medför att djuren per gård redovisas med ett intervall i mitt material. Enligt bouppteckningarna hade gårdarna i genomsnitt 57 till 58 procent får och 42 till 43 procent getter och bockar (utan bockar 59 procent får och 41 procent getter).¹²⁰ För att få det totala antalet får och getter som fanns måste man räkna in bockar. Däremot finns i bouppteckningarna efter aktiva brukare i Rättvik (1830-1831) inga lamm upptagna alls och endast några få killingar.¹²¹ Bouppteckningarna ger ett intervall av småkreatur från 12,0 till 13,2 per gård. Den lägre siffran måste betraktas som en minimisiffra. Fåbodlistan gav 13,1 djur per gård.

Hästarna enligt fåbodlängden var färre per gård än vad resultatet från undersökningarna av bouppteckningarna visar. En förklaring kan vara att alla hästarna inte hölls på fåbodarna under sommaren utan att en del behölls i byarna för olika ändamål.

Slutsatsen är att jämförelser mellan fåbodlistan och bouppteckningarna har visat att fåbodlistans redovisning är trovärdig och kan användas för att beräkna kreatursantalet i Rättvik. Med hjälp av bouppteckningarna kan man också fördela fåbodlistans småkreatur på gruppen får och getter. Jag kommer att använda fåbodlistan för att beräkna antalet kor, får och getter (inkl. bockar). Det finns anledning att tro att fåbodlängden är ganska rättvisande för sommarhalvåret, den tid då fåbodarna användes.

Sockenkarta

Det finns en källa till som tar upp kreatursinnehavet i Rättvik och som är ungefär samtida med fåbodlistan. Det är sockenkartan med beskrivning från 1851.¹²² I den finns, förutom mycket annat, en förteckning av antalet under-

¹²⁰ Om det var 58 eller 57 procent får beror på om man räknar med 44 eller 32 bouppteckningar.

¹²¹ I de 44 använda bouppteckningarna efter aktiva brukare fanns bara 4 killingar. Det motsvarar mindre än 0,1 killing per brukare. Ibland finns mindre får och mindre getter antecknade i bouppteckningarna. Det finns en möjlighet att lamm och killingar kunde ingå i den gruppen. Även smådjuren hade ett värde och det är därför mindre sannolikt att man inte tog upp dem i beräkningen av den dödas tillgångar.

¹²² I Sverige färdigställdes 250 så kallade sockenkartor med beskrivningar mellan år 1827 och 1859. Det utgör cirka 10 % av landets socknar. Kartorna gjordes genom en förminskning

hållna kreatur i varje by. Sockenkartor har använts av andra forskare för att beräkna djurantalet på andra platser.¹²³

Tyvärr är kreatursmängden angiven så schablonmässigt att det inte går att använda längden. Ungboskapen är till exempel alltid angiven till hälften av antalet kor, fåren alltid dubbelt så många som korna och getterna är, med något undantag, exakt lika många som fåren. Antalet kor är i genomsnitt två per hushåll vilket framstår som lågt (men är lika med de uppgifter Montelius har för Leksand) och antalet getter och får per hushåll var 7,5 att jämföra med över 13 som fåbodlistan gav. Sockenkartan över Rättvik är visserligen 20 år yngre än fåbodlängden, men framstår som en källa med ett omfattande underslev och jag kommer därför inte mer att använda mig av den för att beräkna boskapsmängden. Det är heller inget som överraskar att en sockenkarta utan juridisk giltighet anger kreatursmängden sämre än ett juridiskt dokument som en bouppteckning eller vad ett underlagsmaterial till en för bondesamhället mycket viktig händelse som jordskiften gör.

1865–1971

Jordbruksstatistik

För att kunna följa antalet djur fram till att fåbodarnas tillbakagång började på allvar måste jordbruksstatistik användas. Den första officiella jordbruksstatistiken finns samlad i *Bidrag till Sveriges officiella statistik (BiSOS)* där del *n*) *jordbruk och boskapskötsel* bland annat redovisar djurantalet sockenvis. Serien gavs ut från 1865 till 1911. Arbetet i respektive län organiserades av hushållningssällskapen. För att få säkrare siffror började de från 1870-talet att samla in primärdata genom lokalundersökningar. Lokalundersökningarna genomfördes bara i mindre områden årligen. Enligt Mats Morell underskattades kreatursantalet i läns- och rikssammandragen eftersom man använde sig av framskrivningar av äldre siffror för de områden som inte lokalundersöktes.¹²⁴ Lokalundersökningarna är däremot användbara.

Trots att Hushållningssällskapet i Stora Kopparbergs län hade ambitioner med insamlingen av de statistiska uppgifterna, misslyckades man i hög grad med

och sammanläggning av befintliga storskaliga kartor, främst skiftesförrättningar. Till själva kartan hörde en beskrivning och den innehåller ofta värdefulla noteringar om socknen. Det kan röra allt från ekonomiska frågor till etnologiska och kulturhistoriska. Se Tollin 1991 s. 35–38.

¹²³ Anna Dahlström använder så kallade korrekionskvoter för att göra sockenkartorna jämförbara med annat material. Hon menar att uppgifterna från sockenkartorna från hennes undersöknings socknar står för hur många djur man normalt hade. Dahlström 2006 s. 114.

¹²⁴ Morell 2001 s. 345 och 354.

sin uppgift under de första åren. För att påskynda arbetet utsåg de kommittéer i varje socken med särskild utsedd ordförande och anslog 1000 riksdaler riksmünt till skrivbiträde. Trots detta skedde många avhopp från arbetet och av längderna framgår det inte vilka uppgifter som bygger på någon form av undersökning och vilka som inte gör det.¹²⁵ I 1897 års statistik uppges att kreatursstatistiken är grundad på detaljundersökningar från de flesta socknar i Kopparbergs län. Det är dock oklart om Rättvik ingår där. Den första säkra lokalundersökningen i Nedansiljans fögderi, där Rättvik ingick, genomfördes år 1900 medan kreatursräkningen utfördes först året efter. Kreatursuppgifterna i 1901 års jordbruksstatistik för Rättvik torde därför vara den bästa för perioden 1865 till 1911.

Från Gävleborgs län rapporterade Hushållningssällskapet mer positiva tongångar från det första årets insamling, 1865. Man hade tagit hjälp av kommunalnämnderna i varje socken och deras ordförande för insamlandet av uppgifterna. Hushållningssällskapet ansåg att man därigenom hade tagit fram tillförlitliga uppgifter. Från 1886 uppges att lokalundersökningar hade börjat genomföras i länets socknar och 1893 var turen kommen till Färila. 1893 års siffror torde därför vara de bästa från Färila under denna tidiga period.

För Klövsjö socken finns det för år på 1880- och 1890-talet angivet att man gjort lokalundersökningar. Det stora antalet lokalundersökningar, som också gjordes regelbundet i stora delar av Jämtland och Härjedalen, gör att jag frågar mig hur noggrant de utförts. Utan att gå till primäruppgifterna anser jag mig inte kunna använda dem i detta sammanhang.

Jordbruksstatistiken organiserades om från 1913. Varje hushållningssällskaps område delades in i åtta distrikt, av vilka ett undersöktes varje år. På åtta år undersöktes därmed hela landet. Statistiska centralbyråns övervakning och ledning av undersökningarna var nu mer omfattande.¹²⁶ Från Klövsjö finns en lokalundersökning från år 1915, från Färila en från 1917 och från Rättvik finns en från 1919.¹²⁷ I Jordbruksräkningen år 1927 tas alla socknar i landet upp och det samma gäller år 1932. Jag gör ytterligare ett nedslag i jordbruksräkningen 1951, och i lantbruksräkningen år 1971. De två sista årtalen kommer inte att analyseras ytterligare, men är med för att ge en bild av den långsiktiga utvecklingen för de tre områdena.

Att jämföra djur

Kor, getter och får går knappast att jämföra med varandra. De kräver olika mycket foder, de avkastar skilda produkter, de betar på skilda sätt och deras

¹²⁵ BiSOS 1865 Stora Kopparbergs län.

¹²⁶ SOS, Jordbruk och boskapsskötsel år 1914, s. 2.

¹²⁷ SOS, Jordbruk och boskapsskötsel 1915 s. 156–157, 1917 s. 150–151 och 1919 s. 142–143.

inköps- eller försäljningspris är inte det samma. Med flera olika djurslag i varierande mängder i olika besättningar kan det vara svårt att enkelt förstå vilken bonde som hade den största kreatursbesättningen. Relationen mellan antalet djur och åkermarken eller vilka områden som varit mer inriktade på boskapskötsel än andra är svårt att få grepp om, om man inte kan omvandla de olika djurslagen till en jämförbar storhet. För att göra det finns flera olika metoder.¹²⁸

Det vanliga i dag är att omvandla de olika djurslagen till nötkreatursenheter, Ne. Nötkreatursenheter är ett omräkningssätt som togs fram med 1800-talets officiella jordbruksstatistik i Sverige.¹²⁹ En annan vanlig enhet vid omvandling är kreatursenheter, Ke. Båda metoderna bygger på djurens monetära värde. Kreatursenheter grundar sig på relationen mellan de skattebelopp som boskapsskatten utgick med 1620–41.¹³⁰ Kreatursenheter (Ke) har därför använts för att beräkna böndernas förmögenhet i boskap under äldre tid. Ke-skalan har bland annat använts av Jan Lindegren och Jonas Lindström.¹³¹

Andra metoder fokuserar i stället på vad djuren äter. John Frödin som har studerat fåbodarna i Siljansområdet använder sig av betesenheter, Be, vilket baserar sig på djurens foderbehov. Frödens betesenheten bygger på hur man har fördelat betesmarker mellan samfälligheter i Dalarna. På ett liknande sätt gör Anna Dahlström, men hon använder sig av betesekvivalenter, Bekv. Enheten bygger, i likhet med Frödens betesenhet, på djurens energibehov. Medan Frödin bygger sina värden på böndernas erfarenhet har Dahlström gjort en genomgång av de olika djurslagens energiåtgång under olika tider. Förutom förändringar över tiden är fördelningen på djurslagen mer finfördelad. Hon har satt energiåtgången för en mjölkande ko till 1,0.¹³² Det finns också andra

¹²⁸ Diskussionen om hur man kan jämföra djur bygger i huvudsak på Dahlström 2006 s. 86 till 89 samt bilaga A s. 282 till 289 och där anförd litteratur.

¹²⁹ Ne skalan är som följer: 1 häst = 1,5 Ne; 1 unghäst = 0,75 Ne; 1 nötkreatur = 1 Ne, 1 ungnöt eller 1 kalv = 0,5 Ne; 1 får = 0,1 Ne; 1 get = 1/12 Ne; 1 Svin = 0,25 Ne. Hannerberg 1971 s. 97 f.

¹³⁰ Lindegren 1980, s. 88 och där anförd litteratur. Djuren värde enligt Ke-skalan är: 1 häst = 2 Ke; 1 sto = 1 Ke, 1 ungt sto eller 1 fåle = 0,5 Ke; 1 Oxe = 2 Ke; 1 stut = 1 Ke; 1 tjur = 1,5 Ke; 1 ko = 1 Ke; 1 kviga = 0,5 Ke; 1 bock = 3/8 Ke; 1 risbitare = 3/16 Ke; 1 get = 3/16 Ke; 1 ung get = 1/8 Ke; 1 får = 3/16 Ke; 1 ungt får = 1/8 Ke; 1 svin = 0,25 Ke; 1 ungt svin = 1/8 Ke. Enligt Hannerberg 1948 s. 66 bygger skalan på skattebeloppen 1624–27.

¹³¹ Lindegren 1980. Lindström 2008. David Hannerberg presenterar skalan 1948 men kallar den för Reduceringsskala enligt boskapsskatten 1624–27 och betecknar den också Ne. Hannerberg väljer att själv använda sig av den modernare Ne skalan i sina beräkningar, Hannerberg 1948 s. 66.

¹³² Djurslagens värden i betesekvivalenter (Bekv). 1 häst el. 1 sto = 1,6 BeKv, 1 fåle = 1,2 BeKv, 1 ko = 1 BeKv, 1 oxe el. 1 tjur = 1,3 BeKv, 1 kviga el. 1 stut = 0,83 BeKv, 1 kalv = 0,42 BeKv, 1 får = 0,21 BeKv, 1 lamm = 0,14 BeKv, 1 get = 0,23 BeKv, 1 bock el. 1 risbitare = 0,19 BeKv, 1 killing = 0,12 BeKv. Dahlström 2006, s. 88 tab 4.2.

sätt att räkna djurtätheten. Den som i början av 2000-talet sökte om djurbidrag hos Jordbruksverket skulle omvandla nötkreaturen till djurenheter (DE) för att få fram djurtätheten.¹³³

Jag har valt att först och främst redovisa de enskilda djurslagens faktiska antal vid olika tidpunkter samt relativa förändringar för enskilda djurslag. Fokus kommer att ligga på kor, får och getter, fåbodens viktigaste djur. De gånger jag räknar samman djuren använder jag mig av kreatursenheter (Ke). De är den skala som tillsammans med betesekvivalenter är bäst anpassad för djurbesättningar fram till 1850. Nackdelen med nötkreatursenheter är att de undervärderar småkreaturen. Geten har till exempel bara en tolfte-dels värde av en ko i Ne-skalan. Ser man till avkastningen från en get i förhållande till kon var inte skillnaden så stor. Lars Reinton menar att en get vid de norska fåbodarna gav en knapp tredjedel i avkastning jämfört med en ko.¹³⁴ Storleksskillnaden mellan get och ko har ökat sedan 1800-talet och Ne-skalan uttrycker det. Kreatursenheter motsvarar bättre småkreaturens värde, avkastning och storlek under den tid då de hade störst betydelse för fåbodarna. Kreatursenheter har en fördel jämfört med betesekvivalenter i och med att de räknar in svin. Svinen har liten betydelse för att förstå fåbodarna, men skall man få en heltäckande bild av djurinnehavet på en gård och jämföra det med djurinnehav i andra områden bör svinen räknas med.

Ett argument för att redovisa de enskilda djurslagens faktiska antal och deras relativa förändring över tiden är att det är lättare att förstå och tillgodogöra sig en redovisning som sker i faktiska antal än omräkningar och sammanvägning av antalet djur till en enhet. Men ett viktigare argument är att förändringarna inom varje djurslag har ett större förklaringsvärde för boskaps-skötselns utveckling än då djurens antal redovisas i klump. Särskilt förändringen av får och getter blir svårare att se när man väger samman alla djuren. Rätt stora förändringar av antalet får eller getter kan framstå som marginella eller helt försvinna om det sker en liten ökning eller minskning av hästar eller nötkreatur samtidigt.

Djurens storlek har ökat från 1500-talet fram till i dag. Den stora tillväxten har skett efter 1850.¹³⁵ En ko från 1820-talet går knappast att jämföra med

¹³³ Djurbidrag för nötkreatur 2003 s. 19.

¹³⁴ Reinton 1955 s. 196 och 202. Enligt en uppgift från 1852 som Reinton refererar kunde man från en ko som kalvat på våren räkna med en avkastning på 18 kilo smör, 18 kilo ost och 18 kg messmör under de 12 veckor fåbodvistelsen varade. Från en get räknade man 1890 med att den skulle ge 18 kilo, 9 kilo brun (messmör/mesost) och 9 kilo vit ost under en fåbodvistelse på 90 till 100 dagar. En bra get kunde på samma tid ge 22 kilo.

¹³⁵ Dahlström 2006 menar att storleksökningen fram till 1850 inte var så stor att den inverkar på resultaten (s. 282 – 289) och jag gör heller ingen kompensation för eventuella storleksökningar under denna tid i denna studie.

en ko från 1930-talet vad gäller avkastning eller storlek. Nackdelen med att redovisa det faktiska antalet djur blir att man inte genom att se på tabellerna kan få en helt rättvisande bild av hur avkastning eller betesåtgång ändrats de sista dryga 100 åren. Men att försöka kompensera för detta genom olika omräkningar leder för denna undersökning ingen vart och komplicerar mer än det tillför. I det dagliga livet på fåboden skulle ändå varje djur hanteras oavsett vad det vägde eller avkastade. De skulle vallas i skogen, mjölkas och korna skulle bindas upp i ladugården. Det är dessutom så att fåbodarnas nedgång påbörjas ungefär samtidigt som en mer medveten avel på avkastning från djuren börjar. I en bemärkelse kan dock storleksökningen haft betydelse. Det kan ha påskyndat nedläggelsen av fåbodarna eftersom större djur var mer beroende av ett rikare bete för att hålla avkastningen uppe. När man tar del av tabellerna om antalet djur får man ha i minnet att djuren under 1900-talet blev betydligt större än de varit århundradena tidigare.

Variationer i djurantalet

När det gäller antalet djur finns det förutom årsvariation som tidigare diskuterats också två andra variationer att ta hänsyn till. Den första rör variationen som kunde finnas i en människas eller familjs livscykel och som påverkade antalet djur på gården oberoende av vad som hände i de övriga hushållen i byn eller i socknen. Det kunde handla om variationer som var knutna till livscykeln i en mer generell mening. Det kan vara att ett hushåll hade färre djur just när de tagit över en gård på grund av att de djur som fanns på gården tidigare hade delats upp mellan syskonen vid bodelningen. Eller att man mot slutet av ens tid som brukare trappade ner och lät någon annan i hushållet ta över delar av djuren. Men det fanns också de mer oregelbundna variationerna som kunde komma av plötslig sjukdom eller död i familjen. En sjuk hustru kunde påverka hur många kor man kunde hålla.

Den andra typen av variationer omfattade större områden: byn, socknen, en hel landsända eller ett ännu större område. Det rörde sig om variationer kopplade till klimat, väder, sjukdomar, krig eller andra faktorer utanför allmogens kontroll. År då skörden slog fel, vinterfodret regnade eller torkade bort eller jordbruket på något annat sätt inte var så framgångsrikt kunde inte så många djur hållas som de år då förhållandena var mer gynnsamma. Det förekom olika typer av boskapssjukdomar som kunde påverka kreatursstocken högst avsevärt. Norra Hälsingland drabbades till exempel åren före 1790 av en svår fårskabb.¹³⁶ Hur just de brukare som jag har bouppteckningar ifrån

¹³⁶ Bringeus 1961 se Norrbo och Hogdals socknar varifrån det finns uppgifter om fårskabb. Wennersten 2002 s. 13, Uppgifterna om skabbsjuka i Ängersjö, Ytterhogdal, bygger på Bringeus 1961.

under dessa år påverkades vet jag inget om. Variationer, som de ovan beskrivna kommer inte att synas i siffror och figurer som redovisas utan förändringar beskrivs som långa kontinuerliga upp- eller nedgångar.¹³⁷

De redovisade utvecklingslinjerna skall därför ses som trender vilka bortser från att det kan finnas en variation inom gården över olika tider, men också en variation mellan olika år över större områden. Däremot är det ingen tvekan om att den övergripande trenden är riktig och att de redovisade siffrorna ligger nära de antal djur som i genomsnitt har funnits i respektive socken vid respektive tid.

Skillnader mellan olika källor

Förutom variationer över året, variationer som beror på livscykeln och variationer som beror på faktorer utanför människan kontroll finns det ett problem till att ta hänsyn till. Menar de olika källorna och uppgiftslämnarna samma sak när de benämner de olika djurslagen? Har man till exempel alltid menat samma sak med begrepp som kviga och lamm? Har begrepp bytt innebörd under de 400 år som undersökningen omsluter? Kan det finnas andra förklaringar till att förhållanden mellan ungdjur och vuxna djur förändras över tiden?

När det gäller förhållandet mellan ungdjur och vuxna djur vet man att det inte rör sig om några entydiga begrepp. När kalven blev kviga och när kvigan blev ko varierade mellan olika brukare enligt en frågelista om boskapsskötsel som Nordiska museet sände ut på 1940-talet. Enligt den kunde kalven övergå till att bli kviga någon gång mellan ett halvt, och ett och ett halvt års ålder. Övergången från kviga till ko var lika utdragen i tid och det var inte heller självklart att man kallade kvigan för ko efter att den kalvat första gången.¹³⁸ Det finns ingenting som talar för att man under äldre tid skulle haft en mer bestämd terminologi i denna fråga. Tidigare har jag tagit upp att utelämnandet av kalvar, lamm och killingar i 1600-talets boskapslängder mycket väl kan förklaras med att registreringen skedde på vintern och att de vårfödda djuren inte längre sågs som ungdjur och att taxeringen avsåg det kommande året.

¹³⁷ Undantaget är de ganska täta mätpunkterna som finns från 1600-talets boskapslängder och där man kan följa förändringarna på gårdsnivå mellan åren och det går också att diskutera sådana frågor för Husfolkets boskapslängds som finns nästan för vart år från 1693 till 1788 för Västernorrlands län. Se också Dahlström 2006 s 96 ff.

¹³⁸ Israelsson 2005 s. 114 f. Inte heller bland dagens brukare är begreppen ko och kviga entydiga. Under samtal med brukarna på Bräckvallens fäbod i Klövsjö socken under sommaren 2006 hade inte alla familjemedlemmar samma definition på kviga. Någon menade att man använde benämningen kviga fram till första kalvningen, någon annan att det var en kviga fram till andra kalvningen.

Relationen mellan antalet kvigor och kor kunde också bero på att brukare inom en och samma tid haft olika strategier för när övergången från kviga till ko skulle ske,¹³⁹ men kan i ett längre perspektiv också förklaras av att boskapsskötselns inriktning bytt fokus över tiden. Blir mjölken en viktigare produkt för avsalu har man en annan strategi än om inriktningen är mer inriktad på dragkraft, hudar och talg eller gödsel.

Det är också svårt att veta hur många lamm och killingar det fanns vid olika tidpunkter. Undersökningar av bouppteckningsmaterialet från de tre socknarna ger helt olika resultat om relationen mellan vuxna djur och ungdjur.¹⁴⁰ Det finns en uppenbar risk att de olika bouppteckningsförrättarna inte har varit konsekventa hur de sett på lamm och killingar.¹⁴¹ Jämförs bouppteckningarna med den officiella jordbruksstatistiken från 1900-talets första decennier får man två helt olika bilder av ungdjurens andel. Den är betydligt högre i den senare.¹⁴² Det tycks uppenbart att skillnaderna inte bara beror på faktiska skillnader mellan de olika platserna utan mest beror på att man redovisar djuren på olika sätt.

För att de redovisade resultaten skall vara jämförbara kommer jag att i de flesta fall redovisa kreatursantalet utan ungdjur. I några fall måste ungdjuren räknas med, vilket redovisas i varje enskilt fall. När kreatursenheter (Ke) har beräknats för bouppteckningarna ingår alla djur, alltså också ungdjuren.

Sammanfattning

De överväganden som har gjorts sammanfattas här för respektive källmaterial och ort.

Älvsborgs lösen 1571: För Rättvik används värdena för kor, får och getter. Längden avser vinterhållna djur. Inga justeringar av siffrorna görs. För Färila finns uppgifterna om antalet kor, får och getter. Det rör sig troligen om vinter-

¹³⁹ Se Israelsson 2005 s. 115 där hon identifierar några olika strategier för perioden 1850–1914 som kan förklara förhållandet mellan kvigor och kor hos olika brukare.

¹⁴⁰ Se också Dahlström 2006 s. 291 f särskilt tabell B.2.

¹⁴¹ I bouppteckningarna står det ofta som en kommentar till antalet får att det både innefattar större och mindre får. Det är inte osannolikt att de mindre fåren också kunde innefatta årets lamm. Det som för en person är ett lamm blir för annan ett ungt eller mindre får.

¹⁴² I Klövsjö hade, enligt bouppteckningarna, bönderna med gårdar på mindre än 1 tunnland skatt 1 lamm på 25 får. De som skattade för 1 tunnland hade 1 lamm på 10 får och de som skattade för mer än 1 tunnland hade mindre än 2 lamm på 25 får. Knappt 100 år senare var förhållande helt annorlunda i Klövsjö. Vid 1915 års räkning gick det 2 lamm på 3 får. I Rättvik finns inga lamm alls angivna i bouppteckningarna från 1830 och 1831. 1910 gick det 0,5 lamm på varje får. I Färila 1759–1860 varierar antalet från 1 lamm på 3 får i den skattegrupp med flest lamm per får till 1 lamm på 12 får i den grupp som har minst. 1917 gick det 0,8 lamm på varje får. Se bouppteckningar och SOS.

hållna djur. Det redovisade djurantalet är minimisiffror. Längden finns inte för Klövsjö.

Boskapslängder 1637–40. Finns bara för Färila. Längden avser vinterhållna djur. Djur på gårdar som senare kommer att tillhöra Los har räknats bort. Det redovisade djurantalet är minimisiffror.

Jordebok över Jämtland 1633: Finns uppgifter om kor, hästar och småkreatur (får och getter) i Klövsjö socken. Längden avser vinterhållna djur. För att kunna följa utvecklingen över tiden delas småkreaturen upp i lika delar på får och getter. Djurantalet för de gårdar som saknas i längden (4 av 21 gårdar saknar uppgifter om djurantalet) har rekonstruerats med hjälp av medelvärdena för de övriga gårdarna. Det redovisade djurantalet är minimisiffror.

Husfolkets boskapslängd 1693–1788: Används som komplement till bouppteckningarna för uppgifter om de obesuttnas boskapsinnehav. Finns för Färila och Klövsjö men har bara använts för Klövsjö. Jämförelser mellan längden och bouppteckningar visar att bouppteckningar överskattar antalet djur hos de obesuttna före år 1800. Utifrån detta justeras det beräknade djurantalet för obesuttna i Klövsjö före 1800.

Bouppteckningar i Färila och Klövsjö 1759–1860: Aktiva brukare har identifierats för skattlagda gårdar. Av fyra uppställda kriterier skall två vara uppfyllda för att djurantalet i bouppteckningen skall ligga till grund för beräkningen av det totala antalet djur i socknen. Genom metoden får man minimisiffror för böndernas djurinnehav. Djurantalet ställs i relation till gårdarnas skattekraft (mantalet). Gårdarna delas in i grupper efter deras skattekraft, fyra grupper i Färila och tre i Klövsjö. För varje grupp beräknas medeldjurinnehavet. Medelvärdet baserar sig på bouppteckningar från hela perioden. Medelvärdet inom varje grupp används för att beräkna djurantalet på alla skattlagda gårdar i socknen. En majoritet av bouppteckningarna gjordes under stallningsperioden, men ungdjur, främst lamm och killingar, redovisas inte konsekvent. De obesuttnas djurinnehav bygger på medelvärdet för några grupper. I Färila har de obesuttna delats in i tre grupper, i Klövsjö har de delats in två grupper. Genom att fastställa det totala antalet obesuttna hushåll inom varje grupp har djurinnehavet hos alla obesuttna i socknen kunnat beräknas. Djurinnehavet i de två socknarna fastställs för tre tidpunkter, kring 1770, kring 1820 och kring 1850.

Storskifteslängd Rättvik 1830–32: Längden tar upp djurinnehavet vid fåbodarna i Rättvik och var ett av underlagen vid storskiftesdelningen. Jämförelse har gjorts med en samtida mantalslängd för att kontrollera om alla gårdar i socknen är med i storskifteslängden. Drygt tolv procent av gårdarna saknas i fåbodlängden och för mer än hälften av dem finns det naturliga förklaringar till varför de saknas. Det finns ingen anledning att tro att dessa gårdar skulle sakna djur. Varför resterande fem procent av det totala antalet gårdar saknas

har inte gått att förklara. En orsak kan vara att de samordnat fåbodvistelsen med andra gårdar och att deras djurinnehav har inkluderats i andra gårdar. För att fåbodlistans uppgifter om antalet djur skall omfatta hela socknen görs ett påslag på sju procent. Fåbodlistans djurantal har kontrollerats mot redovisningen i bouppteckningarna. Då man i Rättvik inte kan relatera djurinnehavet till jordskatterna har medelvärde för djurantalet i bouppteckningarna tagits fram. Fåbodlistans uppgifter om antalet djur anses pålitlig. Skillnaderna i resultaten som främst rör antalet kor går att förklara med att fåbodlistan och bouppteckningarna är gjorda vid olika tillfällen och har skilda syften. En viss osäkerhet finns kring antalet kor 1830, men övriga värden anses stabila. Resultatet från bouppteckningarna har också använts för att komma åt fördelningen mellan får och getter. Får och getter redovisas i klump i fåbodlistan.

BiSOS: För Rättvik har 1901 års siffror använts och för Färila år 1893. Siffrorna för Klövsjö har inte använts, då hade en kontroll av primärmaterialet varit nödvändigt.

Jordbruksstatistik efter 1911: Siffrorna har använts som de är upptagna i längderna. Inga omräkningar har skett. För de flesta åren är lamm och killingar inkluderade i får respektive getter. Det gör jämförelser med äldre tider svårare.

När man läser diagram och tabeller är det viktigt att komma ihåg att boskapen är beräknad för vid några givna tillfällen. Det som ser ut som brytpunkter behöver inte vara det utan en uppgång eller nedgång kan ha inletts före eller efter den tid jag valt att mäta. Det är också så att det som ser ut som en jämn uppgång eller nedgång i verkligheten var betydligt taggigare, med variation mellan åren. Däremot är det ingen tvekan om att den huvudsakliga utvecklingen som visas stämmer och det antal djur som redovisas vid varje tillfälle är noggrant uträknat med de begränsningar som angivits.

Antalet djur

Färila

Enligt Älvsborgs lösen 1571 fanns det 412 kor i Färila, 103 får och 64 getter på 62 gårdar. Det gav ett genomsnitt på 6,6 kor per gård, 2,4 får per gård och 1,9 getter per gård. Jämförelser, som tidigare gjorts med övriga socknar i Hälsingland, visar att antalet får och getter per gård ligger lite under det genomsnittliga antalet i landskapet, men ganska nära medelvärdena för alla socknar. Antalet kor per hushåll var däremot ett av de högsta i Hälsingland. Boskapslängderna från 1600-talet (1637–40) redovisar mellan 516 och 577 kor, fåren varierade från 320 till 420 och getterna från 369 till 497. Antalet gårdar varierade från lägst 96 till högst 102 under de fyra åren. I genomsnitt hade varje gård ungefär en häst per gård. Antalet kor per gård varierade mel-

lan åren från 5,3 och 5,8. Fåren varierade mellan 3,3 och 4,2 per gård och getterna från 3,8 till 5,0 getter per gård.¹⁴³

För perioden från 1759 till 1861 finns det genom bouppteckningsmaterialet möjlighet att redovisa hur många djur bönderna på de skattlagda gårdar hade och hur många djur de obesuttna hade. Dessa siffror kan sedan ligga till grund för beräkningar av det sammantagna djurantalet i Färila. I tabell 3:5 och 3:6 redovisas hur många djur bönder respektive tre kategorier av obesuttna hade i Färila under denna period. Mest anmärkningsvärt är kanske att den grupp av bönder som hade minst skattekraft, under tre öresland, hade så lite får jämfört med bönderna med större skattekraft.

Tabell 3:5. Antalet djur per gård beroende på skattestorleken uttryckt i öresland. Färila socken 1759–1858 (utan Los).

Storlek på gård (öresland)	Antal bouppteckningar	Häst	Kor	Får	Getter
< 3	12	0,6	3,4	4,3	4,9
3 – < 5	15	1,3	5,8	11,3	7,5
5 – < 7	27	1,5	7,3	13,4	10,1
7 –	16	1,4	9,3	13,9	11,5

Anm. Antalet får är utan lamm och getterna utan killingar och bockar.

Källa: Bouppteckningar, mantalslängder (HLA).

Tabell 3:6. Obesuttna i Färila socken 1759–1860 (utan Los).

A. Djur per husmän, torpare och soldater.

Antal upp-teckningar	Kor	Nöt + kalv	Får	Får + lamm	Getter	Getter + bockar och killingar
63	1,8	2,1	2,5	3,1	3,0	4,1

¹⁴³ Finnarna ägde mycket lite getter. De hade i genomsnitt under perioden 1637–40. 4,3 kor, 4, 8 får men bara 0,7 getter med bockar per gård. Avser alla finnar i Los och Färila.

B. Avskedade soldater.

Antal upp-teckningar	Kor	Nöt + kalv	Får	Får + lamm	Getter	Getter + bockar och killingar
14	1,7	1,9	1,9	2,4	2,1	4,1

C. Pigor med eget hushåll, änkor till obesuttna, avskedade torpare m.fl.

Antal upp-teckningar	Kor	Får	Getter
11	0,2	0,6	1,0

Källa: Se tabell 3:5.

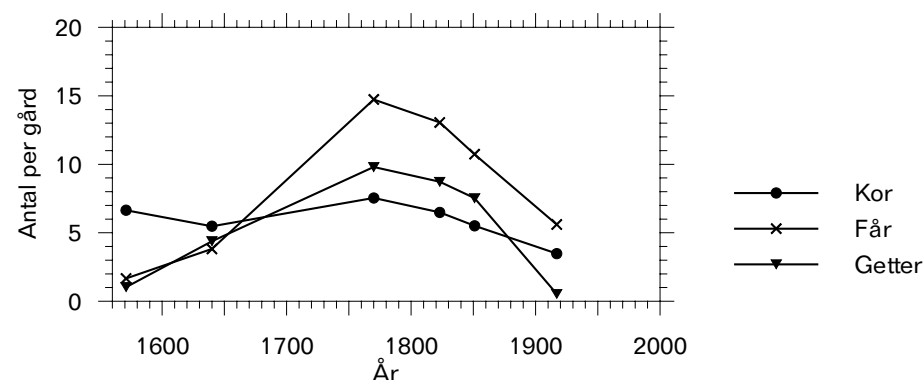
Korna på de skattlagda gårdarna ökade från 952 år 1770 till 1196 år 1851, fåren ökade under samma tid från 1565 till 2001 och getterna från 1245 till 1611. På de skattlagda gårdarna fanns det år 1770 i genomsnitt 7,3 kor (9,4 nöt totalt med kalvar), 12,0 får (14,7 får med lamm) och 9,6 getter (12,9 getter med bockar och killingar) år 1770,¹⁴⁴ se diagram 3:2. Det fanns 130 gårdar och varje gård hade i genomsnitt 16,3 kreatursenheter (Ke). Den genomsnittliga gården skattade samma år för 6,1 öresland. År 1823 har den genomsnittliga gården minskat till 4,6 öresland¹⁴⁵ och de hade i genomsnitt 6,4 kor (8,1 nöt totalt med kalvar), 11 får (13,1 får med lamm) och 8,5 getter (11,3 getter med bockar och killingar). Antalet gårdar var 177 och varje gård hade i snitt 14,6 kreatursenheter. År 1851 har den genomsnittliga gården minskat till 3,7 öresland och de hade i genomsnitt 5,5 kor per gård (6,9 nöt totalt med kalv) och 9,2 får (10,8 får med lamm) och 7,4 getter (9,9 getter med bockar och killingar). Antalet gårdar var 219 och de hade i snitt 12,5 kreatursenheter per gård. Det betyder i korta drag att medan skattekraften (mantalet) hos gårdarna 1851 minskat till 62 procent av vad de hade 1770 hade de 73,5 procent av korna, 73,9 procent av fåren och 77,1 procent av getterna. Skattekraften (mantalet) på gårdarna hade minskat snabbare än djurantalet. För 1893 kan inget genomsnittligt antal djur per gård anges då uppställningen i den officiella jordbruksstatistiken (BiSOS) inte skiljer på djuren som finns på skattlagda hemman och olika typer av torp. För år 1917 kan man på nytt

¹⁴⁴ I den löpande texten och i tabeller anges antalet djurantal med en decimal.

¹⁴⁵ Skatten anges här med decimalsystem. I mantalslängderna, jordeböcker m.fl. anges de som bråk där det på 1 öresland går 24 penningland.

beräkna antalet djur per gård. Antalet gårdar hade mer än fördubblats mellan 1851 och 1917 (de ökade med 162 procent) från 219 till 573 gårdar och djurantalet minskade till 3,5 kor per gård, 5,6 får med lamm per gård och 0,5 getter med killingar per gård. Den stora ökningen av antalet gårdar berodde inte främst på hemmansklyvningar utan på att många torp friköptes från 1870-talet. Torpen låg nu inte längre under gårdarna i socknen utan blev egna skattlagda fastigheter.¹⁴⁶

Diagram 3:2. Kor, får (inkl lamm) och getter per gård i Färila socken 1571–1917.

Anm. Det blivande Los socken med 1637–40. Värdena för 1640 är ett medelvärde för perioden 1637–40.

Källor: Älvsborgs lösen 1571 (RA), Boskaps- och utsädeslängder 1637–40 (RA), Bouppteckningar, mantalslängder, jordeböcker och husförhörlängder Färila (HLA), BiSOS n jordbruk och boskapsskötsel 1893, SOS, Jordbruk och boskapsskötsel 1917.

Tabell 3:7. Skatt, djur och kreatursenheter (Ke) per skattlagdgård 1571–1917. Absoluta och relativa tal. Index 1640 = 1.

År	Öres-land	Index	Kor	Index kor	Nöt	Index nöt	Får	Index får	Get +	Index get +	Ke	Index
1571	-		6,5				1,7		1,1			
1640	7,7	1,0	5,6	1,0	6,9	1,0	3,8	1,0	5,7	1,0	9,6	1,0
1770	6,1	0,8	7,3	1,3	9,4	1,4	12,0	3,2	12,9	2,3	16,3	2,4
1823	4,6	0,6	6,4	1,2	8,1	1,2	11,0	2,9	11,3	2,0	14,6	1,5
1851	3,7	0,5	5,5	1,0	6,9	1,0	9,2	2,4	9,9	1,8	12,5	1,3
1917	(1,4)	(0,2)	3,5	0,6	8,9	1,3	5,6	1,5	0,8	0,1	7,8	0,8

¹⁴⁶ Se Morell, 2001, s. 33 ff. om utvecklingen av gårdarna i Sverige 1870–1940.

Anm. Index = 1640. Jag räknar med att man i socknen skattar för 792 öresland före 1793 och efter 1793 för 819 öresland. Någon avräkning för skatten för de hemman som 1640 tillhörde Färila socken, men som efter delningen av socknen 1845 kom att ligga i Los socken görs ej här då jag inte vet deras skattetal. Däremot räknas inte fängårdar i Los med i uppgifterna om antalet djur. Byarna i Los är borträknade från skatten 1770 och 1823. Skattesystemet med jordskatter hade upphört 1917 men jag anger skatten i öresland/gård för detta år ändå för att man skall kunna jämföra över tiden. Get + = getter, bockar, risbitare och killingar. Getter 1640: inkluderar unga och gamla getter samt risbitare (bockar). Då räkningen detta år är gjord på vintern kan det vara så att sommarens killingar nu räknas till unga getter. Getter 1770–1917 inkluderar killingar.

Källa: Älvsborgs lösen 1571 (RA), Boskaps- och utsädeslängder 1637–40 (RA), Bouppteckningar, mantalslängder, jordeböcker och husförhörlängder Färila (HLA), SOS, Jordbruk och boskapsskötsel 1917.

För att få hela socknens djurantal måste man lägga till de obesuttna för perioden 1760 till 1861. Vi vet att det fanns obesuttna med djur före 1750 i Färila socken, men de utgjorde fram till 1700-talets mitt en begränsad skara.¹⁴⁷ De obesuttna har delats in i tre grupper (se tabell 3:6). Torpare, husmän, soldater och aktiva hantverkare hade per hushåll: 1,8 ko, 2,5 får och 3,0 getter. De avskedade soldaterna hade lite färre djur än torparna och husmännen, medan pigor med egna hushåll och torparänkor, som ingår i den tredje gruppen hade få djur. För alla de tre grupperna av obesuttna var geten det vanligaste djuret.

De obesuttna hade en kraftig tillväxt mellan 1750 och fram till 1850. Det gör att de fick en allt större andel av det totala antalet djur som fanns i socknen.

Tabell 3:8. Andelen djur hos de obesuttna (i procent) av det totala antalet djur i Färila socken (utom Los) 1770, 1823 och 1851.

	1770	1823	1851
Kor	8,8	24,3	28,4
Nötkreatur	8,1	23,0	27,0
Får	7,8	21,2	26,1
Getter	11,3	29,4	35,2

Anm. Jag har tidigare visat, med material från Klövssjö, att det finns en tendens till att djurantalet hos de obesuttna blir för högt under 1700-talet när djurantalet

¹⁴⁷ Det finns förteckningar över Husfolkets boskap från slutet av 1600-talet även för Färila. Jag har dock bara bearbetat Husfolkets boskapslängd från Klövssjö.

beräknas efter bouppteckningarna. Något försök att justera siffrorna för Färila görs inte i ovanstående tabell.

Källa: Bouppteckningar Ljusdals tingslags häradsrättsarkiv, Mantalslängder (HLA och RA).

Antalet obesuttna steg från 66 hushåll år 1770 till 238 hushåll år 1823 och 393 hushåll år 1851. Det betyder att antalet obesuttna hushåll kom att överstiga de skattlagda gårdarna i Färila i början av 1800-talet. Korna ökade hos de obesuttna från knappt 92 kor år 1770 till 364 kor 1823 och till 474 kor år 1851. Det totala antalet får ökade hos de obesuttna från 132 år 1770 till 524 år 1823 och 707 år 1851. Getterna ökade från 159 stycken år 1770 till 627 år 1823 och 877 år 1851.

Den stora ökningen av djur hos de obesuttna påverkade det totala antalet djur i hela socknen. Andelen djur hos de obesuttna kontra de på de skattlagda gårdarna ökade fram till 1851. De obesuttnas andel av korna utgjorde 8,1 procent av alla kor 1770. År 1851 hade de obesuttna mer än en fjärdedel (28 procent) av alla kor i socknen. De obesuttnas andel av getterna blev ännu större. Från att de obesuttna haft drygt var tionde get (11 procent) år 1770 kom över var tredje get (35 procent) att vara ägd av en obesutten 1851 (se tabell 3:8).

Tidigare redovisades hur många djur det fanns per gård. I den redovisningen var bara djuren på de skattlagda gårdarna med. För att se hur den totala ökningen av djuren var kan man också räkna in de obesuttnas djur tillsammans med de skattlagda gårdarnas. Torpen och husmännen låg trots allt under byns och socknens olika gårdar och de obesuttnas djur skulle också vara vid fåbodarna under sommaren. De obesuttna hade samma rätt till bete på utmarken som den gård de låg under.

När de obesuttnas djur räkas tillsammans med de skattlagda gårdarna blir det naturligt högre antal djur per gård. När man ser till bara bönderna uppnåddes det högsta antalet djur per gård under 1700-talets andra hälft. Det gäller för kor, får och getter. Räknar man däremot in de obesuttna i gårdarna skedde en tillväxt av djurantalet per gård fram till 1820-talet. Därefter skedde en minskning av antalet djur per gård. Det gällde för alla de tre studerade djurslagen, ko, får och get. Från att ha haft 5,5 kor per gård i Färila i slutet av 1630-talet ökade det till 7,3 kor per gård år 1770. Räknas också de obesuttna in i den gård de låg under hade man i stället 8,2 kor per gård och det ökade till 8,6 kor per gård år 1823.

Hur mycket djuren ökade kan också uttryckas i hur många djur man hade i förhållande till skatten. Från 1640-talet låg det totala skatteuttaget i Färila tämligen fast. Ett visst tillskott sker genom att några nybyggen anläggs och att några gårdar får nya skattesatser. För tiden till och med 1793 räknar jag med

att socknen skattade för 792 öresland. Från 1794 räknar jag med att man i socknen skattar för 819 öresland.¹⁴⁸

Antalet kor per öresland ökade från 0,7 kor per öresland kring 1640 till 2,0 kor per öresland 1851. För korna ökar antalet djur per öresland lite efter denna tid medan både får och getter når maximum per öresland kring 1800-talets mitt. Får med lamm ökar från 0,5 får per öresland 1640 till 4,0 får per öresland 1851. Getterna ökade från 0,7 till 4,2 under samma tid. I tabell 3:9 redovisas kor, får och getter i Färila socken från 1571 till 1971.

Tabell 3:9. Djuren i Färila 1571–1971. Antal och relativa tal. Index 1637–40 = 1.

År	Hästar totalt	Kor	Index kor	Nöt total	Får	Index får	Får + lamm	Getter	Index get	Getter + bock- ar och killingar	Ke
1571	24	412			103			64			
1637	87	544		668	343			490			928
1638	93	540		665	394			455			946
1639	94	577		743	420			497			1015
1640	86	516		674	320			369			896
1637-40	90	544	1,0	688	369	1,0		453	1,0	557**	946
1770	198	1044	1,9	1328	1697	4,6	2079	1404	3,1	1897	2125
1823	271	1496	2,8	1872	2475	6,7	2991	2136	4,7	2860	2586
1851	284	1670	3,1	2062	2708	7,3	3255	2489	5,5	3345	2728
1893	519	1884	3,5	2302	2534*		2534	418*	0,9	418	3823
1917	640	1992	3,7	3333	1772	4,8	3210	306	0,7	434	4442
1927	494	2027	3,7	2728	2312*		2312*	85*	0,2	85	4002
1932	545	2223	4,1	3046	2502*		2502*	55*	0,1	55	4345
1951	430	1845	3,4	2601	51*		1251	13*	0,0	13	3262
1971	71	639	1,2	1373	385	1,0	877	0	0	0	1325

¹⁴⁸ Enligt Carl Petter Ströms beskrivning av Färila från 1827 fanns det i hela socknen 839 öresland och 10 penningland medan 1820 års mantalslängd redovisar 833 öresland och 4 penningland. Ström 1964 (1827), tabell N:o 2. Mantalslängd Färila socken 1820 (RA). Tar man bort de 13 öresland och 4 penningland som tillhörde byar som kom att tillhöra Los socken efter 1845, var Färila socknen enligt Ströms uppgifter på 825 öresland och 22 penningland. Enligt 1820 års mantalslängd var Färila socknen, med samma undantag, på 819 öresland och 12 penningland. (Byar som kom att tillhöra Los var bl.a. Losskog, Tennskog, Ryggskog och Karsvall.) I mina beräkningar av Färila utgår jag från 819 öresland. Skillnad mot Ströms uppgifter är betydelselös i sammanhanget. Av de öresland som Ström uppger tillhörde Färila saknar jag i mina beräkningar ca 0,7 %.

Anna Eriksson-Trenter räknar med ett högre antal öresland för socknen än vad jag och Ström gör, se Eriksson-Trenter 2002 s. 150 f. Hon har med Los i sin beräkning, men viktigare är att hon utgår från avvittringssutslaget från 1844 och jag utgår för mantalslängderna i beräkningen. Då jag relaterat gårdarnas kreatursinnehav till skattekraften i mantalslängderna är det också rimligt att utgå från mantalslängderna när socknens totala skattekraft räknas.

Anm. *Inkluderar lamm respektive killingar. ** Medelvärde för perioden 1637–40. Med bockar men utan killingar. Jag har valt att redovisa kreatursenheter(Ke) också för 1893 och 1900-talet trots att metoden att räkna Ke inte lämpar sig för denna tid. Dessa siffror skall därför tas med stor försiktighet och finns bara med för att man skall få en uppfattning om förändringen av antalet över tid. Att djuren ökade i storlek har jag inte tagit hänsyn till.

Källor: Älvsborgs lösen 1571 (RA), Boskaps- och utsädeslängder 1637–40 (RA), Bouppteckningar, mantalslängder, jordeböcker och husförhörlängder Färila (HLA), BiSOS n) jordbruk och boskapsskötsel 1893, SOS, Jordbruk och boskapsskötsel 1919, Jordbruksräkningen 1927, 1932 och 1951. Lantbruksräkningen 1971.

Klövsjö

Klövsjö var en betydligt mindre socken än både Rättvik och Färila. Den var till ytan bara en fjärdedel av de andra och invånarantalet har hela tiden varit betydligt lägre. När undersökning av Klövsjö börjar år 1633 fanns det 21 gårdar i de tre byarna Klövsjö by, Kvarnsjö och Skålan. I Rättvik fanns det, som jämförelse, 291 gårdar 62 år tidigare (1571) och i Färila fanns det i slutet av 1630-talet drygt 100 gårdar. Trots att socknarna skiljer sig åt i antal gårdar och i storlek finns det likheter när det gäller boskapsutvecklingen. Det gäller framför allt hur tillväxten av de olika djurslagen utvecklades. Utvecklingen har dock skett något senare i Klövsjö än i Färila och i Rättvik.

I Klövsjö fanns det år 1633 22 hästar, 124 kor och 142 småkreatur (får och getter) fördelade på 21 gårdar. Antalet småkreatur är inte uppdelat i källmaterialet, men jag har valt att dela upp det på får och getter för att det skall vara möjligt att följa deras utveckling över tiden. Sammantaget ger det ett snitt på 5,8 kor per gård och 6,8 småkreatur. Delar man rakt av ger det 3,4 får respektive getter per gård.

När vi kommer till perioden med bouppteckningar (1760-1860) har djuren och gårdarna ökat i antal. År 1772 fanns det på de 31 skattlagda gårdarna 269 kor, 564 får och 345 getter. Det ger ett snitt på 8,7 kor per gård, 18,2 får och 11,1 getter. Medelgården var på ungefär 2/9 gärdesmantal och hade 21,9 kreatursenheter (Ke). År 1816 fanns det 46 gårdar och de hade sammantaget 323 kor, 700 får och 498 getter, det ger ett snitt på 7,0 kor per gård, 15,2 får per gård och 10,2 getter per gård. Medelgården var nu på 1/7 gärdesmantal och man hade i snitt 18 kreatursenheter (Ke). År 1851 har antalet gårdar ökat till 61 och djuren till 387 kor, 878 får och 647 getter. Det ger 6,3 kor per gård, 14,4 får per gård och 10,6 getter per gård. Medelgården var på 1/9 gärdesmantal och de hade i snitt 16,4 kreatursenheter.¹⁴⁹ Skattkraften på gårdarna var år

¹⁴⁹ Jag har som tidigare räknat bort den skattehöjning som avvitrningen innebar för gårdarna. Se sidan 136. Skulle jag räknat med den nya högre skatten skulle kreatursenheterna på de skattlagda gårdarna varit cirka 2 % högre.

1851 i snitt 50 procent av vad det hade varit 1772. Antalet kreatursenheter var år 1851 i genomsnitt 75 procent av vad det varit 1772.

Tabell 3:10. Genomsnittligt antal djur per gård i Klövsjö efter gårdarnas skattekraft, 1760–1859.

Skatt Tunland	Skatt Mantal	Antal bouppteckningar	Häst + fåle	Kor	Kviga	Kalv	Tjur + stut	Nöt total	Får	Får + lamm	Get	Get+ B+R+ K*
< 1	< 1/6	20	1,5	5,9	1,8	1,2	0,3	9,1	13,8	14,3	10,5	11,5
1	1/6	23	1,8	7,6	2,9	1,6	0,5	12,6	14,9	16,2	11,8	14,3
> 1	> 1/6	18	1,9	9,6	2,8	1,8	1,1	15,3	20,9	22,3	9,9**	13,3**

Anm. *B= bock, R=risbit, K=killig, **En av bouppteckningarna för gårdarna över 1/6 mantal saknar helt getter. Det är bara den av de 61 aktiva gårdarna jag bygger mina siffror på i Klövsjö som saknade getter i bouppteckningen. Räknas inte den gården in i snitten för getter blir antalet getter per gård över 1/6 mantal 10,5 och getter med bockar och killingar 14,1. Observera att antalet djur bara redovisas med en decimal. När jag har räknat på det totala antalet djur i hela socknen har två decimaler använts.

Källor: Bouppteckningar och mantalslängder och husförhörlängder (ÖLA).

Ser man däremot till hela socknen och också inkluderar de obesuttna blir djurantalet högre. År 1772 var det 308 kor i hela socknen vilka blivit 408 år 1816 och 523 år 1851. Fram till 1915 hade de ökat ytterligare och var nu 654. Fåren var 623 år 1772 och ökade till 870 år 1816 och var 1130 år 1851. Om man också räknar in lammen var de år 1851 1207 stycken, vilket kan jämföras med de 713 som fanns år 1915. Getterna visar en liknande utveckling men var hela tiden lite färre än fåren. År 1772 fanns det 393 getter, år 1816 fanns det 651 getter och år 1851 fanns det 871 getter. Räknar man också in bockar, risbitare och killingar var det 1006 getkreatur år 1851 vilket kan jämföras med de 435 som fanns 1915.

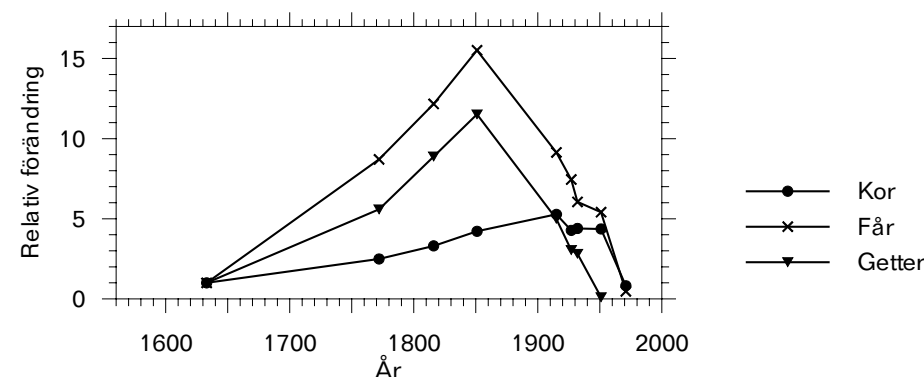
Tabell 3:11. Skatt, djur och kreatursenheter (Ke) per gård i Klövsjö socken 1633–1915. Index 1633 = 1.

År	Gärdes-Mantal (tunnland)	Index	Kor	Index	Nöt	Index	Får	Index	Get +	Index	Ke	Index
1633	1/3 (2)	1,0	5,8	1,0	6,8	1,0	3,4	1,0	4,2	1,0	10,4	1,0
1772	2/9 (1 1/3)	0,7	8,7	1,5	14,0	2,0	18,3	5,4	13,6	3,2	21,9	2,1
1816	1/7 (6/7)	0,4	7,0	1,2	11,2	1,6	15,2	4,5	12,7	3,0	18,0	1,7
1851	1/9 (2/3)	0,3	6,3	1,1	9,9	1,5	14,4	4,2	11,9	2,8	16,4	1,6
1915	1/21* (2/7)	0,1*	4,6	0,8	6,2	0,9	3,0	0,9	3,1	0,7	8,9	0,9

Anm. Gärdesmantal år 1633 bygger på att gårdarna hade samma skattetal under den dansk-norska tiden som de sedan fick under den svenska. *År 1915 är jordskatterna borta och att jag anger det genomsnittliga gärdesmantalet för detta år är bara för att man skall kunna jämföra med tidigare förhållanden. För att få fram en relevant siffra för kreatursenheter för år 1633 har nötkreatur förutom kor samt lamm, bockar, risbitare och killingar uppskattats utifrån det genomsnittliga värdet för dessa djur åren 1760 till 1860. Även värdet för getter med killingar, risbitare och bockar (Get +) år 1633 har tagits fram på samma sätt samt uppgiften om det totala antalet nötkreatur för år 1633. Förhållandet mellan får och getter år 1633 bygger på att jag delat siffran för småkreatur på hälften.

Källa: Landskapshandlingar för Jämtland (RA), Bouppteckningar och mantalslängder 1761–1861 (ÖLA), SOS, Jordbruk och boskapsskötsel 1915.

Diagram 3:3. Relativ förändring av kor, får och getter i Klövsjö socken 1633 till 1971. Index 1633 = 1.

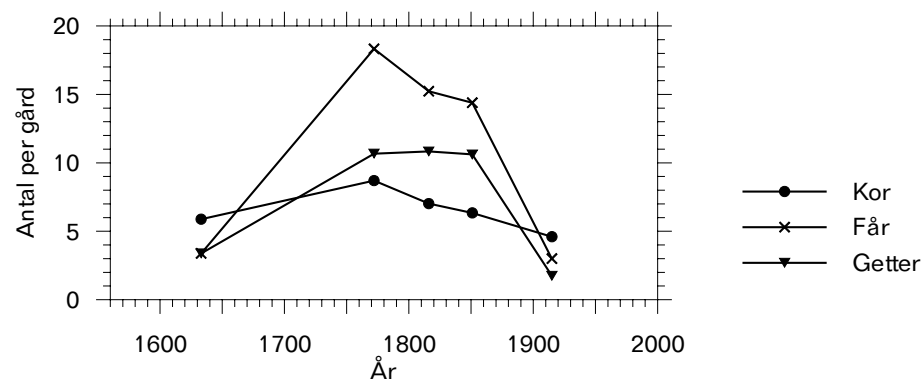
Anm. För att det skall vara möjligt att följa djurantalets förändring över tiden har en uppräknings av får med lamm och getter med killingar och bockar gjorts för 1633. Detta års värden är uppräknade genom att jag multiplicerat antalet får 1633 med kvoten mellan får och lamm i Klövsjö mellan 1761–1860. År 1633 års värden för getterna och nöt totalt är uträknat på samma sätt. I Klövsjö socken ingår byarna Klövsjö by, Kvarnsjö och Skålan.

Källa: Landskapshandlingar för Jämtland (RA), Bouppteckningar och mantalslängder 1761–1860, Husfolkets boskapslängder (ÖLA), SOS, Jordbruk och boskapsskötsel 1915, Jordbruksräkningen 1927, 1932 och 1951. Lantbruksräkningen 1971.

Ser man till hur antalet djur har utvecklats i förhållande till gårdarnas skattekraft får man en likartad utveckling som i Färila, men man har i Klövsjö bättre än i Färila klarat att hålla djurantalet uppe trots hemmansklyvningarna och gårdarnas mindre skattetal. På 1600-talet skattade gårdarna i snitt för nästan 2 tunnland. År 1772 var den genomsnittliga gården på 1 1/3 tunnland och till 1851 hade den minskat till 2/3 tunnland eller 1/9 mantal. Trots att gårdarna hade halverats från 1772 till 1851 (de var 50 procent av sin tidigare storlek) hade de kvar 73 procent av korna, 79 procent av fåren och 96 procent av getterna. Räknar man också in de obesuttna, som låg under gårdarna är minskningen ännu mindre och bland getterna skedde till och med en ökning av antalet med ungefär tio procent.¹⁵⁰

¹⁵⁰ Korna minskade då med 14 % och fåren med 8 %.

Diagram 3:4. Antal djur per gård i Klövsjö socken 1633–1915.

Anm. Det låga antalet djur per gård 1915 beror delvis på att många av de torp som tidigare låg under respektive gård hade blivit egna skattlagda gårdar.

Källor: Se diagram 3:3.

Tabell 3:12. Djurantalet och relativa tal i Klövsjö socken inklusive Kvarnsjö och Skålan 1633 till 1971. Index 1633 = 1.

År	Häst + fåle		Kor		Nöt Total		Får + lamm		Get		Get +	
		Index		Index						Index		
1633	25	1,0	124	1,0	203	71	78	71	1,0		87	
1772	68	2,7	308	2,5	498	627	679	379	5,3		486	
1816	92	3,7	410	3,3	650	879	949	645	9,1		773	
1851	115	4,6	523	4,2	804	1134	1210	868	12,2		1002	
1915	171	6,8	654	5,3	883	426	713	249	3,5		435	
1927	127	5,1	530	4,3	739		581				265	
1932	123	4,9	545	4,4	825		472				245	
1951	133	5,3	541	4,4	735		422				9	
1971	52	2,1	253	2,0	387		319					

Anm. Värdena Häst + fåle, nöt total, får + lamm och get + bock + killing år 1633 är framräknade utifrån förhållandet mellan respektive grupp genom bouppteckningar 1761–1861. Värdet för får respektive get 1633 är det totala antalet småkreatur enligt 1633 års jordebok delat på 2.

Källor: Se diagram 3:3.

Rättvik

År 1571 fanns det i Rättvik 1 249 kor, 835 får och 1 092 getter fördelade på 294 gårdar. Det fanns också 523 ungnöt från 1 till 4 år. I medeltal gav det 4,2 kor per gård, 2,8 får och 3,7 getter per gård. Ungnöten var 1,8 djur per gård och sammantaget gav det 6,0 nötkreatur per gård. Fram till år 1830 hade antalet djur stigit till 4 620 kor, 8 474 får och 6 021 getter på 1115 gårdar. Det ger en ökning av korna med 273 procent, en ökning av fåren med 914 procent och av getterna med 413 procent. Gårdarna hade ökat i antal med 279 procent. För år 1830 ger det ett genomsnitt på 4,2 kor per gård, 7,6 får per gård och 5,4 getter per gård.¹⁵¹ Det är något oklart hur stor förändringen var från 1571 till 1830 när det gäller getterna då man inte vet om bockarna ingick tillsammans med getter i Älvsborgs lösen 1571. Bockarna har inte räknats med i 1830-talets siffror men motsvarar ett tillägg på ungefär 390 stycken.¹⁵² Medan det var en kraftig ökning av det totala antalet djur i socknen skedde inte någon ökning av kor per gård medan däremot fåren och getterna ökade kraftigt även på gårdsnivå. Räknar man in ungnöt tycks dock antalet nötkreatur per gård ha minskat sedan 1571. Fram till 1901 skedde en liten minskning av antalet kor, men de var det året över 4 300 stycken. De minskade med ungefär sju procent. Däremot minskade både får och getter kraftigt mellan 1830 och 1901. Fåren har minskat rejält i antal till 2815 och var därmed färre än korna. Minskningen av getter var också kraftig och de var år 1901 endast 1361 stycken. På gårdsnivå skedde en kraftig försvagning av antalet djur under 1800-talet. Enligt den officiella statistiken (BiSOS) fanns det 1901 1860 gårdar i Rättvik och Boda. Det ger ett medeltal på 2,3 kor per gård, 1,7 får och 0,7 getter. Antalet kor minskade svagt fram till 1919, medan får och getter fortsatte kräftgången. Efter 1919 föll också antalet kor och gjorde så till 1971.

¹⁵¹ Bygger på de gårdar som jag har räknat med har djur. Fem procent av gårdarna saknas i denna räkning och tas de med och blir antalet djur per gård något lägre. Det fanns enligt mantalslängden för 1830 1179 gårdar och med samma antal djur ger det i sådana fall 3,9 kor per gård, 7,2 får per gård och 5,1 getter per gård.

¹⁵² Bygger på uppgifter om antalet bockar i bouppteckningar 1830 räknat på 44 bouppteckningar.

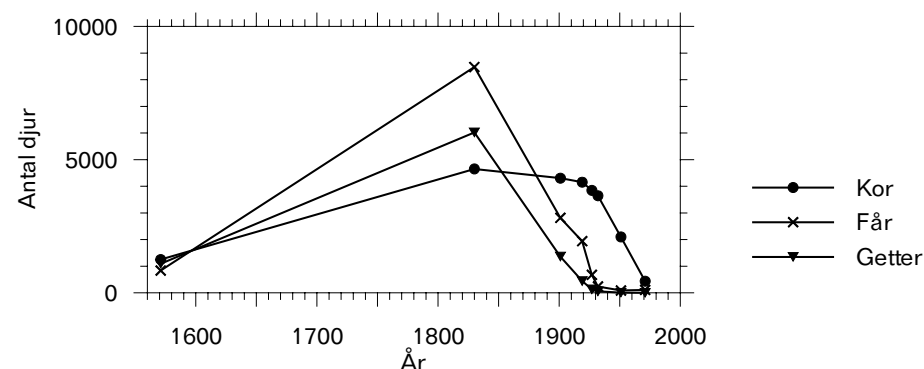

Tabell 3:13. Antalet kor, får och getter 1571 till 1971 i Rättviks socken inklusive Boda och djur per gård 1571, 1830 och 1901 samt relativa förändringar inom respektive grupp. Index 1571 = 1.

År	Kor	Ind-ex	Får	Ind-ex	Get-ter	Ind-ex	Kor/g	Ind-ex	Får/g	Ind-ex	Get-ter/g	Ind-ex
1571	1249	1,0	835	1,0	1092	1,0	4,2	1,0	2,8	1,0	3,7	1,0
1830	4650	3,7	8474	10,1	6021	5,5	4,2	1,0	7,6	2,7	5,4	1,5
1901	4303	3,4	2815	3,4	1361	1,2	2,3	0,6	1,5	0,5	0,7	0,2
1919	4152	3,3	1937	2,3	443	0,4						
1927	3845	3,1	674	0,8	129	0,1						
1932	3644	2,9	237	0,3	54	0,05						
1951	2097	1,7	86	0,1	6	0,0						
1971	436	0,4	109	0,1	0	0						

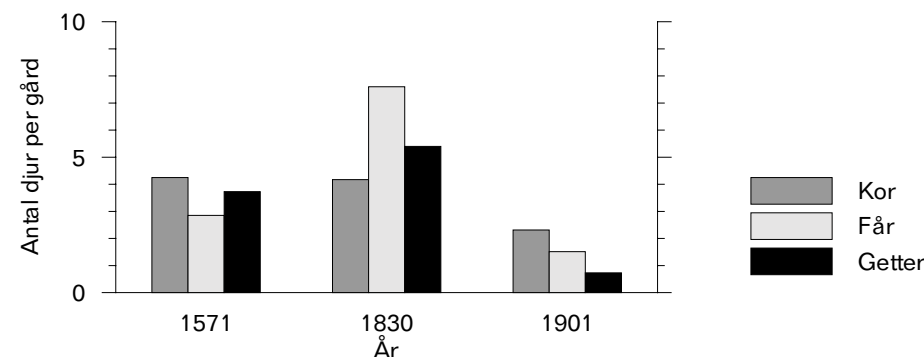
Anm: g = gård. I 1571 års siffror ingår 3 hemman som låg i Leksandsdelen av Stumsnäs och 1607 överfördes till Rättvik. Räknar man antalet kor efter alternativ B (32 bouppteckningar) får man 4009 kor år 1830. Minimalalternativet (alt 1 med 44 bouppteckningar) gav 3456 kor. Oklart om bockar ingår i getter 1571. Bockarna är ej medräknade 1830, de var 389 stycken vilket sammantaget ger 6410. Från 1901 ingår lamm och killingar i får respektive getter. År 1830 fanns det 17 ståndspersoner i Rättvik (1,4 % av hushållen). Det är oklart om alla de finns upptagna i fåbodlängden och om därmed deras kreatursinnehav är inräknat i 1830 års siffror. Källor: Älvsborgs lösen 1571 (RA), Storskiftet Rättvik (LMF), Bouppteckningar och mantalslängder Rättvik (ULA), BiSOS n jordbruk och boskapsskötsel 1901, SOS, Jordbruk och boskapsskötsel 1919, Jordbruksräkningen 1927, 1933 och 1951. Lantbruksräkningen 1971.

Diagram 3:5. Antalet kor, får och getter i Rättviks socken inklusive Boda 1571–1971.

Anm. Mätpunkter 1571, 1830, 1901, 1919, 1927, 1932, 1951 och 1971. I siffrorna för fåren ingår också lamm och för getterna ingår killingar från år 1901 till 1971. Källor: Älvsborgs lösen 1571 (RA), Storskiftet Rättvik (LMF), Bouppteckningar, mantalslängder, husförhörlängder Rättvik (ULA), BiSOS n jordbruk och boskapsskötsel 1901, SOS, Jordbruk och boskapsskötsel 1919, Jordbruksräkningen 1927, 1933 och 1951. Lantbruksräkningen 1971.

Diagram 3:6. Kor, får och getter per gård i Rättviks socken inklusive Boda 1571, 1830 och 1901.

Anm. se diagram 3:5.

Källa: se diagram 3:5.

Befolkningsutveckling

Innan djurslagens utveckling i de tre socknarna skall analyseras lite grundligare skall befolkningsutvecklingen från 1571 till 1900-talets början redovisas. Uppgifter om antalet gårdar i respektive socken vid olika tidpunkter har tidigare nämnts, men presenteras här samlat. Befolkningsdata för socknarna kommer också att anges. Därefter kan gårds- och befolkningsutveckling jämföras med utvecklingen av kreatursstocken.

Färila

Färila uppvisar en kraftig tillväxt av hemmanen från 1571 till 1640. Älvsborgs lösen 1571 redovisade 62 hemman och boskapslängderna från 1637-40 ett snitt på 98 hemman i socknen.¹⁵³ Från 1600-talets mitt stagnerar utveckling-

¹⁵³ Gårdarna i Los socken i 1600-talets boskapslängder är ej medräknade.

en och det är en måttlig tillväxt av hemman fram till omkring 1730.¹⁵⁴ Vid denna tid börjar antalet gårdar på nytt växa till.¹⁵⁵ Befolkningsförändringen från 1571 till år 1900 redovisas i Tabell 3:14. Befolkningsstillväxten är något högre än tillväxten av hemman fram till 1750.¹⁵⁶ Efter 1750 kom befolkningsstillväxten att bli mycket högre än tillväxten av gårdarna och en stor agrar underklass etableras i Färila. Tiden kring 1850 innebar avsaluskogsbrukets genombrott i Färila. Förklaringarna till befolkningsökningen efter 1850 måste därför också sökas utanför den agrara sektorn.¹⁵⁷

Tabell 3:14. Gårdar och befolkning i Färila socken 1571-1893(1900). Antal och relativ förändring. Index 1640 = 1.

	Gårdar	Index	Befolkning	Index
1571	62	0,6	293	0,6
1620	81	0,8	398	0,8
1640	98*	1,0	481	1,0
1701	105	1,1	668	1,4
1750	112	1,1	790	1,6
1770	130	1,3	1356	2,8
1823	177	1,8	2463**	5,1**
1851	219	2,2	2884**	6,0**
1880			3981	8,3
1893	313	3,2		
1900			5006	10,4

¹⁵⁴ Mantalslängder för Färila socken (HLA).

¹⁵⁵ Jmf Palm 2000 s. 150. Lennart Andersson Palms redovisar en annan utveckling för perioden 1620 till 1751 i Färila. Fram till 1620 är utvecklingen av hemmanen den som jag också redovisar. Den mest avgörande skillnaden i förhållande till de värden jag har fått fram är från 1640 och fram till 1718. Palm redovisar under denna period en kraftig ökning av antalet hemman fram till 1718. Jag bygger mina uppgifter på räkningar av hemmanen i mantalslängderna och de redovisar som sagts en mycket måttlig ökning av antalet hemman fram till 1730. När skillnaden är som störst mellan mantalslängdernas uppgifter och de Palm presenterar har Palm 45 % fler skattlagda hushåll i Färila än det antal mantalslängden redovisar. Omkring 1750 är skillnaden 32 %. Gunnar Bodvall redovisar en befolkningsutveckling i norra Hälsingland under den aktuella perioden som liknande den genomgången av mantalslängderna gav. Bodvall menar att det var en stagnerande befolkningsutveckling från 1640 och fram till 1720. Hans slutsats bygger på en genomgång av sju socknar i norra Hälsingland. Färila socken ingick inte ibland de sju. Bodvall, 1959, s. 181 fig. 20.

¹⁵⁶ Palm 2000 redovisar för höga befolkningssiffror för perioden 1640 fram till 1750-talet. Korrigerade värden har därför tagits fram för år 1701 och 1750. Jag har använt mig av samma antal personer per hushåll som Palm gjort i sina beräkningar för Färila. För år 1699 är befolkningen beräknad på att det var 6,36 personer per hushåll och för 1751 6,75 personer per hushåll.

¹⁵⁷ Eriksson-Treter 2002 s. 41 f.

Anm. *Avser medelvärde för åren 1637–40. ** Avser 1830 respektive 1850.

Befolkning 1640 framräknat efter förhållandet mellan gårdar och befolkning i Färila 1620 hos Palm 2000. Hushåll i Los har tagits bort i mantalslängderna från 1701 till 1836 och från Utsädes- och boskapslängderna 1637-40. I 1851 års mantalslängd är hushållen i Los inte med.

Källa: För gårdar: Älvsborgs lösen 1571 (RA), Boskaps- och utsädeslängder 1637-40 (RA), Mantalslängder 1701- 1851 (HLA, RA), BiSOS 1893. Palm 2000, s. 150 (avser 1620). För befolkning: Palm 2000. Befolkning för 1770 och 1850 från Tabellverket, Demografiska databasen, Umeå universitet, www.ddb.umu.se

Klövsjö

Gårds- och befolkningsutvecklingen i Klövsjö liknar den i Färila, men med några viktiga skillnader.¹⁵⁸ Befolkningsstillväxten var svagare i Klövsjö från 1571 till 1620 än den var i Färila. Därefter inleddes en lång period med svag tillväxt. Efter 1750 inleds en period med kraftigare tillväxt, dock inte lika kraftig som i Färila. Efter en liten stagnationsperiod i början av 1800-talet inleds en period av stark tillväxt som varar fram till 1880-talet. Befolkningen i Klövsjö var som högst vid mitten av 1880-talet då emigrationen till Amerika på allvar började från socknen.¹⁵⁹

Tabell 3:15. Gårdar och befolkning i Klövsjö socken 1571–1901. Absoluta och relativa tal. Index 1633=1.

	Gårdar	Index	Befolkning	Index
1571	15	0,7	99	0,9
1620–33	21	1,0	109	1,0
1735	23	1,1	148	1,4
1751	27	1,3	259	2,4
1772	31	1,5	302	2,8
1816	46	2,2	414*	3,8*
1851	61	2,9	617*	5,7*
1874	66	3,1		
1880			999	9,2
1901	101	4,8	1035*	9,5*

¹⁵⁸ Det finns två beräkningar av befolkningsutvecklingen i Klövsjö socken, Lennart Andersson Palms och Gösta Ullbergs. Den stora skillnaden mellan de båda två ligger i hur man ser på utvecklingen under 1500-talets slut och 1600-talets början. Medan Ullberg menar att befolkningen ökade med 38 % från 1566 till år 1600 redovisar Palm en ökning av befolkningen på 10 % från 1571 till 1620. Ser man däremot till antalet hemman redovisar Palm en ökning av dem under samma period med 40 %. Mitt intryck är vidare att Ullberg överdriver antalet människor fram till år 1800. Palm, 2000 och Ullberg, 1933, s. 57.

Ullberg, 1933, s. 57 och 583. Befolkningen var 1885 1103 personer.

Anm. *Avser 1815,1850 och 1900. Palm 2000 redovisar lika många gårdar 1620 som det fanns enligt jordeboken 1633.

Källa: Gårdar: Landskapshandlingar Jämtland 1633 (RA), mantalslängder 1688-1851 (ÖLA, RA), BiSOS 1875 och 1901. Antal fiskala gårdar 1571 hämtat från Palm, 2000. Befolkning: Palm 2000 för 1571-1735 och 1880 och 1900. Befolkning för 1750 till 1850 från Tabellverket, Demografiska databasen, Umeå universitet, www.ddb.umu.se

Rättvik

Gårds- och befolkningsutvecklingen i Rättvik skiljer sig markant från den i Färila och Klövsjö. Det gäller särskilt för den äldre tiden. Tiden från 1571 till 1600-talets mitt präglas av måttlig uppgång av antalet hemman och att det därefter sker en kraftig tillväxt av gårdarna fram till 1690.¹⁶⁰ Av det vi vet från andra studier borde utvecklingen för den äldre tiden ha varit som kraftigast fram till 1620 för att därefter plana ut fram till 1650.¹⁶¹ Från 1650 och fram till 1690-talets början skedde en snabb tillväxt av antalet hemman enligt mantalslängderna.¹⁶² På 1690-talet minskade antalet gårdar något beroende på en svår missväxtperiod.¹⁶³ Expansionen av gårdar sköt fart på nytt när det Stora

¹⁶⁰ Lennart Andersson Palm menar att det var en kraftig tillväxt av gårdar mellan 1571 och 1620 för sedan vara en stagnerande utveckling fram till 1720-talet. För 1620 använder sig Palm av Sigurd Sundkvist opublicerade förarbeten till boken *Sveriges folkmängd på Gustaf II Adolfs tid. En demografisk studie* (1938). Jag har inte tillgång till några uppgifter om antalet hushåll 1620 i Rättvik, men menar att utifrån de hushåll som fanns 1650 är det en orimlig hög siffra han redovisar för året 1620. Alternativet är att hushållens antal hade minskat kraftigt från 1620 till 1650. Tolkar man Palms siffror innebar det en 80 % ökning av antalet hushåll i Rättvik från 1571 till 1620 eller nästan fem (4,8) nya hushåll per år under hela denna period. För perioden från 1571 till 1650 får jag en ökning av antalet hushåll med 24 % en ökning med nästan ett hushåll varje år, men där den större delen av ökningen bör ligga på perioden fram till 1620. Palm redovisar inga siffror över hemmansutvecklingen från 1620 till 1699. Palm påpekar själv i sin sammanställning att det finns osäkerheter kring siffrorna och skriver ”att den som begär exakta uppgifter får söka dessa på annat håll än i denna rapport. Det gäller i särskild hög grad uppgifterna för cirka 1571 och cirka 1620, ...” Palm, 2000, s. 13. En genomgång av mantalslängderna för Rättvik från 1650-talet bör därför ge en rättvisande bild av gårdarnas antal och förändring över tid.

¹⁶¹ Myrdal & Söderberg 1991 s. 523.

¹⁶² Mantalslängderna källvärde har diskuterats i många sammanhang. Det är känt att mantalslängderna ibland inte redovisar alla hushåll och det finns exempel från 1660-talets Dalarna på att man uttryckt klagomål över fel i mantalslängderna. Den samlade bedömningen av längderna är dock att under 1600-talets andra hälft finns vanliga bondehushåll med om de inte tillhörde de allra fattigaste. Se Lennersand & Oja 2006 s. 727ff och där anförd litteratur.

¹⁶³ Lennersand & Oja 2006 s. 466.

Nordiska kriget avslutades 1718. Den kraftiga tillväxten varade till 1740-talet då på nytt tillväxten avstannade för att helt plana ut på 1750-talet. Under 1700-talets andra hälft ägde på nytt en kraftig expansion rum som planade ut i och med sekelskiftet 1800. Tillväxten i antalet hemman var på nytt kraftfull från 1830-talet fram till 1901. Särskilt perioden fram till 1860-talets början framstår som en period med stark befolkningstillväxt.¹⁶⁴

Tabell 3:16. Gårdar och befolkning i Rättvik med Boda 1571-1901. Absoluta och relativa tal. Index 1571 = 1.

	Gårdar	Index	Befolkning	Index
1571	295	1,0	1789	1,0
1650	360	1,2	2160	1,2
1690	651	2,2		
1699	583	2,0	3583	2,0
1718	662	2,2	3673	2,1
1735	817	2,8	4288	2,4
1751	904	3,1	4659	2,6
1776	914	3,1	4916*	2,8*
1800	1188	4,0	6195	3,5
1830	1178	4,0	7439	4,2
1901	1860	6,3	11159*	6,2*

Anm. *Avser 1775 och 1900. I gårdar 1571 har jag lagt till de 3 gårdar som låg i Leksandsdelen av Stumsnäs och som överfördes till Rättvik 1607. Jag har därför också lagt till 18 personer för det året till de av Palm redovisade befolkningstalet. Värdet för 1650 framräknat genom att antalet hushåll i mantalslängden har multiplicerats med 6. Palm anger hushållens storlek i Rättvik till 1571=6,065, 1620=5,518, 1699=6,146. För Rättvik finns relativt tillförlitliga uppgifter om befolkningen först från 1701, se Friberg 1953 s. 129. Friberg anger för året 1701 att det var 4,88 personer per hushåll, s. 230.

Källa: Gårdar: Älvsborgs lösen 1571, mantalslängder 1650-1830 (ULA och RA), BiSOS 1901.

Befolkning, Palm 2000 s. 272 för 1571, 1699-1735 och 1900, Mantalslängd för 1650 (RA), Befolkning för 1751 till 1830 från Tabellverket, Demografiska databasen, Umeå universitet, www.ddb.umu.se

¹⁶⁴ Det fanns 9448 personer i Rättvik med Boda år 1862. Aronsenius 1862 s. 29.

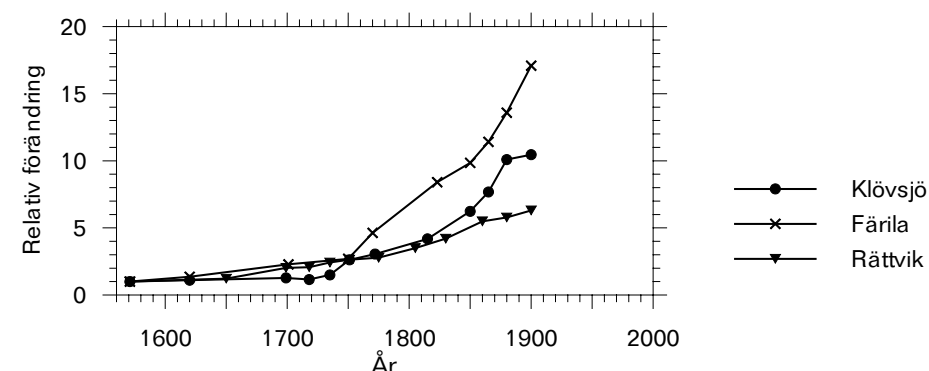
Befolkningen följer tillväxten av antalet hemman på ett övergripande plan, men några avvikelser finns. Hemmanen växte till något fortare än befolkningen fram till 1800-talets början. Från denna tid var befolkningens tillväxt snabbare än gårdstillväxten. Ser man över hela perioden från 1571 till år 1900 kom utvecklingen att följas åt. Fram till 1800 blev det färre personer per gård medan antalet ökade efter 1800 i Rättvik. I Färila och Klövsjö kom befolkningsökningen i stället att leda till fler obesuttna.

Jämförelser mellan Färila, Klövsjö och Rättvik

Innan några jämförelser mellan socknarna görs måste några grundläggande faktorer påpekas för att tolkningen av de likheter och skillnader som fanns mellan socknarna skall bli begripliga. Den relativa befolkningsutvecklingen är ett användbart sätt att uttrycka förändring över tiden och samtidigt göra jämförelser mellan olika områden. Det är dock viktigt att komma ihåg att invånarantalet i socknarna skilde sig mycket åt och att en relativ förändring mellan två områden som ser ut att vara lika stor i praktiken kunde få mycket olika konsekvenser. Klövsjö hade på 1630-talet 110 invånare, Färila runt 500 medan Rättvik år 1650 hade över 2100 invånare. Det kan också uttryckas som att år 1571 hade Rättvik mer än sex gånger så många invånare som Färila och nästan 18 gånger så många invånare som Klövsjö. En skillnad som mot Klövsjös kom att öka till omkring år 1700.

Jämför man de tre områdena med varandra framträder några viktiga skillnader, men också grundläggande likheter. En viktig skillnad var att befolkningsutvecklingen sköt fart tidigare i Rättvik än i Färila och Klövsjö. I Rättvik fördubblades antalet gårdar på drygt hundra år från 1571 medan det tog ungefär 200 år att fördubbla antalet gårdar i Färila och Klövsjö. Särskilt perioden mellan 1650 och 1690 framstår som en period av stark tillväxt i Rättvik, medan samma tid i Klövsjö och Färila var stagnationsperioder. En likhet mellan socknarna var den starka befolkningstillväxten under 1800-talet. Ser man närmare på befolkningstillväxten finner man skillnader socknarna emellan, dels hur stark tillväxten var, dels när uppgången inleddes. Medan befolkningen i Rättvik under 1800-talet steg med ungefär 80 procent var ökningen i Färila och Klövsjö den dubbla. Jämför man å andra sidan Färila med Klövsjö ser man att den starka ökningen av befolkningen inleddes tidigare i Färila än i Klövsjö. En period med starkt ökande befolkning inleddes i Färila kring 1750. I Klövsjö kom också befolkningen att öka från denna tid, men en riktigt stark befolkningstillväxt inleddes först en bit in på 1800-talet och var då under flera decennier kraftfullare än i Färila.

Diagram 3:7. Relativ befolkningsutveckling i Rättvik, Färila och Klövsjö socknar 1571–1900. Index 1571=1.

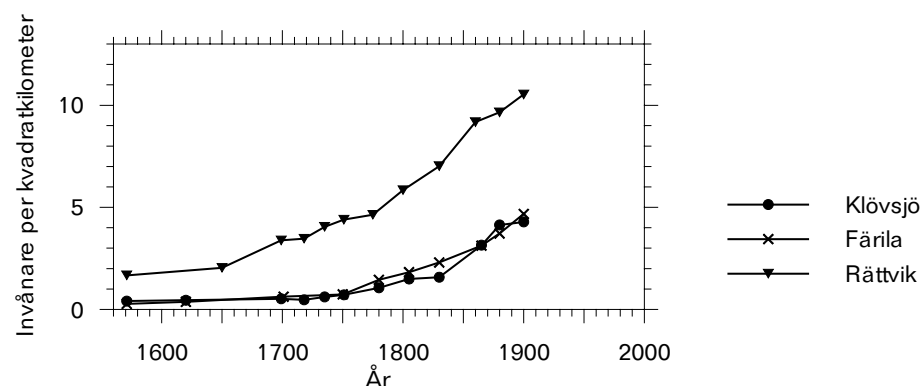

Källor: Palm 2000, mantalslängder, Tabellverket, Demografiska databasen, Umeå universitet, www.ddb.umu.se

Befolkningen kan också ställas mot socknens landareal. I ett samhälle där boskapsskötseln var en viktig del av jordbruket ger förhållandet mellan antalet invånare och landarealen ett mått på utvecklingen och förändring över tiden. Man skall dock vara försiktig att dra för stora slutsatser av värdena för perioden mellan 1850 och 1900. Särskilt i Rättvik och Färila socknar blev andra näringar allt mer betydelsefulla och en ökad befolkning under denna tid speglar därför långt mer än jordbrukets förändringar.

Invånarantalet per hektar mark var betydligt högre i Rättvik än i Färila och Klövsjö under hela perioden. Särskilt perioderna mellan 1650 och 1700 och perioden från 1770-talet och fram till 1860-talet framstår som expansiva perioder i Rättvik. För Klövsjö och Färila är det först efter 1750 som ökningen på allvar började. I Färila framstår perioden mellan 1750 och 1850 som expansiv. I Klövsjö var ökningen efter 1750 lite långsammare än motsvarande period i Färila. I Klövsjö var det tiden efter 1830 som den snabbaste ökningen var. För den äldsta tiden var det mer invånare per kvadratkilometer i Klövsjö än i Färila, men kring 1750 fick Färila fler invånare per kvadratkilometer än Klövsjö.

Diagram 3:8. Invånare per kvadratkilometer land (utan vatten) i Rättvik, Färila, och Klövsjö socknar 1571-1900.

Källa: Palm, 2000. Mantalslängder, Tabellverket, Demografiska databasen, Umeå universitet, www.ddb.umu.se, BiSOS.

Tabell 3:17. Kor, får och getter per invånare i Färila socken 1571–1893.

	Kor/inv	Får/inv	Getter/inv
1571	1,4*	0,4	0,2
1640	1,1*	0,8	0,9
1770	0,8	1,3	0,8
1823	0,6	1,0	0,9
1851	0,6	0,9	0,9
1893	0,4	0,6	0,1

Anm. *Befolkningsuppgifterna 1571 och 1640 bygger på Palm, se tabell 3:14. Palm räknar med låga hushållstal för denna tid. Under 5 personer per hushåll medan han räknar med över 6,3 personer per hushåll 1699. Räknar man med till exempel 6 personer per hushåll för den äldsta tiden också, blir det ungefär 1 ko per individ och skillnaden mellan 1640 och 1770 var då inte så stort. Uppgången av får och getter skulle med 6 personer per hushåll också bli kraftfullare per individ från 1640 till 1770.

Källa: Tabell 3:9 och 3:14.

Tabell 3:18. Kor, får och getter per invånare i Klövsjö socken 1633–1915.

	Kor/inv	Får/inv	Getter/inv
1633	0,9	0,7	0,7
1772	1,0	2,1	1,3
1816	1,0	2,1	1,6
1851	0,8	1,8	1,4
1915	0,6	0,6	0,2

Anm. Befolkning räknad på uppgiften år 1900. Befolkningen 1633 från Palm 2000 och avser 1620- Palm räknar med att familjestorleken på 1620-talet i genomsnitt var mer än 1 person lägre än 1571 och 1699.

Källa: Tabell 3:12 och 3:15.

Tabell 3:19. Kor, får och getter per invånare i Rättviks socken 1571, 1830 och 1901.

	Kor/inv	Får/inv	Getter/inv
1571	0,7	0,5	0,6
1830	0,6	1,1	0,8
1901	0,4	0,3	0,1

Källa: Tabell 3:13 och 3:16.

Ser man hur antalet djur fördelar sig per individ i respektive socknar finns gemensamma drag men också några skillnader. I Rättvik minskar korna per invånare svagt från 1571 till 1830 medan fåren ökar kraftigt och också getter har en tillväxt. Fram till sekelskiftet 1900 faller sedan antalet djur per person för alla djurslagen och särskilt kraftigt för får och getter. I Klövsjö hade man under 1700-talet och 1800-talet det högsta antalet djur per invånare av de tre socknarna. I Klövsjö ökade också andelen getter från 1700-talets slut till 1800-talets början. Från 1800-talets mitt sjunker antal djur per invånare och störst är minskningen av getterna. I Färila minskade korna per individ från 1640-talet fram till 1770-talet medan antalet får per person ökade och getterna förblev oförändrade. Man måste dock komma ihåg att för Färilas del är antalet personer per hushåll lågt räknat för den äldsta perioden.¹⁶⁵

¹⁶⁵ Se tabell anmärkning till tabell 3:17.

Slutsatser

Kreatursstocken genomgick många och stora förändringar från 1500-talets andra hälft till 1900-talets början. Det oavsett om man ser till antal djur på sockennivå, gårdsnivå eller djur per individ. Utvecklingen i de tre undersökta socknarna, Färila, Klövsjö och Rättvik, har så många gemensamma drag att man kan tala om en likartad utveckling. Skillnaderna ligger främst i att expansionsfaserna inte påbörjas samtidigt. Utvecklingen kan sammanfattas i nio punkter.

1. Det var en stor expansion av antalet djur i alla tre socknarna fram till 1800-talets mitt. Ökningarna skedde från ett relativt stort antal djur i Rättvik på 1570-talet och i Färila på 1630-talet.
2. Den mest påtagliga förändringen fram till 1850 var fårens och getternas kraftfulla tillväxt. Djursammansättningen på gårdarna fick en ny karaktär. Under 1500-talet var kon det vanligaste djuret, därefter geten och sedan fåret. Under 1700-talet var fåret vanligast, därefter geten och sedan kon. Getterna var vanligare än fåren i både Rättvik och Färila i början av undersökningsperioden.
3. Fram till 1700-talets andra hälft ökade antalet djur per gård. Därefter skedde en viss minskning.
4. Från 1750 till 1860 skedde en omfattande hemmansklyvning av gårdarna i Färila och Klövsjö. Gårdarnas skattekraft uttryckt i mantalet minskade dock snabbare än djurantalet. De betyder att deras relativa rikedom i djur kan antas ha ökat.
5. Antalet djur per individ i respektive socken kom att vara fortsatt högt fram till 1800-talet. Antalet kor per individ minskade något medan antalet får och getter per individ ökade till början av 1800-talet.
6. Djuren hos de obesuttna ökade kraftigt i Färila och Klövsjö efter 1750. Torpare och soldater fick fler djur per hushåll och de obesuttnas andel av den totala djurstocken ökade. Deras boskapsinnehav utgjorde vid 1850 en fjärdedel till en tredjedel av alla djur i Färila socknen.
7. Efter 1850 minskade antalet får och getter kraftigt. Nedgången var mest dramatisk bland getterna som bara var ett marginellt inslag i kreatursbeståndet kring sekelskiftet 1900.

8. Efter 1850 fortsatte korna att öka långsamt eller så fick de en stagnerad utveckling. Efter 1930 kom också korna att minska kraftigt.

9. Under 1800-talet minskade antalet djur per gård och per individ kraftigt.

Slutsatsen är att den stora förändringen av antalet djur och förändringarna i djurslagens sammansättning fram till 1850 inte kan ha skett utan att det måste ha påverkat organisationen kring djurhållningen och jordbrukets inriktning.

Rättvik 1571–1830

I Rättvik var det ganska långt mellan de två äldsta mätpunkterna. Det finns därför anledning att dröja något vid frågan om hur djurantalet utvecklades i Rättvik mellan 1571 och 1830. Det finns två orsaker till att frågan bör tas upp. Den första är att befolkningsutvecklingen i Rättvik fram till 1750 skilde sig på ett markant sätt från den i Färila och Klövsjö. Utvecklingen i Rättvik bör därför skilja sig från den i Färila och Klövsjö. Det andra skälet är att vi i nästa kapitel skall diskutera fåbodarnas utveckling i Leksands socken. Rättvik och Leksand var grannsocknar och ingick i samma fögderi. En ökad kunskap om djurantalets utveckling i Rättvik under 1600-talet och 1700-talet underlättar förståelsen av utvecklingen i Leksand. Boskapsutvecklingen i Rättvik kan fungera som en kontroll av den bild domstolsmaterialet, som är det kapitlets huvudsakliga källa, ger av utvecklingen i Leksand, men kunskap om boskapsutvecklingen kan också fungera som ett komplement till domstolsmaterialet.

I ett område där det fanns möjlighet att expandera boskapsskötseln borde det finnas ett samband mellan befolkningsutvecklingen, eller utvecklingen av antalet gårdar, och antalet djur. I alla fall tills området upplever någon form av mättnad, konjunkturen viker eller en omläggning av näringsverksamheten skedde. I Rättvik vet vi att antalet kor per individ och gård bara minskade svagt till 1830 och att får och getter ökade i antal. Det är däremot svårt att säga något om takten i utvecklingen. Fanns det till exempel några expansionsperioder? Ett försök att förklara utvecklingen i Rättvik är att se hur djurantalet i Färila och Klövsjö förhöll sig till hemmans- och befolkningsutveckling. En analys av förhållandena i Rättvik, där det inte finns konkreta uppgifter om antalet djur över en lång tidsperiod, måste göras med försiktighet. Det utmärkande för Färila och Klövsjö var att de in på 1800-talet respektive till slutet av 1700-talet hade en snabbare ökning av djuren än av hemmanen.

Ett troligt utvecklingsförlopp i Rättvik var att det skedde en måttlig tillväxt av djuren mellan 1571 och 1620 och att djurantalet sedan stagnerade fram till 1650. Efter 1650 sköt utvecklingen fart. Den kraftiga ökningen av befolkningen efter denna tid bör ha medfört en ökning av antalet djur och

den bör ha skett i form av en expansion av fåbodväsendet. Det är också rimligt att tänka sig att bönderna i Rättvik, i linje med de i Färila och Klövsjö, kunde öka antalet djur per gård under denna tid. Hur länge denna expansion varade är svårt att säga, men från mitten av 1700-talet är det svårt att tänka sig att antalet djur per gård längre gick att öka. Befolkningsökningen hade fram till denna tid varit stor i både absoluta och relativa tal. Det tycks också som om man nådde taket på hur många djur man kunde ha totalt i Rättvik kring år 1800 eller lite senare. Vi har visserligen inte siffror förrän år 1830, men då det knappast var någon ökning av antalet gårdar mellan 1800 och 1830 finns det anledning att tro att utvecklingen på gårdsnivå stod ganska stilla under denna tid. Vi vet också att det skedde en kraftig minskning av djuren per gård efter 1830. Den nedgången bör ha föregåtts av en stagnationsperiod.

Den fåbodlängd som upprättades i Kopparbergs län 1663–64 och som finns som bilaga till det årets jordebok kan tolkas som att 1600-talets andra hälft var en expansionsperiod för fåbodarna. I längden finns det närmare 60 fåbodställen med sammanlagt 207 brukare registrerade i Rättvik med Boda.¹⁶⁶ Enligt mantalslängden fanns det samma år 486 hemman i socknen. Även om man tänker sig att de 207 fåbodbrukarna hade fler djur än den genomsnittliga brukaren saknas åtskilliga djur och långt över hälften av alla gårdar saknade fåbodarna enligt längden.¹⁶⁷ Från andra källor vet vi att det var tvång att ha fåbod från början av 1700-talet (se kap. 4). Det går därför att se längden som ett uttryck för att många saknade fåbod, men också som en indikation på att det under 1660-talet fanns ett intresse att registrera fåbodarna av det skälet att de snabbt ökade i antal.

¹⁶⁶ Lindén 1974 s. 43–48.

¹⁶⁷ Montelius 1975 s. 30. Längden är omdiskuterad och Sigvard Montelius menar att längden inte tar upp alla fåbodarna som fanns. Med hänvisning till Olle Veirulfs studier från Venjan menar han att det bara var tidigare oskattlagda lägenheter (fåbodarna) som tas upp och att de redan skattlagda fåbodarna saknade intresse för längden. Vidare påpekar han att många av de 1500-tals fåbodarna som är kända till namn från Leksand saknas och att det fanns fler fullt fungerande fåbodarna från denna tid som ej tas med. Att man underskattat antalet brukare vid fåbodarna menar han visas av att Gyllingberget i Leksand 1663 hade 4 registrerade brukare men enligt 1670-års revningslängd fanns det 14 delägare. Mot Montelius argument kan man föra, att det mesta talar för att 1500-tals fåbodarna verkligen inte var fåbodarna vid denna tid utan fasta bosättningar (se kap. 5) och att några fel finns i en längd behöver inte betyda att det huvudsakliga resultatet är fel. För Gyllingsberget kan det vara så att längden underskattar antalet brukare, men två andra förklaringar är också möjliga och de kan samverka. För det första kan det i en tid där fåbodväsendet snabbt ökar vara så att det tillkommit några brukare på de sju åren. För det andra, och viktigare, kunde man äga del i en fåbod utan att utnyttja den som fåbod. Man kan till exempel bara ha slåttermarker där, något som också Montelius påpekar i ett annat sammanhang. Montelius 1975 s. 33 f. Se också Veriulf 1957 s. 339.

Kolonisation eller fåbodarna

Hur har man då löst den stora tillväxten av djuren? Skall den hypotes jag förordar stämma, att fåbodarna framför allt är ett fenomen som har att göra med en växande agarekonomi från 1500-talet in på 1800-talet måste expansionen ha skett genom att man anlade fåbodarna och inte ökade de permanenta bosättningarna i de områden som tidigare hade varit utmark.

En expansion skulle i princip ha kunnat ske på två olika sätt. Den kunde ske genom att en växande befolkning etablerade nya bosättningar på den tidigare utmarken eller i områden som tidigare inte haft permanent bebyggelse. (Denna typ av kolonisation kunde innebära att man trängde undan en tidigare befolkning som utnyttjat marken på ett annat sätt). Från de nya bosättningarna kunde man ta utmarkens resurser i anspråk. Djuren gick då på bete i markerna runt den nya bosättningen. Att på detta sätt anlägga ny permanent bebyggelse där det tidigare saknats kallas allmänt för kolonisation.

Kolonisationen behövde inte ske direkt till helt obebodda trakter, utan fåbodarna kunde vara en del i ett kolonisationsförlopp. Genom en successivt ökande utnyttjandegrad av fåbodarna kunde bebyggelsen permanentas. Ett utbrett fåbodsystem skulle då ha funnits redan när vår undersökningsperiod inleddes. Fåbodarna skulle i sådana fall kunna fungera som konjunkturreglare genom att de utnyttjades som fåbodarna när befolkningstrycket inte var så stort och blev permanenta gårdar när befolkningen ökade. När befolkningen ökade och djuren blev fler flyttade några hushåll från de äldre och allt mer befolkade byarna, bolbyarna, till fåboden och permanentade bebyggelsen där. Gunnar Bodvall har i sin avhandling om bodlanden i norra Hälsingland från 1959 beskrivit en kolonisation som liknar den beskrivna.¹⁶⁸ Här är det viktigt att påminna om att bodlanden och fåbodarna inte är samma sak. Bodlandens främsta syfte var åker och ängsbruk och de kompletterade hemgårdens inägor. Runt bodlanden fanns det ofta bra bete, men bodlanden skall inte ses som fåbodarna, utan snarare som en filialgård till hemgården. Att bodlanden tidigare skulle ha fungerat som fåbodarna finns det inga belägg för.

Det andra alternativet skulle vara att man inte koloniserade utmarken genom ny permanent bebyggelse utan i stället anlade fåbodarna för att därigenom tillgodogöra sig bete och andra utmarksnyttor. Istället för att flytta ut den permanenta bebyggelsen kom utnyttjandet av utmarken att expandera geografiskt.

Kolonisation av utmarken med permanenta gårdar förekom i två av undersökningsområdena under 1600-talets början. Det kom dock aldrig att vara det dominerande sättet att exploatera utmarksresurser. Det var i Rättvik och

¹⁶⁸ Bodvall 1959 s. 245–270.

Färila som det skedde en svag ökning av antalet hemman på det som tidigare var utmark. Det handlar i både socknarna om finnkolonisation. I Färila förekom det också att man uppförde några så kallade nybyggen på utmarken, men flera nybyggen tycks ha skett inom de gamla byarna.¹⁶⁹ Den permanenta bebyggelsens expansion i både Rättvik och Färila kom i huvudsak att ske genom att de gamla byarna med centrala lägen kom att expandera. I Rättvik skedde en stor expansion av gårdar i de gamla byarna längs Siljan och efter Enan, där byar som Vikarbyn, Blecket och Gärdsjö mångdubblade antalet gårdar från 1500-talet in på 1800-talet.¹⁷⁰ Även i Färila var det i de redan etablerade byarna längs Ljusnan som den stora expansionen skedde. Flera nya bebyggelsenamn tillkom visserligen i mantalslängderna, men det handlade oftast om klyvningar eller utbrytningar från de gamla byarna och inte om kolonisation. Sådana nya bynamn från slutet av 1700-talet är Ed och Björsjö. I Färila och Rättvik kunde man öka antalet djur genom att i stället anlägga fåbodar.

Från Klövsjö finns det inte något exempel på nya gårdslägen i utmarken före 1850. I Klövsjö skedde all expansion av skattlagda gårdar genom klyvning av de sammanlagt 20 hemmanen som fanns i byarna åtminstone sedan 1615.¹⁷¹ Trots de omfattande klyvningarna av gårdarna, de var 61 stycken år 1851, klarade bönderna att öka antalet djur kraftigt. För Klövsjös del vet vi att det kunde ske genom att bönderna exploaterade utmarken med hjälp av fåbodar. Fram till 1700-talets slut var det möjligt att öka antalet djur per gård och antalet djur per person sjönk först efter 1816. För Klövsjös del kan man få en uppfattning om när denna expansion ägde rum genom att se på de äldsta beläggen för respektive fåbod. I Klövsjö omtalas fåbodar visserligen första gången redan 1625 och enligt Gösta Ullberg skall 1633 års jordebok innehålla uppgifter om varje gårds buelod, som enligt honom skall stå för fåbodar.¹⁷² Att alla gårdar skulle ha fåbodar är inte en slutsats man kan dra av längden. En bättre bild får man i stället när man sammanställer de äldsta beläggen för de fåbodar som anlades före laga skifte. Gösta Ullberg beskriver fåbodarna i sin omfattande Klövsjöbok och ger där också de äldsta beläggen. Nedanstående uppställning tar endast upp Klövsjö by, men inget talar för att de två andra byarna, Skålan eller Kvarnsjö, skulle haft en tidigare expansion av fåbodväsendet.

¹⁶⁹ Det förekom till exempel nybyggen i Föne by.

¹⁷⁰ I Andersson 1987 beskrivs utvecklingen i många byar och fåbodar vad gäller antalet permanenta gårdar. Älvsborgs lösen 1571 (RA) har också jämförts direkt med mantalslängden från 1830 (ULA). Se vidare kapitel 5.

¹⁷¹ Ullberg 1933 s. 17.

¹⁷² Ullberg 1933 s. 25 och 821.

Uppställning 3:1. Fördelning av fåbodar tillhörande Klövsjö by före skiftet (laga) samt äldsta belägg för fåbodarna.

Hemman	Vår- och höstfåbod	Äldsta belägg	Fjällfåbod	Äldsta belägg
1	Bjärtan	1733	Fallmoran	1780
2	Morvallen	1751	Bräckan (yttre vallen)	1750
3	Utanbergsvallarna	1798	Johankälen	1809
	Storvallen	1783		
4	Utanbergsvallarna	1798	Johankälen	1809
5	Trättång	1728	Sångbäcksvallen	1801
6	Utanbergsvallarna	1798	Sångbäcksvallen	1801
	Storvallen	1783	Jöns Erskälen	1750
	Stabergsvallen	1771		
7	Millarsbodarna	1797	Bräckan (övre vallen)	1797
	Trättång	1728		
	Nybovallen	1728		
8	Trättång	1728	Sandvikdalen	1760
	Nybovallen	1728		
	Stabergsvallen	1771		
9	Trättång	1728	Sandviksdalen ?	1760
	Nybovallen	1728		
10	Morvallen	1751	Oxsjövallen	1795
	Stabergsvallen	1771		
11	Morvallen	1751	Jöns Erskälen	1750
	Stabergsvallen	1771		
12	Bergbodarna	1792	Sångbäcksvallen	1801
	Nyvallen	1765	Bräckan (övre vallen)	1801
			Lissvallen	
13	Bjärtan	1733	Oxsjövallen	1795
	Höjanbovallen	1771	Fallmoran	1780
14	Bjärtan	1733	Jöns Erskälen	1750

Anm. Nyvallen är daterad av mig efter uppgifter hos Ullberg 1933, s. 324 f. om att Zakris Mattsson uppförde vallen och också timrade ett fåhus där som har en inskription med årtalet 1765. Jöns Erskälen uppges vara från mitten av 1700-talet hos Ullberg vilket jag har avrundat till 1750. Namngivningen av vallarna följer Ullberg. Några gånger förekommer samma vall med olika årtal. Det beror på att fåbodarna var knutna till gårdar och jag har angett när det finns belägg för att olika gårdar anlagt sina fåbodar vid dessa vallar.

Källa: Ullberg 1933 s. 821–840.

Även om det kan ha funnits en del äldre fåbodar än de ovan angivna, och att det kan skilja åtskilliga år från att de anlades till att de omnämns första gången, finns två tydliga trender i materialet. Den första är att många fåbodar anlades i skogsmarken från 1720-talet och fram till 1800-talet. Fåbodarna som anlades före 1750 ingick i ett enfåbodsystem där man flyttade djuren mellan fåboden och gården. Den andra trenden är att det efter 1750 etableras ett tvåfåbodsystem i Klövsjö. Bönderna hade en vår- och höstfåbod i skogsmarkerna och en sommar- eller fjällfåbod i de högre liggande markerna.

Man kan konstatera att fåbodarna i Klövsjö anlades innan den stora expansionen av djurantalet inleddes. Det måste tolkas så att fåbodarna anlades tidigt i expansionsfasen och möjliggjorde ett ökat antalet djur. Det äldre synsättet att det var en brist på bete vid hembyn som var drivkraften för fåbodetableringen framstår som mindre sannolikt i detta fall.

Man kan alltså konstatera att i alla tre socknarna skedde expansionen av djuren med hjälp av fåbodar. Endast i några få fall har nya permanenta bebyggelselägen uppkommit på den tidigare utmarken. Det verkar troligt att perioden från 1500-talets slut fram till 1800-talet mitt innebar en kraftig utveckling av fåbodväsendet i Dalarna och södra Norrland. Frågor om byarnas och fåbodarnas utveckling kommer att fortsätta att diskuteras igenom avhandlingen.

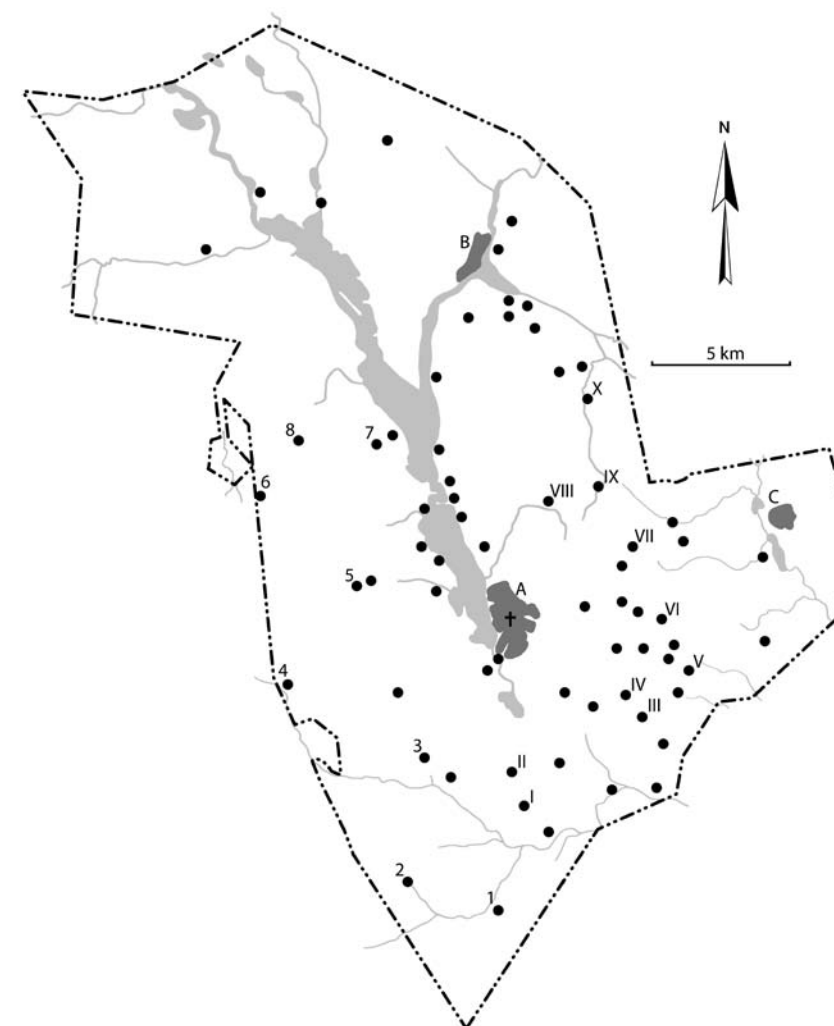
De tre socknarna har så stora likheter att man måste fråga sig om det inte finns gemensamma drag i hela området. Det går att hävda att de ingick i ett gemensamt agrart system där boskapsskötseln kom att spela en avgörande roll för hur hela jordbruket kom att organiseras. Hur det kom att påverka organisationen i bondesamhället och den övriga jordbruksutvecklingen skall diskuteras vidare.

Norr och söder

En av frågorna för avhandlingen är om jordbruksutvecklingen söder och norr om fåbodgränsen skiljde sig på viktiga punkter. Det leder vidare till frågan om jordbruksutvecklingen i norr kan förklaras med en modell över utvecklingen i söder. Mina resultat skall därför jämföras med några studier över kreatursstockens förändring i södra Sverige. Det är Carl-Johan Gadds studier från Västergötland och Anna Dahlströms studier från Östsvrige.

Carl-Johan Gadd har i sina studier från Skaraborgs län funnit att det skedde en svag ökning av antalet djur i fem slättbygdspastorat mellan 1750 och 1770. Det var dragdjuren som blev fler. Därefter skedde en minskning på tio procent till 1780-talet och sedan ligger antalet djur konstant fram till 1800-talets mitt med bara mindre förändringar mellan djurslagen. I skogsbygden i Skaraborg tycks det totala antalet nötkreatursenheter minska med cirka sju procent mellan 1760 och 1820 och det låg på 93 procent av 1700-talsnivån även på

Karta 3:2. Byar och fåbodar i Klövsjö socken, Jämtland. Fåbodar kända före laga skifte och med i uppställning 3:1 namngivna. Förutom de nedan namngivna fåbodarna är ett 40 tal andra fåbodar kända. Kartan redovisar inte alla kända fåbodar. Karta: Karin Hallgren.

Byar

A = Klövsjö by
B = Skålan
C = Kvarnsjö

Vår- och höstfåbodar

I = Morvallen
II = Utanbergsvallarna
III = Stabergsvallen

IV = Höjanbovallen

V = Nyvallen

VI = Storvallen

VII = Bergbodarna

VIII = Trättäng

IX = Bjärtan

X = Nybovallen

Fjällfåbod

1 = Johankälen

2 = Jönerskälen

3 = Sångbäcksvallen

4 = Fallmorän

5 = Bräckvallen

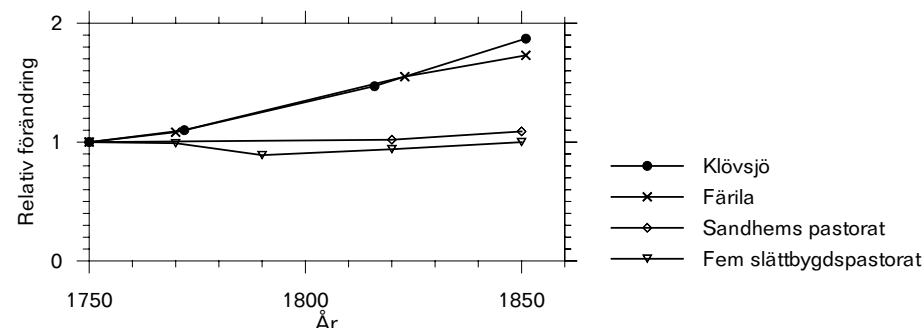
6 = Oxsjövalen

7 = Lissvallen

8 = Sandviksdalen

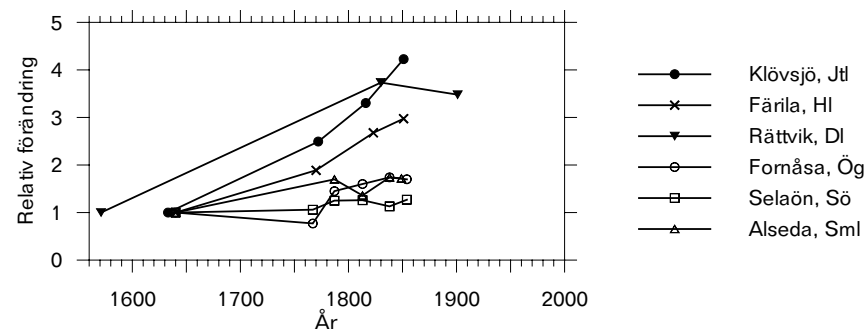
1850-talet. Utvecklingen är dock inte lika för alla djurslag, några ökar medan andra minskar.¹⁷³ Det finns svårigheter att direkt jämföra resultaten i studierna, men i diagram 3:9 görs en jämförelse av hur antalet kor har utvecklats i två områden i Västergötland med utvecklingen i Färila och Klövsjö mellan 1750 till 1850.

Diagram 3:9. Relativ utveckling av antalet kor i två områden i Västergötland och Klövsjö och Färila socknar 1750-1850. Index 1750 = 1.

Anm. Värden för 1750 för Klövsjö och Färila är tillbakaräkningar av 1770 respektive 1772 års värde genom att medelvärdet för ökningen av antalet kor per år för perioden från 1640 till 1770 respektive 1633–1772 har tagits fram. Källor. Gadd 1983 s. 122 och s. 129. Bouppteckningar och mantalslängder (HLA, ÖLA).

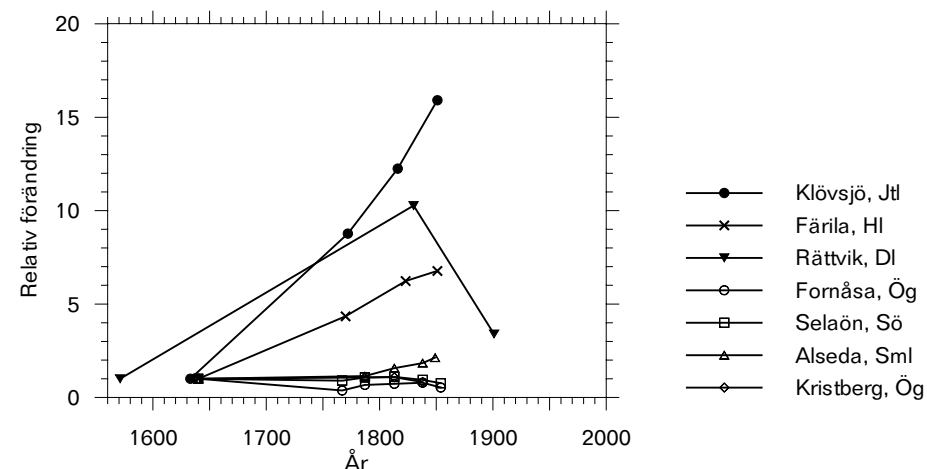
Diagram 3:10. Relativ förändring av antalet kor i sex socknar 1640 (1571, 1633) – 1850-talet (1901). Index 1640 (1633, 1571) = 1.

¹⁷³ Gadd 1983 kapitel VII.

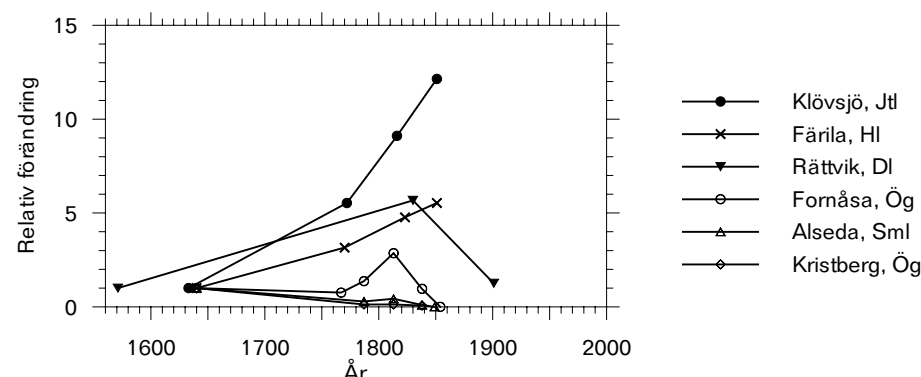
Anm. Index 1 = 1640 (medelvärde för perioden 1637–40 i Färila). Selaön omfattar två socknar. Jämförelsen görs med den relativa förändringen av antalet vuxna djur. Utgångspunkt för index är 1640 utom för Klövsjö 1633 och Rättvik 1571. Källor: Dahlström 2006 s. 117 Tabell 6.1C, s. 119, Tabell 6.2C, s. 122 tabell 6.4C. Älvsborgs lösen 1571 (RA), Utsädes och boskapslängder 1637–40 (RA), Bouppteckningar och mantalslängder 1759–1860 (HLA, ÖLA), Storskifteshandlingar Rättvik (LMF). BiSOS 1901.

Diagram 3:11. Relativ förändring av antalet får i sju socknar 1640 (1571, 1633) – 1850-talet (1901). Index 1640 (1633, 1571) = 1.

Anm. Index 1 = 1640 (medelvärde för perioden 1637–40 i Färila). Selaön omfattar två socknar. Jämförelsen görs med den relativa förändringen av antalet vuxna djur utom för Kristberga där Dahlström inte redovisar någon sådan tabell. Jag har därför valt den av hennes tabeller som visar de högsta värdena för att undvika att skillnaderna mot Rättvik, Färila och Klövsjö socknar blir förstorade. Utgångspunkt för index är 1640 utom för Klövsjö 1633 och Rättvik 1571. Källor: Dahlström 2006, s. 117 Tabell 6.1C, s. 119, Tabell 6.2C, s. 121 tabell 6.3A, s. 122 tabell 6.4C. Älvsborgs lösen 1571 (RA), Utsädes och boskapslängder 1637–40 (RA), Bouppteckningar och mantalslängder 1759–1860 (HLA, ÖLA), Storskifteshandlingar Rättvik (LMF). BiSOS 1901

Diagram 3:12. Relativ förändring av antalet getter i sex socknar 1640 (1571, 1633) – 1850-talet (1901). Index 1640 (1633, 1571) = 1

Anm. Index 1 = 1640 (medelvärde för perioden 1637–40 i Färila). Jämförelsen görs med den relativa förändringen av antalet vuxna djur utom för Kristberga där Dahlström inte redovisar någon sådan tabell för getterna. Jag har därför valt den av hennes tabeller för Kristberg som visar de högsta värdena för att undvika att skillnaderna mot Rättvik, Färila och Klövsjö socknar blir förstorade. Utgångspunkt för index är 1640 utom för Klövsjö 1633 och Rättvik 1571.

Källor: Dahlström 2006, s. 117 Tabell 6.IC, s. 121 tabell 6.3A, s. 122 tabell 6.4C. Älvsborgs lösen 1571 (RA), Utsädes och boskapslängder 1637–40 (RA), Boupp-teckningar och mantalslängder 1759-1860 (HLA, ÖLA), Storskifteshandlingar Rättvik (LMF). BiSOS 1901.

Anna Dahlström har studerat djurantalets utveckling i några socknar i Öst-sverige (Södermanland, Östergötland och Småland) från 1620-talet fram till 1850. Det finns skillnader mellan hennes områden både vad det gäller det totala antalet djur och relationen mellan de olika djurslagen. Det som ändå är mest slående när man jämför dem med undersökningarna från mina tre socknar är att utvecklingen skiljer sig markant åt. Ingen av socknarna i söder kan uppvisa en lika stor ökning av antalet kor, får och getter som någon av socknarna i norr. Det är stora skillnader när man jämför korna, men den allra största skillnaden finns för får och getter. För getterna var det till och med så att medan de minskade i söder hade de en kraftfull tillväxt i norr.

I alla socknar som undersökts av Dahlström är det nötkreaturen som ökar mest. Det totala antalet djur, som hon uttrycker i betesekvivalenter, ökade i Alseda i Småland med mellan 30 och 50 procent. På Selaön i Södermanland ökade de med mellan 3 och 20 procent och i Fornåsa i Östergötland ökade

de med mellan 15 och 36 procent. För både Alseda och Selaön tycks det som om antalet betesekvivalenter minskar under en period i slutet av 1700-talet.¹⁷⁴ Det är en utveckling som liknar den Carl-Johan Gadd beskrivit.

I Rättvik, Färila och Klövsjö var ökningen av kor, får och getter betydligt snabbare än i de jämförda områdena i Västergötland, Småland, Östergötland och Södermanland. Det finns inte heller någon motsvarighet till den minskning av antalet djur, som skedde på flera platser i södra Sverige i slutet av 1700-talet, utan tvärtom tycks denna tid i både Färila och Klövsjö ha varit en tid av stor tillväxt.

Den agrara revolutionen

I ljuset av undersökningsresultaten kan det redan nu vara angeläget att se på några av de tolkningar av den agrara revolutionen som tidigare forskning har presenterat. Med hänvisning till tredje bandet av *Det svenska jordbrukets historia*,¹⁷⁵ där forskningsläget sammanfattas, kan den agrara revolutionen för- enklat delas in i tre faser med glidande övergångar. Faserna tycks vara gemen- samma för hela Sverige. I den första fasen (1700-talet) började en omfattande nyodling, som gick ut över ängar och betesmarker. Uppodlingen gjordes för att öka spannmålsproduktionen och resulterade i att den balans som fanns mellan åkern och ängen förskjöts. Denna "nyodling ledde därför till ett ökat tryck på de återstående ängarna" och "att höproduktionen per ängsareal mins- kade till följd av överexploatering". Under de sista årtiondena av 1700-talet och omkring år 1800 tycks nyodlingen "ha gått för långt i förhållande till den rådande jordbrukstekniken" och detta höll på att leda till en "ekologisk kris". När åkern utvidgades ledde det på många ställen till stagnerade och ibland minskade antal kreatur.¹⁷⁶ I fas två innebar redskapsutvecklingen en möjlighet att lösa dessa problem. Nya och bättre redskap ledde till bättre jordbearbet- ning och därmed till bättre näringstillgång och högre avkastning.¹⁷⁷ I den tredje fasen infördes ett fullständigt växelbruk (1800-tal). Hö och spannmål producerades från och med nu på samma mark och under 1800-talets andra hälft ökade antalet kor i landet.

Beskrivningen av den första delen av den agrara revolutionens förlopp tycks inte stämma för norra Sverige. För om ängar och betesmarker odlades upp, hur kunde då djurantalet öka så kraftigt inom mina tre undersöknings- områden? Beskrivningen stämmer bättre för södra Sverige där djurantalet på många platser stagnerade eller gick bakåt. Modellen stämmer dåligt med ut-

¹⁷⁴ Dahlström 2006 s. 116–129.

¹⁷⁵ Gadd 2000.

¹⁷⁶ Gadd 2000 235 ff. Citaten är från s. 237 och 238.

¹⁷⁷ Gadd 2000 242 f. och 254.

vecklingen i södra Norrland och Dalarna. Här måste den agrara revolutionens förlopp ha tagit andra uttryck än de gjorde i södra Sverige. Den kraftfulla ökningen av boskapsmängden från 1600-talet till mitten av 1800-talen i södra Norrland och Dalarna måste ha fått konsekvenser för andra delar av jordbruket. I kapitel 5 kommer frågan att vidgas och fåbodarna och djuren skall sättas in i ett agrart system. En fråga som kommer att ägnas viss tid är frågan om hur man kunde få vinterfoder till alla djuren.

Efter 1870

En av de stora förändringarna i jordbruket i Sverige efter 1870 var den stora ökningen av mjölkkor. Den ökade efterfrågan på smör, ost och konsumtionsmjölk i samband med urbaniseringen av Sverige gjorde att korna ökade från knappt 1,3 miljoner vid 1870-talets början till dryga 1,9 miljoner vid 1930-talets mitt i hela landet.¹⁷⁸ Studien från Rättvik, Färila och Klövsjö tyder på att utvecklingen Dalarna och södra Norrland till stor del var annorlunda. För Rättviks del till och med mycket annorlunda.

I Rättvik hade den stora uppgången av kor skett fram till början av 1800-talet. Det mesta talar för att hela 1800-talet var en stagnationsperiod. I Rättvik var det till och med så att antalet kor minskade något under 1800-talet fram till 1900-talets början. En nedgång som fortsätter fram till 1932 och därefter accelererar fram till 1971 då min undersökning slutar. I Färila fanns en uppgång av antalet djur fram till 1930-talet precis som bilden för hela landet visar. Den är dock inte lika kraftig som riksgenomsnittet. I Klövsjö ökade visserligen korna med 25 procent från 1851 till 1915, men antalet sjunker sedan till 1930-talets början och ligger då på samma nivå som 1851.¹⁷⁹

Det är därför ingen överdrift att säga att boskapsskötseln inom fåbodområdet tappade i relativ betydelse jämfört med andra områden under perioden 1870 till 1930. När man inom forskningen pekar på denna period, som en tid då boskapsskötseln utvecklades i Sverige, gäller det också södra Norrland och Dalarna när man avser nya större ladugårdar på hemgården, medveten avel och en bättre avkastning från djuren. Däremot ökade inte antalet kor särskilt mycket, fåren minskade kraftigt och getterna försvann från många platser. Den stora expansionsperioden för boskapsskötseln i södra Norrland och Dalarna var under en tid då fåbodarna var en del av jordbrukssystemet. När boskapsskötseln i slutet av 1800-talet ändrade karaktär lyckades man inte ställa om produktionen på samma sätt som i övriga delar av Sverige.

¹⁷⁸ Morell 2001 s. 249.

¹⁷⁹ Den skillnad som finns mellan antalet kor i Klövsjö 1927, 1932 och 1951 kan förklaras med variationer mellan åren.

4. Fåbodarnas utveckling, exemplet Leksand

I detta kapitel skall fåbodväsendes utveckling i en socken studeras. Bakgrunden är definition från kapitel 2 och utveckling av boskapen som jag redogjort för i kapitel 3.

Jag gör antagandet i detta kapitel att ett ökat nyttjande av utmarken ledde till en ökad konkurrens om resurserna. Det är inget jag avser att leda i bevis utan skall ses som ett postulat. Med hjälp av domböcker från häradsrätter, där brott och tvister i lokalsamhället kunde avgöras, bör denna utveckling kunna speglas. Ett mål blir att se om landskapsutnyttjandet ökade och undersöka om och när ett ”totalt” utnyttjande av landskapet uppnåddes. Kan man se en förändring över tiden av fåbodväsendet och gjorde fåbodväsendet en framstöt under den agrara revolutionen?

För att kunna göra detta måste fåbodarna sättas in i en kronologi där någon form av utveckling blir synlig. Det problematiska med den tidigare fåbodforskningen är att den så lite har varit intresserad av att se på förändring över tiden. Form och funktion var viktigare än förändring. Fåbodarna var lika från att de tillkom till att de försvann och de hade samma roll i jordbruksökonomi. De blev visserligen fler men vilka konsekvenser det fick har inte berörts så mycket.¹ Fåbodväsendet beskrivs ofta också isolerat från det övriga jordbruket, även om undantag finns,² och fåbodarnas relation till gården och byn får en undanskymd plats. Det är först med en kronologi över fåbodarna som de kan relateras till den jordbruksekonomi som de var en del av.

Forskningsuppgiften handlar om fåbodarnas roll i jordbruksekonomi. Även om fåbodområdena på inget sätt är enhetliga, menar jag att det jordbrukssystem som fanns inom området på 1700- och 1800-talet hade så stora likheter att man kan tala om ett gemensamt område. Vi såg i kapitel 3 att antalet djur utvecklades på ett likartat sätt i tre olika socknar och i kapitel 5 kommer andra likheter i jordbruksutvecklingen att närmare beröras.

Genom hela kapitlet kommer Elinor Ostroms teorier om förvaltning och utnyttjande av allmänningar att diskuteras. Vid fåbodbruket utnyttjades den gemensamt ägda utmarken för bete. Ett ökat nyttjande av utmarken skulle därför, om den var långsiktigt hållbar, leda till att bönderna utvecklade or-

¹ För en bakgrund till fåbodforskningen i Sverige se kapitel 1 s. 57 ff.

² Se t.ex. Söderberg 1999 s. 97–186.

ganisation för att utnyttja dessa marker. De teoretiska utgångspunkterna för hennes analyser redogjorde jag för i kapitel 1. Här kommer jag att se hur väl de går att tillämpa på en socken i Sverige med fåbodväsende. En viktig fråga är hur förändringar i förvaltningen av den gemensamma utmarken speglar förändringar i fåbodväsendet och därmed förändringar i jordbruksekonomin.

Källmaterial och metod

Fåbodarna är svår fångade i många källmaterial, särskilt när man intresserar sig för tidigmodern tid (1500–1800). Skattesystemets uppbyggnad kring jord-skatter är en förklaring till att boskapsskötseln är svårare att följa i det fiskala källmaterialet än åkerbruket. Enstaka inventeringar och kartläggningar av stort värde finns om fåbodarna från en rad platser, men svårigheten är att kunna följa utvecklingen över en längre tid i ett källmaterial som är någorlunda jämförbart. Ett av de få källmaterial som, dels kan skildra fåbodarna på nära håll, dels ge ett stort tidsdjup, är domstolsmaterialet, framför allt protokollen från häradsrätterna. De har därför använts i flera studier av fåbodarna framför allt från Dalarna.³ Problemet med domböckerna är att de från och med början av 1700-talet är ganska omfattande. Det har gjort att många bara har utnyttjat de äldre domböckerna, som dels är kortfattade och, dels ofta är mer lättlästa än de från 1700-talet.

Mitt mål har varit att skildra fåbodarna från 1500-talets mitt och fram till 1800-talets andra hälft med hjälp av domböcker för att på detta sätt komma närmare avhandlingens syfte: att klarlägga deras ursprung och betydelse för det ekonomiska systemet särskilt fram till 1850.

Genomgång av domstolsmaterial är tidsödande. Inom den tid som står till buds för en doktorandutbildning finns det inte möjlighet att excerpera domstolsmaterial från en tingslag för en så lång tidsperiod som 300 år.⁴ Särskilt som detta arbete bara är en del av de undersökningar som skall göras inom ramen för avhandlingen. Ett annat tillvägagångssätt är att utnyttja tryckta domböcker. Begränsningen är att tryckt material från undersökningsområdet är sparsamt förekommande och koncentrerar sig till 1600-talet. Från Njurunda i Medelpad finns domböcker tryckta från mellan 1609 och 1672⁵ och från Jämtland finns tryckta domböcker från 1621 till 1648⁶. Domböcker från

³ I t.ex. flera av Olle Veriulfs bidrag, se litteraturlistan.

⁴ Staffan Granér som använt sig av ett likande källmaterial för en doktorsavhandling i ekonomisk historia (sammanställningar gjorda av en annan forskare, i Granérs fall av sammandrag av domböcker från Fryksdals häradsrätt ca 1630-1750) påpekar att han "[d]ärigenom... kunnat överblicka och bearbeta betydligt större mängder protokoll än vad som annars varit möjligt". Granér 2002 s. 2.

⁵ Hellbom 1982.

⁶ Jämtlands domböcker och landstingsprotokoll, del I–IV, 1933–1989

Hammerdals socken i Jämtland från år 1647 till och med 1686 finns renskrivna och publicerade på webben.⁷

Min huvudsakliga källa utgör domböcker från Leksands tingslag och den undersökning som presenteras här är en fallstudie från Leksands socken. Undersökningen har varit möjlig genom att jag utnyttjat delar av Sigvard Montelius excerptsamling, som generöst har lånats ut till mig av hans son Jan-Olof Montelius. Sigvard Montelius gjorde avskrifterna i slutet av 1960-talet inför arbetet med boken Leksands fåbodarna som gavs ut 1975.

Excerptsamlingen innehåller bland annat avskrifter av domböckerna från Leksands tingslag från 1660 fram till 1870. Det är främst domfall som är relaterade till fåbodarna som finns med och den geografiska begränsningen är att bara Leksand socken behandlas. Till Leksand räknas här också de senare utbrutna Siljansnäs socken, Djura kapellförsamling och byarna inom Gopa tunnelag, som först 1880 helt överfördes till Bjursås socken (se nedan).⁸ Det innebär att de två andra socknarna som ingick i tingslaget, Ål och Bjursås, inte tas med om inte Leksands socken på något sätt också berörs. En annan begränsning är att bara ärenden som berör fåbodväsendet omfattas.

För tiden före 1660 finns det få kända domstolsfall från Leksand. Materialet har därför kompletterats med Anders V. Anderssons publicerade domboksavskrifter från Gagnefs socken.⁹ Gagnef är grannsocken med Leksand. Domfallen från Gagnef ingår dock inte i den statistiska redovisningen som följer nedan. Det beror främst på att jag inte vet hur fullständig Anders V. Anderssons redovisning är.

Slutet på undersökningen är 1870. Att det blivit just 1870 beror på att Sigvard Montelius excerptsamling slutar med detta år. Men att han valde att sluta detta år var ingen slump, ärendena rörande fåbodarna hade nästan upphört. Efter genomgången av 1870 års höstting, där inte ett enda ärende fanns med, har Montelius gjort följande kommentar: "*Slut: Även 1868–70 års dmb [domböcker] noggrant g[enom]gångna, alltså 4–5 årg[ångar] på slutet luslästa och det blir just inga ting om fåb[odarna]. und[antaget] en del betestvister, inga regl- frågor etc.*"¹⁰

Leksand

Leksands socken räknas till socknarna som ingår i övre Dalarna, eller som det också kallas, "det egentliga Dalarna". Leksand socken tillhörde Nedansiljans fögderi där också Rättviks socken ingick. Leksand ligger vid sjön Siljan och

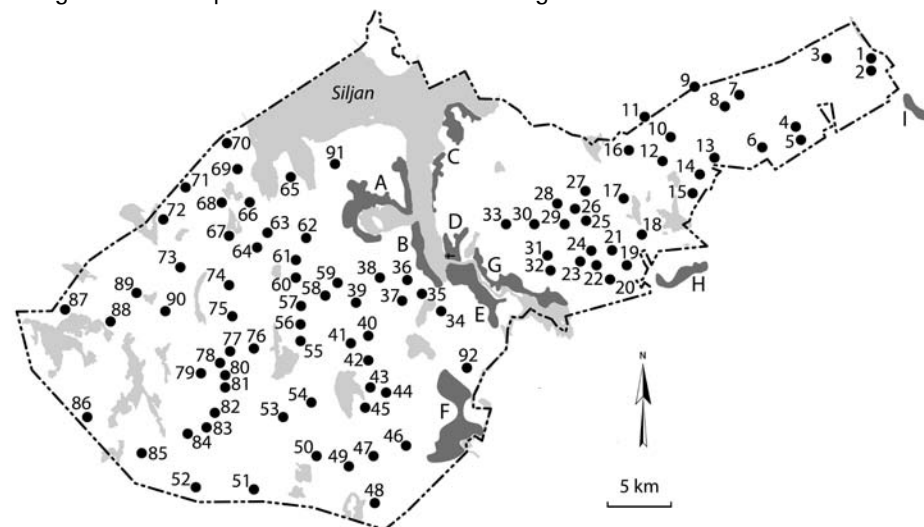
⁷ <http://web.comhem.se/~u63806870/hammerdal/index.html> (2009-07-06). Nya avskrifter läggs ut kontinuerligt av Georg Hansson.

⁸ Bengtsson 1950 s. 175–182 (avser Gopa tunnelag).

⁹ Andersson 1984.

¹⁰ SMA: DB s. 903.

Karta 4:1. Viktigare byar och fäbodar i Leksands socken. Marnäs by i Envikens socken och Gopa tunnelag utanför Leksand också markerade. Observera att kartan inte är fullständig och att det funnits permanenta gårdar även utanför de markerade huvudbygderna. För en mer fullständig karta se Montelius 1975, kartbilaga. Karta: Jesper Larsson och Anna Rosling.

Huvudbygd med följande byar

- A = Hjulbäck, Fornby, Björken, Hallen, Mon, Backbyn, Tasbäck, Näsbyggeby, Almo, Alvik.
B = Sundsnäs, Grytnäs, Västankvik, Karlsarvet.
C = Östanhol, Laknäs, Tällberg, Plintsberg, Hjortnäs, Sunnanäng.
D = Noret, (kyrkplatsen), Lima.
E = Åkerö, Övermo, Heden, Yttermo, Mjälgen, Gärde, Ytteråkerö, Hagen, Smedby, Västannor.
F = Rälta, Rältindor, Djura, Gråda, Fors, Hedby.
G = Tibble, Ullvi, Hälla, Romma, Berg, Rönnäs.

By i Gopa tunnelag

- H = Gopa, Sågen

By i Envikens socken

- I = Marnäs by i Envikens socken

Viktigare fäbodar

- 1 Lövberget
- 2 Långsvedjan
- 3 Gersbodarna
- 4 Ärtberget
- 5 Knubben
- 6 Björkbergsbodarna
- 7 Östra Ganåsen
- 8 Västra Ganåsen
- 9 Ärtled
- 10 Getsarvet
- 11 Risås
- 12 Bertilsbo
- 13 Faxberg
- 14 Brömsbo
- 15 Axmor
- 16 Middagsbodarna
- 17 Säterbo
- 18 Hyttkvarn
- 19 Hackmora
- 20 Kykbol
- 21 Moberg
- 22 Lissbjörken
- 23 Brändor
- 24 Middagsskal
- 25 Hoberg
- 26 Fallsbjörken
- 27 Slättberg
- 28 Böle

- 29 Almbergsbjörken
- 30 Bastberg
- 31 Hisvåla
- 32 Halvarsboda
- 33 Åsleden

Väster om Dalälven och Siljan

- 34 Åkersbodarna
- 35 Styrsjöbo
- 36 Ingersbjörken
- 37 Erikhansbodarna
- 38 Granberg
- 39 Yxbodarna
- 40 Lindbodarna
- 41 Balkbodarna
- 42 Nålberg
- 43 Gropen
- 44 Backen
- 45 Skålhol
- 46 Gyllingsberg
- 47 Rältabodarna
- 48 Forsbodarna
- 49 Matsbodarna
- 50 Sångberget
- 51 Björnberget (Bjönnerget)
- 52 Björberget
- 53 Ljusbodarna
- 54 Skinnaråsen
- 55 Dammskog
- 56 Skallskog
- 57 Brändskog
- 58 Trätbodarna
- 59 Råbäck

- 60 Högsvedjan
- 61 Norrskog
- 62 Fårberg
- 63 Nybingsbo
- 64 Klockarberg
- 65 Olsnäs
- 66 Jobsarbo
- 67 Israelsbodarna
- 68 Forsen
- 69 Lundbjörken
- 70 Åsen
- 71 Flenarna
- 72 Yxberg
- 73 Långåsen
- 74 Långberg (Östra och Västra)
- 75 Getberg
- 76 Olarsbodarna
- 77 Danshol
- 78 Draggåsen
- 79 Gränsberg
- 80 Dammbodarna
- 81 Eriksbodarna
- 82 Ollasbodarna
- 83 Ingersbodarna
- 84 Älgberget
- 85 Baggbodarna
- 86 Långbodarna
- 87 Västra Flatbodarna
- 88 Östra Flatbodarna
- 89 Skeppsöbodarna
- 90 Jordberg
- 91 Oxmyra
- 92 Jofsbodarna

Österdalälven och man brukar därför också säga att socknen tillhör Österdalarna. Söder om Leksand och grannsocken Gagnef tar Dalabergslagen vid.¹¹ Från Leksand är det cirka 50 kilometer till Falun, som med sin betydelsefulla koppargruva påtagligt kom att påverka livet i Leksand under 1600-talet och 1700-talet. Skatten i Leksand utgick bland annat i ved och kol som skulle levereras till gruvan.¹² Leksand gränsade mot en lång rad socknar. Börjar man i norr och går medsols var socknarna kring år 1800: Rättvik, Svärdsjö, Bjursås, Ål, Gagnef, Floda, Järna och Sollerön (Sofia Magdalena). Med flera av dem kom långvariga tvistigheter om betesrättigheter att föras.

Leksands socken har genomgått en rad gränsförändringar genom århundradena och ur den medeltida storsocknen har en rad nya socknar brutits ut. Rättvik bröts ut redan på medeltiden och Bjursås och Ål blev egna socknar i början 1600-talet. Siljansnäs bildade egen socken så sent som 1875.¹³ Siljansnäs kommer att ingå i min analys av domstolsmaterialet eftersom avsöndringen skedde efter att min undersökningsperiod slut. I Leksands socken ingick också Djura kapellförsamling. Leksands socken var indelad i fyra fjärdingar, Näsbyggefjärding (som senare blev Siljansnäs socken) som innefattade bygden väster om Österviken (del av Siljan), Åsbyggefjärding som låg mellan Österviken och Rättvik, Häradsfjärding söder om Österviken och där Djura kapellag också ingick samt Rönnäs fjärding öster om Dalälven från kyrkan till Insjön.¹⁴

År 1901 fanns det i Leksands socken inklusive Siljansnäs 110 963 hektar land (utan vatten), varav 6 748 hektar var åker eller annan odlad mark. Det motsvarar sex procent av landytan. Den naturliga ängen utgjorde 10 714 hektar, eller 9,7 procent och den skogsbärande marken var 87 081 hektar, eller 78,5 procent. Det gör att Leksand kom att ha mer odlad mark än de tre tidigare undersökta socknarna. I socknen fanns det samma år 2 559 brukningsdelar vilket gjorde att varje brukningsdel hade drygt 2,6 hektar odlad åker eller

¹¹ Sporrang & Wennersten 1995 s. 13 f. Indelningen bygger på tingslagsindelningen och indelningen av länet i fögderier under min undersökningsperiod. I en del indelningar av folkulturen i Dalarna görs en annan avgränsning av "det egenliga Dalarna" och gränsen går då längre åt sydost och inkluderar Gagnefs socken. Gagnefs socken ingick t.ex. i Öster-Dalarne vid Älvsborgs lösen 1571.

¹² Se kapitel 1, s. 50.

¹³ Ersgård 1997 s. 16. Arosenius anger att Åls socken en tid efter att det lämnat Leksand kom att tillhöra Gagnef och Ål blev eget pastorat 1613. Arosenius 1863a s. 7. Enligt Arosenius var också Bjursås en avsöndring från Gagnef. Arosenius 1863b s. 7. Bjursås och Ål kom att tillsammans med Leksand att bilda ett gemensamt tingslag och socknarna ingick i Nedansiljans fögderi.

¹⁴ Arosenius 1863c s. 17 f. Här finns en uppräknings vilka byar som ingår i de olika fjärdingarna.

annan odlad jord. Det fanns 4 818 kor, 941 ungnöt, 4 723 får med lamm och 1 808 getter med killingar. Varje brukningsdel hade därmed i snitt 1,9 kor, 1,8 får och 0,7 getter.¹⁵

Varför Leksand?

Valet av Leksand som undersökningsområde motiveras av en rad olika förhållanden, men det viktigaste är att det från denna socken finns ett bra källmaterial genom Montelius excerpter. Men det finns också andra motiv som är viktiga. Leksand ligger i södra delen av Siljansområdet och fåbodväsendet i denna trakt har av många ansetts som det äldsta fåbodbruk man känner till i Sverige.¹⁶ Flera av de större studierna som gjorts av fåbodväsendet i Sverige kommer från området kring Siljan. Förutom Sigvard Montelius har Olle Veriulf, John Granlund och John Frödin med flera givit viktiga bidrag till fåbodväsendets historia genom studier från Dalarna och särskilt Siljansbygden. Det finns därmed en äldre forskning att anknyta till och jämföra med. Siljansbygden har sedan 1500-talet varit relativt tätbefolkad jämfört med många andra fåbodområden.¹⁷ Genom att studera ett område med mycket människor och ett intensivt fåbodbruk där tvister och konflikter varit vanliga framträder fåbodarna tydligare.

Ett annat viktigt skäl till att Leksand är ett bra undersökningsområde är att det från Leksand finns många andra intressanta studier gjorda. Leksands kommun har haft en ambitiös utgivning av böcker i en serie som kallas Leksands sockenbeskrivningar. Det har hittills kommit ut 12 böcker i serien.¹⁸ Därtill finns flera andra användbara verk över Leksand som behandlar tiden från yngre järnålder fram till vår tid. Genom att det finns mycket skrivet om Leksand kan min framställning kompletteras och förtydligas och skilda uppfattningar om utvecklingen kan diskuteras. Många bra och gedigna studier över ett område öppnar vägen för nya.

Den främsta boken för mina syften är *Leksands fåbod* av Sigvard Montelius. Att Sigvard Montelius redan har skrivit en bok om Leksands fåbod kan tyckas besvärande. Är inte allt redan sagt om fåbodarna där? Jag ser det snarare som en fördel att hans bok finns. Den är välskriven och ett resultat av en omfattande källforskning. Att området redan fått en genomgripande beskrivning gör att de exempel som jag tar fram alltid kan jämföras med

Montelius slutsatser. Med nya teoretiska perspektiv och andra frågeställningar kan forskningen förnyas och Leksand kan därför fungera som ett utmärkt undersökningsområde. Det skall också erkännas att utan Montelius noggranna genomgång hade det inte varit möjligt för mig, utan lika god lokalkännedom, att hitta rätt i materialet där samma plats kan figurera under olika namn.

Ytterligare ett argument för att just Leksand lämpar sig väl för en ny studie av fåbodarna är att det finns några nyare studier från Leksand där man ifrågasätter den traditionella synen på bebyggelseutvecklingen. Ulrich Lange har i några uppsatser om Dammskog och Skallskog ifrågasatt den tidigare allmänt accepterade ståndpunkten att fåbodarna var ett led i en kolonisation av landskapet och att de föregick en fast bebyggelse.¹⁹ Langes hypotes är att de fasta gårdarna i Dammskog och Skallskog är äldre än fåbodarna, som är sekundärt tillkomna. Hypotesen har inte följts upp, men utgör en bra utgångspunkt för en fortsatt diskussion om fåbodarnas utveckling. Det kommer att ske i kapitel 5. I en annan studie från Leksand ger Lars Ersgård en ny syn på bebyggelseutvecklingen i en central del av socknen, området i Härdals fjärding mellan Kyrkudden och Insjön.²⁰ Ersgård menar, efter omfattande arkeologiska studier, att gårdarnas bebyggelselägen förändras på ett genomgripande sätt efter 1650. Hans resultat och slutsatser kommer närmare att presenteras i kapitel 5. Ersgårds och Langes studier kommer där också att ställas i relation till mina resultat.

Källkritik

Sigvard Montelius avskrifter har kontrollerats mot originalen på landsarkivet i Uppsala. Det finns ganska många fåbodfall som inte tas upp, men vid närmare granskning visar det sig att de allra flesta handlar om fall som berör fåbod i Ål eller Bjursås socknar.²¹ Av de 210 år som materialet omfattar har 107 år kontrollerats. Under de första 51 åren (t.o.m. 1710) har 44 domböcker kontrollerats. Från denna tid har bara två fall, båda från 1707 hittats från Leksand som inte finns med i Montelius excerptsamling. De rör båda Granbergs fåbod där konflikterna var många och det är möjligt att de två fallen utelämnats då senare konflikter återknöt till dessa fall.

Att min genomgång av de äldsta domböckerna har varit mer omfattande än genomgången av de yngre beror framför allt på att det är färre fall under

¹⁵ BiSOS 1901.

¹⁶ Hedblom 1981 (1960) sp 56 f. Myrdal & Söderberg 1991 s 228 och 243. "Jordbruk" 1993 s. 190.

¹⁷ Se t.ex. Myrdal 1999a s. 222 (kartan till vänster).

¹⁸ Första delen i Leksands sockenbeskrivningar utkom 1965 och den senast delen utkom 2004.

¹⁹ Lange 1993 och Lange 1996. Dammskog och Skallskog är delar av byn Skog som finns upptagen i mantalslängden över Leksand.

²⁰ Ersgård 1997.

²¹ Leksands tingslag var oförändrad till sin geografiska omfattning under hela undersökningsperioden (1660-1870) och omfattade socknarna Leksand, Ål och Bjursås. Se Leche 1968 s. 15-21 och Bendixen 2002 s. 5-10.

den äldsta tiden. Ett utelämnade under denna tid kommer därför att påverka framför allt den kvantitativa analysen, men också den kvalitativa analysen i högre grad än utelämnade svar från slutet av 1700-talet då fallen var många fler. Från 1710-talet och framåt har 63 årgångar kontrollerats och för denna period har åtta nya fall hittats. Det rör sig om ett testamente, ett köp, en överenskommelse, ett fall av svedjning, en betestvist, etc. Montelius har alltså inte utelämnat några särskilda typer av ärenden. Sammantaget har han missat eller utelämnat cirka ett fall på tio år. Kanske kan något fler vara missade efter sekelskiftet 1800. De nya fall jag har hittat har jag inlemmat i min bearbetning av excerptsamlingen. Alla årgångar är alltså inte kontrollerade, men av ledning av den gjorda kontrollen bör det inte röra sig om mer än ett tiotal fall som efter kontrollerna inte har kommit med. Sammanlagt har 621 domstolsfall som berör fåbodarna behandlats.²² Det innebär att de fall som inte är med i min undersökning kan röra sig om 1,5–2,0 procent av det totala antalet fåbodfall. Tyngdpunkten av dessa fall bör ligga på perioden efter 1750. Till detta kommer det bortfall som beror på att några domböcker saknas.²³ Bortfallet är så litet att det inte bör ha kunnat påverka resultaten i någon riktning.

Montelius excerpter rör sig inte om några exakta avskrivningar, även om sådana förekommer. Jag vill därför påpeka att de citat som ibland förekommer i samband med referat av domböckerna inte är direkt hämtade ur domböckerna utan är från Montelius excerptsamling. Den kontroll jag har gjort av domböckerna och excerpterna visar en mycket god överensstämmelse när det gäller sakinnehållet, däremot är inte formuleringarna identiska. Det skulle dock föra allt för långt, och med allt för liten nytta, att på nytt gå igenom domböckerna för att få helt korrekta citat.

Undersökningen är dels en kvantitativ analys där alla fåbodfall redovisas över tid, dels är det en kvalitativ analys där ett antal fall analyseras närmare. Den kvantitativa analysen är väl så viktig då den bland annat ger förändringar över tiden på ett överskådligt sätt. En kvantitativ analys ger också en uppfattning om huruvida det rör sig om isolerade fall eller om det var vanligt förekommande. I den kvalitativa analysen handlar det framför allt att se vad man säger om fåbodarna och det jordbrukssystem de ingick i. Rättshistorikern Jan Sundin framhäver vikten av att både använda sig av kvalitativa och kvantita-

²² Excerptsamlingen består av över 800 fall. Jag har valt bort alla där inte ordet fåbod eller synonym förekommer i någon sammansättning eller en namngiven fåbod omnämns. Några få fall där det är uppenbart att det är fåbodarna som avses utan att ordet nämnas har tagits med. Av dessa 621 fall som berör fåbodarna har sedan 20 tagits bort som berör köp, se nedan.

²³ I landsarkivet i Uppsala saknas protokoll från Leksands tingslag från år 1725 samt från perioden 1817 t.o.m. 1822.

tiva studier när domstolsmaterial analyseras. Han påpekar att stora kvantitativa skillnader över tid inte är slumpmässiga, men skriver också att tabeller inte talar för sig själva och att ensidigt kvalitativa studier lämnar många frågor obesvarade.²⁴ Jonas Liliequist som skrivit om tidelagsbrott under 1600- och 1700-talet utifrån domstolsmaterial menar att *”källmaterialets informationsgläsa och formaliserade karaktär ställer krav på kvantitativa arbetsmetoder”* och menar därför att *”det [är] enda sättet att få ett tillräckligt omfattande underlag för tolkningar och samtidigt undvika ett impressionistiskt och anekdotiskt urval är att systematiskt bearbeta sammanhängande källserier för hela regioner under relativt lång tid.”*²⁵

För att göra materialet mer överskådligt och lättare att analysera har det delats in i en rad grupper eller kategorier. De olika grupperna belyser fåbodväsendet på lite olika sätt och en uppdelning av rättsfallen ger en möjlighet att analysera olika aspekter av fåbodväsendet och dess organisation. Indelningen har skett efter det som ansetts vara den huvudsakliga anledningen till att ärendet togs upp vid tingen. Grupperna presenteras nedan och rör flyttning av boskap, betestvister, gränstvister, men också hur fåbodbruket krockar med andra intressen som uppodlingar av utmarken, ängsmarker, etc. Exempel på andra kategorier som tas upp är kriminalbrott som skett vid fåbodarna och brand vid fåbodarna. För enkelhetens skull har varje mål bara hamnat i en kategori. Detta kan tyckas vara orätt då målen ibland berörde mer än en fråga. (En betestvist kunde också innehålla en gränstvist och dessutom hade man förstört en gårdesgård). Men grupperna har inget självändamål utan skall ligga till grund för en kronologi över fåbodarna. Gruppindelningen är till för att sortera materialet på ett sätt som gör det möjligt att analysera samtidigt som det skall presenteras för läsaren på ett begripligt sätt. Målet är att belysa fåbodväsendet utifrån en rad olika aspekter som mynnar ut i försök att se förändringar över tiden.

Eftersom rättsfallen av mig används för att komma åt hur boskapsskötseln med fåbod fungerade har det inte varit viktigt hur målen avgjordes, till vems fördel rätten dömde. Det har bara varit viktigt om det säger något om hur fåbodväsendet har bedrivits. Hur samhället, representerat av rätten, såg på fåbodarna lämnas åt sidan om det inte också säger något om fåbodarnas roll eller organisation. Inte heller har det varit viktigt om det rör sig om brottmål eller tvister. Den distinktion mellan å ena sidan civila mål eller tvistemål och andra sidan brottmål, som ofta framhålls i rättshistorisk litteratur lämnas här åt sidan. Det har i många fall varit svårt se någon klar gräns mellan dem, men viktigare är att den uppdelningen inte har någon bäring för min frågeställning.

²⁴ Sundin 1992 s. 19.

²⁵ Liliequist 1992 s. 10.

I domböcker under 1600-talet noterades inte bara civila tvister och brottmål. Även till exempel allmänna meddelanden, registrering av köp och försäljningar togs upp.²⁶ I Leksand står försäljning och köp, eller som de kallades uppbuden, med i domboken fram till omkring 1710, sedan försvinner de. Eftersom dessa köp bara redovisas under de första 50 åren av undersökningsperioden och inte de kommande 160 åren har de räknats bort i den statistik som presenteras nedan.²⁷ Materialet blir därmed lättare att jämföra över tiden. Av de 621 fall som berörde fåbodar har därför 20 räknats bort, vilket gör att 601 fall kommer att behandlas. Köpen kan vara av intresse då de kan ge tidiga belägg för fåbodarna, men man måste då komma ihåg att det oftast var jord vid fåbodarna som såldes och att det inte säger något om ifall personerna som köpte eller sålde har haft boskapsskötsel på platsen. Någon bild av boskaps-skötseln får man därför inte av uppbuden och de tillför därför inte särskilt mycket till bilden av fåbodväsendet.

Domstolsmaterial är ett källmaterial som används i åtskilliga historiska studier i Europa, så väl som i Sverige. En källkritisk granskning av materialet måste utgå från de frågeställningar som styr studien. Olika källkritiska aspekter kan läggas på samma material beroende på de frågor man vill besvara. Den som använder domstolsmaterial för att berätta om rättsutvecklingen måste tänka på andra saker än den som, liksom jag, vill använda domstolsmaterialet för att se hur en företeelse i samhället kan ha tett sig vid olika tidpunkter. Jag försöker kartlägga något som inte var domstolsväsendets primära syfte att beskriva. Att fåbodväsendet finns beskrivet är en bieffekt av de konflikter och tvister som fanns i samhället. Andra källkritiska aspekter får den lägga som vill studera mötet mellan lokalsamhälle och statsmakt, etc.

Något kort måste den rättshistoriska utvecklingen beskrivas då den har betydelse för hur man skall se på materialet. Domstolsväsendet i Sverige har haft en enkel struktur till skillnad från i många europeiska länder där man hade en större flora av domstolar. Ett mål kunde där tas upp i en rad olika domstolar och det gör att det är svårt för en forskare att bedöma till exempel hur stor del av det totala antalet mål som tagits upp i en viss domstol. På landsbygden i Sverige vilade rättssystemet på häradsrätten och i städerna var det rådstuvurätterna.²⁸ Genom att nästan alla mål som gällde Leksands socken behandlades av häradsrätten i Leksands tingslag vet vi att det inte kan finnas så många andra fall om fåbodar i Leksand som behandlades i andra domstolar. Överklagande kunde ske men då hade målet tidigare varit på häradsrätten. De luckor som

finns var snarare, att mål där Leksandsbor var indragna behandlades på häradsrätterna i tingslagen runt omkring. Ett exempel på det var systemet att man inackorderade kor i andra socknar över sommaren. När dessa kreaturslån av olika anledningar finns med i domböckerna är det från de härader där djuren var på sommaren och inte från det härad där ägarna bodde.²⁹ Andra frågor som behandlas i andra häradsrätter var de intrång som Leksandsborna kan ha gjort med sin boskap i socknar tillhörande andra tingslag. Före 1732 gränsade Leksands tingslag mot sex andra tingslag och från det året mot fem.³⁰ Den ovan presenterade siffran på ett bortfall av domstolsfall om fåbodar på 1,5–2,0 procent blir givetvis högre om man också skulle räkna med de fall som berörde Leksandsbor och fåbodar, men behandlades på häradsrätten i andra socknar. För den analys som kommer att göras betyder det att intrång från Leksands socken på omkringliggande socknars marker kommer att vara underrepresenterat. Detsamma gäller handeln med så kallade lånekor.

Det är flera saker man måste vara medveten om när man studerar domböcker. En är vad som på engelska kallas "enforcement wave". Det innebär en plötslig uppgång i brottsstatistiken beroende på att man varit mer nitisk i bemötandet av brottet. En "enforcement wave" skulle då inte visa vilka brott som ökar eller minskar utan bara hur samhället eller privatpersoner reagerade på brottet. Maria Ågren har i sin avhandling "Jord och gäld" pekat på att en ökning av skuldindrivandet inte behöver bero på en allmän trend utan på enskilda fordringsägares ändrade agerande. På lokalplanet kan nämligen några få personers agerande få stort genomslag. Ett exempel skulle vara att en fordringsägare systematiskt börja driva in skulder.³¹ Domböckerna beskriver i första hand domstolens arbete, inte alla de straffbelagda handlingar eller konflikter som fanns inom ett område.³² Man skulle alltså rent teoretisk kunna tänka sig att skillnaderna i statistiken kring fåbodarna vid häradstinget inte speglar någon förändring i fåboddriften utan bara hur staten eller enskilda reagerar på det som skedde. Å andra sidan är det då intressant varför man har ändrat inställning till handlingen och nu väljer att ta frågan inför tinget.

En viktig och odiskutabel förändring av domstolarnas verksamhet under tidigmodern tid var att verksamheten allt mer kom att förskjutas från de rena kriminalfallen till att ägotvister och skuldtvister dominerade. Det var en utveckling som började redan under 1600-talet men blev fullt tydlig först under 1700- och 1800-talet.³³ Under samma tid blev rätten allt mer professionaliserad

²⁶ Sundin 1992 s. 73.

²⁷ Se också Granér 2002 s. 155 f. som också tar bort kungörelser och jordtransaktioner i sin frekvensundersökning av domböcker.

²⁸ Sundin 1992 s. 15 f.

²⁹ Se Montelius 1975 s. 105.

³⁰ Bendixen 2002 s. 5–10.

³¹ Ågren, 1992 s. 144.

³² Sundin, 1992 s. 19.

³³ Ågren 1992 s. 150.

och den svenska modellen har beskrivits som en ”*långsam statlig infiltration av det äldre, lokala systemet*”. En övergripande målsättning för det äldre lokala rättssystemet var att bevara lugnet i socknen eller staden. Domstolarna skulle verka så att konflikterna löstes och lugnet återställdes. Kompensation till den förfördelade och återställd grannsämja var därför lika viktigt som avskräckning.³⁴

Man kommer därmed in på den viktiga frågan om det som tas upp på tinget mer speglar rättsutvecklingen i samhället än hur man agerade i lokalsamhället och utveckling där. En enda ny lag kan ju på ett dramatiskt sätt förändra sammansättningen av de mål som tas upp på tinget. När något som tidigare varit tillåtet blir förbjudet kan det se ut som om en verksamhet ökar mycket när det i själva verket bara är frågan om en förändring av lagstiftningen och samhällets syn på företeelsen.

För att bedöma domböckernas källvärde kan man också se vilka som agerade vid häradstinget. Domstolen leddes av en domare. Från 1680-talet stagades att domarsysslan skulle skötas av en ordinarie, av kungen utsedd, häradshövding.³⁵ Vid sin sida hade domaren en nämnd. Nämnden bestod av bönder som bodde inom tingslaget. Nämnden deltog i domen, men mycket tyder på att nämndens inflytande minskade från 1600-talet och in på 1700-talet. En orsak till detta kunde vara, som K. G. Westman framhållit, att rättstillämpningen blev mer komplicerad och kravet på likabehandling inför lagen blev starkare.³⁶ Det är dock viktigt att betona att domstolarna hela tiden hade ett betydande lekmannainflytande. Åtal kunde väckas av enskilda personer eller grupper, vilket som vi kommer att se var vanligt i Leksand. Det fanns därmed möjlighet att få sin sak prövad av rätten. En återhållande faktor var att man kunde få betala rättegångskostnader och skadestånd om man anklagade någon utan grund. Mål kunde också föras fram av länsmannen, som kunde agera vid brott som inte var riktade mot någon enskild person. Länsmannens roll preciserades i ett kungligt brev från 1694, men rollen som allmän åklagare var äldre. Den svenske länsmannen rekryterades åtminstone under 1600-talet bland bönderna och bör ha haft förtroende i sin hembygd för att utföra sysslan väl. Jan Sundin menar därför att han borde ha hamnat i många svåra lägen och torde därför inte ha fört småsaker till domstolen utan ha agerat i saker som den ”allmänna opinionen upprördes över” och som var för allmänt kända för att kunna negligeras.³⁷ När det gäller utmarkens användning och

³⁴ Sundin 1992, s. 11 f och 70. Citatet från sidan 11.

³⁵ Sundin 1992, s. 41.

³⁶ Sundin 1992, 60 ff.

³⁷ Sundin 1992 s. 68 f. Jmf. Ulväng 2004 s. 18, som skriver ”I princip alla statstjänstemän på landsbygden – kronofogdar, länsmän, häradshövdingar, kyrkoherdar, officerare – var av adlig eller borglig härkomst...” Ulväng avser 1700- och 1800-talet.

utnyttjandet av allmänningar kan man dock med referens till Elinor Ostrom säga att det låg i alla användares intresse, att den som bröt mot reglerna om hur allmänningarna skulle skötas och användas, avslöjades och ställdes till svars. Den som angav någon annan kunde därför öka sin status inom gruppen.³⁸

Maria Ågren menar att det är rimligt att betrakta domstolarna vid 1700-talets mitt som rättsinstanser, vilka var redo att slita de tvister som hänfördes till dem underifrån, från människor i det berörda området. Det innebar att domstolarna i någon mån var folkliga fora för konfliktlösning, och att man hade anledning att vänta sig att de konkreta problemen som fanns i människors verklighet också skall synas vid domstolarna.³⁹ De var alltså inte primärt en kanal varigenom statsmaktens budskap och befallningar skulle kungöras.⁴⁰ Jag ansluter mig till den slutsatsen, men anser det befogat att tillägga att domstolen i Leksand också tidigare än på 1700-talet behandlade många frågor som fördes upp av folket i bygden, även om deras karaktär som statsmaktens styrmedel var starkare.⁴¹ Om man ser till de frågor som togs upp vid tinget, vilka som förde mål till tinget, hur nämndens sammansättning var torde det vara helt klart att en majoritet av de frågor som togs upp till behandling rörde reella problem inom bondesamhället. Möjligheten till en snabb och billig konfliktlösning i lokalsamhället är ett av de kriterier, som måste vara uppfyllt enligt Elinor Ostrom, för att man skall kunna bedriva ett uthålligt användande av gemensamt ägd mark.⁴²

Det faktum att domstolarna behövdes för konfliktlösningen i bondesamhället utesluter inte att de som agerade vid tinget kunde överdriva eller att de sade saker som inte kan tolkas helt bokstavligt. När någon till exempel påstod att det var ont om bete behöver det nödvändigtvis inte betyda att det var ett stort problem utan formuleringen kan snarare fungera som en förstärkning av ett argument. (Om det var ont eller gott om bete var inte heller naturgivet, utan en fråga som går att påverka till en viss gräns genom betesförbättrande åtgärder.) Det är självklart också så, att man hela tiden måste ställa den lokala utvecklingen mot den rättshistoriska utvecklingen i landet. Men man får inte glömma att det inte bara var rättsutvecklingen som påverkar hur man agerar på lokalplanet utan näringsutvecklingen påverkade också rättsutvecklingen. Inte så att det som hände vid fåbodarna direkt påverkade rättsutvecklingen, men om fåbodarna var en del av den allmänna jordbruksutvecklingen bör den

³⁸ Ostrom 1990 s. 96.

³⁹ Ågren 1992 s. 163.

⁴⁰ Ågren 1992 s. 171.

⁴¹ Ågren 1992 s. 162.

⁴² Ostrom 1990 s. 100 f.

som en av landets viktigaste näringar i sin tur ha påverkat rättsutvecklingen. Det finns därför starka skäl att betrakta domstolarna som en arena för att lösa problem inom lokalsamhället. I domböckerna finns det många mål som behandlar fåbodar.

Sammantaget betyder det faktum, att domböckerna kan skildra fåbodväsendet över en lång tid, att antalet domfall som rör fåbodar är relativt stort, att människor i lokalsamhället för upp målen till domstolen och att domstolen därigenom tar upp problem i människors vardag och att domstolarna har en folklig förankring, att domböckerna är en av de bästa källor som finns för att skildra fåbodväsendet före 1850.

Man måste också vara medveten om att många brott och konflikter aldrig nådde häradsrätten. Inom byarna fanns det till exempel modeller för att klara av mindre konflikter.⁴³ Det samma gäller för fåbodlagen, som utvecklade principer för övervakning och bestraffning.

Är då en studie av konflikter och brottet ett bra sätt att undersöka fåbodarna på? Utgör inte konflikten ett undantag mot det normala och vanliga? Det är till viss del sant, men samtidigt är det en brytpunkt mot det som någon tyckte var rätt och riktigt. Domstolsfallen ger oss därför de ramar som fåbodväsendet bedrevs inom samtidigt som det ”normala” eller vanliga blir synligt. Det som framför allt möter oss i domböckerna är ”vanliga” människor som gör ”vanliga” saker.⁴⁴ Det gör att domstolshandlingar är ett utmärkt material för att studera fåbodväsendet genom att både normaliteten och det som bryter mot den blir synligt.

Undersökning

Här nedan kommer domstolsmaterialet från Leksand att presenteras. En uppdelning av materialet har gjorts så att viktiga aspekter av fåbodväsendet skall belysas. Men innan den detaljerade analysen görs skall hela materialet presenteras för att ge en bild av hur det fördelar sig över tiden. Det rör sig sammanlagt om 601 fall från 1661 till 1870, *diagram 4:1*. Det blir nästan tre fall om året om de skulle ha varit jämt spridda. Det är de naturligtvis inte utan det finns stora variationer inom perioden. En märkbar ökning av antalet fall märks från 1710-talet och antalet fall ökar sedan för att nå en topp på 1760-talet. Det stora fallet på 1770-talet kan möjligen delvis bero på att det i början av detta decennium var svåra missväxter i landet.⁴⁵ Även de sista decennierna av 1700-talet var en intensiv period räknat i antalet rättsfall.

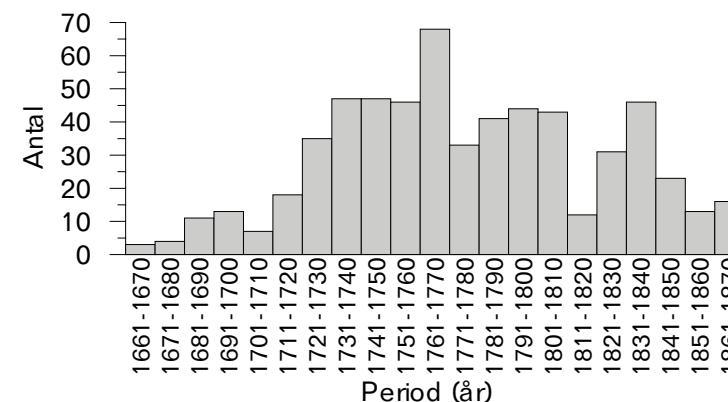
⁴³ Sundin 1992 s. 18.

⁴⁴ Sundin 1992 s. 3.

⁴⁵ Gadd 2000 s. 344.

Nedgången under 1810-talet kan delvis förklaras med att några domböcker saknas från denna tid, men en viktigare var att många frågor fick avvakta. De skulle lösas av det kommande storskiftet och inte av häradsrätten. Nästa stora period var tiden efter storskiftet. I närmare två decennier utgjorde fåbodarna angelägna frågor för rätten för att sedan minska kraftigt.

Diagram 4:1. Samtliga domfall om fåbodar i Leksands socken 1661–1870. Totalt är det 601 fall.

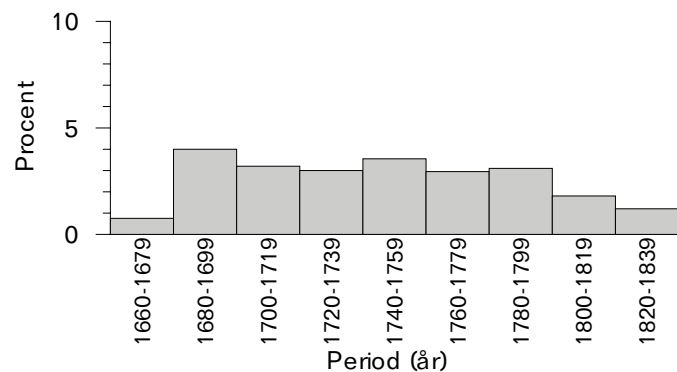

Anm. De så kallade uppbuden frånräknade. De fanns med i domböckerna i Leksands tingslag fram till ca 1710.

Källa: SMA (Sigvard Montelius arkiv); Domböcker från Leksand (ULA).

Ett annat sätt att analysera materialet är att se hur stor andel fåbodfallen utgjorde av samtliga fall som togs upp vid häradstinget. Diagram 4:2 visar på en markant ökning av andelen fåbodfall från 1680-talet och att nivån kom att variera mellan 3 och 4 procent ända fram till 1700-talets slut, då en minskning skedde. För att förstå denna utveckling behövs detaljerade analyser. Förklaringen till de höga siffrorna under 1600-talets slut kommer att ges när varje enskild grupp går igenom. Det är dock viktigt att redan här påpeka att den stora andelen fåbodfall redan i slutet av 1600-talet inte behöver kopplas till att fåbodarna då var som vanligast. Orsaken bör sökas i att det från den tiden inte längre vara accepterat att vara utan fåbod och att kraven på att sockeninvanarna följde reglerna då skärptes.

Diagram 4:2. Fäbodfall från Leksands socken i procent av samtliga domfall från Nedansiljans domsaga 1660–1839.

Anm. Statistiken bygger på räkning av ett urval av år: 1660–1679, 20 år, 1680–1699, 14 år, 1700–1719, 10 år, 1720–1739, 10 år, 1740–1759, 13 år, 1760–1779, 13 år, 1780–1799, 10 år, 1800–1819, 10 år, 1820–1828, 7 år. Uppbuden är borträknade (fanns fram till 1710).

Källa: Domböcker, Nedansiljans domsaga (ULA).

Vid genomgången av domstolsmaterialet kommer jag att börja med fyra grupper eller kategorier som är betydelsefulla för att förstå organisationen kring fäbodväsendet. Hit hör flyttningen av djur till och från fäbodarna, tvister kring betet, fäbodarnas avgränsningar mot andra fäbodar och byar samt frågan om vilka som fick vara på fäbodarna. Antalet fall i dessa grupper är relativt stort. Därefter kommer några grupper som talar om hur fäbodväsendet kan krocka med andra verksamheter inom jordbruket. Att den viktiga gruppen överenskommelser redovisas sent beror på att de mer omfattande överenskommelser som fattades inom fäbodlagen var en företeelse som blev stor först efter 1750. Därtill kommer några mindre grupper av fäbodfall att redovisas. När Leksandsmaterialet har presenterats kommer fäbodmaterial från 1544 till 1730-talet från Gagnefs socken, att gås igenom och därefter kommer jag att återknyta till Elinor Ostroms teoribildning om utnyttjandet av allmänna resurser. Kapitlet avslutas med att en kronologi över fäbodväsendet i Leksand upprättas med utgångspunkt från teoribildningen om tekniska komplex.

Detaljeringsgraden nedan kan upplevas som hög. Jag menar att det är nödvändigt att ge många exempel och att det finns två skäl för detta. Det första är att den hypotes jag driver står i motsats till den förhärskande synen på fäbodväsendet som ”uråldrigt” och att det därför är viktigt att mina argument för min ståndpunkt vilar på en rad exempel. Det andra skälet är att min metod går ut på att med en noggrann genomgång av några källmaterial, som också

är geografiskt avgränsade, bygga ett skelett, som sedan andra mer spridda uppgifter om fäbodbruket kan relateras till.

Ett ord bör förklaras innan genomgången av domstolsfallen inleds. Det är ordet löt. Löt betyder betesmark och kan avse betesmarken runt hembyn eller runt fäboden. Ett exempel på ordets användning som ges i *Svenska akademiens ordbok* är att det kan avse den gemensamma utmarken som användes till bete vid fäbodställen. Ordet används också som verb, löta, och avser då att djuren vallades på betesmarken. Ordet löt förekommer i många sammansättningar som till exempel lötgång, hemlöt, lötesgräns, etc.⁴⁶ I uppställning 4:1 framgår när några betydelsefulla dagar för fäbodbruket i Leksand inträffade under året.

Uppställning 4:1. Förskjutningen av dagar i samband med omläggning från den Julianska kalendern (gamla stilen) till den Gregorianska kalendern (nya stilen) 1753. Förskjutningen var under 1700-talet 11 dagar.

Namn enligt Gamla stilen	Erik	Eskil	Jakob	Olof	Bartolomi
Gamla stilen	18 maj	12 juni	25 juli	29 juli	24 augusti
Motsvarar datum i nya stilen	29 maj	23 juni	5 augusti	9 augusti	4 september

Flyttning av djur

Flyttning av djuren till och från fäbodarna var en viktig angelägenhet för bönderna i Leksand. Det är därför inte förvånande att tvister och andra mål där flyttningar av djur utgör en huvudsak är den fjärde vanligaste kategorin av ärenden i denna undersökning, efter betestvister, gränstvister och tvister om vem som hade rätt att vara vid fäboden. En grundförutsättning för resonemangen nedan kring den gemensamma flyttningen var att betet på utmarken var gemensamt, det gällde såväl betesmarken kring byn, den så kallade hemlöten, som den längre bort liggande utmarken. För att utnyttja den gemensamt ägda marken krävdes gemensamma beslut. Även efter storskiftet, när utmarken fördelades på enskilda fastigheter, var det gemensamma beslut om flyttning som kom att gälla. Ägandet var nu privat, men brukandet av utmarken för bete var fortfarande gemensamt.

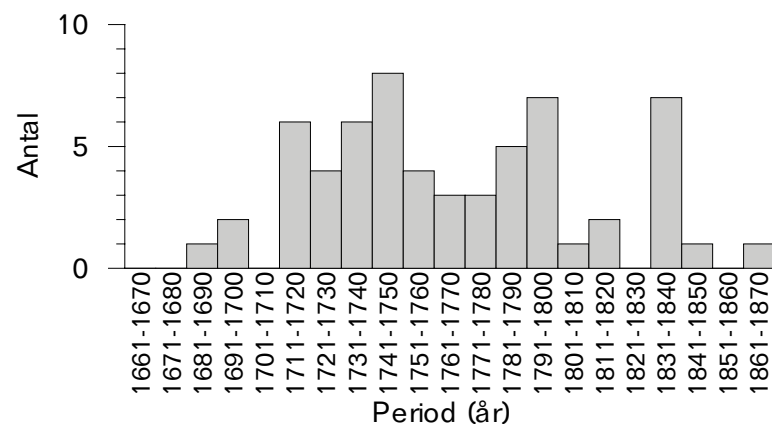
Gemensamma beslut kunde ske på olika nivåer eller inom olika grupper inom bondesamhället. I de äldre fallen om flyttning av djur från Leksand handlar målen om gemenskap inom fjärdingen medan det senare kom att handla om beslut inom respektive fäbodlag. Man går från mer övergripande beslut till mer detaljerade. Frågor som rätten tar upp handlar, dels om tvister hur dessa gemensamma beslut följs och om vilka möjligheter man hade att

⁴⁶ SAOB 1942 s. L1956.

efterleva dem, dels om överenskommelser om flyttning som lämnas in till rätten från fåbodlagen för stadfästelse. Det intressanta att studera är därför vilka typer av ärenden som togs upp vid tinget, hur man argumenterade och vid vilka tider de olika typerna av ärenden togs upp.

Från 1600-talet finns det bara två mål som behandlar flyttningar men inget av dem tar upp vilka flyttningstider som gällde. Inte heller i de äldre ärendena från 1700-talet tas det upp. De första målen där flyttningstiderna anges kom 1717 och 1719.⁴⁷

Diagram 4:3. Fall angående flyttning av boskap till fåbodar i Leksand socken 1661–1870

Källa: SMA: Domböcker från Leksand.

Den första uttryckliga överenskommelsen om flyttning är från år 1700 när "samtliga allmogen" i Näsbygge fjärding ingav en skriftlig överenskommelse om bortflyttning till och från fåboden. Man gör klart att ingen skulle få vara kvar i bolbyn när de andra flyttat till fåboden, men inte heller skulle man få vara kvar vid fåboden när de andra flyttat hem.⁴⁸ Men redan i konflikten mellan en Rättviksbo i Söderåsen och ett antal Leksandsbor 1683 hade förbudet att vara på hemlöten under sommaren betonats.⁴⁹ En Tällbergsbo klagar 1715 över att en del av Laknäs-, Östanhols- och Tällbergsborna stannat hemma med sina kreatur när andra for till fåboden och hänvisade till en överenskom-

⁴⁷ Se Montelius 1975 s. 68–72.

⁴⁸ SMA: DB s. 525 (1700 s. 114).

⁴⁹ SMA: DB s. 509-510 (1683 s. 22).

Foto 4:1. Flyttning av djuren till och från fåbodarna var noggrant reglerat i Leksands socken från 1600-talets andra hälft fram till 1800-talets andra hälft. Vid "buffringen" från Björnbergets fåbodar (Björnberget) i Leksands socken, Dalarna, 1918 syns Svens Kari från Djura i förgrunden. Foto: Hans Per Persson i Djura. Arkiv: Lars Liss fotoarkiv i Gäddede.

melse från 1711 där det utsattes vite för dem som blev kvar hemma.⁵⁰ Även 1716 framkom klagomål över att Hjortnäsbor och Plintbergsbor stannade hemma på sommaren och inte for till fåboden.⁵¹

När Åsbygge fjärding 1719 ingav en skrift till domstolen om att flyttningen skulle ske till fåboden vid tiden för Eriksmässan och hem vid Jakobsmissan uppenbarade sig ett problem.⁵² Överenskommelsen blev svår att hålla då alla inte hade egna fåbodar. Kravet att alla skall ha en egen fåbod kom på nytt fram i en konflikt 1726. Olof Olsson i Tällberg instämde då byalagen i Hjortnäs, Tällberg, Plintberg och Laknäs by för att de under sommaren vistades hemma med sin boskap. Byalagen skyllde på att flera av gårdarna saknade fåbod och det bestämdes att de som inte hade fåbodar skulle skaffa sig det. Ett undantag från kravet på fåbod gjordes för dem som saknade ekonomiska möjligheter: om man på grund av "fattigdoms eller medellöshets skull vara alldeles oförmögen".⁵³ Konflikten var dock inte ur världen med detta domslut.

⁵⁰ SMA: DB s. 531a (1715).

⁵¹ SMA: DB s. 533 (1716 § 60).

⁵² SMA: DB s. 540 (1719 § 82).

⁵³ SMA: DB s. 544-545 (1726 § 19). Se också Montelius 1975, s. 69 f.

Redan 1727 instämde tre Hjortnäsbor för att de vägrade erkänna överenskommelsen från året därpå och de hade stannat med sina djur på hemlöt. De skyllde på att de inte kände till överenskommelsen då den ”var slutet utan samtliga byamännens vetskap”. En synpunkt som dock rätten avvisade. Man slog på nytt fast att alla skulle vara vid fåbodarna på sommaren. För att alla skulle få fåbod skulle en rannsaking hållas så att alla efter ”lott i bolbyn och vidd i utmarken” också skulle ha del i en fåbod.⁵⁴ Det sista året denna konflikt togs upp var 1731. Tällbergsbor klagade då över att deras hemlöt betades när de var i fåbodarna.⁵⁵ För att minska konflikten mellan byarna diskuterades det 1742 om att man skulle dela skogen och mulbetet mellan ovannämnda byar, en delning som ännu inte var verkställd 1761.⁵⁶ Konflikterna uttrycker att det blev viktigare att skydda hemlöt, som en konsekvens av en ökad konkurrens om betet.

I Härads fjärding hade man i december 1725 utfärdat ett förbud mot att stanna hemma med djuren på sommaren. Trots detta stannade flera personer kvar med djuren i byarna Yttermo och Heden sommaren 1726. Några av dem förklarade att de saknade fåbod, vilket de uppmanades att skaffa.⁵⁷ Tio år senare, 1736, var inte problemet helt löst utan det var fortfarande några kvar på hemlöt kring byarna när de ”flesta vistades vid fåbodarna”. Den stadfästa överenskommelsen från 1725, som gällde alla Härads fjärdingsbor, återupprepades och gällde alla som ”fåbodvisten äga eller kunna sig förskaffa”. I överenskommelsen stagades att alla skulle flytta till fåbodarna vid Eriksmässan och tillbaka vid Jakobsmässan.⁵⁸ Man konstaterar alltså att några fortfarande saknade fåbod.

En konflikt i samma fjärding 1740 handlade om att samtliga Grådabor lät sina djur beta på Djura byamäns hemlöt när Djuraborna var med djuren vid fåboden. Nu handlade det inte längre om, som i konflikterna ovan, att Grådaborna saknade fåbod, de var delägare i Gyllingbergets fåbodlag, eller att de stannade hemma hela sommaren av andra skäl. Konflikten handlade i stället om att flyttningstiderna inte var samordnade och därför kom Grådabornas djur att avbeta Djurabornas hemlöt, som de måste ha haft gemensamt.⁵⁹ Även 1742 framförs klagomål, men nu för att Djuraborna flyttade hem för tidigt från fåboden och avbetade hemlöt innan de andra hade kommit hem. Man

slog fast att man skall rätta sig efter 1736 års dom om flyttning.⁶⁰ En stadga som förnyas, efter begäran, år 1777.⁶¹

Av det ovan sagda förstår vi att det fanns problem med disciplinen vid flyttningarna i Näsbygge och Härads fjärdingar. Men det framgår också att man både i Åsbygge och Härads fjärding hade problem med att alla inte hade fåbod och därför inte flyttade från byn på sommaren.⁶² Av flera skrivningar framgår det tydligt att alla inte ägde fåbod. I ett ärende från 1683 när några Leksandsbor anlagt fåbod inom Rättviks sockens rå skrev man ”... varföre ingen får vara på hemlöt om sommaren, när andra fara till fåboden alla som inga fåbod äger, begärde få bli närmare till de ovannämnda fåbod...”.⁶³ I ett fall från 1694 skrev rätten att det skulle göra en rannsaking ”vad lägenhet var och en hava vid fåbod”. Orsaken var att några hade stannat hemma på hemlöt över sommaren när de andra flyttat till fåboden. Det enda undantaget från denna regel gällde, som flera fall visat, de fattigaste. Orsaken till att de fick vara hemma var att de inte hade mer ”än en ko eller en get eller två” och de kunde inte undvara djuren, då deras barn behövde mjölk. Rätten menade att det var av ”barmhärtighet” som de fick vara kvar hemma och de poängterade noga att ”ingen annan som förmögen är må taga exempel därav, och i lika måtto ligga på hemlöt med sina kreatur”.⁶⁴ Även i den tidigare refererade uppgörelsen om flyttningstider från år 1700 i Näsbygge fjärding gjordes ett undantag för dem som var fattiga och bara ägde en ko.⁶⁵ I en konflikt från 1714 framgår på nytt att alla inte hade fåbod. I domboken står att det ”anhölls att samtliga måtte följas åt [till fåboden] och hädan igen”. Svarande kunde inte neka att de hade sin boskap hemma men påstod ”sannerligen sig inte hava någon fåbod att släppa sin boskap uti”.⁶⁶ Disciplinproblemen framkom också i ett mål tre år senare där det står att ”en del begiva sig för tidigt dit samt en del i otid därifrån”.⁶⁷ I dessa konflikter utdöms böter för dem som inte flyttade vid rätt tid.

Det var alltså inte bara problem att man flyttade för sent eller inte alls utan det motsatta förekom också, att man flyttade för tidigt. I två mål från 1740-talet omtalas detta. När till exempel delägare i Böle fåbod flyttade till fåboden när tjälen fortfarande inte gått helt ur jorden klagar andra delägare

⁵⁴ SMA: DB s. 551–554 (1727 § 159).

⁵⁵ SMA: DB s. 561 (1731).

⁵⁶ SMA: DB s. 595 (1742), s. 649 (1761).

⁵⁷ SMA: DB s. 549–550 (1727 § 144).

⁵⁸ SMA: DB s. 578–579 (1736 § 105).

⁵⁹ SMA: DB s. 589–590 (1740 § 71).

⁶⁰ SMA: DB s. 593–594 (1742).

⁶¹ SMA: DB s. 690–691 (1777).

⁶² SMA: DB s. 536 (1717 § 54) (Näsbygge och Härads fjärdingar), DB s. 533 (1716 § 60) och s. 544 (1726 § 19) (Åsbygge fjärding).

⁶³ SMA: DB s. 509 (1683, s. 22).

⁶⁴ SMA: DB s. 521–522 (1694 s. 37).

⁶⁵ SMA: DB s. 527 (1700 s. 114).

⁶⁶ SMA: DB s. 529–530 (1714).

⁶⁷ SMA: DB s. 536 (1717 § 54).

på att betsmarken förtrampas och att ängarna blev illa medfarna.⁶⁸ Även till Jobsarbo fåbodar flyttade några innan tjälen gått ur marken vilket man ville att rätten skulle förbjuda. Man bestämde, att fåboddellägarna skulle komma överens om en dag på våren innan vilken man inte fick flytta till fåboden.⁶⁹ Ett problem med de för tidiga flyttarna var, förutom att marken lätt trampades sönder, att gärdesgårdarna, som ofta var ikullfallna på våren inte gick att räta upp så länge det var tjäle i marken.⁷⁰ Fåboddellägarna vid Jobsarbo sa att det skulle innebära problem att stänga för de odlingar som fanns vid fåbodarna om tjälen fortfarande var kvar.

Åren 1747 och 1748 var det en konflikt kring flyttningar till och från Ljusbo fåbodar (Ljusbodarna) där hemflyttningen på sommaren ifrågasattes. Flera av fåboddellägarna ville att alla skulle vara tvungna att flytta hem 14 dagar vid Jakobsmessan. Andra delägare, bland annat några från Mjälgen och Ytteråkerö protesterade mot detta. De menade, att de av *"ålder aldrig med sin boskap flyttat ifrån fåboden"* och att det bara var *"de yngsta och minsta"* delägarna i fåboden som vill detta.⁷¹ Det bestämdes att några förändringar av bestämmelserna inte skulle ske och att *"var och en av dem med sin boskap flyttar dit och därifrån när honom bäst behagar"*.⁷² Att man flyttade hem vid Jakobsmess tycks inte längre vara givet. Märkligare är meningarna att man fick flytta när det *"honom bäst behagar"*.

Det viktiga med den gemensamma flytten till fåbodarna var att man inte skulle utnyttja det samfällda betet vid hembyn när de andra var vid fåbodarna. Därför skulle också fåren flytta med till fåboden samma tid som de övriga djuren flyttade. Undantaget var om man har dem på trädesgårdet eller annat inhägnat bete så att de inte skadade det samfällda betet.⁷³

Under andra hälften av 1700-talet tycks det ha blivit lite vanligare att datumet för flytten till fåbodarna anpassades efter rådande förhållanden i stället för att man som tidigare hade fastslagna dagar, även om fastslagna dagar fortfarande klart dominerade. Skulle man få undantag från den fastställda flyttiden behövdes särskilda skäl. År 1756 instämde flera i Baggebo fåbodar för att de inte åtföljt häradsrättens utslag 1739 att man med sin boskap skulle

⁶⁸ SMA: DB s. 591 (1740 § 99).

⁶⁹ SMA: DB s. 592 (1741 § 83).

⁷⁰ Se t.ex. SMA: DB s. 596 (1744) Klagomål att en del av Kyrkbols fåboddellägare hade begett sig till fåboden innan tjälen gått ur jorden. Gärdesgårdarna kunde inte uppresas och de hade därför fördärvat lindor och ängar med trampande kreatur. Även bönderna som hade kolmilor här hade förstört gärdesgårdarna med sina "kolhästar".

⁷¹ Orsaken till att de driver frågan kan vara att de som små ägare har svårare att klara höbärgningen hemma i byn utan förstärkningen från dem som arbetade i fåboden.

⁷² SMA: DB 600–601 (1747 § 61), DB s. 604–605 (1748 § 118).

⁷³ SMA: 607–608 (1750 § 161).

bege sig till fåboden tre veckor före midsommar. De instämde försvarade sig med att det hade varit så kallt och våt väderlek att betet inte var tillräckligt vid fåboden och att man därför hade dröjt med att flytta. Häradsrätten påpekade att flyttningstiden gällde, men utdömde inget straff eftersom vädret hade varit så dåligt.⁷⁴ Matsbo fåboddellägare överenskom 1770 att man skulle flytta till fåboden den tid *"då de flesta därom ense blivit"*. Man kunde flytta djuren tidigare under förutsättning att man hade dem inom egna hägnader.⁷⁵ Den gemensamma flyttningen fick dock inte ske hur tidigt som helst på året. Den fick tidigast ske efter *"den gamla Eriksmessodagen"*.⁷⁶ I en överenskommelse från 1795 sägs det att man skulle flytta gemensamt, men att det skulle ske på en tid *"som årstiden tjänar"*.⁷⁷

Det blev också allt vanligare från 1770-talet att man lämnade in olika typer av överenskommelser om när flyttningarna skulle ske till häradsrätten för att få dem fastställda och därigenom kunna utdöma vite för dem som inte följde bestämmelserna.⁷⁸ Från 1750-talet växte det fram en ny typ av mer komplexa överenskommelser där även flyttningstiderna brukade regleras (se mer avsnittet Överenskommelser). I flera av dessa överenskommelser angavs ingen särskild dag för flyttningen utan den skulle ske den dag man kom överens om inom fåbodlaget.⁷⁹ I några angavs att det måste passa delägarna och i andra gavs ett intervall inom vilket flytten skulle ske. I många angavs fortfarande datum och det vanligaste var att man flyttade i början av juni. En tendens mot mer lokalt anpassade bestämmelser av flyttningssdagen kunde bero på att med ett ökat tryck på betesmarken var de nödvändigt att kunna anpassa bestämmelserna till de förutsättningar som gällde vart år. Betespåsläppet kunde variera ganska mycket från år till på grund av väderleken. Allt för fasta regler skulle kunna missgynna boskapsskötseln. Det ligger i linje med Elinor Ostroms tankar om att det måste finnas anpassade regler som skapar en balans mellan uttag och återväxt. Med ett mer utvecklat fåbodbruk måste reglerna anpassas till de lokala förhållandena.⁸⁰ I Ollasbodarnas fåbodlags överenskom-

⁷⁴ SMA: DB 637–639 (1756 § 114). Baggebo fåboddellägare genstämde å sin sida några Hedbybor och menade att de borde bli indelta i fåbodar som låg närmare hembyn. De ville ha ett tvåfåbodsystem.

⁷⁵ SMA: DB 676 (1770 § 86).

⁷⁶ SMA: DB 746 (1803 § 40). Även efter den nya stilens införande 1753 infördes gamla stilens tidräkning parallellt med nya stilen i almanackan till 1869 (uppehåll 1793–1818) vilket underlättade att behålla den gamla tideräkningen när datum angavs. Svensson 1967 (1945) s. 64.

⁷⁷ SMA: DB 735 (1795 § 50).

⁷⁸ SMA: DB 689 (1777), DB 690–691 (1777), DB 694 (1779 § 127).

⁷⁹ SMA: s. DB 694–695 (1779 § 147), DB s. 703–704 (1783) m.fl.

⁸⁰ Ostrom 1990 s. 92.

melse från 1794 står uttryckligen att ”Ingen dag utsättes till bufföringsdag...” utan man flyttade när de närmaste liggande vårbetsmarkerna, Ingersboda och Jehresboda (Eriksbodarna), togs i anspråk. Fäbodlaget kunde då också flytta till Ollasbodarna.⁸¹

I ett mål som handlade om Klockarbergs fäbod hade en del av delägarna inte följt bestämmelserna att alla skulle flytta på en gemensam dag. Den gemensamma dagen hade kungjorts i kyrkan söndagen före.⁸² Det viktiga var att man flyttade gemensamt inte exakt vilken dag det var. Den ökade anpassningen till fäbodarnas förutsättningar framkommer också i ett mål från 1794 där flera personer var instämnda för att de inte följt ”rätta flyttningstiden” utan stannat hemma längre än man fick och betat på hemlöten. Parterna enades om att tillsätta gode män som skulle utreda fäbodarnas ”olika beskaffenhet ang. flyttningstiderna till och från fäbodarna”.⁸³

Det vanliga var att det var flera personer eller hela byar eller fäbodlag som stämdes inför häradsrätten för att ha trotsat överenskommelserna och flyttat djuren tidigare än vad som överenskommits. Men i några fall var det enstaka personer som ställdes inför rätten. 1752 anklagades två personer i Västannor för att under ett respektive fyra år ha flyttat med sin boskap till Yxbodarna före Eriksmässan som hade bestämts vara flytttag vid häradsstinget 1731.⁸⁴ 1783 ställs Olof Jönsson och en dräng i Ytteråkerö inför häradsrätten för att de åtta dagar före de övriga hade avflyttat med sin boskap till fäbodarna.⁸⁵

Flera av fallen visar också på en motsättning inom bondesamhället. En och samma person omfattades av två olika intressen med egna organisationer, byalaget och fäbodlaget. I byarnas intresse låg att hemlöten utnyttjades så rättvist som möjligt och i fäboddelägarnas intresse att det fanns bra bete vid fäboden när man kom dit och att det i sin tur utnyttjades på ett sätt som hela fäbodlaget var överens om. Motsättningen uppstod för det första för att det sällan var så att byalagen och fäbodlagen bestod av samma personer. Den andra orsaken till motsättningarna var att förutsättningarna för de olika fäbodarna inte var de samma.⁸⁶ Fjärdingen eller socknen hade behov av att reglerna var lika över stora områden så att hemlöten inte utnyttjades orättvist, som när två av Leksands fyra fjärdingar (Härads och Näsbygge fjärdingar) 1784 samordnade hemflytten och sa att den skulle ske samma dag, nämligen den 1 augusti efter

⁸¹ SMA: DB 509 (1794).

⁸² SMA: DB s. 726 (1793 § 26).

⁸³ SMA: DB s. 732 (1794).

⁸⁴ SMA: DB s. 624 (1752 § 121), se också SMA: DB 560 (1731) För tidig flyttning till Yxbodarna.

⁸⁵ SMA: DB s. 701-702 (1783).

⁸⁶ T.ex. klagar fäboddelägarna vid Långbodarna att snön smälter senare där än i Yxbodarna. SMA: DB s. 621-624 (1752 § 120).

gamla stilen och den 12 efter nya.⁸⁷ Fäbodlagen ville anpassa förhållandena till sin fäbod. En konflikt mellan byalagets intressen och fäbodlagens blev det därför när Häradsborna stämde Eriksbodarnas fäboddelägare för att de flyttat till fäboden 14 dagar efter de andra fjärdingsborna.⁸⁸

Det kunde vara komplicerat att ändra gällande regler. Det illustreras bland annat av att när några personer från Rälta 1761 ville ändra på flyttningstiden från fäboden bestreds det av ”övriga Härads fjärdingsbor”. Rätten kunde inte avgöra målet utan att ”*alla vederbörande måtte bliva hörde*”.⁸⁹

De mål som rör flyttningar till och från fäbodarna och som behandlades av häradsrätten kan delas upp på två olika typer. Den första rörde överenskommelser som lämnats in till häradsrätten och där man inom ett eller flera fäbodlag eller inom fjärdingen kommit överens om när man skulle föra djuren till och från fäboden. Överenskommelsen skulle bekräftas av häradsrätten, så att vite skulle kunna utgå för den som bröt mot uppgörelsen. Den andra typen var tvister där man menade att någon eller några inte hade följt uppgörelsen. De kunde då dömas till vite och häradsrätten fastställer och förtydligar då ofta också uppgörelserna.

Förhållandet mellan tvister och överenskommelser ändras över tiden. Från 1660 fram till 1760 inlämnas bara två överenskommelser om flyttning till häradsrätten. Från 1760 till 1870 inlämnades 17 överenskommelser. Tendensen mot kraftig ökning av överenskommelserna efter 1760 blir ännu större om man också ser till den stora mängden av mer omfattande överenskommelser som slöts under denna tid och som ofta innefattade bestämmelser kring flyttningen. Att det före 1750 var så få överenskommelser betyder inte, som vi sett, att det inte fanns regler kring flyttningarna tidigare. Det betyder snarare att formerna för att hävda samtidigheten i flyttningarna förändras och att fäbodlagen blev allt mer aktiva. Fäbodlagen fick ett ökat inflytande över flyttningen av boskapen på byalagens bekostnad. Fram till 1760 var det 29 tvister om flyttningstider. Från 1760 till 1870 var det drygt tio och av dem var merparten före år 1800. På detta sätt skapades bättre anpassning till lokala ekologiska faktorer. De innebar också att varje enskilt fäbodlag fick ett större inflytande över sin produktion och kunde ta större hänsyn till lokala faktorer.

Nya fäbodlar kunde också innebära problem för flyttningarna. Den första gången Baggbodarna, i västra delen av Leksands socken, nämns var 1739.⁹⁰

⁸⁷ SMA DB s. 707h (1784).

⁸⁸ SMA: DB s. 594-595 (1742).

⁸⁹ SMA: DB s. 648 (1761) En av dem som inte tyckte att man skulle ändra tiden för flytten menade att den gamla tiden låg bra i förhållande till slättern på Sjöbotten och smörtiondets transport till uppbörden vid Djura kapell.

⁹⁰ Montelius 1975 s. 44.

Baggbodarna togs upp i domboken på grund av en tvist där några Hedbybor klagade på andra Hedbybor, som hade fåbodar där. De klagande ansåg att de andra stannade hemma en för stor del av sommaren och först begav sig till fåboden när de andra hemvände och då hade de ätit upp betet på hemlöten. Delägarna i Baggbodarna försvarade sig med att de nödgats slå sig ner längst bort i socknen och kreaturen var tvungna att äta upp sig på hemlöten för att orka gå den långa vägen (de hade ca 25 till 30 kilometer till fåboden medan de andra hade mindre än tio kilometer till sina fåbodar). De påstod också att det vid Baggbodarna bara var ”myrsveder” och de började därför grönska först vid midsommar. Efter några olika turer fastslog rätten att Baggbokarlarna skulle få stanna hemma till tre veckor före midsommar och sedan gå till Baggbodarna och stanna där till Jakobsmassan. På grund av den långa vägen till fåboden behövde de sedan inte återvända dit när de som hade fåbodar på närmare håll återvände till sina fåbodar efter två veckors hemmavaro.⁹¹

Att spänningar uppstod mellan byborna kan ses som en följd av att fåbodområdet expanderade och att förutsättningarna för flyttningarna inte längre var lika mellan byborna. När personer från samma by hade fåbodar på olika ställen med olika förutsättningar invercade det också på livet i hembyn. Hedbyborna var, som vi sett, indelta på flera fåbodställen och man flyttade därför till och från byn vid olika tidpunkter. Det innebar att de var olika länge på hemlöten och därför ville de som var borta mest, att de andra skulle delta i betesröjningarna i proportion till hur mycket de var hemma. Krav framfördes att de som var hemma mest skulle röja på betesmarken dubbelt så mycket som de som var borta längst tid. På samma sätt vill de som lämnat skrivelsen till rätten att de som var hemma mest skulle hjälpa till mer än de andra med de samfälliga gärdesgårdarna.⁹²

Även det tvåfåbods-system som kom att utvecklas i Leksand på 1700-talet kunde innebära spänningar i och med att man hade olika långt till fåbodarna och att betesmöjligheterna var olika. Men tvåfåbods-systemet kunde också vara ett sätt att lösa problem. I det ovan relaterade fallet med Hedbyborna och Baggbodarnas fåboddelägare från 1739 diskuterades, som en lösning på problemet att Baggbodelägarna var för mycket på hemlöten, att man skulle bereda dem plats på mer närliggande fåbodar så att de kunde följa de övriga

till dessa fåbodar efter de två veckorna hemma i byn vid Jakobsmassan. De skulle därigenom få plats vid två fåbodar. I detta fall blev det inget av det hela. Irritation uppstod i stället när Långbodarna anlades av personer som tidigare hade haft sina djur i Yxbodarna. Konflikten låg i att de i Långbodarna fortfarande utnyttjade Yxbodarna för vår- och höstbete på vägen fram och åter till Långbodarna. Yxbodarnas fåboddelägare ville i stället att de skulle gå direkt till Långbodarna. Eftersom betet var dåligt i Långbodarna i början av säsongen och det fanns krav på att man måste föra djuren till fåbodarna, och inte ha kvar dem på hemlöten, beslutade rätten att de fick tillåtelse att stanna med djuren på Yxbodarna på väg till Långbodarna.⁹³

En viktig diskussion är om förflyttningarna till fåbodarna och deras noggranna reglering är av gammalt datum eller inte. Som vi har sett ovan uppstår denna typ av mål vid häradsrätten Leksand i slutet av 1600-talet, men riktigt många ärenden blev det först en liten bit in på 1700-talet. Fram till 1760-talet präglas dessa mål till stor del av olika tvister som rör överträdelser av bestämmelserna. Efter 1760 kommer överenskommelserna att dominera. Den fråga man måste ställa sig är om dessa regler, konflikter och överenskommelser är betydligt äldre och att det var först nu som man börjar föra fram dem på tinget och de därmed blir tillgängliga för oss i dag.

Sigvard Montelius menar att så var fallet. I sin bok om Leksand fåbodar skriver han att det bara finns två fall om flyttningstider från 1600-talet, men att man av ”ordalagen att döma” kan sluta sig till att metoden hade gamla anor.⁹⁴ Exakt vilka skrivningar han syftar på framgår inte. Genom att studera hur de var i närliggande områden kan frågan möjligen belysas. Från Orsa socken var straff för överträdelser mot flyttningarna intagna ett par decennier tidigare än i Leksand. Enligt Olle Veirulf var överträdelser mot flyttningsbestämmelserna vanliga och år 1675 utsattes vite för dem som överträdde bestämmelserna.⁹⁵ På tinget i Mora 1659 bestämdes att man skulle flytta samtidigt med sin boskap till fåbodarna. Den som stannade kvar fick böta.⁹⁶ I Gagnef finns bestämmelser upptagna i ett tingsprotokoll från 1651 ”att alla skola följas åt till sina fåbodar”.⁹⁷ I Malung angav man 1658 bötesbelopp för de som släppte djuren i förtid från fåboden för att beta på hemlöten. Tio år senare, 1668, angavs där också exakta dagar för flytten till fåboden. Till fåbod-

⁹¹ SMA: BD s. 589 (1739 § 75). Enligt Sigvard Montelius var inte hemflyttningar från fåboden under en period mitt i sommaren ovanliga i Leksand. Orsaken till flyttningarna var att betet vid fåboden skulle återhämta sig och under den tiden betade djuren på hemskogen, se Montelius 1975 s. 107 f.

⁹² SMA: DB s. 753–754 (1806). Det blir protester mot detta sätt att dela upp arbeten på hemlöten och ärendet återkommer därför på tinget 1807. Det är framför allt Baggbodafåboddelägare som protesterar. DB s. 758 (1807) och 760 (1807).

⁹³ SMA: DB s. 621–624 (1752 § 120).

⁹⁴ Montelius 1975 s. 68. De båda fallen är de ovan anförda och kommer från de sista decennierna av 1600-talet.

⁹⁵ Veirulf 1953 s. 410 f.

⁹⁶ Söderberg 1999 s. 138.

⁹⁷ Andersson 1984 s. 25.

arna reste man vid Eriksmässan och hem vid Larsmässan.⁹⁸ Detta talar för en skärpning av bestämmelserna efter 1650. Det äldsta fallet från Dalarna om gemensam flyttning är från Lima socken och kommer från 1641. Det är alltså från samma tidperiod som de övriga fallen och kan anses stödja den bild av att flyttningsbestämmelserna växer fram vid 1600-talets mitt. De skrivningar som bestämmelsen innehåller har ändå gjort att Limafallet har blivit ett av de främsta argumenten för att flyttningsbestämmelserna skulle vara mycket äldre än från 1600-talets mitt.⁹⁹ Jag menar att Limafallet inte kan ges den stora betydelsen och att det framför allt inte går emot tanken på att fåbodarna skulle ha vuxit fram efter den senmedeltida agrarkrisen.¹⁰⁰

⁹⁸ Veirulf 1973 s 160f. Veriluf skriver att det var den 18 maj respektive 10 augusti. De dagar som avses är hämtade ur den julianska kalendern som i Sverige gällde till 1753. Dagarna för flytten bör därför i stället ha varit den 29 maj respektive 21 augusti enligt nya stilen.

⁹⁹ Pettersson 1991 s. 674.

¹⁰⁰ Det är några formuleringar i ett dombrev från 1641 där allmogen klagar att en del stannar hemma med sin boskap över sommaren som argumenten för att flyttningsbestämmelserna skulle vara betydligt äldre hämtas. Det är framför allt två formuleringar som lyfts fram. Den första är att de som stannade hemma "*affrūda altså ifrån sijne gamble förfāders ordningh*" och den andra är att de därmed inte rättat sig efter "*sijn gamble ordningh*", att man en tid på sommaren reser till fåboden och en annan hem. Någon bötesumma för de som bryter mot regeln anges inte.

Jag menar att det framför allt finns fem förklaringar till att Limafallet inte kan tas som belägg för ett utbrett fåbodväsende i socknen äldre än 1500-talet och att flyttningsbestämmelserna inte behöver ha omfattat alla i socknen. En av förklaringarna lyfter också fram att det kan finnas skillnader mellan socknarna. Utvecklingen i Lima följer på många plan den från andra socknar i övre Dalarna även om Lima kan ha haft ett mer utbrett fåbodväsende tidigare än andra socknar. Utvecklingen i Lima bör inte ha skilt sig radikalt från omgivande områden. De fem förklaringarna är 1) Att det var bytvånget, också kallat samhävden, som var norm. 2) Det går inte av skrivningarna att säkerställa ett fåbodväsende äldre än 1500-talet 3) Reglerna behöver inte ha omfattat alla bönder utan bara de som hade fåbod. Vi vet att i de omkringliggande socknarna till Lima hade alla bönder inte fåbodars ens under 1600-talets andra hälft 4) Nästa rättsfall om flyttningar från Lima socknen, efter det från 1641, är från 1700-talets början och formuleringarna i dem ligger i linje med formuleringar i andra rättsfall från omkringliggande socknar. 5) Lima kan ha infört regler tidigare än andra socknar i och med att beroendet av boskapsskötseln var större här än i Siljanstrakten till exempel, men att regeln bara omfattade de som hade fåbod.

1) Det var bytvånget, också kallad samhävden, som var norm. Man skulle göra många av de viktiga sakerna inom bondesamhället gemensamt, som skörd och slätter. Det är därför naturligt att tänka sig att också flytten till fåboden skulle ske gemensamt och att så hade skett så länge fåbodarna funnits eller i alla fall utgjort en viktig del i ekonomin. Man kan därför säga att gemensam avresa till och från fåboden torde vara det naturliga och givna inom detta system. Och att flyttningen till och från fåbodarna inte skulle omfattas av bytvånget är otänkbart, ett avsteg från bytvånget och som sådant av särskilt intresse.

Den troliga utvecklingen var att konflikten kring utmarkerna och fåbodbetet skärptes kring sekelskiftet 1700 i Dalarna och att i dessa konflikter kom det så kallade bytvånget eller samhävden att spela en allt större roll. I Leksand ökade konflikterna, som de kommer till uttryck vid häradsrätten, kraftigt under 1700-talets början. Toleransen mot dem som bröt mot reglerna var liten och strukturella problem, som att alla måste ha en fåbod för att systemet skulle fungera, löste man genom att rätten påbjöd att alla skulle ha fåbod eller

---

Det är dessutom så att flytten till fåbodarna underlättas om man samordnar arbetet.

2) I domfallet från Lima hänvisas till "*sijne gamble förfāders ordning*", vilket bör betyda senast från 1500-talets andra hälft. Enligt Tapp John-Erik Pettersson, som lyft fram fallet skall man dock inte av skrivningen missledas att tro att överenskommelsen är "uråldrig".

3) Enligt Tapp John-Erik Pettersson kan man av skrivningen "*dee alla tillijka på een tijd om sommaren förresa till fåbodarna*" i 1641 dombrev utläsa att alla hade fåbodars. Den slutsatsen kan ifrågasättas. Ser man däremot till utvecklingen i andra socknar i Dalarna kan man konstatera att många saknade fåbod under 1600-talets andra hälft. Vi har redan konstaterat, att i Leksand handlade många tvister om flyttning just om att många saknade fåbodars. Inte heller i Venjan, grannsocknen till Lima, hade alla fåbodars under 1600-talets andra hälft. Olle Veirulf kan genom att jämföra 1663 års fåbodinventering med ett revningsprotokoll från 1670 konstatera att av socknens 112 jordägare hade endast 77 del i fåbod. Han menar vidare att sådana motsättningar finner man i "alla äldre handlingar i Dalasocknarna" se Veirulf 1957 s. 139. År 1670 fanns det i Malung 371 ägare av jord medan fåbodlistan år 1663–64 tog upp 279 fåbodägare. Veirulf 1973 s. 149. Att alla skulle ha fåbod i Lima på 1500-talet är ett antagande.

4) Efter 1641 års fall om fåbodars finns inget mer antecknat i domböckerna om flyttningarna till och från fåbodarna i Lima förrän under 1700-talets början. Tapp John-Erik Pettersson menar att både 1641 års dombrev och domfall från 1700-talets början var ganska allmänt hållna. En förändring sker några decennier in på 1700-talet och år 1720 utsätts vite för dem som bryter mot flyttningsreglerna. Antalet tvister kom att öka i Lima från denna tid och i en tvist från 1727 åberopas för första gången domen från 1641. Precis som i Leksand var det från 1720-talet som flyttningsfrågorna blir fler och mer detaljerade. Det är möjligt att 1641 års dombrev från Lima talar om de principer som gällde, men att det först under 1700-talet blev allt viktigare att se till att den också efterlevdes.

5) I Lima i västra Dalarna hade åkerbruket mindre betydelse och beroendet av boskapsskötseln var större än i till exempel Leksand, se Pettersson 1991 s. 651. Regler kring flyttningarna kan därför ha utvecklats tidigare i Lima än i Leksand.

Jag menar att man skall tolka 1641 års brev på följande sätt. Så länge man har haft fåbodars i Lima har de som har haft fåbodars inom samma område gemensamt flyttat till dem. Bytvånget, och att det fanns praktisk nytta med gemensamt flytt, gjorde att man samordnade arbetet. Av 1641 års domfall kan man dra slutsatsen att fåbodars funnits senast vid 1500-talets mitt. Något bevis för äldre fåbodars finns däremot inte. Däremot kan man inte av fallet dra slutsatsen att alla haft fåbod på 1500-talet. 1641 års domfall kan tolkas så att fåbodarna nu var så många att frågan om gemensamt flyttning måste tas upp på tinget. En orsak till detta kan vara att ett växande fåbodväsende gjort att fåbodarna på en plats kan ha ägts av hushåll i flera byar och att samordning därför behövs på sockennivå.

plats på någon fåbod efter deras ”lott i bolbyn och utmarkens vidd”.¹⁰¹ Denna process tycks ha varit löst senast på 1730-talet.¹⁰² Konflikterna tonades där- efter allt mer ner och i stället blev lokala överenskommelser kring flyttningen vanliga. Efter sekelskiftet 1800 var den tidigare typen av konflikter sällsynta.

När man vid mitten av 1600-talet vid flera häradsrätter uttryckte att man skall följa den gemensamma flyttningsdagen och att böter annars utgår skall det inte tas som ett bevis för att det skulle vara ont om bete eller att proble- men var särskilt stora. Det troliga är snarare, att i en tid då fåbodväsendet expanderar och utmarkens boskapsskötsel fann nya former var det viktigt att domstolarna slog fast de regler fåbodväsendet opererade inom och en sådan sak gällde den gemensamma flytten till och från fåbodarna. Man kodifierar den norm och de regler som redan gällde. Att konflikterna kring flyttningarna dröjer flera decennier innan de gör större avtryck i domböckerna talar för att konflikterna då var av en annan art.

Bestämmelserna kring flyttningen av djur till och från fåbodarna i både Leksand och Lima passar in i det system av regler som Elinor Ostrom menar måste finnas för att utnyttjandet av de gemensamma resurserna skall ske på ett bra sätt. Utvecklingen av reglerna för flyttningen visar också hur ett allt mer intensivt utnyttjande av utmarken från 1600-talet till mitten av 1800-talet. Från övergripande regler för hela härader i Leksand går man ner på regler för varje fåbodlag. Man skapar därigenom utrymme för större lokal påverkan och kan därmed ökar möjligheten att anpassa sig till de faktiska omständigheterna. Genom ökat inflytande från delägarna ökar också viljan att efterleva reglerna. Det finns också ett utvecklat sanktionssystem mot de som bryter mot reglerna och en lokal arena, häradsrätten, där konfliktlösningen kan ske.

Gränsfrågor och betestvister

Det torde vara självklart att i ett system med ett intensivt utnyttjande av ut- marken för bete och med ganska tätt liggande fåbodlar blev det konflikter kring gränser. Det kan vara ett ifrågasättande av gränsen i sig, men också konflikter genom att djuren överträder dessa gränser och betar på annan mark. Hur des- sa konflikter såg ut och hur ofta de uppträdde säger något om fåbodväsendets utveckling, men också om synen på och vikten av att definiera sig som ägare.¹⁰³ Gränstvister och betestvister liknar varandra till en del, då betestvisten förut-

sätter att en gräns har passerats. I konflikten kring betesöverträdelser var det heller inte ovanligt att gränsen ifrågasattes av den svarande. Man hävdade att man i själva verket inte överträtt gränsen eftersom den inte gick där käranden påstod, att den inte var fastställd eller inte existerade.¹⁰⁴ I de fall man både kan tala om en beteskonflikt och en gränskonflikt i samma mål har ärendet förts till beteskonflikter i den statistik jag presenterar. Gränsfrågorna bör därför ses tillsammans med betestvisterna för att man skall få en riktig uppfattning om deras totala omfattning. Det finns dock skäl att redovisa gränskonflikterna för sig då de ger en inblick i hur man har resonerat kring dessa frågor och hur de förändrats över tiden. Sammantaget utgör de drygt 180 mål vid häradsrätten fördelade på 100 beteskonflikter och 80 gränsfrågor.

Gränsfrågor

Frågor kring gränserna för fåbodarna har funnits under hela den nu under- sökta perioden med undantag för de två första decennierna, 1660- och 1670- talet. Att dessa frågor var så vanliga är ganska naturligt då de gränser man har att röra sig inom varit avgörande för hur många djur man kunnat hålla, hur man skall organisera vallningen, etc. Ändringar av gränsen kan i ett jord- brukssystem som utnyttjas hårt få stora konsekvenser för jordbruket och för dess förmåga att utvecklas. På samma sätt kan intrång på annans mark skapa obalanser och icke förutsägbara förluster. Antalet ärenden som berör gräns- frågor, både konflikter och mer konfliktfria överenskommelser och syner var som störst under 1700-talets andra hälft med en höjdpunkt på 1760-talet.

På samma sätt som de mål som rörde flyttningar efter 1700-talets mitt allt mer kom att handla om överenskommelser och mindre om tvister kom de mål som berörde gränser att allt mer handla om hur man kom överens om gränser eller att man lät en syn ske för att fastställa en gräns utan att det fanns en uttalad konflikt med i ärendet.

Ärendena blev också allt mer detaljerade. I de tidiga ärendena handlade det oftast bara om att fastställa gränserna. Under 1700-talets andra hälft blev det vanligt att man också reglerade andra frågor knutna till betet. Ett exempel är hur utnyttjandet av de viktiga rast- eller viloplatserna för djuren, de så kal- lade sovholarna eller standplatserna, regleras mellan fåbodlagen.¹⁰⁵ Det blev också vanligare att gränserna mellan de olika fåbodlagen, där det tidigare varit öppna rågångar, nu skulle upprätthållas med gärdesgård.¹⁰⁶ Något som kunde

¹⁰¹ SMA: DB s. 549–550 (1727 § 144), DB s. 551–554 (1727 § 159).

¹⁰² Efter ärendena på 1730-talet finns det bara ett ärende till som kan tolkas så att alla inte har fåbod och det var från 1757 och var ett ärende i Rönnäs fjärding. Ärendet handlar mer om att man sätter upp en gärdesgård mellan byarna Hälla och Ullvi och att något tyck sakna fåbod var bara en bisak. SMA: DB s. 642–643 (1757).

¹⁰³ Ågren 1992 s. 165 ff.

¹⁰⁴ T.ex. SMA: DB s. 605–607 (1748 § 170). DB s. 677 (1770 § 110).

¹⁰⁵ T.ex. SMA: DB 715–716 (1788). DB s. 725–726 (1792)

¹⁰⁶ SMA: DB 642–643 (1757). DB 673 (1770 § 53) och 681–682 (1771).

åläggas den som inte respekterat gränsen.¹⁰⁷ Där djuren förut hade betat klöv om klöv gjordes det åtskillnad och råskillnaden mellan betesmarkerna betonades.¹⁰⁸ Det blev allt viktigare att framhäva vem som hade bruksrätten till marken.

Det motsatta kunde också i undantagsfall ske, att man blev tvungen att plocka bort en gärdsgård. Gärdsgården var då uppsatt i strid mot gällande regler. När Slättbergs fåbodlag 1774 uppsatte en gärdsgård som hindrade två andra fåbodlag att nå sina betesmarker beslöt domstolen att de på nytt skulle beta klöv om klöv och att gärdsgården skulle rivas.¹⁰⁹ Detta fall var uttryck för att en part hindrades från att nå sin lötgång på grund av gärdsgården. Fallet kan inte tolkas som en utsaga om konkurrens och betesbrist mellan fåbodlagen.

I tvister inför tinget var det ibland så att kärande och svarande hänvisade till äldre bestämmelser, som en del av sin argumentering. I rågångsbrev och äldre överenskommelser sökte parterna stöd för sina uppfattningar. I Leksandsmaterialet finns inga hänvisningar till medeltida belägg. De äldsta belägg till stöd för hur rågångarna har gått går tillbaka till 1500-talets mitt, se vidare sida 228. Konflikterna gällde då gränserna mellan socknar eller fjärdingar. Tvister om gränsdragningar mellan fåbodlar eller mellan bolbyar och fåbodlar är inte kända före 1700. När vi kommer in på 1700-talet ökar antalet hänvisningar och från 1700-talets andra hälft och under 1800-talets början hänvisar man allt oftare till äldre gränsbestämmelser för stöd för sina resonemang.

År 1719 var det en tvist mellan Skebergsborna och Nålbergsborna om en lötesgräns. Man hänvisar där till en överenskommelse från 1693 mellan berörda fåboddellägare.¹¹⁰ Fyra år senare var det en tvist mellan Almbergs by och Brändor fåbodlar. Man hänvisade där till en överenskommelse som slutits efter gode mäns syn år 1707. Brändor fåbodlar fick inte gå närmare Almbergs by än som det efter ”gammalt varit”.¹¹¹ År 1734 inlämnades till rätten en överenskommelse från 1715 mellan delägarna i Åkersbodarna och Styrjöbo fåbodlar. Den beskrev skillnaden i lötgång mellan fåbodarna.¹¹² Tibble-Bastbergs fåboddellägare och Björkbergsborna uppvisade 1735 en överenskommelse om

¹⁰⁷ SMA: DB 709 (1785). Axmors fåbodlar krävde att Brömsbo skulle vara med till hälften och sätta upp en gärdsgård efter den år 1750 fastställda lötesgångsskillnaden. Brömsbo erkände riktigheten i skillnaden men nekade till att sätta upp en gärdsgård. Då man inte kunde bevisa att de passerat gränsen kunde de heller inte påläggas någon stängning.

¹⁰⁸ SMA: DB s. 732 (1794), DB s. 757 (1806).

¹⁰⁹ SMA: DB s. 685–686 (1775 § 66). Att gärdselvirket dessutom var stulet förbättrade inte situationen för Slättbergs fåbodlag.

¹¹⁰ SMA: DB s. 539 (1719 § 71).

¹¹¹ SMA: DB s. 542 (1723 § 96).

¹¹² SMA: DB s. 567–568 (1734 § 161). Samma överenskommelse från 1715 tas på nytt upp av häradsrätten 1748 och man talar om ”en viss råskillnad i vall och klövgång”. SMA: DB s. 605 (1748 § 162).

Foto 4:2. Det finns få fotografier från fåbodarna i Leksands socken under den tid då fåbodväsendet fortfarande var utbrett. Fotografen Hans Per Persson från Djura vistades åren efter sekelskiftet 1900 en del på Björnbergets och Gyllingbergets fåbodlar. På bilden Gyllingbergets fåbodlar omkring år 1900. Foto: Hans Per Persson, Djura. Arkiv: Lars Liss fotoarkiv, Gagnef.

lötesgräns dem emellan från 1707.¹¹³ I en större strid mellan byarna Hedby och Fors tog man upp att Näsbodarnas fåboddellägare skulle använda sin gamla lötgång efter 1692 års förening.¹¹⁴ När Skeberg 1770 ville ha gärdsgård i betesgränsen mot fåbodarna stämde man fåboddellägarna i Rälta, Gyllingsberg och Näsbodarna och hänvisade till en rågångsbestämning fastställd av rätten 1694.¹¹⁵

I en tidigare nämnd konflikt anklagades Slättberg 1775 av fåboddellägarna i Holsbodarna för att ha satt upp en gärdsgård så att käranden blev utestängd från sin lötgång. Slättbergsborna försvarade sig med att de ville befrias från åtalet då det ”snart 100 år varit viss skillnad i lötesgången parterna emellan” och man åberopade en syn från den 29 oktober 1686.¹¹⁶ Norra och Södra Nålbergs fåbodlag begärde 1794 att man skulle bringa klarhet i råskillnaden mellan dem som fastställd av rätten 1722. Man gick på nytt upp gränsen och den stadfästes återigen av häradsrätten.¹¹⁷ När Ollasbodarna gick med sin boskap för nära Brändskogs lötesmarker förrättades en syn. Ett dombrev

¹¹³ SMA DB s. 573 (1735 § 162).

¹¹⁴ SMA: DB s. 628 (1753 § 113).

¹¹⁵ SMA: DB s. 673 (1770 § 53). Se också DB s. 681–682 (1771).

¹¹⁶ SMA: DB s. 685–686 (1775 § 66).

¹¹⁷ SMA: DB s. 732 (1794).

från 1613 uppvisades som fastställdes Olars fåbodar till fast egendom och två domar som fastställde deras råmärken och gränser uppvisades också. Den ena från 1711 den andra från 1718.¹¹⁸ Det förekom givetvis också att man hänvisade till domslut som var från senare perioder, efter 1750, men inte lika ofta.¹¹⁹ Hänvisningar till äldre tider är sällsynta, men när rågångstvisten mellan Gagnef och Ål kom upp 1823 framkom att gränsen fastställdes 1657 och att man då fastslog att fåbodar, ängsslogar och röjningar skulle behållas av de gamla ägarna.¹²⁰ Vid genomgången av gränstvisterna är det dock tydligt att perioden mellan 1680 och 1730 framstår som en period då många regleringar och bestämmelser av lötesgränserna.

I flyttningsmålen har konstaterats att alla inte hade fåbodar vid 1700-talets början. Detsamma framkommer när man studerar gränstvisterna. Hedby saknade fåbodar i början av 1700-talet och fick därför genom beslut 1715 en större del av hemlöt än Fors by som hade fåbodar. Det för att betet skulle räcka hela sommaren då djuren gick hemma. Under de kommande decennierna skaffade Hedbyborna sig fåbodar bland annat i Näsbodarna och Forsbodarna. När de nu hade fåbodar inkom det klagomål från Fors byamän, att Hedby hade för stor hemlöt och de ville att den skulle delas efter varje bys skatt och jordetal. Klagomålet ogillades av rätten, men man skulle kolla om Fors vid någon rannsaking blivit fördelade eller om några Hedbybor utan tillstånd trängt sig in i fåbodarna.¹²¹

Under storskiftetiden (1819–1830) upphörde i stort sett helt ärenden som gällde gränserna. Orsaken var det pågående skiftet som skulle reglera gränserna.¹²² Efter skiftena var det ganska få fall som rörde gränserna och de gällde då mindre ärenden. I ett fall rör det sig om några markägare som ville dämna upp vatten för en såg varpå andra menade att betesmarken skulle skadas.¹²³ Några konflikter gäller om man var tvungen att hägna slogar på utmarken¹²⁴ eller att man gemensamt skulle sätta upp gärdesgård i lötesgränsen.¹²⁵ Däremot berördes gränsfrågor också i de beteskonflikter som fanns efter storskiftet.

Gränskonflikterna visar på hur ett av de grundläggande dragen för att ut

¹¹⁸ SMA: DB s. 733–735 (1795 § 47).

¹¹⁹ SMA: DB s. 709 (1785) Hänvisar tillbaka till en föreningsdom 1750. DB s. 751–752 (1805 § 13) Hänvisas till häradsrättens utslag den 21 november 1752. DB s. 758 (1807) En lötesgräns från 1768 konfirmeras av rätten.

¹²⁰ SMA: DB s. 777 (1823 § 89).

¹²¹ SMA: DB s. 628 (1753 § 113).

¹²² Det enda ärende som gällde gränser som kommer upp mellan 1811 och 1837 gällde en rågångstvist med grannsocknen Gagnef där Gagnef vill ha en gärdesgård i gränsen. Se SMA DB s. 777 (1823 § 89)

¹²³ SMA: DB s. 846 (1840 § 404), s. 898 (1865 § 257).

¹²⁴ SMA: DB s. 860 (1843 § 145).

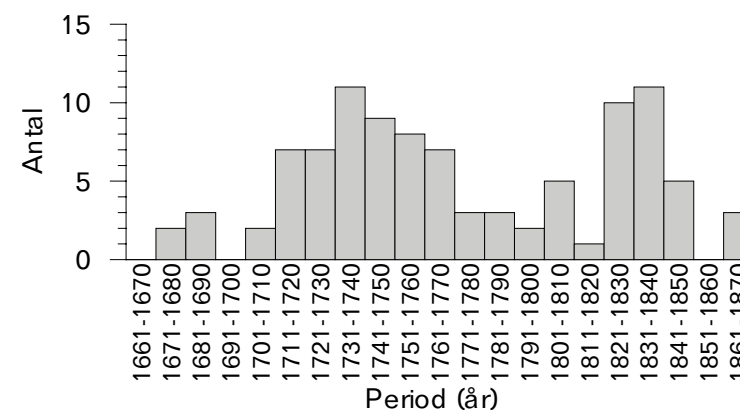
¹²⁵ SMA: DB s. 833 (1838 § 752) och s. 887 (1858 § 53).

nyttja utmarken på ett hållbart sätt växer fram. Från 1600-talet och fram till 1700-talets andra hälft arbetar man aktivt med att definiera gränserna för de områden som får användas. Särskilt aktiv är man under perioden från 1680 till 1730. Ett utmärkande drag är hur områdena får en tydligare definierad användargrupp. Oftast är det ett fåbodlag och ibland några som utnyttjar ett område tillsammans. När fåbodbruket intensifieras gjorde man gränserna tydligare genom hägnader och man skapade mer detaljerade regler. Före 1600-talets mitt hade gränskonflikterna varit på en högre geografisk nivå och gällt gränser mellan härader eller mellan olika socknar.¹²⁶

Betestvister

Med beteskonflikter avser jag ärenden som kom upp i häradsrätten där någon anklagades för att med djur ha trätt in på annans mark. Betestvister förekommer i stort sett över hela undersökningsperioden. Det första ärendet kommer för tinget 1671 och det sista 1870. Två tydliga tyngdpunkter finns det dock i ärendenas fördelning. Den första är en lång period från 1710-talet fram till 1770. Den andra höjdpunkten, i antalet ärenden räknat, var 1820-talet fram till början av 1840-talet. Den första perioden bör kunna förklaras med den hårdare regleringen av fåboddriften som ägde rum årtiondena kring sekelskiftet 1700 och det stora antalet lötesgränser som fastställdes under denna tid. Den hårdare regleringen innebar inte bara administrativa bestämmelser utan de följdes också upp med stämningar och domstolsförhandlingar. Den andra perioden med många betestvister kom i samband med och efter storskiftet, som i Leksand genomfördes 1819 till 1830.¹²⁷ Hur sambandet med skiftet var skall först undersökas.

Diagram 4:4. Betestvister vid fåbodar i Leksands socken 1661–1870.

Källa: SMA; Domböcker från Leksand (ULA).

¹²⁶ Se Ostrom 1990 s. 91 f.

¹²⁷ Andersson 1983 s. 34.

Fanns det ett samband mellan storskiftet och det stora antalet ärenden om betestvister från 1820-talet fram till början av 1840-talet? Av de tio ärenden som tas upp mellan 1821 och 1830 gäller sex stycken en konflikt mellan Löfsbergs och Långsveds fåbodar å den ena sidan och Marnäs byamän från Svärdsjö socken å den andra.¹²⁸ I de ärendena finns inga direkta hänvisningar till storskiftet, men konflikter över sockengränsen, som det i detta fall rörde sig om, kom att förstärkas av skiftet. När ett nytt, men liknande ärende kommer upp på häradsrätten år 1844 och Marnäsborna på nytt var missnöjda med lötesrätten hänvisar de till att man efter storskiftet inte längre fick löta in på Löfsbergs löt som man av "ålder" hade gjort. För att hävda sin rätt hänvisade man till en häradsrättsdom från 1682. Häradsrätten underkände dock Marnäsbornas krav.¹²⁹ Efter skiftet kunde inte längre Marnäsborna göra anspråk på att få nyttja marken i en annan socken.

Under perioden 1831 och 1840 var det sammantaget bara fyra olika fall uppe på tinget, som gällde betestvister, men de behandlades under elva olika paragrafer. Av dem var det två fall som upptog hela åtta stycken paragrafer. Konflikter över sockengränsen dominerade med sex av de elva ärendena. Ingen nämnvärd ökning av konfliktantalet märks därför på grund av skiftet. Däremot har ärendena under denna tid en tendens att bli långdragna. Man kan under denna tid möjligen tala om en "enforcement wave" i och med att några få driver många fall. Men skiftet hade ändå betydelse för konflikterna i och med att efter skiftet betonades sockengränsen som en gräns för fåbodlagens anspråk på betesmark.

En sådan konflikt var den mellan Långboda fåboddelaägare och Säljbergs fåboddelaägare som varade från 1835 till 1837 och omfattade fem ärenden i domböckerna. Efter några års paus var ärendet tillbaka och från 1841 var det uppe till behandling ytterligare två gånger. Det betyder att detta ärende utgör en dryg tredjedel (7 av 20) av betestvisterna mellan 1831 och 1870 när undersökningsperioden slutar. Konflikten kom sig av att sockengränsen mellan Järna och Leksand vid skiftet också hade blivit en lötesgräns för Säljbergs fåbodlag. Säljbergets fåbodlag i Järna hade sedan en gränsbestämning 1695 haft rätt att beta inne på Leksands marker. När det bestämdes fanns inte fåbod-

¹²⁸ SMA: DB s. 770 (1822 § 75), 778 (1823 § 156), 779 (1825 § 60), 780 (1826 § 77), 782 (1827 § 107). Därutöver finns någon paragraf i detta ärende som ej är medräknat för att målet bara bordlades då svarandeparten inte infann sig till tinget. Tvisten mellan bönder i Marnäs by, Svärdsjö socken mot sockenmännen i Leksand och Bjursås socknar kom också upp i hovrätten, som avkunnade sin dom om gränserna mellan socknarna den 11 juni 1828. Domen finns tyckt se Kongl. Maj:ts och Rikets Svea hofrättsdom 1828 s. 1–24.

¹²⁹ SMA: BD s. 862-863 (1844 § 12).

en Långbodarna, vilket nogsamt påpekades av Säljbergets talesmän. Efter storskiftet fick inte längre Säljberget rätt att vara på markerna i Leksand och trots att de hade påpekat sin urgamla rätt inför lantmätnarna 1828 hade de inte fått gehör. Säljbergets bönder som alltså hävdade urminnes hävd förlorade målet i häradsrätten.¹³⁰ Domslutet överklagades först till lagmansrätten och senare till Svea hovrätt, som återförvisade ärendet till häradsrätten 1839. När målet på nytt kom upp slog häradsrätten åter fast att Säljbergs fåbodar inte fick använda mulbetet på Långbodarnas skogs- och lötesmark.¹³¹

I många av beteskonflikterna hänvisade man till äldre bestämmelser om lötesgränser. Det var inte lika ofta förekommande som i gränskonflikterna, men trenden är den samma, många uppgörelser och bestämningar gjordes från 1680-talet och fram till 1700-talets mitt. I de två ovan refererade målen, Marnäsborna mot Löfsberg och Säljberget mot Långbodarna, hänvisades till domar från 1682 respektive 1695. När fåbodarna Getberg och Ollasbodarna möttes för förhandlingar inför häradstinget 1719 hänvisade man till en lötesgräns som var beslutad 1711.¹³² Lötesgränsen mellan Gansås och Risås fåbodar som fastställts 1715 hade överträtts av Per Larsson i Söderås i Rättvik och det fick han stå till svars för inför tinget 1724.¹³³ Styrjöbo byamän anklagade 1740 delägarna i Skräddarsbodarna för att de med sin boskap gått in på Styrjöbo bys lötesmark och återopade en förrättning från 1715 som tog upp skillnaden mellan de båda parterna. Tvisten slutade med att länsmannen till året därpå skulle ange hur en gärdesgård mellan dem två skulle gå.¹³⁴ I en betestvist mellan Västra Gansås och Faxberg å ena sidan och Sörskog å den andra år 1780 framlades Sörskogs fåbodar en skrift som beskrev en rannsaking av de två fåbodarnas mulbete och lötgång från 1699 och som 1704 hade stadfäst av häradsrätten.¹³⁵ Sex år senare, 1786, anklagades Säg byamän av Hackmora fåboddelaägare för att inte ha respekterat den gräns mellan de båda som parterna emellan hade slutit 1701 och som häradsrätten 1761 hade bestämt att man skulle ha gärdesgård i. Sögs byamäns del av gärdesgården hade

¹³⁰ Om begreppet urminnes hävd se Ågren 1997 s 24 f.

¹³¹ SMA: DB s. 816 (1835 § 396), 816 (1835 § 464), 817 (1836 § 131), 826 (1837 § 110), 830 (1837 § 329), 861 (1843 § 184), 865-866 (1845 § 107).

¹³² SMA: DB s. 529 (1711) och 538-539 (1719 § 67). Se också DB s. 663 (1766 § 88).

¹³³ SMA: DB s. 543 (1724 § 51).

¹³⁴ SMA: DB s. 588 (1740 § 63).

¹³⁵ SMA: DB s. 695 (1780 § 54). I tvisten Gansås – Sörskog bestämdes att de skulle följa 1699 års råbrev och en föreningsdom från 1750. I den andra tvisten mellan Faxberg och Sörskog skulle, om man inte längre kunde gå klöv om klöv som häradsrätten fastställt 1776, gode män upprätta en viss skillnad i löten mellan sig, en gränsbestämning skulle ske.

förfallit och Hackmora krävde därför att de på nytt skulle sätta den i stånd, vilket de också blev tvungna att göra.¹³⁶ Under 1700-talets andra hälft blev det vanligare, som vi också tidigare sett, att gränserna skulle upprätthållas med gärdesgårdar. Det finns också några fall där man hänvisar till gränsdragningar som är gjorda efter 1750. Det tycks i dessa fall ofta röra sig om vid den tiden ganska nyanlagda fåbodar.¹³⁷

Att perioden efter 1680 innebar en intensifiering av fåboddriften kan man förstå av målet mellan Kåtsarvets fåbodar i Gagnef och Hedby i Leksand från 1747. Kåtsarvets fåbodar låg bara en halv mil från Hedby bolby. Man hade 1686 bestämt att fåbodens och byns boskap skulle gå med varandra klöv om klöv. Av häradsrättens protokoll framgår, att efter att denna förening bestämdes blev Hedbyborna tvungna att en viss tid om året vistas vid sina fåbodar. För Hedbyborna innebar det beslutet, att när de kom hem från fåboden var mycket av betet uppätet av Kåtsarvets fåbodars djur. Hebyborna ville därför att Kåtsarvet inte skulle vara vid sina fåbodar när Hedbyborna var vid sina, något som inte var tänkbart för Kåtsarvets fåboddelägare. De ville i stället att 1686 års förening skulle gälla. Domstolen menade att eftersom Hedbyborna hade tvingats att vara vid sina fåbodar efter att 1686 förening träffats var det orättvist om denna dom skulle bestå. Man bestämde i stället att rågången mellan de två också skulle vara lötesgräns (betesgräns).¹³⁸

Från slutet av 1700-talet finns det också en rad beteskonflikter. Av några framgår att man kunde ta skällor från kor som gått över lötesgränsen. De kunde då fungera som bevismaterial. Andra ärenden gällde att gränsen skulle hållas med gärdesgård eller att vite skulle utdömas för dem som inte respekterade gränserna.¹³⁹

Maria Ågren har i sin avhandling *Jord och gäld* pekat på den stora mängd ärenden på häradsrätten som gällde fredande av betesmark i Stora Tuna

socken i Kopparbergs län. Ärendena var ansökningarna till häradsrätten som skulle utfästa ett vite för obehöriga som passerade den mark man hade sökt skulle bli fredad. Ärendena kunde också gälla att gärdesgårdar inte underhölls tillräckligt väl. Den här typen av ärenden var också vanliga vid Leksands tingslag och betesmarkerna vid Leksands fåbodar. De som drev ärendena var inte enskilda personer utan olika kollektiv, främst fåbodlag eller byalag, som slog vakt om det som de uppfattade som sin egendom mot utomstående. Denna process har samtidigt setts som ett led i övergången från mer kollektivt ägd mark mot ett mera preciserat jordäggande, där marken fick en tydligare ägare. Vitesförbudet var en viktig möjlighet att freda sin egendom och inskräpa vem som hade rätt till den.¹⁴⁰ Ågren ser en tydlig ökning av antalet sådana ärenden när hon jämför 1700-talets mitt med 1820-talet. Konflikterna var ett led i den ökade konkurrensen om jorden och kulminerade i och med storskiftet.¹⁴¹ Mitt och Ågrens material är inte jämförbara då hon har undersökt alla fall som varit uppe vid tinget under några tidsperioder och jag endast följt fåbodfallen, men över en längre tid. Ågren har rätt att det handlar om en kamp om jorden och att syftet var att utpeka sig som den som har rätt till jorden. Hon menar att den materiella grunden för dessa konflikter ”seglade upp” vid sekelskiftet 1800. Jag får dock intrycket från Leksand, att kampen om fåbodarna och betesmarken kring dem på många sätt redan har nått sin höjdpunkt när storskiftet kom. Den huvudsakliga tvisteperioden låg några decennier tidigare. Ett tydligt uttryck för strävanden mot egna marker var att man allt mindre talade om att djuren skulle gå klöv om klöv utan i stället skulle gränsen markeras med gärdesgård. Det stora antalet tvister efter storskiftet innehöll ibland krav på vitesförelägganden, men som vi sett var det stora antalet konflikter under denna tid till viss del skenbar. Det var några få som stod för merparten av tvisterna.

Men man kan också se konflikterna och deras lösning som en strategi att få betesresurserna att räcka. Böndernas primära intresse var då inte ett individuellt ägande utan att i en tid med en kraftig ökning av antal djurägare och antalet djur skapa ett system för utnyttjande som var långsiktigt hållbart. Ett sätt att göra det är som Elinor Ostrom har visat att arbeta med klart definierade gränser och tydliga användargrupper. På det sättet kunde man lättare utforma det sofistikerade samarbetet som behövdes för att de marker man ägde på bästa sätt skulle kunna utnyttjas. I denna strategi ingår att man också har sanktionsmöjligheter mot dem som inte följer reglerna och att det finns en instans dit man kan vända sig för att få frågorna lösta.¹⁴²

¹³⁶ SMA: DB s. 712 (1786).

¹³⁷ Se t.ex. SMA: DB s. 731–732 (1794) Rågången mellan fåbodarna Älgberget och Ingersbodarna upprättad den 5 oktober 1752 och stadfäst av häradsrätten den 21 november samma år. Äldsta belägget för Ingersbodarna är från 1741. DB s. 754–755 (1806) Knubbs fåboddelägare hade stämt Gruvhols fåbodlag för att de gått över den gräns som stadgats mellan parterna den 7 juni 1779. Äldsta belägget för Gruvhols fåbod är från 1751. Montelius 1975, 44.

¹³⁸ SMA: DB s. 598–599 (1747 § 17). Jmf. SMA: DB s. 628 (1753 § 113) refererad på sid 232.

¹³⁹ SMA: DB s. 687 (1776 § 34) Sörskogbor hade tagit skällor från kor från Ärtleds fåbod med motiv att de gått för nära in på Sörskog. DB s. 706 (1784) 2 skällor från kor tagna i beslag för Rälta fåbodlag när pigan Kerstin Matsdotter kommit för nära Skebergs marker. DB s. 712 (1786) Hackmora fåboddelägare krävde att Sägbyn skulle sätta upp gärdesgård igen. DB s. 724 (1791) Skinnaråsens fåboddelägare hade fastställt ett vite för dem som beträder deras fåbodars lötesmark.

¹⁴⁰ Ågren 1992 s. 171 f.

¹⁴¹ Ågren 1992 s. 174.

¹⁴² Ostrom 1990 s. 91 ff.

Att antalet ärenden, både betestvister och gränstvister, ökade kraftigt under 1700-talet fram till 1760-talet måste tolkas som att fåbodbruket intensifierades. Det blev därigenom också viktigt att särskilja dispositionsrätten till områden och hävda rätten till ett visst område för fåbodlagen och bylagen. Att konflikterna minskade efter 1760-talet betyder inte att konkurrensen om utmarksbetet skulle ha minskat. Istället har gränser och användare nu tydligare fastslagits och fåbodlagen kom från denna tid att arbeta på ett annat sätt för att se till att betet räckte till. Som vi senare skall se så ökade kontrollen av resursuttagen inom fåbodlagen från denna tid. Det finns därför ingen anledning att tro att någon avmattning i utnyttjandet av fåbodarna kom att inträffa vid denna tid trots minskningen av betes- och gränstvister. Systemet låg fast och det minskade antalet konflikter betydde snarare att gränserna respekterades i allt högre grad. (Man får dock inte glömma att in på 1800-talet fanns det fortfarande en hel del konflikter av detta slag.) Minskningen av antalet konflikter innebar också att möjligheten att få förändring av gränserna i domstolen bedömdes som mindre sannolik. När konfliktperspektivet sätts i centrum, som det gör när man studerar domböcker, betyder det att man studerar frågor som några tyckt det varit värt att driva. En minskning av antalet konflikter bör därför betyda att situationen hade stabiliserats, att man hittat driftsformer som var accepterade eller att man löste konflikterna på en annan arena.

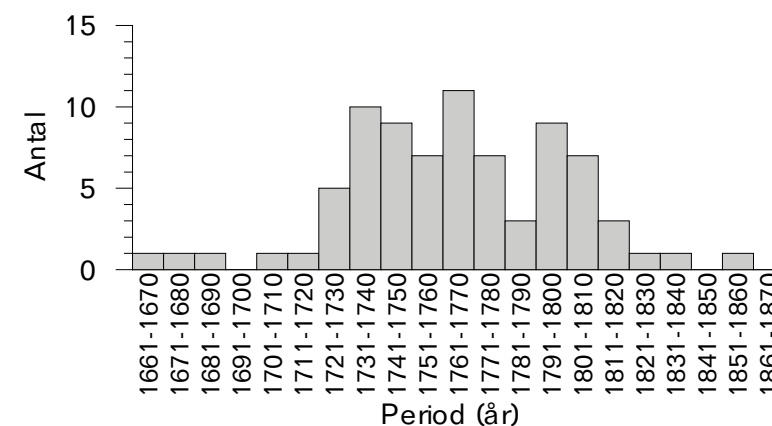
Del i fåboden

En stor kategori av ärenden som togs upp på tinget var vilka som hade rätt att vara på fåbodarna. Ser vi på fallen över hela perioden framträder tre distinkta perioder med dramatiskt skillnad i antalet fall. Den första perioden går från 1660 fram till 1720-talets mitt. Under dessa 65 år förekommer fyra fall. Under de kommande 95 åren fram till 1820 var det 68 fall. Under de sista 50 åren från 1821 till 1870 var det bara två fall. Om man börjar med den sista perioden ligger förklaringen till att antalet fall minskade så kraftigt, och nästan helt upphörde, i storskiftets genomförande. Genom att äganderätten nu individualiserades var det också uppenbart om man hade rätt att vara i fåboden eller inte. Ägde man jord där hade man rätt att vara där, saknade man jord hade man det inte. Man kunde inte som tidigare hänvisa till gammal hävd och fåbodrätt eller om man ägde jord i flera fåbodarna diskutera vilken man skulle ha sina djur i. Men två andra orsaker kan möjligen också ha bidragit. Den första var, som vi skall se senare, att det fanns långtgående överenskommelser mellan fåbodlagen som detaljerat reglerade hur fåboden skulle skötas. Det andra var att fåbodarna mot slutet av denna tid börjar bli mindre viktiga.

De två fall som finns från den senare tiden skiljer sig också från de äldre fallen. I det första gällde det en förnyelse av en ansökan om vite för de som hade större antal kreatur vid Finnbodarna fåbod än deras jordäggande berätt-

tigade till.¹⁴³ Det andra ärendet gällde en häst som drivits bort från betet vid Getbergs fåbodarna. Orsaken tycks ha varit att ägaren ej betalt avgiften på 12 skilling per häst för betet.¹⁴⁴

Diagram 4:5. Antal domstolsfall om "del i fåbod" i Leksands socken 1661–1870 per tioårsperiod.

Källa: SMA: Domböcker från Leksand.

De tre äldsta ärendena gäller alla konflikter där personer från olika socknar var inblandade. I det äldsta ärendet, så tidigt som 1677, konstaterade rätten att hustrun Kerstin Persdotter från Gråda i Gagnef, som hade del i Gyllingsbergets fåbodarna i Leksand inte kunde trängas därifrån.¹⁴⁵ I det andra ärendet klagade länsmannen i Bjursås 1686 över att fyra Marnäsbor i Svärdsjö, som tidigare haft fåbodarna på Leksandsskogen nu hade trängt sig in på Marnäs fåbodarna i Bjursås. Marnäsborna sade att de i sin tur fördrivits från Sjöfåbodarna på Leksandsskogen och därför återvänt till sina gamla fåbodarna.¹⁴⁶ Konflikterna mellan Gagnefsbor och Leksandsbor återkommer i en konflikt från 1708 då en person från Gråda i Gagnef åtalades av personer i Gråda i Leksand. Det var Gyllingsbergs fåbodarna som var platsen för konflikten. En fåbod som kom att vara föremål för tvistemål många gånger under

¹⁴³ SMA: DB s. 812 (1835 § 74).

¹⁴⁴ SMA: DB s. 888 (1859 § 92).

¹⁴⁵ SMA: DB s. 507 (1677 s. 19v).

¹⁴⁶ SMA: DB s. 515 (1686 s. 33h).

Foto 4:3. Fåren var tillsammans med geten och kon fäbodens viktigaste djur. På bilden matar Maria Lasses från Gråda och Thyra Augustsson (?) får i Gyllingsbergets fäbod i Leksands socken, Dalarna omkring 1920. Foto: Hans Per Persson, Djura. Arkiv: Lars Liss fotoarkiv, Gagnef.

1700-talet.¹⁴⁷ Frågan år 1708 gällde om Mats Persson hade för lite jord på fäboden i förhållande till de djur han hade. Rätten fann att de andra kunde lösa ut svarande från fäboden, men det fick denna gång bero eftersom man kommit överens om att Mats Persson inte skulle ha mer än fyra stora och några små djur där.¹⁴⁸ En generositet som i början av 1800-talet skulle bli otänkbar. Det fjärde fallet som berör tiden före 1725 gäller Granbergs fäbod. Det är en fäbod som relativt ofta förekommer i domböckerna.¹⁴⁹ Kyrkoherden i Leksand hade fäbod här och i de flesta fallen rörande Granberg var kyrkoherden drivande i rättsprocesserna. I fallet från 1717 hade prosten anklagat Hans

¹⁴⁷ T.ex. SMA: DB s. 528a (1707) betestvist. DB s. 528a–528b (1708) gränstvist. DB s. 532–533 (1716 § 58) gränstvist. DB s. 571–572 (1735 § 100) gränstvist. DB s. 582 (1738 § 45) betestvist. DB s. 589–590 (1740 § 71) Flyttning. DB s. 627–628 (1753 § 102) skydd av ängar. DB s. 675 (1770 § 53) gränstvist.

¹⁴⁸ SMA: BD s. 528a (1708).

¹⁴⁹ Cirka 17 fall berör Granberg se t.ex. SMA DB s. 506 (1672) betestvist. DB s. 515 (1686 s. 31v) intagor. DB s. 534–535 (1717) gränstvist. DB s. 601 (1747 § 97) betestvist. DB s. 610–611 (1749 § 141) flyttning.

Hansson i Åkerö för att han satt upp en byggnad utan lov på fäboden.¹⁵⁰

Från mitten av 1720-talet ökade antalet mål som handlade om människors rätt att vistas vid fäbodarna och under de kommande 95 åren var det i snitt 7 mål per decennium. Antalet mål intensifierades, men de började också få nya inslag och en annan karaktär. Inslaget av överenskommer ökade med tiden och fallen blev allt mer detaljerade. Nedan följer några exempel.

Hustru Kerstin Hansdotter i Laknäs hade ärvt en del i Ärtleds fäbod. När hon ville använda sig av fäboden satte sig de övriga delägarna i Ärtled emot med motiv att det var trångt. De andra delägarna hänvisade henne till Brömsbodarna där Kerstins son Erik Ersson hade del. Enligt häradsrätten kunde man inte vägra henne plats i Ärtled, men det skulle hållas en syn för att se var hon lämpligast kunde få plats, i Ärtled eller Brömsbodarna.¹⁵¹ I nästa ärende försökte större delen av Sångbergets fäbodelägare 1735 fördriva Per Larsson i Rälta och hans hustru Kerstin Hansdotter från fäboden med motiv att de inte ägde någon ”grund att sätta hus uppå”. Svaranden framhöll att Kerstins förfäder hade varit i samma fäbod och nyttjat betet i över 60 år. Hon och mannen kunde därför inte ”med skäl därifrån drivas”.¹⁵² I ett tredje ärende försökte alla fäbodelägarna år 1736 i Björnbergets fäbod att frånta Mats Matsson i Rälta all rättighet i fäboden.¹⁵³ Han anklagades för att utan lov och föregående syn ha anlagt en fäbodbyggnad där. Mats Matsson och hans svärmoder Anna Jonsdotter i Rälta, som han brukar fäboden tillsammans med, sade att de hade vistats i Björnbergets fäbod inemot 40 år och därför hade rätt att vara där. Orsaken till att de inte byggt tidigare var att svärmodern, som änka, drabbats av fattigdom. Enligt rätten ägde Mats Matsson rätt att vara vid fäboden och fick bygga sitt hus.¹⁵⁴ I ett fjärde ärende försökte fäbodelägarna fördriva Olof Andersson i Alvik från en fäbod. Olof Andersson stämde då samtliga Getbergs fäbodelägare. Andersson menade att han var berättigad att vara vid fäboden för hans fader hade vistats där och att han utan ägorna vid fäboden stod utan underhåll för sina fäkeatur sommartid. Delägarna i Getbergs fäbod bestred det han sade, men rätten beslutade att ”då Olof Andersson inte hade någon

¹⁵⁰ SMA: DB s. 535–536 (1717).

¹⁵¹ SMA: DB s. 563 (1733 § 65).

¹⁵² SMA: DB s. 569–570 (1735 § 68)

¹⁵³ Jag har undvikit dialektala namn på fäbodarna, men gör ett undantag för Björnbergets fäbod, som på den moderna kartan skrivs Björnberget. Undantaget görs av två skäl. Det första är att Sigvard Montelius i *Leksands fäbod* använder formen Björnberget. Det andra skälet är att det finns en fäbod med namnet Björberget som både i uttal och i geografin ligger nära Björnbergets fäbod. För att undvika sammanblandning används formen Björnbergets fäbod.

¹⁵⁴ SMA: DB s. 574 (1736 § 56).

annan utväg till bete för sina kreatur” kunde de andra inte vägra honom att vara där.¹⁵⁵

Önskan att driva bort folk från fåbodarna misslyckades oftast. Förklaringarna till detta var att jordäggande gav rätt att vara i fåboden även om man ägde en liten del, och det gjorde också gammal hävd. Men en mer djupt liggande förklaring låg i att en brukare bara kunde mista sin del i fåboden under förutsättning att han eller hon hade del i någon annan fåbod. Tvister där ett fåbodlag anklagade någon för intrång på fåboden dömdes alltid till förmån för den som anklagades för intrånget så länge de inte hade någon annan fåbod att vara vid. Att de andra delägarna sade att det var trångt, som i fallet med Kerstin Hansdotter från Lagnäs, skall man inte fästa sig allt för mycket vid. När en kärandepart hänvisar till att det är trångt kan detta lika gärna tas som ursäkt för att man inte vill ha en viss person där, som att det var en reell brist på till exempel bete eller vatten. Av fallen framgår i stället vikten av att alla skulle ha plats vid en fåbod och att rätten också kunde vara med och finna ut den plats som var lämpligast. Det är från denna tid uppenbart, att utan fåbodställe fungerade inte jordbrukssystemet i Leksand. Jordbrukare utan del i någon fåbod skulle orsaka stora problem för de andra genom att de skulle utnyttja betet kring byn, hemlöten, på ett sätt som var oförenligt med de övrigas vilja och satte det kollektiva jordbrukssamhället inför betydande svårigheter. Det enskilda intresset hos några fåbodelägare att hålla någon eller några utanför fåboden underordnades därför det större intresset som fanns i hela socknen, att man skulle ingå i ett system med fåbodlar. Rättens roll som bevarare av jordbrukssystemet och därmed av harmonin i socknen är tydlig.

Däremot kunde rätten bestämma att en brukare bara skulle tillhöra en fåbod trots att han eller hon hade mark i fler fåbodlar. Rätten kunde vara hårdare mot den som hade jord i flera fåbodställen än mot den som bara hade jord i en fåbod. Fåbodelägarna i Björberget protesterade och begärde att rätten skulle hindra Anders Hansson i Djura att bygga ett fåbodställe där. De protesterande menade att han redan hade två fåbodställen, ett i Skeberg och ett i Näsbodarna. Rätten konstaterade att ”mulbetet är grunden till fåbodvist” men att ingen fick, utan tillstånd, inträtta sig i fåboden efter eget godtycke. Anders Hansson förbjöds vid vite att slå sig ner i Björberget utan tillstånd.¹⁵⁶ För den tidigare nämnda hustrun Kerstin Hansdotter i Lagnäs bestämde rätten efter syn var hon skulle beredas plats.¹⁵⁷ Även i en tvist 1754 mellan Erik Eriksson i Backbyn, som hade del i både Långsåsen och Långsbergs fåbodlar, och Långsåsens fåbodelägare utsågs synemän för att konstatera var det fanns

¹⁵⁵ SMA: DB s. 580 (1737 § 56).

¹⁵⁶ SMA: DB s. 636 (1755 § 95).

¹⁵⁷ SMA: DB s. 563 (1733 § 65).

störst utrymme för mulbete. I fåboden med mest mulbete skulle Erik Eriksson vistas.¹⁵⁸ Lundsbyörkens fåbodelägare hade 1779 instämt Mats Olof Matsson på Björken för att man ville bli av med honom i fåboden. De ville ha honom till Olsnäs fåbodlar. Eftersom det enligt rätten var obestridligt att han ägde del i Lundsbyörken fick han stanna där. Ett särskilt skäl till domslutet var enligt rätten att hans medarvingar utnyttjade Olsnäs.¹⁵⁹ Häradsrätten och synemännen skulle se till att det var rättvist mellan olika ägare.

I slutet av 1700-talet dök det också upp mål där större jordägare ville bli av med de mindre jordägarna. I både Olarsbodarna och Ljusbodarna försöker man detta 1794. Rätten sade dock nej och hänvisade till 10 kap. i Jordabalken, som fastslog att ingen kunde bruka våld för att sälja, förbyta, eller förpanta annan mans jord, hus eller tomt. Rätten konstaterade därför att de små jordägarna inte kunde berövas sin jord.¹⁶⁰ Liknande strider förekom också under 1800-talets början med det sista fallet 1815.¹⁶¹ Endast i något enstaka fall lyckade man bli av med dem man ville och då med motiv att de ägde för liten del i fåboden.¹⁶² I forskningen kring allmänningar har man pekat på att en av de faktorer som gjort att man ibland misslyckats i förvaltning varit att rikare delägare kontrollerat delar av resurserna på ett tvivelaktigt sätt.¹⁶³ Efter stor-skiftet som börjar 1819 och avslutades 1829 förekom inte denna typ av ärenden längre och under skiftet ansågs det inte meningsfullt att driva frågorna.

Begränsning av djur

Under 1700-talets andra hälft blev det också vanligare att man försökte begränsa antalet djur som varje delägare hade med sig. Draggåsens fåbodlag instämde 1772 Fisk Erik Ersson, som hade köpt fåbod i Draggåsen, och anklagade honom för att sommaren före haft elva stora boskapskreatur vid fåboden. De övriga fåbodelägarna ville att han endast skulle få ha två stora och några små kreatur och de ville också att han skulle straffas för sitt tilltag. Som straff för att han haft för många djur på fåboden ville fåbodelägarna, att Fisk Erik inte skulle få vara där under sammanlagt fyra och ett halvt år. Så lång tid blev det genom att han haft med nio djur för mycket och egentligen bara skulle få ha haft två djur under ett år där. Synemän tillsattes och deras utlåtande var hårdare än fåbodelägarna tänkt sig. Synemännen konstaterade att Fisk Erik bara skulle få ha ett stort kreatur på fåboden. Rätten mildrade sy-

¹⁵⁸ SMA: DB s. 633 (1754 § 77).

¹⁵⁹ SMA: DB s. 694 (1779 § 57).

¹⁶⁰ SMA: DB s. 730 (1794).

¹⁶¹ T.ex. SMA: DB s. 740 (1798 § 162), DB s. 767 (1810), DB s. 769–770 (1813 § 149).

¹⁶² SMA: DB s. 754 (1802 § 186) En delägare i Ljusbodarna tvingas flytta.

¹⁶³ Ostrom 1990 s. 166.

nemännens utlåtande och beslutade att Fisk Erik skulle få ha två djur på fåboden.¹⁶⁴ Ljusbodarnas fåboddelägare hade 1777 kommit överens om att man inte skulle få vistas i fåboden med mer än en stor nöt på varje fyra sensland jord skatt man hade där.¹⁶⁵ Häradsrätten fastställde det fåboddelägarna ville då alla var överens.¹⁶⁶ Delägarna i Jobsarbo stämde två andra delägare i samma fåbod, två svågrar från Hjulbäck, och krävde att de inte skulle använda större del av betet än som motsvarade den del de ägde i fåboden. Det hela ledde till en syn för att utröna hur mycket mark svågarna hade. När ärendet på nytt kom upp på tinget året därpå var det inte bara svågarnas innehav man hade undersökt. Det var en utredning hur samtliga delägare utnyttjade fåbodbetena och om det skedde i förhållande till jordetalet eller inte. Man kom fram till att det skulle gå 6 snesland 7 1/3 bandland på var ko eller nöt och en uppräkning gjordes av var och ens jordinnehav och hur många djur man hade rätt att ha där. Även de som inte vistades där men som hade fåbodrätt medtogs. Sammanlagt fann man att det var 768 snesland 7 bandland jord vilket gjorde att de fick finnas 114 kor där.¹⁶⁷ En delägare i Olarsbodarna hade överlätit sin del på två släktingar. De övriga delägarna i fåboden krävde nu att dessa inte skulle få beta med fler djur än föregångaren och tog ärendet till häradsrätten. Rätten biföll fåboddelägarnas begäran, men man tillsatte också synemän för att undersöka hur många kreatur som kunde vistas på fåbodlöten och hur många var och en skulle få ha där.¹⁶⁸ Bestämmelserna i Leksand har paralleller med den så kallade betesrätten i Mellaneuropa, som reglerade hur många djur var och en fick ha på den gemensamma betesallmänningen.¹⁶⁹ Det finns också likheter mellan de regler om hur mycket djur man fick släppa på bete man finner i byordningarna från Mälardalen med bestämmelserna från Leksand.¹⁷⁰

Reglerna kring fåbodarna ökade och blev allt hårdare. När delägarna i Västanviks Gränsberg fåbod misslyckades med att hindra en person, som köpt jord där, att komma till fåboden, påminde man om förbudet att ta in främmande kreatur men också att vid försäljning av jord vid fåboden skulle hembud ske till fåbodlaget.¹⁷¹ Förbudet med främmande kreatur var inte nytt, men hembudsklausulerna låste fåboden till dem som redan hade plats där eller deras arvingar. Några nya personer skulle inte få plats på fåboden genom

¹⁶⁴ SMA: DB s. 683–684 (1772) och s. 684 (1773 § 58).

¹⁶⁵ 1 snesland = 10 bandland = 127 kvm. Se Jansson 1995 s. 239.

¹⁶⁶ SMA: DB s. 689 (1777).

¹⁶⁷ SMA: DB s. 721 (1790) och s. 723 (1791).

¹⁶⁸ SMA: DB s. 736 (1795 § 117).

¹⁶⁹ Szabo 1970 s. 98.

¹⁷⁰ Om regler för bete i Mälardalen se Ehn 1991 s. 66 ff. I Mälardalen kom reglerna främst att omfatta bete på inägorna.

¹⁷¹ SMA: DB s. 740 (1798 § 162).

köp av jord. Ett liknande förbud hade delägarna vid Getbergs fåbodars försökt införa ett par år tidigare.¹⁷² I Ärtknubbens fåbod hade man 1804 kommit överens om att det inte skulle vara mer än 15 kreatur på varje fjärdedel (fåboden var sedan ”gammalt” delad i fyra delar) vilket sammantaget gav 60 kor på hela fåboden. Problem hade uppstått genom att flera personer haft fler djur än vad som var utsatt. Man bestämde därför 1806 att göra en ny uträkning hur många djur var och en ägde rätt att ha.¹⁷³ Året därpå, 1807, inkom man med en ny överenskommelse om hur många boskapskreatur man skulle få valla på betesmarken. 1804 års föreningsdom skulle tjäna som rättesnöre och man preciserade hur många djur var och en skulle ha inom var fjärdedel. Antalet djur var nu 16 per fjärdedel, sammanlagt 64 djur. Antalet delägare var 24.¹⁷⁴

Detta stela system där möjligheterna att öka antalet djur var helt låst inom Leksand ledde till att några sökte sig till andra socknar med djuren. En handel med betesrättigheter med andra socknar växer fram där man betalar för att få djuren vallade på andras betesmarker.

Under 1800-talets början kom det på nytt domstolsfall, där det är uppenbart att alla brukare inte längre hade del i en fåbod och att några också sålde bort sin del i fåboden. Problemen framträder tydligt när Skäppsjo fåbodlag 1808 gemensamt kom överens om några regler för att hindra, att för mycket djur kom in på fåboden. I de bakomliggande orsakerna till problemet anar man att fåbodväsendet börjar tappa sitt absoluta grepp, att skogen börjar få andra värden, men också att mindre fåbodhållare inte längre nyttjade fåboden på samma sätt som de gjort tidigare.

Överenskommelsen är uppdelad i tre punkter. Den första tar upp problemet att man kunde sälja en av sina två fåbodars. Det som skett var att några sålt den fåbod som låg närmast byn och i stället begett sig till Skäppsjo fåbodars med dubbelt antal djur mot tidigare. De som köpt fåbodarna var framför allt bruksintressenter (bör syfta på Limå bruk, som anlagts fyra år tidigare),¹⁷⁵ men man antyder också att det fanns andra köpare. Man ville inte att de som sålt på andra ställen skulle släppas in i Skäppsjo eller att delägare i Skäppsjo skulle ta betalt för att ha andras djur där. För att förekomma detta tog de i punkt två upp, att om någon gjorde sig av med sin fåbod eller vill hushålla med sina andra fåbodars var de inte välkomna till Skäppsjo. I den tredje punkten konstaterade man att det ”på senare år” blivit vanligt att de som ägde två till tre kor sålt bort sin andel till en större bonde som kom med åtta till nio kor. Även detta försökte fåboddelägarna att stoppa genom att införa regler vid försäljning och

¹⁷² SMA: BD s. 738 (1796 § 191).

¹⁷³ SMA: DB s. 755–756 (1806).

¹⁷⁴ SMA: DB s. 759–760 (1807).

¹⁷⁵ Andersson 1983 s. 194.

hindra att det blev fler grannar på fåboden. Regler handlade om hur syskon skulle göra vid avyttrande av sin jord. De skulle försöka hålla delarna inom familjen och syskon fick inte sälja sina delar till utomstående och därigenom släppa in nya delägare.¹⁷⁶ Man försökte därigenom hindra stora djurägare från att ta små djurägars plats.

Främmande kreatur

I de ovan relaterade fallen har vi sett att man allt oftare begränsade antalet djur man fick ha vid fåbodarna. I äldre regleringar talades det om förbud att ta in främmande kreatur, alltså djur tillhörande någon annan än de som ägde del i fåboden. Det gällde alla former av främmande kreatur, både sådana som kom från andra djurägare inom socknen och de som kom från andra socknar. Olle Vereiulf menar att det redan på 1600-talet var vanligt att man hade så kallade lån-kor eller lånekör från andra socknar i både Orsa och Malung. Den som lämnar ifrån sig kor har fler än de kan föda. I Orsa kom djuren från Mora och Rättvik och i Malung från Mora.¹⁷⁷ Handel med låne-kor eller legoboskap är kända i Sverige från medeltiden men den handeln skiljer sig helt från det system som är känt från fåbodområdena under senare tid.¹⁷⁸ Jag ställer mig undrande inför Veirulfs uppgifter att det förkom ett långväga utbyte av kor redan på 1600-talet i Dalarna (mer om detta senare). Däremot är det helt klart att det förekom att man inhyste kreatur hos andra personer. En av fåbodväsendets fördelar var ju just att man kunde hjälpa varandra att sköta djuren över sommaren.

Det äldsta förbudet att ha med sig andra än sina egna djur till fåbodarna är enligt Sigvard Montelius från 1682.¹⁷⁹ Kännedom om detta har vi från en tvist på 1820-talet mellan Löfsbergs och Långssveds fåbodare i Leksand å ena sidan och Marnäs by i Svärdsjö socken å den andra där man hänvisas till en äldre dom från 1682. Enligt domen hade några personer från byn Gopa gjort intrång i Marnäsbornas fåbodare. Eftersom Gopaborna bara var i dessa fåbodare tre till fyra veckor under sommaren fann häradsrätten att de kunde

¹⁷⁶ SMA: DB s. 761–763 (1808). Med realarvet som tillämpades i Leksand kunde alla syskon ärva jord i fåboden efter sina föräldrar. Antalet brukare på fåboden kunde därför öka ganska fort. Genom att förbjuda syskon att sälja sina andelar till andra än de som redan fanns på fåboden försökte man förhindra ägosplittringen och antalet personer som tog dit djur.

¹⁷⁷ Veriulf 1953 s. 418. Veriulf 1973 s. 162. Av de exempel på skrivningar som Veriulf presenterar som stöd för sin tes sägs inget om att djuren kom från andra socknar. De kunde lika gärna ha kommit från andra personer inom samma socken.

¹⁷⁸ Myrdal 1996 s. 311.

¹⁷⁹ Montelius 1975 s. 105.

dela ”klövgång” med Marnäsborna, men några villkor formulerades varav ett var att de inte fick ta med sig andras boskap.¹⁸⁰ Konflikten gällde en fåbod som låg i Leksands socken (Gopa tunnelag) och som brukades av Marnäsbor i Svärdsjö socken. De som nu hade trängt sig in kom från Leksand. Fallet visar därmed något annat intressant, hur fåbodväsendet växer geografiskt inom Leksand, och här måste en kort utveckling från diskussionen om främmande kreatur göras.

Marnäsborna hade sedan lång tid brukat en eller flera fåbodare som låg inom Leksands socken, men nära gränsen till Svärdsjö socken. För Marnäsborna var det endast några kilometer mellan hembyn och fåbodarna. De Gopabor som 1682 hade trängt sig in på fåbodstället, som enligt Montelius var den fåbod som senare benämns Lövsberg, hade fågelvägen 22 kilometer dit vilket i praktiken innebar att det var minst 25 kilometer att gå. I den dom från 1682 som citeras av Ludvig Bengtsson hade Marnäsborna rätt att vara kvar där och inkräktarna skulle ”genast utan något uppskov tagas därifrån och dädan flyttas”. Trots denna dom kom fyra år senare ett nytt mål upp på häradsstinget som handlade om hur Marnäsborna blev trängda vid sina fåbodare, denna gång var det personer som övergett ”Biörkeboda fåbodställe” och slagit sig ner på Marnäsbornas fåbodare medan de å sin sida flyttade in på Bjursås marker.¹⁸¹ När Lövsbergs fåbod, som var den östligaste fåboden i hela Leksands socken nästa gång omnämns i domboken 1734 kom de sju fåboddelägarna från byarna Gopa och Romma.¹⁸² Från Romma vid Insjöns strand var det åtminstone 30 kilometer till denna östliga utpost av socknen. Medan Lövsberg före 1680 hade brukats av bybor som hade cirka fem kilometer till fåboden brukades den 1734 av personer som hade fem till sex gånger så långt till samma ställe.

Om vi accepterar belägget från 1682 som det äldsta från Leksand som begränsar möjligheten att ta med sig andras djur bör det ses mot bakgrund av att Gopaborna faktiskt brutit sig in på marker som Marnäsborna hade nyttjat tidigare och att Marnäsborna kom att ha kvar lötesrätt i området. Det var också en del av Leksands socknen där det flera gånger efter denna tvist också skulle förekomma stridigheter om fåbodarna. Och det var också ett område

¹⁸⁰ SMA: DB s. 780 (1826 § 77). Det är dock tveksamt om exakt den formuleringen fanns med i 1682 års dombok. Varken Ludvig Bengtsson, som citerar ett långt stycke av domen i sin bok om Bjursås socken eller jag vid kontroll på landsarkivet har funnit belägg för detta. Bengtsson 1950 s. 84. Det är dock möjligt att det kan ha funnits något kompletterande material kring domen som nu är förkommet.

¹⁸¹ SMA: DB s. 515 (1686 s. 33)

¹⁸² SMA: DB s. 565 (1734 § 89).

där många nya fåbodar etableras mellan 1682 och 1751.¹⁸³ Några mer förbud om främmande kreatur från Leksands socken är inte känt förrän 1728 då Anders Danielsson i Hedby hade byggt nytt i fåboden. Några Forsbor ville lösa ut honom med motiv att han var ”ofullsutten”. Det ogillades av rätten och det enda de uppnådde var att han inte fick ta med sig andras boskap till fåboden.¹⁸⁴

Den första överenskommelsen mellan fåboddelägarna om att man inte fick ta in främmande kreatur på fåboden är från 1734 och kommer från det ovan beskrivna Lövsbergs fåbod. De sju delägarna hade kommit överens om att hela sommaren stanna i Lövsberg, men då det var knappt om mulbete fick man inte ta in fler djur än sina egna.¹⁸⁵ Samma år hade de 13 delägarna i Björnbergets fåbodar fått igenom ett vite för dem som tog in främmande kreatur.¹⁸⁶ Från 1700-talets andra hälft ökade antalet förbud att ta in främmande kreatur dramatiskt. Sigvard Montelius skriver att det fanns ett 30-tal sådana förbud mellan 1760 och 1860.¹⁸⁷ 1763 ville delägarna i Långfåbodarna (Gersbodarna) att främmande kreatur inte skulle vara tillåtet på grund av det ”knappa mulbetet”.¹⁸⁸ Björnbergets fåboddelägare förbjöd intagande av främmande kreatur 1783, Långsås fåbodar 1791, Ollasbodarna 1794, V. Gansås 1795, etc.¹⁸⁹ Antalet fall ökade påtagligt mot slutet av 1700-talet.

Inte heller efter skiftet, när äganderätten hade blivit mer individuell, upphörde förbuden mot att ta in främmande kreatur. Betet utnyttjades fortfarande gemensamt. I de många och långa överenskommelserna från denna tid finns skrivningar mot främmande kreatur på Älgbergets fåbodar 1830, Balkbodarna 1836, Getbergs fåbodar 1837, etc.¹⁹⁰ Från denna tid finns också några mer specificerade bestämmelser kring främmande kreatur. I Ingersbodarna fanns en liten möjlighet att ta med sig andras djur. Det sades nämligen 1837,

¹⁸³ Montelius 1975 s. 44. Slutsatsen grundas på att fåbodarna har sin äldsta belägg från denna tid. Fåbod och år: Löfsberg 1682, Långsvedjan 1682, Knubben (Ärtknubben) 1734, Gersbodarna 1737, Gruvholarna el. Dalsmarken 1751. Både Löfsberg och Långsvedjan kan vara betydligt äldre, men av det ovan sagda framgå att de från denna tid började nyttjas från Leksand.

¹⁸⁴ SMA: DB s. 555 (1728 § 77).

¹⁸⁵ SMA: DB s. 565 (1734 § 89).

¹⁸⁶ SMA: DB s. 566–567 (1734 § 126) I samma paragraf fastslogs också ett vite för dem som trängde sig in och slog sig ned på fåbodarna innan de kunnat visa på laglig rätt att vara där.

¹⁸⁷ Montelius 1975 105 ff.

¹⁸⁸ SMA: DB s. 655–656 (1763).

¹⁸⁹ SMA: DB s. 703–704 (1783). DB s. 725 (1791). DB s. 729–739 (1794). DB s. 735 (1795).

¹⁹⁰ SMA: DB s. 789 (1830 § 228). DB s. 819–820 (1836 § 350). DB s. 828 (1837).

Foto 4:4. Getter och kor vid Björnbergets fåbodar (Björnberget) Leksands socken, Dalarna, år 1901. Bland djuren skymtar fåbodkullorna fram: fr. v. Spik Anna Persdotter, Spik Karin Hansson, Lisspers Johanna, Djäken Karin, Pilt Maria Persdotter. I bakgrunden finns Spik Anders Hansson. Foto: Hans Per Persson, Djura. Arkiv: Lars Liss fotoarkiv, Gagnef.

att de som ägde betesrättigheter inte fick ta med sig mer än ett nötkreatur från personer utom fåbodlaget.¹⁹¹ Nedre Ljusbodarna bestämde 1847, att den som tog på sig vallbete utom fåbodlaget skulle för varje ko och för var åttonde får göra två dagsverken per år. I det sammanhanget påpekades, att det skulle vara ”karldagsverken” och att ingen under 17 år fick utföra ett fullt dagsverke.¹⁹² Ett sätt att precisera för fåbodlagets medlemmar hur mycket arbete som skulle utföras av var och en.

Fast det inte fanns ett uttryckligt förbud mot att ta in främmande kreatur på många fåbodar fanns det ändå sätt att se till att det inte skedde. Genom bestämmelser om hur många djur var och en av delägarna fick ta med sig reglerades antalet. Även när det gäller frågan om att ta in främmande kreatur var det en utveckling mot allt mer detaljerade regler för att skapa en balans mellan uttag och återväxt. Ett mer omfattande och mer komplicerat fåbodbruk krävde tydligare regler.

¹⁹¹ SMA: DB s. 828–829 (1837 § 246).

¹⁹² SMA: DB s. 870–871 (1847 § 423).

Ängar, uppodlingar och betesröjningar

Nedan följer ett avsnitt om domstolsfall som alla rör hur betet och betesmarken kommer i konflikt med andra intressen. Det rör sig om att marken kan användas till andra ändamål, privatiseringssträvanden, hur betesdriften skadar andra intressen, etc. Domstolsfallen är indelade i fem olika underrubriker och efter det att vart och ett av dem har behandlats görs en summering.

Åverkan på gröda

Den första grupp som behandlas är något jag kallar åverkan på gröda. Med detta avses i första hand, att djuren skadat spannmålsodlingar eller slättermarker, men det hände också att avkastningen från odlingen bärgades av någon annan än den som såg sig som ägare.¹⁹³ För att domstolsfallen i denna undersökning skall bli ett ärende gäller att det på något sätt går att knyta till fåbodar. Antingen att åverkan har skett vid en fåbod eller att det är djur eller personer knutna till ett fåbodlag som åsamkade skadan. Det betyder att de här presenterade uppgifterna inte säger något om hur stora skadorna var i socknen totalt.

Ärendetypen var inte alls så vanlig vid tinget, som betestvister där djuren gått in på någon annans betesmark. De två äldsta ärendena är från 1730-talet, men de uppträdde mer regelbundet från slutet av 1750-talet med några fall per decennium fram till undersökningsperiodens slut år 1870. Att de mer regelbundet uppträder efter 1750-talet kan tolkas så att det blev mer trängsel på utmarken och att risken för skador därmed ökade, men framför allt att uppodlingen av tidigare utmark ökade under denna tid. Det gäller både slättermarker och åkermark. Att det ändå inte var fler fall kan tyda på att inhägnaderna på utmarken och vallningen fungerade relativt väl, men det är också tänkbart att fallen inte har uppmärksamats vid excerperingen då det inte tydligt framgått att det handlade om fåbodmark. Från 1800-talets början förekommer det överenskommelser med fasta bötesbelopp om djuren går in på ängsmark eller sädesodlingar.¹⁹⁴

Uppodling

Uppodling är en liten kategori ärenden och handlar om mark som vid fåbodarna eller av fåbodlagen blivit uppodlade till åker och äng. Kategorin rör sig huvudsakligen om tvister kring uppodlingar eller att man sökte tillstånd för uppodlingen hos häradsrätten. De två äldsta ärendena, från 1735 och 1740,

¹⁹³ För det senare SMA: DB s. 651 (1762 § 136). Mats Andersson i Alvik hade stämt Erik Larsson i Tasbäck för att Erik Larsson skulle ha avbärgat en slog i Skäppsjö fåbodar som Mats köpt.

¹⁹⁴ SMA: DB s. 775 (1822 § 29) Se vidare avsnittet om överenskommelser, nedan.

gällde båda hur delägare från Rättvik i Ärtleds fåbod genom ”dikning och annat arbete” försökte börja nyttja den så kallade Klistermyran. Det stora problemet med detta, som gjorde att två Leksandsbor från Lagnäs, som var delägare i Ärtleds fåbod, instämde Rättviksborna, var att myren låg på Leksands sida av sockengränsen och inte på Rättviks sockens marker.¹⁹⁵

Förutom dessa två ärenden, som talar mer om konflikter över sockengränsen än om uppodling, finns inga fler ärenden förrän i slutet av 1750-talet. Då sker en ökning av ärendena fram till år 1800. Under 1800-talet var det endast ett ärende per decennium förutom på 1820-talet då fem ärenden är registrerade. Det är ungefär lika vanligt att ärendena kom upp på grund av konflikter mellan olika intressenter¹⁹⁶ som att man ansökte hos rätten om att få tillstånd till uppodling.¹⁹⁷

Så många mer ord skall inte läggas på denna grupp. Det kan dock vara av värde att redan här konstatera att 1700-talets andra hälft var en intensiv period i Leksand med ökat tryck på utmarksanvändningen.

Skydd av ängsmark

Skydd av ängsmark är en liten kategori av ärenden vid tinget och består bara av 17 mål. Det äldsta ärendet är från 1721 och det yngsta från 1799. Ärendena handlade om hur man genom överenskommelser och genom att utsätta vite för dem som bröt mot överenskommelsen skyddade ängsmarker och täkter. Det man skyddade markerna ifrån var framför allt bete, men också slätter och lövtäkt.¹⁹⁸ Det var inte ovanligt att ängarna skulle skyddas från bete vid

¹⁹⁵ SMA: DB s. 572 (1735 § 116). 588 (1740 § 67).

¹⁹⁶ Se t.ex. SMA: DB s. 639 (1756 § 168) Matsbodarna fåbodelägare instämde av skogsvaktaren för olaga svedjande. Matsbodarna svarade att det skett för att ta upp åker. Rätten beslöt att om åkern var klar inom 2 år skulle inte något straff utdömas. Enligt skogsordningen från 1647 och 1664 samt 1734 års lag fanns ett förbud mot svedjning på allmänningskog, så länge det inte var frågan om ett medel för permanent odling. Kardell 1980, s. 15 f. SMA: DB s. 685 (1775 § 44) En tvist mellan Forsbodarna – Näsbodarna å den ena och Hedby å den andra angående instängslingar och uppodlingar vid Stora Jordbergsmäran.

¹⁹⁷ Se t.ex. SMA: DB s. 688 (1776 § 99) Per Hansson i Yttermo m.fl. begärde att få inhägna samt till åker uppodla samt till beteshagar avröja en oländig trakt väster i marken på Jobsboberget nära intill deras ägor Jobsbodarna. DB s. 698 (1782) Delägarna i Ljusbodarna anhöll, att få instänga och uppodla en trakt om 141 snesl på en myra, s.k. Flyten. DB s. 714 (1788) Risås fåbodelägare i Leksand anhöll att få inhägna och till åker uppodla en på deras betesmark belägen myra.

¹⁹⁸ T.ex. SMA: DB s. 557–558 (1730 § 105) Samtliga intressenter i Fors fåbodar ingått en överenskommelse, dels ang. Fors fåbodtäkt, dels den så kallade ”Fors grafningen” att de skulle slås den 3 juli. Betandet och lövtagning i dessa täkter skulle man vänta med till Mickaeli. Den som bröt mot detta fick betala vite. DB s. 656 (1763 § 197) Delägarna i Rälta fåbodetäkt hade kommit överens om att uti berörde fåbodtäkt med boskopen icke

flyttning av djuren från byn till fåboden, men det kunde också gälla vid andra förflyttningar.¹⁹⁹ Man kunde också skydda ängar och täkter mot för tidigt betespåsläpp om våren. På hösten skyddades de efter slätter och skörd. Framför allt skyddades de för att efterbetet skulle kunna börja en gemensam dag. I något fall ville man förbjuda betespåsläpp innan tjälen gått ur jorden.²⁰⁰

Fallen visar att från 1720-talet blev problemet med skador på ängar så stort att ärendena togs upp på tinget. Det ökande antalet ärenden tyder på ett fastare organiserat och mer omfattande fåbodbruk, som i sin tur medförde att ett utökat skydd för vinterfodret var påkallat. Nya vägar drogs för att undvika skador på ängsmarker vid förflyttning av hästar och boskap. (Lite längre fram kommer jag att diskutera vägnars betydelse för ett intensivare utnyttjande av utmarken.) Vite utgick för dem som överträdde bestämmelserna. I de äldsta ärendena från 1720-talet till 1750-talet är det både konflikter och enklare överenskommelser som präglar målen, medan ärendena från 1760-talet och framåt bara är överenskommelser. Det är visserligen ett litet antal ärenden, men de ligger väl i linje med den trend mot mer överenskommelser som tidigare har konstaterats. I en överenskommelse mellan delägarna i Båtsarvsängarna från 1794 har man inte bara kommit överens om att allt bete i ängarna skulle upphöra. För att ha bättre eftersyn förordnade man också två ängsvaktare. De betalades för varje skrinda hö de bärgade. Vidare skulle gårdsgårdssyn hållas varje år den 23 juni, då alla delägare var skyldiga att delta.²⁰¹ Den hårdnade konkurrensen om betet gjorde att man kring sekelskiftet 1800 anställde ängsvaktare även på andra platser för att skydda ängarna.²⁰²

Sättet att agera ligger helt i linje med hur man på många platser i hela värden har organiserat utnyttjandet av de kollektivt ägda resurserna. Övervak-

---

beta, icke heller något kreatur där insläppa före Mikaeli (eller Mickelsmäss). DB s. 741 (1799 § 161) Förbjöds enligt överenskommelse av samtliga Djura kapellbor all lövtagnings på deras samfälliga ägor före slättern på grund av den nedtrampning som skedde när man tog löv.

¹⁹⁹Se t.ex. SMA: DB s. 617 (1751 § 79) Besvärade sig flera personer från Rönnäs att en del av sockenmännen tagit sig den oseden före, att vid deras fram och återfärd på sommaren vid Lissbjörkens fåbod med hästar och klöv fara mitt igenom deras där liggande ängar och hävder. Vite fastslogs eftersom det fanns riktig väg runtomkring. DB s. 618 (1751 § 108) Samtliga Slättbergs byamän androg skriftligen att de som ägde fåbodvisten ovanför deras by gick med hästar och storboskap genom deras ängar fast det fanns väg vid sidan om. Ett förbud med vite fastställdes för dem som färdades genom ängarna.

²⁰⁰ SMA: DB s. 592 (1741 § 82) Samtliga Fårbergs fåbodelägare anhöll hos rätten att vite skulle utsättas för dem som färdades över deras täkter innan tjälen gått ur jorden. Rätten utsatte vite.

²⁰¹ SMA: DB s. 730–731 (1794).

²⁰² SMA: DB s. 746 (1802 § 226)

ning av resursen är ett viktigt steg för att förhindra överuttag från enskilda individer eller för att förhindra att de utnyttjas på ett sätt som inte var avsett.²⁰³

Inhägnader

Till ärenden som handlar om ökat nyttjande och ”privatisering” av utmarken kommer en grupp domstolsfall som handlar om hur man har inhägnat betesmark. Här kommer bara de fall med där en fåbod på något sätt var inblandad. Gruppen innehåller endast 22 fall och hälften av dem infaller under knappa 30 år, mellan 1751 och 1777, där särskilt 1760-talet var en intensiv period. Av Montelius excerptsamling förstår man att inhägnaderna vid fåbodarna bara är en lite del av alla ärenden om inhägnader och att det i hela socknen förekom en omfattande inhägnad av utmark. Montelius gör följande kommentar till ett mål om inhägnader 1766: *”Många sådana mål i hela socknen kring dessa år. Man inhägnade tydl. [igen] systematiskt beteshagar”*.²⁰⁴

Inhägnader vid fåbodarna var vid mitten av 1700-talet ingen nyhet utan det var något man tvistat om sedan slutet av 1600-talet enligt domböckerna. Målen vid häradsrätten rörde både tvister och ansökningar om inhägnader. I tvisterna står rätten att nyttja marken i centrum och konflikten handlar om den gemensamma betesmarken kontra inhägnader som används enskilt. De som klagade menade att inhägnaderna minskade mulbetet och i flera fall begärde man att intagorna skulle läggas ut igen.²⁰⁵ Ansökningar om inhägnader kom från fåbodlagen och handlade om att få hägna in den gemensamma betesmarken. Ibland gällde inhägnaderna beteshagar för kalvar och killingar, men oftast specificerades inte användning så noggrant.²⁰⁶ Från det äldsta ärendet

---

²⁰³ Ostrom 1990 s. 94.

²⁰⁴ SMA: DB s. 660 (Anteckning i anslutning till ett mål om N. och S. Lindbergs beteshagar 1766 § 11).

²⁰⁵ T.ex. SMA: DB s. 540b (1721). En person från Karlsarvet hade enligt tre andra gjort större inhägnader i Nolbergs fåbodarna än han hade rätt till. DB s. 566 (1734 § 92) Söderkog och Krakbergs byamän anhöll att Kattbo fåbodelägare skulle åläggas att utlägga de intagor de gjort, varigenom betet hade förminskats (Del i en betestvist). DB s. 577 (1736 § 94) Skinnaråsens fåbodelägare ville att en besiktning skulle ske av de nya intagor, ”som åtskilliga på lötesmarken därstädes gjort”. BD s. 617 (1751 § 77) Per Larsson Fhyr i Rälta hade av häradsrätten blivit skyldig att utlägga intagor han gjort vid Ljusbodarna. När han inte gjorde det dömdas han till böter.

²⁰⁶ T.ex. SMA: DB s. 653–654 (1762 § 168) 2 synemän hade uppmätt en del trakter som Lundbjörks fåbodelägare ville inhägna. Då inte skogen var särskilt värdefull och marken låg på fåbodlagets enskilda mark hade ingen något att invända och tillstånd meddelades. DB s. 663 (1766 § 86) Länsman Johan Schedin och nämndemannen Karl Gustafsson hade uppmätt de trakter som Åsledens fåbodelägare ville inhägna till betesmarker för sina hästar, kalvar, killingar och får. Ansökan beviljades. DB s. 677 (1770 § 90) Balkbodarna anhöll efter syn att få inhägna 11 ställen på sammanlagt 60 tld, dels till äng, dels till beteshagar.

1686 fram till 1750-talets början var det bara tvistemål kring inhägnader som var uppe på häradstinget (sex stycken). I början av 1760-talet kom den första begäran från ett fåbodlag om att få inhägna beteshagar och från och med då blev ansökningarna om att få inhägna vanligare än tvisterna. Från 1762 fram till 1815 var det åtta ansökningar och fem tvister.

Inhägnaderna innebar att markutnyttjandet ökade genom den intensivare skötseln och användningen. De var ett resultat av ett ökat utmarksanvändande och ansökningarna som tillkom från 1760-talet visar på en större planläggning och ökad organisering av fåbodbruket.

Mulbetesrensningar

Skydd av ängsmarker, åverkan på gröda, uppodlingar och inhägnader där fåbodar på olika sätt var inblandade är alla exempel på hur användningen av utmarken för jordbruksändamål intensifierades under 1700-talet. Även de rättsfall som behandlar mulbetesrensningar bör kunna säga något om utmarksanvändningen och fåbodarnas inverkan på landskapet. Med mulbetesrensningar menade man ofta att man gallrade skogen och rensade den för att förbättra betet.²⁰⁷ Det kunde göras med hjälp av eld och det gynnade gräsväxten, man svedjade marken. Men man kunde också avröja omfattande områden utan hjälp av eld.²⁰⁸ Till kategorin mulbetesrensningar räknas dock inte det kontinuerliga arbetet med att rensa och ansa betesmarkerna från buskar, ris, tuvor och annat som kunde hämma gräsväxten, men det kommer ändå att beröras något i detta sammanhang.²⁰⁹ Ärenden av detta slag kom upp på häradstinget, framför allt i de mer omfattande överenskommelserna, som gjordes inom fåbodlagen (se nedan).

Ett av syftena med skogsordningarna från 1647 och 1664 var att kronan ville få större kontroll över svedjebruket. Det var i första hand bergsbrukets intressen som man värnade. Enligt skogsordningarna skulle häradsrätterna lämna tillstånd till svedjandet. I Leksand är det första fallet som berör mulbeterensningar och fåbodar från 1691. Det rör då inte ansökningar om att röja för mulbete utan missnöje, från de tre fjärdingarna, Näsbygge, Härads och Rönnäs, med skogsvaktaren Olof Skallroth, som olovligt avkrävt pengar, säd och björnhudar för de utsyningar till svedjor han gjort.²¹⁰ Fallet tyder

²⁰⁷ Montelius 1978 s. 87.

²⁰⁸ Se t.ex. SMA: DB s. När Yxbodarnas fåbodelägare 1753 ville förbättra deras betesmarker, som ”överallt skulle vara övervuxen med oduglig skog” anhöll man att två synemän skulle utse de trakter som var bäst att avröja utan att ”duglig skog därigenom utdödas”. De två synemännen utsågs och de skulle inkomma med förslag på områden där ”mulbetet skulle få förbättras genom rönjning men ej genom brännande och svedjande”.

²⁰⁹ Montelius 1975 s. 58.

²¹⁰ SMA: DB s. 518–519 (1691 fol 50).

på att det vid denna tid skedde systematiska utsyningar av mark som man kunde svedja. Nästa fall var ett ärende från 1711, då en person anklagades för olovligt svedjande. Svarande hänvisade till att det skett på egen skog och för mulbetets skull. Rätten underkände resonemanget, påpekade att det var förbjudet och böter utgick.²¹¹ En ansökan om mulbetesrensning finns också från 1730-talet när man skulle fastställa lötesgångsskillnaden vid Bastbergs fåbodar och då samtidigt vill ha tillstånd att bränna den så kallade Bastbergslöten som var mager och skogslupen.²¹²

1734 års lag innebar en större byråkrati kring reglerna för svedjning vilket var något bönderna protesterade mot. De fick också lättnader i restriktionerna redan vid riksdagen 1738–39.²¹³ Under den återstående delen av 1700-talet arbetade bönderna kontinuerligt för lättnader i svedjandet och de gick segrande ur striden. Skogsordningarna från 1793 och 1805 innebar, att kronans grepp om skogen lättade och svedjandet kunde ske friare.²¹⁴

På 1760-talet fram till 1800-talets början förekommer det cirka 25 fall med mulbetesrönjningar på cirka 20 fåbodar. Ibland åtföljdes önskemålet om att få svedja av att sökande också ville inhägna marken.²¹⁵ Det vanliga var dock att det bara var betesförbättring som avsågs. De största arealerna som man ansöker om betesförbättring på var på cirka 60 tunnland skog.²¹⁶ Häradsrätten kunde när man gav tillstånd till betesförbättring ställa villkor. När till exempel Långbodarnas fåbodlag 1785 ville avröja en del trakter beviljades detta av rätten, men villkoret var att veden skulle kolas.²¹⁷

När man ser antalet fall av betesrönjningar och hur de fördelar sig över tiden tycks det som om det mer är frågan om ett källkritiskt problem varför det blir ett så stort uppsving på 1760-talet, än en beskrivning av den faktiska utvecklingen. Vi vet ju att betesrönjningar har ägt rum tidigare. Vi har sett det i fallet från 1691 och det är belagt från en rad andra områden i Sverige.²¹⁸ Även i Leksand kan man i rättsfall som gäller helt andra ärenden få kännedom om betesrönjningar i äldre tid. I en betestvist från 1754 talas det till exempel om

²¹¹ SMA: DB s. 529 (1711).

²¹² SMA: DB s. 573 (1735 § 128) Detta mål är registrerat under gränsbestämmelser.

²¹³ Bäck 1984 s. 43–58.

²¹⁴ Kardell med flera 1980 s. 16. Lokala lättnader kunde ske tidigare se Bäck 1984 s. 110.

²¹⁵ SMA: DB s. 659 (1765 § 33) Skinnaråsen. Det kan ibland vara svårt att avgöra om man avröjde marken för anläggning av svedja eller för att förbättra betet. Att man de första åren kan ha odlat spelar i detta sammanhang mindre roll. Svedjorna blev med tiden bra betesmarker.

²¹⁶ SMA: DB s. 668 (1768) Ollasbodarnas fåbodlag. DB s. 671 (1768) Långbodarnas fåbodlag.

²¹⁷ SMA: DB s. 709 (1785).

²¹⁸ Se. t.ex. Bäck 1984 s. 49. Kardell 2003 s. 134 f.

svedjning för betesförbättring år 1667.²¹⁹ Men man måste fråga sig om inte uppsvinget av antalet ärenden från 1760-talet ändå står för något ”nytt”. En förklaring kan vara att man nu på ett mer organiserat och planmässigt sätt genomförde mulbetesrensningarna. Från denna tid fanns det inte längre någon möjlighet att expandera fåbodbruket geografiskt och ett ökat nyttjande måste ske genom att bönderna förbättrade betesmarken eller att de använde sig av den mer effektivt. Lars Kardell har påpekat att svedjningar faktiskt blev vanligare under slutet av 1700-talet på grund av folkökningen och den därigenom ökade användningen av utmarkerna.²²⁰ Viktigt i sammanhanget var också att förbuden mot svedjandet lättades. Något som talar för att man från denna tid måste använda sig av betesmarken mer effektivt var att man i domböckerna nu också finner uppgifter om hur många dagsverken som fåbodelägarna skulle utföra vid mulbetesrensningarna. I en större överenskommelse från fåboden Matsbodarna från 1803 hänvisade de till ett äldre regelverk för fåboden från 1770 där man reglerade flyttningarna med boskap. I överenskommelsen från 1803 fastslogs att fåbodelägarna för varje ko på fåboden årligen skulle utföra ett dagsverke betesröjning.²²¹ Under 1700-talets sista decennier och 1800-talets första hälft blev det vanligt med denna typ av regleringar av röjningsplikten genom vite för dem som inte var med och genom att det preciserades hur många dagsverken var och en av fåbodelägarna skulle lägga ner på betesröjningar.²²²

Att svedjning förekom vid fåbodarna på 1830- och 1840-talen framgår av domboksutdragen. I flera av de större överenskommelserna inom fåbodlagen som gjordes på denna tid tas de upp. Svedjorna var till för rågodling. Reglerna gällde hur länge man fick ha marken inhägnad. För den som enskilt gjort en inhägnad gällde att man fick ha hägnaderna uppe i fyra år. Hade svedjningen skett gemensamt av fåbodlaget fick marken bara vara inhägnad ett år efter att rågen skurits.²²³ Marken skulle sedan läggas ut som bete.

²¹⁹ SMA: DB s. 634–635 (1754 § 56)

²²⁰ Kardell 2003 s. 134.

²²¹ SMA: DB s. 746 (1803 § 40).

²²² T.ex. SMA: DB s. 694–695 (1779 § 147) Bestämmelser om gemensam röjning, annars utgick vite, vid Älgbergets fåbod. DB s. 703–704 (1783) Björnbergets fåbodelägare hade kommit överens att gemensamt röja betesmarker. DB. s. 728 (1793 § 172) Väst-anviks Gränsbergs fåbodelägare hade kommit överens att årligen för vart tredje stornöt göra ett dagsverke på betesmarkens röjande. Vite utsattes för vart dagsverke som eftersattes. DB s. 729 (1794) Delägarna i Ollasbodarnas fåbod hade bestämt att man för betets odlande och röjande bör utgöra ett dagsverke/kokreatur varje år. DB s. 756 (1806) Vid framkomsten till Draggåsens fåbod skulle man röja betesmarken med dagsverke på vart tredje kokreatur, annars utgick vite. DB s. 763–764 (1808) ”Söderskogs” fåbodelägare skulle på 3 ”klavbundna” nöt göra 1 dagsverke till betesmarkens uppröjande och förbättrande samt broars byggande.

²²³ SMA: DB s. 807 (1834 § 3), DB s. 808 (1834 § 277) och DB s. 873 (1848 § 320).

Foto 4.5. Fotografier från fåbodväsendet tagna utanför fåbodvallarna är inte så vanliga. Här betar djuren runt Björnbergets fåbod (Björnberget) i Leksands socken, Dalarna, medan vallkullorna ägnar sig åt handarbete. Handarbete var en vanlig syssla vid vallning. Foto: Hans Per Persson, Djura. Arkiv: Lars Liss fotoarkiv, Gagnef.

De större röjningsföretagen man sökte tillstånd för i häradsrätten, och de överenskommelser som tog upp att det var en plikt för alla att delta i årliga mulbetesröjningar, är inte helt jämförbara. De ger dock uttryck för samma tendens. Ett mer organiserat fåbodbruk och ett mer intensivt utnyttjande av utmarken för bete. Det är också tydligt att betesmarken gick att förbättra och att man därigenom kunde öka antalet djur som livnärde sig på den. Betesröjningarna var vanliga fram till 1800-talets mitt och detaljerade regler kring betesröjningar finns med i en överenskommelse från 1863.²²⁴ Genom andra uppgifter vet vi att betesröjningarna började upphöra efter 1850 och hade nästa helt försvunnit mot seklets slut.²²⁵

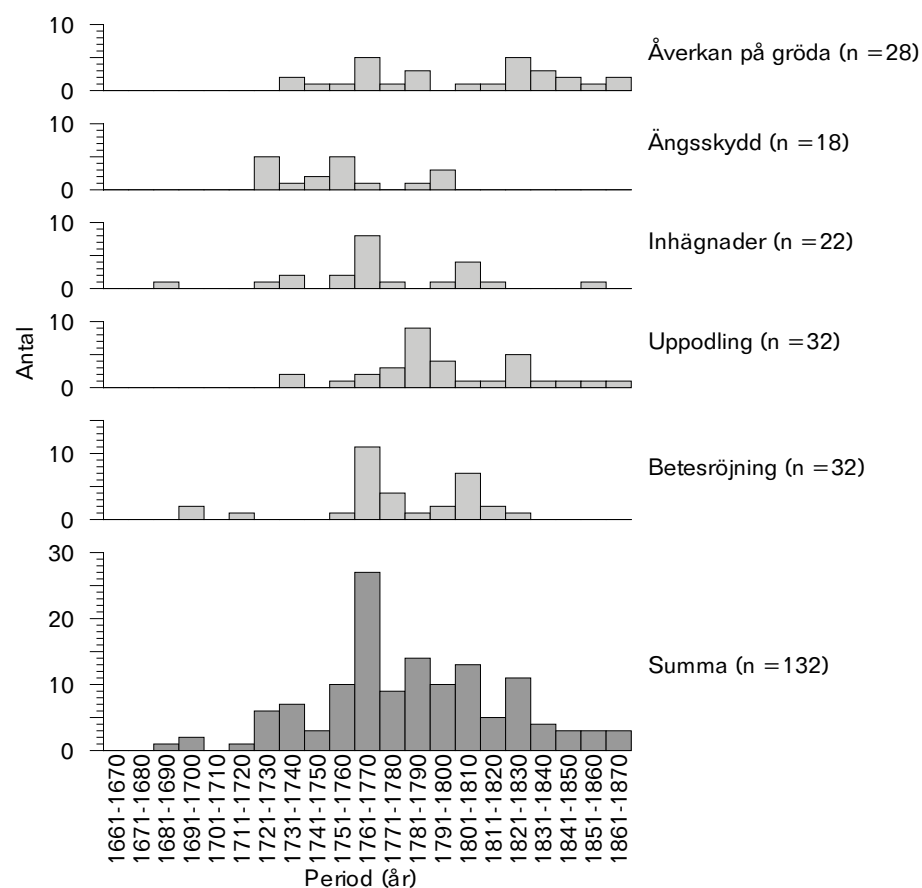
Från Syd- och Västsverige har bland annat Carl-Johan Gadd pekat på att tendensen till överexploatering av utmarken var tydlig i slutet av 1700-talet.²²⁶ Frågan ifall det var ett överutnyttjande av utmarken i Leksand eller om man klarade av att organisera driften så att det inte ledde till ett överuttag kommer att diskuteras senare.

²²⁴ SMA: DB s. 895–896 (1863 § 303). En överenskommelse från Nedre Ljusbodarna där man bl.a. säger att fällning för betesmarkens förbättrande skall ske på de dagar, som på fåbodlagets sammankoms utsätts med ½ dagsverke/storkreatur och 1/16 dagsverke/småskreatur.

²²⁵ Montelius 1975 s. 222 ff.

²²⁶ Gadd 2000 s. 239. Se också Lagerås 2007 s. 136 ff.

Diagram 4:6. Antal fall angående betesröjningar, uppodlingar m.fl. vid fåbodar i Leksands socken 1661–1870.

Källa: SMA: Domböcker från Leksand.

Summering

Genom att studera hur bönderna i Leksand på olika sätt ökade uttaget från utmarken blir fåbodväsendets intensifiering synlig. Trots att domfallen inte är allt för många kan de ge en detaljerad inblick i inhägnader av utmarken, med mera, och därigenom visa på delar av det jordbrukssystem som fåbodarna var en del av. Det blir särskilt tydligt när man inte bara ser till de enskilda grupperna, som ovan redovisats, utan betraktar dem sammantaget (diagram 4:6). Det blir då klart att bönderna allt mer intensivt kom att utnyttja utmarken under hela 1700-talet, inte bara som betesmark utan också för odling och ängsbruk. Vi

kan också konstatera att man hela tiden strävar efter att förbättra betesmarken genom olika typer av mulbetesrensningar. Det blir allt viktigare att freda sin egendom och för att hindra överuttag och missbruk tillämpade man vitesföreläggande mot dem som överträdde reglerna. Jag har tidigare diskuterat detta i samband med betestvister, men samma sak gällde om man beträdde ängarna före slåttern. Ett allt mer detaljerat regelsystem utvecklas för att klara balansen mellan uttag och återväxt. Fåbodlagen agerar för att skydda sina intressen. Inhägnaden av betesmarken har beskrivits som en ökad "privatisering" av utmarken. Det är dock viktigt att komma ihåg att det i Leksand oftast var fåbodlaget som kollektiv som agerade. Viljan att slå vakt om betesmarken har en parallell i viljan att slå vakt om inhägnader, ängar och nyodlingar. Genom att inhägna och odla upp allt mer minskade också betesmarken och konkurrensen om hur marken skulle utnyttjas ökade. Viljan att utpeka sig som den som hade rätt att utnyttja en viss mark hade en tydlig koppling till denna ökande konkurrens och därav kom behovet att utestänga andra människor att utnyttja samma mark. Maria Ågren menar att vad som skedde var en fördjupning av ägandet där möjligheten att självständigt förfoga över marken och jorden ökade. Genom hjälp av rättsliga instanser kunde bönderna fördjupa sitt ägande och konkurrerade därmed ut andra. Det är en process som pågått under hela 1700-talet och fortsatte till 1850. Ågren ser 1820-talet som en viktig period i denna process där vitesförbudet utgjorde en viktig del.²²⁷ För fåbodarna i Leksand och den mark som omgav dem är processen i full gång redan under 1700-talets andra hälft och 1760-talet framstår här som en viktig tid i dessa strävanden.

Vägar

Av det tidigare har det klart framgått att transporterna fram och tillbaka till fåbodarna var en grundförutsättning för hela fåboddriften. Det handlade inte bara om förflyttningar av djur och deras personal utan vid många fåbodar fanns det också åkrar och slåttermarker. De skulle brukas och slås på sommaren och på vintern anlades vintervägar för att hämta hem hö till djuren. Det innebar att ju mer utbyggt fåbodväsendet blev desto större vikt borde det läggas vid vägarna och deras skötsel.

Att ha domstolsmaterialet som utgångspunkt för att studera hur vägarna har utvecklats har sina brister och de resultat som nås här kan i bästa fall bara ge en antydning om utvecklingen. För att studera vägarna finns många andra källmaterial att tillgå som jag inte kan gå in på.²²⁸ Resultaten skall därför tas med viss försiktighet. Ser man bara till de ärenden jag har kategoriserat som vägenrenden framstår det som en jämn ström av ärenden från 1740-talet och

²²⁷ Ågren 1992 s. 174 ff.

²²⁸ Om vägar och utmarken se t.ex. Stenqvist Millde 2007.

framåt. Då bör man komma ihåg att olika typer av vägärenden också ingår i många av större överenskommelser som redovisas senare. Det gör sammantaget att frågorna angående vägarna ökar mot slutet av 1700-talet. Fram till 1770 var det sammanlagt fyra vägärenden medan från 1770 fram till 1810-talet var det 12 ärenden om man räknar in de som ingick i kategorin överenskommelser. Efter 1820 var det 14 ärenden.

I det äldsta ärendet, från 1726, skulle man lägga om en väg mellan två täkter vid Ljusbodarna. Man hade kommit överens om att en ny väg skall byggas och ersätta den gamla.²²⁹ I nästa ärende, en överenskommelse som också gällde Ljusbodarna, bestämdes hur lång del av broarna längs vägen till fåboden de olika delägarna skulle bygga och svara för. Alla de 20 delägarna fick mellan 5 och 13 stänger var att ansvara för.²³⁰ Från mitten av 1700-talet finns två ärenden som anger något om hur stor vägen skulle vara. I båda, varav den ena inte handlar om fåbodlar, anges att man skall anlägga kärrvägar.²³¹ Att utifrån dessa två exempel dra några slutsatser om vägutbyggnaden i socknen kan vara vanskligt, men de pekar mot en utbyggnad av vägarna från gångstigar och klövjevägar till kärrvägar och att fåbodlar som låg nära huvudbygden kunde omfattas av dem. Av en tvist från 1796 vet vi att det då fanns kärrväg från Våtån till Djursjön, som var en del av en väg till några fåbodlar. Skinnarås och Ljusbodarnas fåboddelägare var stämda av några byar för att de inte tog del i underhållet så mycket som de andra krävde.²³² Det var inte huvudvägen till dessa fåbodlar man diskuterade, den gick vid denna tid norr om Djursjön.²³³ Det är därför rimligt att tänka sig att huvudvägen minst var en kärrväg.

Det ökade behovet av att kunna transportera sig till fåbodarna och mellan byarna på bra vägar framhålls i en överenskommelse från 1804. Den var underskriven av jordägare i Härads fjärding och den slog fast att en årlig bro och vägsyn skulle hållas mellan Långbron i Heden och sjön Gryssen väster om Ljusbodarna. Alltså från huvudbygden i öster förbi de stora fåbodarna där det också fanns åkerbruk. Vägen, som måste ha varit minst 20 kilometer lång, anges som en större farled.²³⁴ Vägen bör ses som en huvudväg genom fjärd-

²²⁹ SMA: DB s. s. 546 (1726 § 30).

²³⁰ SMA: DB s. 595 (1744). 1 stång = 2,97 meter

²³¹ SMA: DB s. 604 (1749 § 83). Byborna från Häradsfjärding hade beslutat att kyrko- och kvarnvägen från Åkers fåbodlar till Våtån ungefär ¼ mil "blev brukbar gjord att köra med kärra". DB s. 616 (1751 § 57) Ärende rörde inte fåbodarna utan vägen mellan två byar (Björken och Hjulbäck) i nuvarande Siljansnäs socken. Man hade 1751 kommit överens om att ersätta gångstigen med en kärrväg.

²³² SMA: DB s. 738 (1796 § 202). Skålholms, Backens och Östanmors byamän ville att fåboddelägarna skulle stå för 2/3 av kärrvägens underhåll.

²³³ Montelius 1975, s. 74.

²³⁴ SMA: DB s. 749 (1804 § 162).

ingen som sedan mindre vägar anslöt sig till. Stora delar av dem som bodde i Härads fjärding torde ha nyttjat den åtskilliga gånger varje år.

Medan de äldre överenskommelserna om vägar var överenskommelser inom fåbodlagen finns det från slutet av 1700-talet en överenskommelse mellan fåbodlag. Ärtleds och Västra Gansåsens fåbod beslöt 1797 att den väg som gick från Mårtanbergshyttan till fåbodarna skulle underhållas gemensamt då man brukade den gemensamt. Överenskommelsen skulle läsas upp på nästa ting då den omfattade några fåbodvallar till som inte hade skrivit under överenskommelsen.²³⁵ När en bro byggdes över strömmen i Jobsarbo bestämdes det 1833, att den skulle underhållas av sju olika fåbodlar.²³⁶ Sigvard Montelius har i en anteckning i sin excerptsamling skrivit att det vid denna tid var många paragrafer i domboken som handlade om vägdelningar (han avser fall som han inte excerperat, då de inte berörde fåbodlar) och han ser det som en följd av storskiftet.²³⁷ Det är möjligt att så var fallet då vägarna var definierade som samfälligheter genom skiftet och därför krävde delägarnas deltagande i anläggning och skötsel. Vi kan dock av det ovanstående konstatera att denna typ av mål även fanns före skiftet och att gemensamma beslut krävdes för skötseln av vägarna. Arbetet kring vägarna var en del av allt det arbete som behövdes för det ökande utnyttjandet av utmarken. Därmed kan det ökade behovet av bra transporter ha bidragit till ökningen av antalet ärenden.

I Sverige var tiden från 1700-talets mitt och de kommande 100 åren en period av stark utveckling av kommunikationerna.²³⁸ För norra Sverige och delar av Småland kom vintervägarna långt tidigare att vara av avgörande betydelse. Man kunde på dem resa långt och ganska lätt. Vintervägarna underlätade många transporter som körslor till bruk och gruvor och bondehandeln.²³⁹ En vanlig punkt i alla de överenskommelser som slöts från 1770-talets slut fram till 1845 mellan fåboddelägarna var beslut om att köra upp vintervägen till fåboden gemensamt.²⁴⁰ Goda vintertransporter var en förutsättning för att kunna hämta hem det hö som fanns lagrat i lador vid fåboden, men också

²³⁵ SMA: DB s. 739 (1797 § 72).

²³⁶ SMA: DB s. 805 (1833 § 44).

²³⁷ SMA: DB s. 805. Kommentar till 1831–33.

²³⁸ Gadd 1983 s. 183–195. Se också Nilsson 1978 s. 76.

²³⁹ Nilsson 1978 s. 73–90.

²⁴⁰ T.ex. SMA DB s. 694–695 (1779 § 147) Vite för den som inte deltog i uppkörandet av vintervägen till Älgberget. DB s. 729–730 (1794) Ollasbodarnas fåbodlag utsätter vite för den som inte är med och gör vinterväg. En samordning skall ske mellan de två omkringliggande fåbodarna Eriksbodarna och Älgberget. DB s. 813–814 (1835 § 382) Alla delägare vid Sångbergets fåbod förband sig att snöröka vintrar på en och samma dag uppköra vägen till fåboden DB s. 864–865 (1845 § 1) I Bjönnerberget var det högre böter snöröka vintrar att utebli från uppkörningen av vintervägen än andra vintrar.

vid andra fodertäkter. Fäbodväsendets expansion gjorde att också sommarvägarna förbättrades och samarbetet utvecklades kring deras skötsel.

Nya fäbodar

Kategorin nya fäbodar handlar bara om fall där det explicit sägs att nya fäbodar anläggs. I många andra fall kan man av sammanhanget förstå att fäboden var ny, men fallet har i stället redovisats under beteskonflikter. Ser man hur fallen fördelar sig geografisk och över tiden framträder en mycket tydlig bild. Merparten av alla de 17 fallen är från 1700-talet och fäbodarna låg geografiskt i den östra och västra delen av socknen inte långt från sockengränsen. I de få fall som en ny fäbod låg mer centralt i socknen rörde det sig ofta om en enskild person som hade eller ville anlägga en fäbod, antingen genom att få del i en befintlig fäbod eller genom att uppföra byggnader på mark som ett fäbodlag hade anspråk på. Dessa fall ligger därför nära dem som redovisats under det avsnitt jag kallat ”Del i fäboden” och som handlade om vilka som hade rätt att vara på fäbodarna. Skillnaden mellan de två kategorierna är att ägaranspråken från dem som uppförde den nya fäboden i de här redovisade fallen är svagare än i de tidigare eller att den nya etableringen låg utanför de tidigare fäbodvallarna.

När man ser till fördelningen av ärenden som behandlar nya fäbodar över tid kan man tycka att domstolsmaterialet dåligt speglar den verkliga utvecklingen. Vi vet till exempel, att det var en stor nyetablering av fäbodar efter storskiftet som inte alls har gjort något avtryck i domstolsmaterialet.²⁴¹ Det är dock helt naturligt att de inte finns med då de nya fäbodarna efter skiftet anlades på egen mark där risken för konflikter var liten.

Att antalet domstolsfall med nya fäbodar var så lågt före storskiftet beror i huvudsak på att antalet nya fäbodar i undersökningsperioden inte var påfallande stort, men framför allt på att det inte var någon konflikt vid anläggandet av flera av dem som tillkom. Som vi kommer att se fanns det två sätt för äbodväsendet att expandera. Det första var att anlägga helt nya fäbodar. Det andra var att öka antalet delägare vid de befintliga fäbodarna. Det sista var det sätt som tillämpats klart mest efter år 1700. Ett exempel är att det vid Skogs blandby, med fäbodar och bofasta, år 1690 fanns 13 jordägare, år 1734 var där 46 och vid tiden för storskiftet på 1820-talet fanns det nära 60 jordägare. Hela denna ökning berodde på nya fäbodar.²⁴² Trots domboksmaterialets begränsningar kan de få fall som finns berätta något om nyanläggningen av fäbodar.

Det finns ett antal fall där anläggandet av nya fäbodar var en del av något som diskuterats flera gånger tidigare, att alla faktiskt inte hade fäbodar årtion-

dena kring sekelskiftet 1700. Från 1720-talet finns två fall som berörde den södra delen av socknen. Den ena gällde att Hedbyborna ville anlägga en ny fäbod på Härads fjärdings allmänning vid sjön Oppejen. En noggrann syn skulle göras för att se om det var möjligt att bygga.²⁴³ Tre år senare besvärar sig Forsborna över Anders Danielsson i Hedby som uppfört en byggnad på vad de ansåg vara deras lötgång. Ett synebevis från 1692 uppvisades och efter en hel del diskussion fick han stanna kvar på platsen.²⁴⁴

Från den östra delen av socknen finns också exempel på detta. I ett tidigare refererat mål år 1683 klagade en Rättviksbo i Söderås att några Leksandbor hade byggt nya fäbodar på Rättviksskogen. Leksandsborna sade att de inte fick vara hemma på sommaren och då de inga fäbodar ägde begärde de att få ta upp nya fäbodar inom Rättviks socken rå. Konflikten slutade i en kompromiss genom att Rättviksborna också fick tillgång till fäboden.²⁴⁵ Mot slutet av 1600-talet skedde det, som vi också sett tidigare, en skärpning av konflikterna kring sockengränserna. År 1692 klagade majoren som brukade indelningsverkets gård i Tibble och framförde att ”*alla andra i Tibble byen äga fäbodar, där de om sommaren hava deras boskap och sädhe, men kronohemmanet intet*”. Majoren anhöll om att få en dylik lägenhet vilket Tibbleborna lovade att skaffa honom.²⁴⁶ Alla i Tibble, utom majoren, hade alltså fäbodar 1692 och på de fäbodarna bedrev de också åkerbruk.

Den kommande expansionen av fäbodar skulle dock inte bara ske genom förtätning av de närmare liggande fäbodarna utan också genom geografisk expansion. Den hade redan inletts, som vi tidigare sett, genom att Gopabor hade trängt sig in på Lövsbergets fäbod, som användes av folk från Svärdsjö socken, i de östra delarna av Leksands socken på 1680-talet. En expansion av fäbodar på långt avstånd från hembyarna togs upp på tinget fler gånger under 1700-talet. Från 1730-talet finns flera mål. I den östra delen av socknen fortsatte expansionen när några personer från Rönnäs ville ta upp en fäbod i närheten av Finnbodarna, något de också fick göra.²⁴⁷ I ett annat fall ville en person från Tibble anlägga nya fäbodar i den östligaste delen av socknen, inte långt från gränsen till Svärdsjö socken, något som rätten nekade honom att göra.²⁴⁸ På 1750-talet var åter majorsbostället i Tibble uppe i rätten. Till gården hörde nu en fäbod i Långssvedjan (några kilometer från Svärdsjö sock-

²⁴³ SMA: DB s. 543 (1724 § 118).

²⁴⁴ SMA: DB s. 550–551 (1727 § 149).

²⁴⁵ SMA: DB s. 509–510 (1683 fol 22).

²⁴⁶ SMA: DB s. 519 (1692 fol 36).

²⁴⁷ DB s. 562 (1732 § 81) och 562–563 (1733 § 48).

²⁴⁸ SMA: DB s. 564 (1733 § 87) Jacob Larsson i Tibble ville anlägga en ny fäbod. Några personer från Finnbo anhöll att man skulle göra syn. Fäboden bör därför ha planerats i närheten. Om den uppfördes eller inte är inte känt.

²⁴¹ Montelius 1975 s. 168–180.

²⁴² Lange 1993 s. 15. Se också kapitel 5.

engräns) och brukaren ville att Almbergsborna skulle förbjudas att anlägga fåbodar bredvid några av majorsbostället tillhöriga ägor, som låg ¼ mil från Långsvedjan.²⁴⁹ Rätten sade att Almbergsborna inte fick anlägga någon fåbod förrän syn hade gjorts. Från 1780-talet finns ytterligare något fall om att sockenbor vill uppföra nya fåbodar vid Långsvedjan. I ett av fallen var det folk från Almberg som på nytt försökte få till nya fåbodar.²⁵⁰ I ett annat domstolsfall, som varade över två ting, var det personer från Ullvi som instämts för att de ”utan behörig utsyning och tillstånd” börjat bygga nya fåbodar nära ”kärandes uråldriga fåbodar”.²⁵¹ Av allt att döma misslyckades båda dessa försök. Så mycket mer plats fanns inte längre kvar att expandera på i denna del av socknen.

I samma område, östra delen av Leksands socken, men lite västerut kom en begäran 1766 från Rönnäsbor om att få anlägga en fåbod vid de så kallade Gruvholarna mellan Sörskog och Knubben. Då det fanns ett synebevis från 1756 där det framgick att Gruvholarna var ett bra ställe att anlägga en fåbod på gav häradsrätten sitt tillstånd. Några protester hade heller inte framförts efter att ärendet hade kungjorts på kyrkovallen.²⁵² Däremot inkom protester 14 år senare från Björsbergs byamän och Gammels fåboddelägare i Bjursås socken när fåbodarna höll på att uppföras vid Gruvholen. De ansåg att den nya fåboden låg i vägen för dem när de skulle ”njuta sitt uråldriga bete”.²⁵³ Som vi sett i flera andra fall fanns det anspråk på marken från andra socknar i detta område. Från 1600-talets slut till mitten av 1700-talet anlägger flera av byarna som ligger vid Dalälvens östra strand, som Tibble, Ullvi, Rönnäs, Berg och Romma fåbodar i den östligaste delen av socknen. De är vad Sigurd Erixson skulle kalla långfåbodar medan om man använder John Granlunds terminologi från studien i Soll, skulle de benämnas täktfåbodar.

Från 1752 finns ett mål som tidigare har refererats under avsnittet om flyttning, men det tas på nytt upp här då det säger något om nyanläggning av fåbodar. Olof Andersson i Mjälgen med flera var ägare av ”Ängsfåbodarna” (Yxbodarna). De hade 1742 fått tillstånd att anlägga en ny fåbod vid deras slogar vid Långbodarna. Orsaken var att de behövde större tillgång på bete. Efter att den nya fåboden anlagts flyttade man först till Yxbodarna, betade

med djuren där några veckor och flyttade sedan till Långbodarna. Några av delägarna i Yxbodarna protesterade mot att de djur som sedan skulle till Långbodarna först betade i Yxbodarna. Svarande sade att Långbodarna låg långt bort, fyra mil, och att snön smälte senare där än i Yxbodarna. Olof Andersson menade därför att han som en av de största jordägarna i Yxbodarna inte kunde förmenas att vara där åtminstone 14 dagar om våren. Rätten fann att man 1731 kommit överens om att man var skyldig att vid Erikmässan bege sig till fåboden. Häradsrätten höll med Långbodarnas fåboddelägare att betet kunde vara sent vid Långbodarna. Man konstaterade också att när svarande hade fått tillstånd att anlägga fåboden vid Långbodarna hade man inte avstått rättigheten att vistas vid Yxbodarna. Rätten fann därför att Långbodarnas fåboddelägare inte kunde förmenas att följa sina grannar till Yxbodarna och vara där högst åtta dagar.²⁵⁴

Fallet är intressant ur flera aspekter. Långbodarna har tidigare varit slogbodar som nu omvandlades till fåbodar. Att slätterbruket föregick anläggandet av fåboden är en tes som drivits av bland annat den norska historikern Jørn Sandnes. Han skriver att hans tes är ”*at utslåten i eldre tid var det primære og i regelen drivkraften bak seterbruket*” (se vidare kapitel 5).²⁵⁵ För Leksands del betyder det att de västligaste delarna av socknen, som tidigare bland annat hade nyttjats för slätter, nu också fick fåbodar. När Långbodarna anlades övergick delägarna också till ett tvåfåbodsystem, där man gick från bolbyn till fåboden i Yxbodarna där man vistades ett kort tag innan man gick vidare till Långbodarna. Systemet är tidigast känt i Leksand från 1714 och från 1700-talet finns det gott om exempel.²⁵⁶ Ett mer komplicerat flyttningsmönster växer fram från början av 1700-talet. Sigvard Montelius menar också att tvåfåbodsystemet inte ”*under några omständigheter ha[r] haft någon större utbredning*” vid tiden för den revning som gjordes i socken 1670.²⁵⁷

I västra delen av socknen blev det också stridigheter om nya fåbodar. Från 1765 till 1766 var det konflikt kring anläggandet av en fåbod på Flatnäsberget. Det hela började 1765 då två Leksandsbor från Gråda ville anlägga en fåbod

²⁴⁹ SMA: DB s. 641 (1757 § 81) Majoren Otto Wilhelm von Rosen ville lägga kraft bakom sina argument och klagade samtidigt över att mulbebetet inte var tillräckligt. Han sade att skogen växt så mycket de senaste åren att man därför var tvungen att avsvedja en trakt kring husen. Det var ”desto mer befogat som om odjur strök nära in på husen”.

²⁵⁰ SMA: DB s. 713 (1787 § 37).

²⁵¹ SMA: DB s. 696 och 697a (1780 § 74). DB s. 698-699 och 707a (1781).

²⁵² SMA: DB s. 662 (1766 § 74) Fåbodstället kallades också Dalsmarken.

²⁵³ SMA: 697 (1780). Fåbodstället fanns inte kvar vid storskiftet se Montelius 1975, s. 51.

²⁵⁴ SMA: 621–624 (1752 § 120). Långbodarna kan dock ha anlagts några år tidigare men tillståndet gavs den 19 november 1742. I en tvist på häradsstinget från 1742 hade nämligen Säljbergets fåboddelägare instämt Leksandsbor från Häradsbygden och Djura för att deras vallhjon gått med boskapen inom Järnas rå och där avbetat deras slogängar. Leksandsborna hade tagit upp fåboden i västra Leksand och var ännu inte säkra på att få behålla den. DB s. 593 (1742).

²⁵⁵ Sandnes 1989 s. 352.

²⁵⁶ Montelius 1975 s. 111–114. Montelius ger ett exempel från 1682 där Gopabor bara betade med sina djur i Lövsberget tre till fyra veckor på sommaren. Han skriver därför att det *kan* tyda på att man också hade fåbodar på andra ställen. Men man kan lika gärna tänka sig att de inte har haft det.

²⁵⁷ Montelius 1975 s. 34.

vid Flatån. Detta bestreds av en nämndeman från Järna och Leksandsbornas begäran kunde inte beviljas då gränsen var oklar mellan socknarna. Leksandsborna hade kvar tankarna på en fåbod på denna plats och tre år senare återkommer målet och man bestämde då att en syn skulle ske. I synebeviset gick man igenom hur många fåbodar det fanns i närheten. Man konstaterade att Säljbergets fåboddelägare var 21 grannar, Flatnäs fyra, Flatbergs sex och Långbodarna sju. Den nya fåbod de ville uppföra skulle ha 14 grannar. Till den närmaste fåbodens rå, Flatnäs, var det drygt en kilometer, och till de längst bort, Säljberget och Flatberget 6,7 kilometer. Järnaborna framhöll att de hade större delen av sin beteslöt på Leksands sida och de hade stöd för detta i föreningar från 1660 och 1695. Mats Nilsson från Djura däremot, han som drev frågan för Grådaborna, ansåg att Järnaborna inte hade något att göra inom Leksand socken. De kunde i stället valla sina djur inom Järna rå. Synemännen framförde att det inte fanns utrymme för mer bete på den magra marken. Om man släppte in nya Leksandsbor skulle Järnabornas fåbodlag lida stor skada och en av de befintliga fåbodarna skulle helt utplånas. Det enda sättet att klara betet, enligt synemännen, var att lägga ut slättermyrar till bete. Slättermyrarna ägdes dock av Järnabor, som haft dem sedan ”urminnes tider” och då de inte kunde avstå dem var det inget alternativ. Rätten avtog därför Leksandsbornas begäran tills en ordentlig häradssyn skett. Grådaborna återkom 1776 med en förnyad begäran om att få anlägga en fåbod på samma ställe. Järnaborna företrädde nu av två ombud, varav den ena var vice häradshövdingen Dicander. Grådaborna förlorade frågan på nytt och rätten menade att de genom en onödig rättegång kränkt Järnaborna och de fick betala dem för rättegången.²⁵⁸ Ett annat försök att anlägga en ny fåbod i den västra delen av socknen gjordes före storskiftet. Försöket är känt genom att folk från byn Björken hade stämts av fåboddelägarna i Flaten, Skeppsjö och Fjällberg. Orsaken till stämningen var att Björkenborna hade gjort intrång på fåboddelägarnas betesmark. De från Björken ansåg sig hårt trängda av Limå bruk, som fått privilegier fem år tidigare för masugn och tre stångjärnshammare,²⁵⁹ vid Lundsbyrken och de hade därför betat på annat håll. Vid rättegången framkom att de hade planer på att anlägga en ny fåbod vid Djupsjön, något som rätten inte tillät.²⁶⁰

De anförda fallen visar tydligt att efter 1750 fanns det små möjligheter att anlägga nya fåbodar, inte ens om man befann sig i ytterkanten av sock-

nen. Även om ytterområdena hade nyttjats tidigare för boskapsskötsel av folk från andra socknar och man slagit slättermarkerna var det efter 1750 en ny situation. Hela socknen nyttjades av sockenborna själva. Även om det fanns folk från andra socknar som också var där hade utnyttjandegraden och antalet fåbodar ökat betydligt. Det fanns inte längre någon plats för nya fåbodställen. Möjligheten som stod till buds var ett intensivare utnyttjande av de befintliga fåbodarna eller att man begränsade utnyttjandet av dem. De beskrivna fallen visar att det fanns effektiva instrument för att förhindra att nya fåbodar uppfördes och att man därmed hade kontroll över hur resurserna utnyttjades.

Överenskommelser

Vi har sett att en rad överenskommelser slöts mellan fåboddelägare för att reglera verksamheten på och kring fåbodarna och att de blev vanligare efter 1750 för att inom några av de ärendegrupper som tidigare har redovisats helt dominera. Från 1770-talet började man föra samman dessa enskilda överenskommelser till större mer omfattande regelsamlingar för fåbodarna. De enskilda fåbodlagens överenskommelser har sin motsvarighet i byordningar, även om de inte var lika omfattande, som till exempel många av de byordningar som fanns i Mälardalen.²⁶¹ Reglerna var till för dem som ingick i fåbodlaget och ordet överenskommelse skulle kunna ersättas med fåbodordning.

Det kan vara svårt att dra en gräns för vad som var mer omfattande regler och vad som bara gällde någon eller några överenskommelser. Jag har dragit gränsen för att överenskommelsen bör innefatta tre punkter, men någon gång är det bara två. Överenskommelsen skall dock tydligt reglera fåboddelägarnas skyldigheter och vara undertecknad av en majoritet av delägarna. Den äldsta sådan mer komplex överenskommelse som tas upp här är från 1750 och var från Faxbergs fåboddelägare och ställd som en begäran till häradsrätten. Fåbodlaget ville att man förbjöd allt betande och tjudrande på fåbodtåkten, så att det inte överutnyttjades av dem som hade minst del i mulbetet. Man ville vidare ha ett förbud mot att inta främmande getter och att ingen flyttade däri från förrän Bartolomei dag.²⁶² Var och en av reglerna känner vi sedan tidigare. Det nya var att man nu förde samman dem till större regelverk.

Från 1770-talets slut började det större överenskommelserna att på allvar lämnas in till häradsrätterna. Det kan mycket väl tänka sig att dessa överenskommelser har en äldre historia inom fåbodlaget. Att de från och med nu allt mer kom att tas upp på häradstinget visar att det blev viktigare att de fick ”officiell status”. Det var därmed enklare att ta ut vite för överträdelserna och sanktionsmöjligheter är ett viktigt kriterium för att en organisation kring ut-

²⁵⁸ SMA: DB s. 659 (1765 § 57), s. 670 (1768), s. 672–674 (1769), s. 686–687 (1776 § 32). Se också Montelius 1975 s. 51 f.

²⁵⁹ Arosenius 1863c s. 43.

²⁶⁰ SMA: DB s. 767 (1810). Rätten hänvisade också till det kommande storskiftet. För förspölet till historien se DB s. 765 (1809).

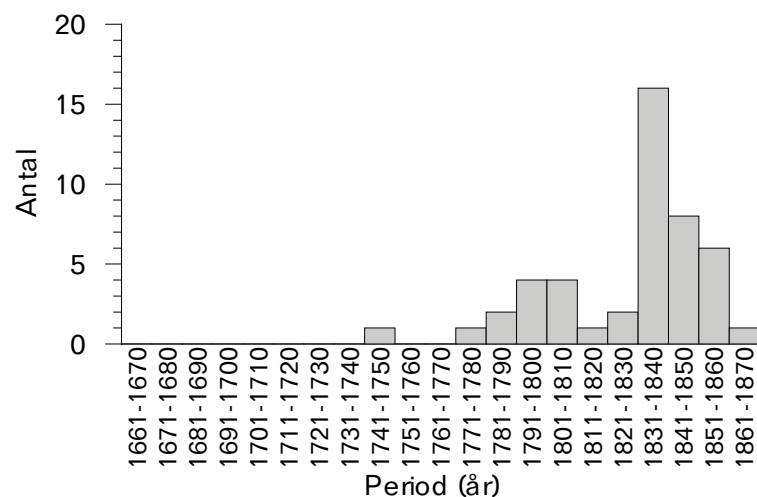
²⁶¹ Ehn 1982.

²⁶² SMA: DB s. 612 (1750 § 101).

nyttjande av allmänningar skall fungera.²⁶³ Överenskommelsen skulle tas upp på tinget och därefter läsas upp från predikstolen i kyrkan. Genom en officiell kungörelse skapades möjlighet att protestera men också större legitimitet för reglerna.²⁶⁴ Fäbodordningarna stadsfästes sedan på tinget året efter. Att fäbodlagen lämnade in överenskommelser, som reglerade framtida utnyttjande, torde betyda att de hade blivit starkare organisationer som kunde genomdriva beslut. Några exempel på överenskommelser från Leksand skall ges.

År 1779 inlämnade Älgbergets fäbodelägare en överenskommelse där man i tre punkter kommit överens om; 1) att gemensamt och på en gång uppköra vintervägen till Älgbergets fäbod; 2) att flyttningen på våren till fäboden med hästar och boskap skall ske på en gång och den dag som fäbodlaget efter samråd har stadgat; 3) att avröjning till mulbetets förbättrande och broars upprepande såväl på fäbodvägen som på löten enhälligt och med samråd förrättas.²⁶⁵ Den gemensamma vintervägen behövdes för att ta hem vinterfodret. Att broarna skulle hållas i skick låg helt i linje med det vi tidigare sett med ett ökat intresse för vägarna och hur kommunikationerna därmed kunde förbättras. I dessa överenskommelser kunde det ofta också ingå förbud mot att inta främmande kreatur. Man kunde också som Bjönnsbergs fäbodlag försöka att hindra delägarna från att sälja fäbodmarken till andra utanför fäbodlaget.²⁶⁶

Diagram 4.7. Alla domfall om överenskommelser rörande fäbodlar i Leksands socken 1661–1870.

Källa: SMA: Domböcker från Leksand.

²⁶³ Ostrom 1990 s. 94 ff.

²⁶⁴ Även andra typer av ärenden skulle läsas upp från predikstolen för att göras kända inom socknen, se t.ex. Ågren 1992 s. 172.

²⁶⁵ SMA: DB s. 694–695 (1779 § 147).

²⁶⁶ SMA: DB s. 703–704 (1783).

Överenskommelserna blev mer omfattande och i Ollasbodarna sammanfattas reglerna i sex punkter: 1) Ingen får sälja till utomstående; 2) ingen får drista sig till att göra intagor av betesmarken; 3) någon buföringsdag utsätts ej utan man flyttar dit när grannarna på omkringliggande fäbodlar flyttade; 4) man skulle för betets odlande och röjande göra 1 dagsverke/kokreatur; 5) man skulle hjälpa till med vintervägen när hökörningen skulle ske och; 6) hästarna skulle på hösten tjudras.²⁶⁷ Att man inte fastställde någon flyttningsdag utan flyttade först när grannarna gjorde det kan tolkas som en anpassning till de faktiska omständigheterna, men också att det nu var riktigt trångt om betesmarken. Ollasbodarna fäbodlag ville inte riskera att något annat fäbodlag flyttade före dem och inkräktade på betet utan deras vetskap. Reglerna är sammantaget en strategi för att få ut så mycket som möjligt av betet utan att man långsiktigt försämrar avkastningen.

I överenskommelserna kunde preciseringar och undantag göras. Så skulle till exempel de som hade djuren hela sommaren vid Klockarbergs fäbod göra ett dagsverke per storfä medan de som bara var där under vår- och höst skulle göra ett dagsverke för var tredje nöt.²⁶⁸ Vid Söderskogs fäbod hade delägarna liknande regler för mulbeterensningen. För vart tredje klavbundet nöt skulle man göra ett dagsverke per år för betesmarkens uppröjande och broars byggande. De som flyttade därifrån på sommaren gjorde däremot bara hälften av dagsverken. För säkerhets skull och för att undvika allt missförstånd hade man gjort tillägget, att det bara gällde det året man flyttade därifrån och om en kvinna utförde dagsverket räknades det bara som ett halvt.²⁶⁹ Vid Skinnaråsens fäbod hade man bestämt att ingen fick flytta dit med sin boskap förrän den 29 maj, men de som bodde i Smedsarvet hade var tredje år frihet att flytta till fäboden när åkrarna blivit sådda.²⁷⁰ I överenskommelsen i Matsbodarna från 1803 framgår att de fick arbeta hårt för att få undantag från förbudet att ha sina får där. Man stadgade att fäbodelägarna skulle göra mulbetesrensningar med ett dagsverke för varje kokreatur årligen och framhöll samtidigt att fåren var förbjudna i mulbetet, ”så framt de inte röja lika mycket för vart får som för

²⁶⁷ SMA: DB s. 729 (1794).

²⁶⁸ SMA: DB s. 742–743 (1799 § 297).

²⁶⁹ SMA: DB s. 763–764 (1808).

²⁷⁰ SMA: DB s. 745 (1802 § 180). Vårbrukets började i medeltal Kopparbergs län den 11 maj. Uppgiften kommer från jordbruksstatistiken 1947 och för Leksands del bör det vara några dagar senare, se Örsjängård 1951 s. 51. I Näs Erik Anderssons minnesbok finns anteckningar om när sådden skedde på Ljusbodarnas fäbod. Ytterligheterna var år 1832 då sådden skedde den 26 och 30 april och 1823 då man sådde 21 och 22 maj. Under perioden 1822 och 1841 (alla år finns det inte uppgifter ifrån) skedde sådden fem gånger i april, sex gånger under tiden 1–6 maj och två gånger efter 10 maj. Hemma i Gärde där Näs Erik Andersson bodde, skedde sådden senare, se Montelius 1975 s. 144.

vart nöt”.²⁷¹ Att fåbodbrukarna införde restriktioner mot fårbeta kan tyda på att betesmarken runt Matsbodarna var hårt utnyttjad. Antalet får hade ökat starkt från 1500-talet fram till början av 1800-talet. Älgbergets fåbodlag, som 1779 hade gjort en överenskommelse, gjorde en ny efter storskiftet. I deras överenskommelse fanns, som hos alla andra fåbodlag, överenskommelser om flyttningstiderna för boskapen. För hästar fanns särskilda bestämmelser. Ingen fick flytta till fåboden med sina kreatur på våren förrän alla var ense därom och man hade bestämt en dag. Ingen fick heller komma dit med häst förrän aftonen innan boskapen flyttades. Ett undantag fanns dock, om någon angelägen bygghus skulle utföras fick man flytta dit tre dygn före.²⁷²

Överenskommelserna upphörde som vi sett inte efter storskiftet utan blev tvärtom ännu vanligare. Från 1830 fram till och med 1840 inlämnades 15 överenskommelser till häradstinget. För två av överenskommelserna inkom det protester, där åtminstone den ena protesten ledde till att överenskommelsen försenades.²⁷³ Under 1840-talet inlämnades sju överenskommelser och de kommande decennierna minskade antalet för att i den sista 10-årsperioden som undersökningen omfattar bara vara två. Varför blev det en sådan dramatisk ökning av antalet överenskommelser direkt efter skiftet?

Det kan finnas två förklaringar till ökningen. Fåbodväsendet var efter storskiftet fortfarande oundgängligt för boskapsskötseln och storskiftets förändrade ägostruktur hade gjort behovet av formaliserade överenskommelser inom fåbodlagen ännu viktigare. Medan man tidigare kunde ha överenskommelser baserade på att man kollektivt var ägare till en av de viktigaste produktionsresurserna, betet, och man ingick i ett byalag eller fåbodlag där samordnade regler var nödvändiga, var alla nu sina egna ägare till utmarken. För att inte kaos skulle utbryta i och med att fåbodorganisationen radikalt förändrades formaliserades bestämmelserna. Det var naturligt att också lämna in överenskommelserna därför att delägarna i fåbodlagen inte längre behövde var desamma som före skiftet.

Om man jämför de nya överenskommelserna som lämnades in efter storskiftet med de som fanns före skiftet anar man att de nya överenskommelserna hade en äldre historia. De äldre överenskommelserna hade inte alltid fastställts på tinget, men efter storskiftet var fåbodelägarna angelägna att få överenskommelserna antagna av häradsrätten för större juridisk giltighet. Wolter Ehn menar i sin avhandling om uppländska byordningar att de kom

²⁷¹ SMA: DB s. 746 (1803 § 40).

²⁷² SMA: DB s. 789 (1830 § 228).

²⁷³ SMA: DB s. 796a (1831 § 41), DB s. 801–802 (1832 § 68). Änkan Kerstin Persdotter i Hästberg klandrade överenskommelse, men fullföljde det inte varför fåbodelägarna ville att rätten skulle stadfästa överenskommelsen. Överenskommelsen blev genom klandret 2 år försenad.

”särskilt väl till pass i anslutning till storskiftesförrättningar, när en tidigare gällande organisation brutits ner eller förändrats”. För byordningarna var det också bestämmelser om betet, som var de viktigaste.²⁷⁴ För Leksands del är det uppenbart att bestämmelser om betet var avgörande för överenskommelserna, men att också regleringar av betet långt tidigare varit viktiga och föremål för många beslut och diskussioner. Ehn menar också att staten stödde byordningarna,²⁷⁵ vilket de också gjorde med fåbodförordningarna genom att de registrerades vid tinget.

Det andra skälet till att överenskommelserna blev fler var att även om betesmarken hade blivit individuellt ägd brukades den kollektiv. För att fåbodväsendet skulle fungera, och därmed boskapsskötseln, behövde bönderna ha tillgång till stora gemensamma betesmarker. De regelverk som är nödvändiga för ett hållbart brukande av allmänningar hade därför inte förlorat sin aktualitet. Det var snarare så att det behövdes ännu tydligare regler nu när antal brukare dessutom ökade under 1800-talet.

När man skilt ägande och brukande åt hade en spänning byggts in i systemet. Tidigare hade de två inte varit skilda åt och bönderna både brukade och ägde utmarken i huvudsak i kollektiva former. Djuren och delen av fåboden var individuellt ägd, men för att nyttja utmarken för bete och för uttag av olika nyttigheter krävdes kollektiv samordning. Efter skiftet blev ägandet till utmarken privat men brukandet skedde under kollektiva former. I skifteshandlingarna skrevs regel om mulbetesrätten in. Så länge alla var överens om att man skulle använda utmarken för bete fungerade systemet. När några däremot vill använda marken för andra ändmål kommer det att uppstå problem.

Älgberget och Ollasbodarna

Det finns två fåbodlag som inlämnade bestämmelser både från tiden före och efter storskiftet, Älgberget och Ollasbodarna. Båda låg i den västra delen av socknen och det var drygt två kilometer emellan dem. En jämförelse mellan överenskommelserna före och efter skiftet visar på vissa skillnader. I överenskommelsen från Älgberget 1830 var de punkter som fanns med 1779 på nytt med (gemensamma vintervägar, gemensam vårflyttning och gemensam röjning samt väg och broarbeten),²⁷⁶ men med mindre förändringar. Flyttningsbestämmelsen var mer preciserad liksom uppgörelsen om betesröjningarna. Däremot var bestämmelserna om vintervägen något lättade. Bara de som fick

²⁷⁴ Ehn 1991 s. 31, 104. I Uppsala län genomfördes dock storskiftena minst 50 år tidigare. De var till stor del avslutade före 1772 s. 103. Se också Ehn 1982 s. 4.

²⁷⁵ Ehn 1991 s. 22.

²⁷⁶ SMA: DB s. 694–695 (1779 § 147).

bud om att hjälpa till vid uppkörandet av vägen behövde hjälpa till. Den troliga förklaringen till lättnaden var att det nu fanns 18 delägare mot tidigare 11 och att alla inte behövdes för att utföra arbetet. De två nya bestämmelserna i 1830 års överenskommelse innebar ett försök att begränsa betet. Det första var ett förbud att ta med sig främmande kreatur oavsett om de var få eller fler. Endast de egna djuren var tillåtna på fåboden. Den andra var ett liknande förbud. Man tillät inte att man sålde sin klövgång (betet) till en ”främmande” om man inte ”sig själv utesluter”. Men även om man gjorde det fick inte den nya ta med sig ”mer boskap än han själv [den som sålt] har eller haft efter skiftet”.²⁷⁷ Efter skiftet kunde man i praktiken inte hindra någon att sälja.

Över lag var det en skärpning av bestämmelserna i Älgbergets fåbodlag under de dryga 50 år som skiljer överenskommelserna åt. De två överenskommelserna är inte helt jämförbara även om tre punkter var påfallande lika. Den första handlade om att man gemensamt skulle uppköra vinterväg och den andra om bestämmelserna för när man fick flytta djuren till fåboden. Den tredje handlade om dagsverken för mulbetesrensning, men antalet dagsverken för varje nötkreatur var nu halverat (1 dagsverke/nöt 1794 mot ½ dagsverke/nöt 1832). En möjlig förklaring kan vara att det nu var fler delägare och djur och att dagsverken därför totalt sett inte minskat, en annan att man inte heller förr utförde fler dagsverken och att man anpassat bestämmelserna mer mot det verkliga behovet. En tredje anledning kunde vara att man i slutet av 1700-talet var i en röjningsfas och därför behövde ta ut fler dagsverken, medan det efter skiftet 1829 mer handlade om att upprätthålla de röjningar som hade gjorts. Oavsett orsaken visar reglerna på hur fåbodlagen kunde anpassa reglerna efter de förhållanden och de behov som fanns.

Skillnaderna mellan de två överenskommelserna från Ollasbodarna var också stora. Det var 38 år mellan överenskommelserna. De två bestämmelserna om att man inte fick sälja sin del i fåboden till utomstående och att man inte fick göra några intagor av betesmarken var borta. De var inte längre förenliga med de rättigheter som man hade till sin egen mark efter skiftet. En bestämmelse att man på hösten inte fick ha hästar löst gående på fåbodtåkten, utan de skulle vara tjuvdrade på egen mark, var också bortagen 1832. Två nya bestämmelser fanns med 1832. Den första var att alla gärdsgårdar skulle vara i ”försvarligt stånd” den 23 juni så att syn kunde hållas.²⁷⁸ Den andra var ett ”engångsärende”. Vid storskiftesdelningen hade, enligt fåbodlaget, en person fått ”mindre slog än hans boskap och gödning kan behöva”, så han tilläts av

²⁷⁷ SMA: DB s. 789 (1830 § 228).

²⁷⁸ Ehn 1991 s. 103. För Upplands del pekar Ehn på hägnadssystemets betydelse för byordningar. I fåbodlagens överenskommelser förekommer det efter skiftet också bestämmelser om gemensam gärdsgårds syn i några fall, men andra regler var mer centrala.

de övriga att vid hans egen täkt stänga in en bit av utmarken för att en ”slog uppodla”.²⁷⁹

Någon skärpning av kraven mot tidigare kan knappast märkas i Ollasbodarna, men heller ingen större lindring, undantaget dagsverken för mulbetesrensningen. Vad var det då som gjorde skillnaden mellan Ollasbodarna och Älgberget? Som vi tidigare har sett så var överenskommelserna från slutet av 1700-talet mycket detaljerade medan de tidigare, som den i Älgberget, inte innehöll lika många bestämmelser. Det är tydligt att bestämmelserna kring fåbodväsendet skärps mot slutet av 1700-talet.

En slutsats man kan dra från exemplen ovan är att fåbodväsendet i Leksand ur en aspekt uppnådde sin höjdpunkt vid 1700-talets slut. Fåbodväsendet hade under hela 1700-talet kunnat expandera, men blev nu allt mer trängt och krävde därför allt mer regler och överenskommelser för att fungera. Det mer omfattande regelverket gav länge stöd och stabilitet åt systemet. Genom införandet av allt mer komplexa regler lyckades man underlätta samvaron och bruket av fåbodarna. När vi kommer in en bit på 1800-talet måste man dock fråga sig om möjligheten till utveckling av fåbodarna fortfarande fanns. De detaljerade reglerna gjorde att uttaget ur skogen skulle vara i balans med tillväxten och att arbetet skulle fördelas jämt mellan fåbodelägarna. Samtidigt fanns en risk att de allt mer detaljerade reglerna i stället blev en begränsning genom att de inte tillät några förändringar och att kostnaden blev hög för deltagarna.

Sigvard Montelius menar att formuleringarna i de nya bestämmelserna om flyttning av boskap, som kommer efter skiftet, hade luckrats upp jämfört med de äldre och att gemensam flyttning med boskapen nu inte längre påbjöds eller förekom. Han ser snarare det som, att samtidig flyttning var det normala därför att betet kring bolbyn var magert och ”*alla ville vara vid fåboden i tid för att hinna få del av det bästa betet*”. Han menar att det gamla flyttningssättet fungerade in på 1870-talet mer för att det var bra för brukarna och djuren, än att det var ett tvång.²⁸⁰ Kanske kan man se de lite öppnare formuleringarna som ett tecken på att man inte längre kunde styra delägarna vid fåboden lika hårt som tidigare. Samtidigt är det helt klart att några fåbodare och byar hade vitesföreläggande för dem som inte flyttade vid utsatta tider även efter storskiftet.²⁸¹ Även andra delar i dessa överenskommelser visar på en hård regle-

²⁷⁹ SMA: DB s. 729–730 (1794) och DB.s. 800–801 (1832 § 13).

²⁸⁰ Montelius 1975 s. 71 f.

²⁸¹ SMA: DB s. 828 (1837 § 130). DB s. 828–829 (1837 § 246) Anhållan om vite. DB s. 868–869 (1846 § 353) Det var inte fåbodlaget som hade överenskommelsen utan Sättra och Boda byalag i Leksand. Vitet utgår för dem som var kvar på hemlöt efter den 12 juni vilket var den dag man skulle flytta med djuren till fåbodarna. DB s. 873 (1848 § 320).

ring där vite kunde utgå. I den refererade överenskommelse mellan Älgbergets fåboddägare, som fastställdes 1832, utgick vite för dem som bröt mot någon av de fem punkterna. I en överenskommelse som bara gällde flyttningstider, men omfattade hela Åsbygge fjärdingar, bestämdes att man skulle flytta den 6 juni, såvida det inte var en lördag eller helgdag. Ett vite utsattes, som var två riksdaler banco för varje stort kreatur och 32 skillingar banco för varje småkreatur som inte flyttades. Betala fick man göra både om man flyttade för tidigt eller stannade kvar.²⁸² Mellan denna regel som gäller hela fjärdingen och de regler som gäller enskilda fåbodlag finns det en motsägelse om tiden för avflyttning. Den visar på de motsättningar som kan finns mellan byalagets intressen att skydda hemlöten och fåbodlagens intressen att så bra som möjligt ta tillvara fåbodarnas beten. Medan fåbodlagen har utvecklat sina regler så att flytten var anpassad till de faktiska omständigheterna höll fjärdingen kvar en regel om ett särskilt datum som bara kunde ändras om flyttningdagen inföll på en lördag eller söndag. Tyvärr har jag inte sett några rättsfall där fjärdingens regler om bortflyttande från hemlöten ställs mot fåbodlagets bestämmelser om flytt till fåboden. Det troliga är dock att det var en betydande svårighet att upprätthålla en regel som omfattade hela fjärdingen. Det var mycket folk och de bodde i många olika byar.²⁸³ Fåbodlagens regler gällde en mindre avgränsad grupp där också varje deltagares inflytande var märkbart. Fåbodlagets regler bör därför ha varit lättare att upprätthålla.²⁸⁴

Detaljerade regler

Överenskommelserna efter storskiftet var detaljerade. Reglerna för det antal djur man fick ha med sig kunde vara noggrant angivna. I Sörskogs fåbodlag beräknades antalet kor efter hur mycket skog man hade och inte som det var tidigare efter hur mycket jord man ägde. (En på många sätt rimligare beräkning då djuren betade i skogen, men en beräkningsgrund som var möjlig först när äganderätten till skogen, genom storskiftet, var fördelad på bönderna.) För vart tredje tunnland reducerad skog fick man ha en ko. Den som hade fler skulle betala två skilling banco per ko.²⁸⁵ Även i Ärtleds fåbod begränsades antalet djur. Där till tre kor per besuttenhet och de som hade fler djur fick betala 16 skilling banco för sommarens bete. För den som släppte sina hästar vid fåboden skulle fyra skilling per vecka betalas till fåbodlaget.²⁸⁶

Den mest omfattande överenskommelsen var från samma del av Leksands socken och slöts 1854 mellan Gersbodarnas fåboddägare. Den var uppdelad

på elva punkter och många av punkterna efterföljs av bötesbelopp. I Gersbodarna fanns också en ordningsman i fåbodlaget. Det omnämns bara ordningsmän i två andra fåbodförordningar, men de kan ändå ha varit vanliga. Ordningssmannen valdes årligen före den 1 juni och en av hans uppgifter var att bestämma flyttningdagen från byn. Den skulle infalla mellan den 6 till 18 juni och hemflyttning skulle ske den 15 augusti (14:e om 15:e var en söndag). Den som bröt mot regeln skulle böta. Alla som hade kreatur skulle också hjälpa till med betesröjning och vägars och broars förbättrande med ½ dagsverke per kokreatur. Den som försummade eller ”tredskades” skulle böta 32 skilling för varje dagsverke som inte utfördes. Det ålåg också varje delägare att riktigt uppge och låta uppskriva alla kreatur som medfördes för bete. För varje kokreatur som inte angavs skulle man böta sex riksdaler banco. Man fick inte heller ta med sig andra kreatur än de man själv ”har och föder på sin egendom”. Den som tog med andra djur fick böta. Ordningssmannen hade också att bestämma var röjningsarbetena skulle ske och se till att kolningsplatser blev utsedda så att betet drog fördel av dem och att tjänlig kolningsskog fanns. De trakter där det fanns bra såg- och byggtimmer skulle sparas. De som kolade skulle också betala till fåbodlaget för varje stig kol som tillverkats för avsalu, men man betalade också för varje sågstock som fälldes.²⁸⁷ I bestämmelserna stod också att skogen skulle vårdas omsorgsfullt och den fick på inga villkor avyttras utan att fåbodlaget gett sitt samtycke. Om man lejde fåboddelar av någon annan fick man inte ha fler djur än de som den rättmätiga ägaren hade på sin egendom. Man beräknade detta till fyra kor per besuttenhet. Om man hade fler djur fick man böta. Ordningssmannen skulle varje år göra en räkning på både kreaturs- och dagsverksersättning. I betalning fick han en skilling banco för varje kokreatur. Ordningssmannen skulle också hålla reda på fåbodlagets räkenskaper och förvalta dess kassa. För att ordningssmannen skulle utföra sina uppgifter på ett så bra sätt som möjligt fanns det ekonomiska incitament. Han fick tillgodoräkna sig 2/3 av de möjliga blivande böterna medan den andra 1/3 lades till fåbodlagets kassa. Men då det fanns en risk att böterna inte skulle bli så stora skulle ordningssmannen alltid kunna gottgöra sig två procent av kassabehållningen.²⁸⁸

Reglerna kring Gersbodarna är ett exempel på en långt utvecklad reglering som var nödvändig för att området inte skall överutnyttjas. Flera av inslagen är de som man möter runt om i världen där man har, och har haft, väl utvecklade system för att bruka allmänningar eller andra gemensamma resurser.

²⁸² SMA: DB s. 803–804 (1832 § 106).

²⁸³ Ostrom 1990 s. 166.

²⁸⁴ Se Ostrom 1990 s. 93 f.

²⁸⁵ SMA: DB s. 875 (1852 § 401).

²⁸⁶ SMA: DB s. 880–881 (1854 § 387).

²⁸⁷ Stig är ett kolmått. I Dalarna var stigen på 17,6 hektoliter (1760 liter = 0,176 kubikmeter) och i övriga landskap 19,8 hektoliter, Jansson 1995 s. 249 f. Stig kallas också det fordon vari träkolen fraktades.

²⁸⁸ SMA: DB s. 881–884 (1854 § 387).

²⁸⁹ I Gersbodarna fanns till exempel väl utvecklade metoder för övervakning och sanktioner mot dem som bröt mot reglerna. Övervakningen sköttes av deltagarna i fåbodlaget, vilket medförde låga kostnader. För att ytterligare stimulera övervakningen fick föreståndaren del i böterna.

Alla regler till trots så lämnade den sista fåbodbrukaren Gersbodarna 26 år efter att överenskommelsen slutits.²⁹⁰ Fåboden lades ner år 1880. 50 år tidigare, efter storskiftet, hade 24 åbor från elva olika byar del i Gersbodarna.²⁹¹ På 1850-talet när överenskommelsen skrevs bör det ha varit ungefär lika många eller något fler. Vad är det då vi iakttagit? Ett fåbodväsen som står på höjdpunkten av sin utveckling som Sigvard Montelius skriver eller ett system i djup kris? Svaret är troligen att båda tolkningarna är riktiga, men att kristeknen nu var så många att systemet snart inte skulle hålla. Till det som talar för att fåbodbruket var vid en höjdpunkt är att man aldrig har haft lika många djur på bete i skogarna som vid tiden kring 1850.²⁹² Fåbodarna uppnådde sitt högsta antal vid denna tid. Organisationen kring fåbodarna var också som mest utvecklad. I Leksand hade fåbodområdena tydliga gränser, det var klart definierat vilka som fick vara där, hur länge och vilka resurser de kunde nyttja. Det fanns system för övervakning så att inte uttagen blev för stora, etc. Men man kan också hävda att utmarkerna på 1850-talet utnyttjades så långt det var möjligt i Leksand och det fanns därför inte någon möjlighet till utveckling. Möjligheten att utveckla boskapsskötseln på Gersbodarna var begränsad. När samhället därför under 1800-talets andra hälft förändrades och andra möjligheter till utkomst gavs och boskapsskötseln genomgick stora förändringar lämnade man fåboden. Gersbodarna var den fåbod som övergavs först efter storskiftet i Rönnäs och Åsbygge fjärdingar. Den låg långt från huvudbygden vid Siljan. Det var drygt 30 kilometer till den från hembyarna och den var därmed en av dem som det var längst till. Att den övergavs bland de första i Leksand var därför inte överraskande. Det noterbara är hur fort fåbodväsendet vid Gersbodarna gick från en tillsynes fullt utvecklad organisation till att verksamheten helt slutade.

En liknade, men inte riktigt lika dramatisk utveckling som på Gersbo, var den på fåboden Knubben, eller Ärtknubbs fåbod som den också kallades. En detaljerad överenskommelse från 1860 träffades av fåbodelägarna med anledning av att de hade upprättat gärdesgårdar kring löten (betesmarken). Fåbodlaget ville därför reglera verksamheten med ansevliga viten mot den som bröt mot överenskommelserna. I Ärtknubben fanns det, som i Gersbodarna, en tillsyningsman vid fåbodarna. I Leksand är tillsynsmän vid fåboden kända

²⁸⁹ Ostrom 1990 s. 94 ff.

²⁹⁰ Montelius 1975 s. 255.

²⁹¹ Montelius 1975 s. 124.

²⁹² Se kapitel 3.

från tiden efter storskiftet.²⁹³ Även om funktionen kan var äldre var det nu den fick en mer framträdande position inom fåbodlaget, med reglerade befogenheter fastställda vid häradsstinget. Orsaken till deras mer framträdande position skall nog främst sökas i att det krävdes en hårdare efterlevnad av reglerna inom fåbodlaget när deltagarna ökade i antal. Men också på det faktum att fåbodbruket inte längre byggde på att man ägde en gemensam resurs utan på gemensamma överenskommelser om hur individuellt ägd mark skulle nyttjas kollektivt. En sådan organisation kan ha varit i behov av en tydligare utpekad ledare. Överenskommelsen i Ärtknubben tog, som de flesta andra överenskommelser, upp flyttningstiderna. Fåbodlaget skulle före flytten till fåboden träffas på en fåbodstämma där alla skulle ange hur många djur de skulle ha med sig. Uppsyningsmannens uppgift var att se till att det inte blev fler än 76 nöt på hela fåboden. Hur många djur var och en fick ha reglerades mot markinnehavet, men det fanns också komplicerade regler om företräde till bete för dem som hade för få eller för många djur. Hästbete var förbjudet och detsamma gällde får och getter på löten (betesmarken). Det är också känt från andra platser att man hade förbud mot får och getter på vissa långfåbodar under 1800-talets andra hälft.²⁹⁴ Orsaken bör sökas i de allt mer utnyttjade markerna. De män som förrättade färden till Ärtknubbens fåbod med hästar skulle också se till att gärdesgårdarna var i skick och tala om den kostnad de haft för att sätta dem i stånd så att uppsyningsmannen kunde fördela kostnaderna efter var och ens andel inom fåbodlaget. Skulle de som stod på tur att se över gärdesgårdarna däremot glömma att göra det skulle bristerna i gärdesgården åtgärdas på deras bekostnad. Uppsyningsmannen syssla skulle ”turvis ombytas vartannat år”.²⁹⁵ Den sista fåbodbrukaren lämnade Ärtknubben år 1900, 40 år efter att denna överenskommelse gjorts.²⁹⁶

Vad vi har sett med exemplet från Gersbodarna och Ärtknubben är hur kostnaderna för fåbodväsendet blir allt högre för brukarna genom de allt mer omfattande reglerna. Samtidigt finns inga möjligheter att öka avkastningen från fåboden. Att fåbodbrukarnas transaktionskostnader ökade kom att bli en av orsakerna till att man från ett fullt utvecklat fåbodbruk så snabbt lämnade det. När några lämnade fåboden skulle de som var kvar stå för alla kostnaderna. Med en liten förtjänst blev kostnaden för hög och avhoppet skedde i snabb takt.

De ovan refererade stora och komplexa överenskommelser om organisa-

²⁹³ Förutom i Gersbodarna och Ärtknubben nämns föreståndare i Ingersbodarna år 1837. Han bestämde där flyttningssdag och när vintertransporten av hö skulle ske.

²⁹⁴ Se t.ex. ULMA 5656, Nusenäs by, Mora socken, Dalarna, By Anders Andersson, 1933.

²⁹⁵ SMA: DB s. 889–892 (1860 § 268).

²⁹⁶ Montelius 1975 s. 255.

tionen på Gersbodarna och Ärtknubben tillhörde slutfasen av kategorin överenskommelser inom fåbodlagen. Från Nedre Ljusbodarna finns en som behandlades på tinget 1863.²⁹⁷ Året efter lämnade Torrberg byamän in en överenskommelse som berörde hemlöten och där det sades att alla skulle flytta till fåboden.²⁹⁸ Därmed tar ärendekategorin slut. Några mer överenskommelser görs inte som lämnas till häradsrätten. Några år efteråt börjar fåbodarna att överges.²⁹⁹

De fåbodordningar som ovan studerats gäller överenskommelser inom fåbodlagen. En rad andra överenskommelser fanns givetvis också som reglerade förhållandet mellan byns invånare. Någon enstaka gång framskymtar dessa regler i samband med fåbodarna. År 1822 kom en tvist upp på tinget där käranden påstod sig ha lidit skada genom att svarandens getter kommit in på den oskurna rågsvedan på en åker i Matsbodarna. Vid en syn hade skadan uppskattats till 16 snesar eller två tunnor råg. Kärandeparten visade upp ett utdrag av 1802 års dombok med en överenskommelse mellan Djura kapellagsbor med bestämmelser rörande boskapens vallande. Överenskommelsen stadgade att; 1) alla skulle med vallhjon ha sina getter med övrig boskap samlad och fick inte låta dem gå fritt; 2) vallhjonen skulle betala åtta skilling för varje borttappad get; 3) om get kom in på annans äng bötade man 24 skilling, men om man kom in på ”råg- eller sädesbrodd” bötade man dubbelt.³⁰⁰ Med dessa tydliga regler var det oundgängligt att svarandeparten fick böta.³⁰¹

I fåbodlagens överenskommelser som lämnades till häradsrätten fanns inte många regler kring vallningen. Överhuvudtaget framträder vallningsorganisationen dåligt i domböckerna.³⁰² Vallaget, som anställde vallhjonen, kunde på små fåbodarna vara identiskt med fåbodlaget. På stora fåbodarna kunde man dela fåbodlaget i flera vallag.³⁰³

Storskiftet

I överenskommelser som reglerade, att man inte fick sälja sin del av fåboden, förutom inom fåbodlaget, anses att det fanns problem i fåbodväsendet. Ett pro-

blem som hade uppstått i fåbodsystemet i början av 1800-talet var att allt fler stod utan fåbod. Detta trots att så gott som alla hade haft det från 1730-talet. Det som hände när fåboddelar såldes, och man inte hade del i någon annan fåbod, var att man på nytt fick jordägare som inte hade fåbodarna. Som vi sett i ett tidigare fall från Skäppsjö fåbodarna var det de mindre fåbodägarna som gjorde sig av med sina fåboddelar. Kostnaderna för att ha egna fåbodarna blev för en del små jordägarna för höga och för dem var det lättare att samordna sig med släktingarna eller andra fåboddelägare. En av fåbodväsendets fördelar låg bland annat i att man kunde vinna fördelar genom samordning. Den efterfråga på fåbodarbete som fanns gjorde att man kunde sälja mark till dem som ville ha fler djur på fåboden. Problemet med att många saknade egen fåbod gick kortsiktigt att lösa, men utgjorde samtidigt på längre sikt ett hot mot hela detta sätt att organisera sig. Med ännu fler personer utanför fåbodarna skulle det bli svårare att upprätthålla detta system och några alternativ stod inte till buds.

En av grundprinciperna för skiftet var därför, att de som saknade fåbodarna efter skiftet av skogen skulle vara berättigade att anlägga fåbod. Vid ett sammanträde 1824, i samband med storskiftet, konstaterade man att ”*alla hemmansdelar som äro delägare i enskilda bolbyar och av den storleken, att boskap derå kan födas, skola tilldelas fåbod- eller lötesrätt och därmed följande skog antingen vid gamla fåbodarna eller på nya ställen i skogen*”.³⁰⁴ Om man hade andel i en fåbod före skiftet skulle man naturligtvis också ha det efter skiftet, men ägandet skulle koncentreras till en eller två fåbodarna.³⁰⁵

Efter storskiftet hade 72 procent av delägarna i byarna del i fåbodställe, men denna siffra skulle snabbt öka. Metoden var att man efter delningen hade rätt att bygga fåbodarna på egen mark.³⁰⁶ Att så också skedde är uppenbart och fram till början av 1900-talet anlades 44 nya fåbodställen i Leksand inklusive Siljansnäs. Hur fort det kunde gå framgår av exemplet Norr och Sör Lindberg. Av storskiftesakten framgår det att de båda byarna helt saknade fåbodarna efter skiftet.³⁰⁷ Redan i en inlämnad skrivelse några år senare från Åsbygge fjärdingar om flyttningstider för kreaturen som omfattade alla byar i fjärdingen stod angivet att ”nu alla hava fåbodarna”.³⁰⁸ Och av en inlämnad överenskommelse från samtliga byamän i Norr Lindberg från 1848 konfirmeras detta.³⁰⁹

²⁹⁷ SMA: DB s. 895–896 (1863)

²⁹⁸ SMA: DB s. 897 (1864 § 164–165 bilaga)

²⁹⁹ De refererade överenskommelserna har alla varit uppe i häradsrätten. Det finns också ett exempel på fåbodordning i privat ägo. Den är från Björbergets fåbod och är från 1877. Jag har inte haft möjlighet att studera den överenskommelsen. Se Montelius 1975 s. 271.

³⁰⁰ Brodd = benämning på nyuppkommen säd o.d. Se SAOB 1922 sp B4255. Med sädesbrodd avses troligen korn i detta fall.

³⁰¹ SMA: DB s. 775 (1822 § 29).

³⁰² Montelius 1975 s. 68.

³⁰³ Veirulf 1953 s. 404.

³⁰⁴ Montelius 1975 s. 166.

³⁰⁵ Montelius 1975 s. 119. Ägde man del i flera fåbodarna skulle man få vara kvar i en och inte ha mer än en fåboddel med åkerjord. Hade man andel i någon mer avlägsen fåbod utan åkerjord fick man också behålla denna.

³⁰⁶ Montelius 1975 s. 134.

³⁰⁷ Montelius 1975 s. 126.

³⁰⁸ SMA: DB s. 803–804 (1832 § 106)

³⁰⁹ SMA: DB s. 871–872 (1848 § 235).

Det tog alltså bara några år för dem att inrätta fåbodar. Fåbodsystemet levde vidare även efter skiftena och nya fåbodar anlades.

Brottmål

Redan i början av detta kapitel påpekades det hur svårt det är att avgöra vad som var ett brottmål och vad som var en tvist.³¹⁰ I den gruppindelning som är gjord här är det inte heller den skillnaden som är det viktiga att framhäva. Det återstår dock en grupp mål som inte kan betraktas som något annat än rena kriminalfall. De handlar om stöld, osedlighet, misshandel och död. Fallen belyser inte fåbodarna på samma systematiska sätt som en genomgång av till exempel betetstvister över tiden gör. De kan ändå ge värdefull information genom att människorna framträder på ett tydligare sätt än i andra mål. I tvister om fåbodar var det oftast ägaren eller ägarens företrädare som drev frågan. I många av fallen var det också de mer anonyma fåbodelägarna eller byamännen som agerade vid tinget. I brottmålen framträdde däremot de enskilda människor som anklagades för att ha stulit, etc.

Fallen är få och det finns därför luckor över flera decennier mellan de olika målen. Det kan tyckas märkligt, men det troliga är att fåbodarna inte var en arena för brottmål på samma sätt som andra platser. Montelius har i sina excerpter bara tagit med de fall som gäller fåbodar och man kan inte av denna undersökning dra slutsatsen att brottmålen var få i Leksand.

Fallen bör snarare ses som några titthål, som kan ge värdefulla upplysningar om olika förhållanden. I det äldsta målet från 1665 berättas om stöld av ost och messmör, som var några av fåbodens viktigaste produktionsresultat.³¹¹ Av ett fall från 1691 får vi reda på att det fanns äppelträd i Bastbergs fåbodar och att träden blivit skadade vid en äppelstöld.³¹² Att fåboden var kvinnors arbetsplats framgår av många fall. Hustru Kerstin Andersdotter var amma till kyrkoherdens barn och anklagades 1694 för att legat ihjäl hans barn ”*medan hon och hans hustru vara borta i fåbodmarkerna*”.³¹³ Vid tinget 1749 besvärade sig flera åbor i Björken över att vanartigt folk på sommaren reste till fåbodarna på högtidsaftnar men också söndagsaftnar och gick så kallad slankgång.³¹⁴ Ett vite på fem daler silvermynt blev satt för den som ”således mot allmän lag bryter”.³¹⁵ Någon uppvaktning av fåbodpigorna från vanartiga män ville man inte veta av. Detta fall är så vitt jag kunnat finna det enda fall där man

³¹⁰ Se också t.ex. Ågren 1992 s. 160 f.

³¹¹ SMA: DB s. 505 (1665).

³¹² SMA: DB s. 517 (1691 s. 44) Avser Bastberg vid Forsbodarna.

³¹³ SMA: DB s. 520 (1694 s. 28a)

³¹⁴ SAOB 1976 spalt S6438. (slank = om sysslös eller parasiterande mansperson; särsk. ss. nedsättande beteckning för sådan mansperson som uppvaktar en flicka: matfriare o. d.)

³¹⁵ SMA: DB s. 611 (1749 § 147).

kan tala om sedlighetsbrott i samband med fåbodarna i Leksand. När Hans Andersson i Hedby lät instämma Per Matsson i Fors för att han med hugg och slag överfallit kärandes hustru, Britta Persdotter, kallades de två pigorna Kerstin Persdotter och Britta Andersdotter som vittnen. De hade gått i vall med Britta Persdotter och hade sett hur Per Matsson med ett ”rönningspö” slagit henne med tre slag för att hon gått med boskapen på hans lötgång. Per Matsson fick böta.³¹⁶

Lånekor

I två mål från 1800-talet är det klart att målen handlar om kvinnor som tar in andras djur, legodjur, och sköter dem under sommaren. I det första fallet var det Anders Larsson och hans hustru Karin Larsdotter som hade stämt änkan Brita Matsdotter i Norr Rälta. Hon hade tagit hand och skött deras kor förra sommaren och fast de hade fler djur än änkan Brita, hade båda parter fått lika mycket ”sovel”. Anders och Karin ansåg att änkan Brita hade stulit mjölk av dem och gjort produkter till sig själv. Brita sade att kärandes kreatur icke varit rätt beskaffade och att hon behandlat djuren på rätt sätt.³¹⁷ I fallet mellan Anders Larsson och hans hustru Karin Larsdotter mot änkan Brita Matsdotter fanns en social skillnad mellan parterna. Paret hade dessutom fler kor än änkan.

I det andra fallet var det två kvinnor från ”finnbygderna” söder om Äppelbo, hustrun Anna Olsdotter och hennes dotter Karin Bengtsdotter från Tyngsjö och Svedbergs by, som anklagades av Lasses Per Andersson i Fors för att de under våren 1853 tagit hö och halm i fåbodstället Forsbodarna. De anklagades också för att ha stulit killingar. Lasses Per hade visserligen inte sett kvinnorna ta höet, men det hade försvunnit samtidigt som ”några finnfolk framreste med boskap”. För att styrka sin oskuld hade de två kvinnorna flera intyg med sig. I det första intyget som var underskrivet av några bönder i Djura intygades att när kvinnorna reste genom denna trakt med sin ”låneboskap” hade de under flera år köpt hö, klöver och timotej, och för detta erlagt en riktig betalning. De hade sedan fraktat fodret till de ställen där de haft boskapen inkvarterad under resan. I det andra intyget skrev Petter Helsing från Äppelbo att han aldrig sett hustru Anna föra med sig vare sig getter eller killingar från Leksand. Och i det tredje intyget skrev Erik Ersson i Holen i Ål att han i fyra års tid haft sin boskap på sommarbete hos Anna och att hon skött dem bra.³¹⁸

Fallet är intressant ur flera aspekter, men här skall bara lyftas fram, att man

³¹⁶ SMA: DB s. 629–630 (1753 § 120).

³¹⁷ SMA: DB s. 785–786 (1829 § 149).

³¹⁸ SMA: DB s. 885–886 (1856).

lejde bort boskapen utanför socknen. Även det var en näring som utfördes av kvinnor. De allt mer begränsade möjligheterna att ha djur på bete inom Leksands socken gjorde att en möjlighet att ha djur utanför socknen växte fram. Redan under 1600-talet fanns, som vi tidigare sett, ett förbud mot att ta in så kallade främmande kreatur i Siljansområdet. Under 1700-talet fanns en utveckling mot att man tog djuren till fåbodar längre och längre bort från hemgårdarna. Fram till 1700-talets mitt fanns det fortfarande skogar inom ett ”rimligt” avstånd från gårdarna där man kunde ha fler betande djur. Ett sätt att få bete till djuren från 1700-talets mitt blev att söka sig bortanför sockengränsen. Från bröderna Gahns resa i Dalarna från 1765 berättas hur resesällskapet den 13 september möter några kvinnor från socknarna Ål, Leksand och Gagnef som var på väg till Finnmarken för att hämta hem boskap som lämnats till finnarna under våren mot betalning. När man hämtade hem boskapen fick ägarna också med sig ost, smör och messmör som tillverkats av mjölken. Enligt en anteckning i resedagboken var det relativt ovanligt att man lämnade bort djuren på detta sätt.³¹⁹ Från centrala Leksand till Tyngsjö söder om Äppelbo, där kvinnorna i det tidigare refererade fallet bodde, är det ungefär sju mil. Det kan tyckas vara ett långt avstånd, särskilt med tanke på att man tidigare sällan hade längre än tre mil till fåboden, men avståndet var inte längre än vad många hade till sina fåbodplatser i Jämtland under 1800-talet.³²⁰ Det var inte bara till markerna söder om Äppelbo som man från Leksand skickade kor. Även till de västra finnmarkerna inom Malungs socken skickade man kor före sekelskiftet 1900.³²¹ Det var korna som togs till dessa avlägsna platser, vilket delvis också kan förklara varför det blev vanligare att getterna stannade kvar i bolbyn över sommaren och betade på hemlöten eller i hagar.

En marknad för att ta hand om andras kor växte fram i utkanten av det rättbebyggda Siljansområdet. För Leksands del är det rimligt att tänka sig att det före mitten av 1700-talet inte fanns några skäl att skicka iväg sina djur så långt. Det fanns fram till dess möjlighet att expandera inom socknen. Den stora expansionen med lånekor bör dock ha skett först kring sekelskiftet 1800, med tanke på att fåbodväsendet då hade svårt att expandera inom socknen.

Genom att man kunde leja bort djuren utanför socknen finns det möjlighet att man i Leksand hade mer djur än vad man kunde försörja inom socknens gränser. Ett sådant system torde ha gynnat de större jordägarna och de kunde därigenom ha fler djur. Det bristande betet inom socknen under 1800-talet kan därför ha ökat polariseringen mellan bönderna när de bättre bemedlade ägarna kunde leja bort en del av sina djur till platser utanför socknen.

³¹⁹ Adelswärd 1970 s. 142. Om lånekor i Dalarna se också Levander 1943 s. 175 f.

³²⁰ Rentzhog 1988 (1984) s. 108.

³²¹ Vestmyr 1973 s. 317.

Brand

En liten grupp ärenden gäller brand på fåbodarna. Det rör sig om cirka 20 olika mål med en koncentration av ärenden kring 1740-talet. Att det finns så få mål från andra tider kan knappast bero på att det inte brann vid fåbodarna då utan att man löst dessa ärenden på annat sätt. Ärendena kan ge kunskap om bebyggelsen, men eftersom det på många fåbodar bedrevs åkerbruk var det också många hus som brann som inte hörde ihop med fåbodbruket. Ärendena kan också ge kunskap om vad man hade i husen och om dem som vistades på fåbodarna. Vid en större brand på Skäppsjö fåbodar brann flera stugor ner. Det anges att flera av dem har sex fönsterrutor. För två ägare brann också nya fåhus ner varav ett anges som stort.³²² Det tycks som om flera fåbodstugor kring mitten av 1700-talet hade enkelstugans grundform. En ny stuga med kammare och förstuga hade till exempel blivit uppbränd vid Långbodarna år 1749³²³ och år 1745 hade en fåbod i Forsen med stuga och kammare brunnit.³²⁴ Vid en brand i Middagsbodarnas fåbodar hade ett stall, ett vedlidor och ett hemlighus brunnit, men även en stuga med förstuga och kammare.³²⁵

Vid bränder på hösten kunde mycket av det som skördats under året förstöras. När Jonas Jonsson i Västankvik hade en vådaeld i de så kallade ”Långfåbodarna” den 21 september förstördes flera byggnader. Där fanns en kornlada (tröskloge), ett större och ett mindre fåhus. Elden förstörde också ”5 skringor hö och 2 skringor struket löv”. Jonas Jonsson sökte ekonomisk lindring för de skador han haft, så kallad brandstod.³²⁶ Regler kring brandstoden fanns i 1734 års lag som sade att ”*av alla hemman i häradet skall brandstod givas efter hemmantalet*”.³²⁷

De få gånger det står något om dem som tog hand om djuren vid fåbodarna framträder oftast yngre kvinnor som benämndes piga eller vallhjon i domböckerna. Men ganska ofta framträder också äldre kvinnor vid fåbodarna. I det ovan refererade målet sades att olyckan skett när Jonas Jonsson varit hemma med sitt folk. Den enda som varit där när det skedde var en gammal piga som gick i vall med hans boskap. Hon var stum, så någon upplysning av henne kunde rätten inte få.³²⁸

³²² SMA: DB s. 556 (1729 § 17).

³²³ SMA: BD s. 604 (1749 § 133)

³²⁴ SMA: DB s. 597 (1745 § 94).

³²⁵ SMA: DB s. 641–642 (1757)

³²⁶ SMA BD s. 581 (1737 § 58).

³²⁷ I Sveriges rikets lag gillad och antagen på riksdagen år 1734. Stockholm 1780, BB 24:5. Stavningen i citatet är normaliserad.

³²⁸ SMA: DB s. 581 (1737 § 58).

Övrigt

En liten grupp ärenden har inte gått att inordna i de andra grupperna. De kan inte heller bilda egna kategorier utan att antalet grupper skulle bli allt för stort med för få nedslag. De bildar därför gruppen Övrigt och de utgör drygt sex procent av samtliga fåbodfall. Den största gruppen utgörs av olika ekonomiska ärenden, ofta av formell karaktär, som inte gått att placera i någon annan kategori. De utgör mer än 1/3 av dessa ärenden (38,5 procent). De kan handla om testamenten, som det äldsta ärendet från 1662,³²⁹ eller i ett ärende från 1787 då Anders Johansson och hans hustru Brita Karlsdotter i Gärde upprättade ett skötselavtal och testamente, ett så kallat sytningsavtal eller undantagsavtal. De var gamla och kunde inte själv försörja sig och hade i avtalet fastställt att deras piga Brita Larsdotter skulle sköta om dem under deras ålderdom. Pigan skulle också få deras fåbodställe i Skinnaråsen med hus i testamente som en trolovningsgåva när hon skulle gifta sig då hon *”ifrån sina unga år varit hos oss i bolag och gjort sig förtjänt till mycken välvilja för framtiden”*.³³⁰

Några fall gällde ägotvister kring täkter och åkerjord vid fåbodarna.³³¹ 13 procent av fallen gällde rovdjur som dödade vid fåbodarna.³³² Åter andra handlar om dämmen och timmerkörningar. Några fall är så kortfattat nedskrivna i Montelius excerptsamling att något sammanhang inte går att få fram. Flera av fallen i gruppen övrigt har karaktären av att de handlar om rättigheten att vara på fåboden, men att det inte med säkerhet gått att fastställa. Det gäller särskilt fall från undersökningsperiodens andra hälft.

Gagnef 1544 till 1730-talet

Sigvard Montelius excerptsamling, som jag har använt, börjar år 1660 och vid den tiden fanns det en hel del fåbodare i Leksand. Enligt 1663 års fåbodinventering fanns det 50 fåbodställen med 133 brukare i socknen.³³³ För att få grepp om tiden före skall materialet utökas för att möjliggöra en diskussion om tiden från 1500-talets mitt fram till Leksandsmaterialet tar vid. Det skall göras på två sätt. Det första är att domstolsmaterial från grannsocknen Gagnef skall tas in. Det andra är att se hur man hänvisar till äldre belegg för fåbodare i tvistemålen i Leksand.

³²⁹ SMA: DB s. 505 (1662).

³³⁰ Dombok från Leksands tingslag 1787 § 48

³³¹ SMA: DB s. 598 (1746 § 77). DB s. 613 (1750 § 94). DB s. 713 (1787 § 41).

³³² SMA: DB s. 783 (1828 § 10). DB s. 785 (1829 § 17). DB s. 788 (1830 § 143). DB 893 (1862 § 72 och 74). DB s. 895 (1863 § 117) I detta ärende meddelades bl.a. att några rovdjur inte hade blivit dödade i Leksand sedan 1862 års lagtima ting.

³³³ Lindén 1974 s. 33–38. Det var cirka 2,7 brukare per fåbod.

Från Gagnef finns en sammanställning av domstolsutdrag från 1544 till 1730-talet av Anders V. Andersson. Sammantaget presenteras drygt 115 olika mål varav 70 till 80 berör fåbodare. Av dessa är 25 från tiden före 1660.³³⁴ I flera fall är omnämnandet så kortfattat, att de inte ger någon ledtråd till vad ärendet handlade om och i många fall handlar det om att någon köpt en fåbod eller jord i en fåbod. Alla de 25 fallen från tiden före 1660 går därför inte närmare att analysera. För att få en uppfattning om utvecklingen i Gagnef och Leksand har varit likartad efter 1660 har jag också undersökt tiden fram till 1730-talet i Gagnef. Det går då att se likheter och olikheter i fåbodväsendet mellan Gagnef och Leksand. Socknarna tillhörde visserligen olika fögderier och tingslag, men med tanke på att Gagnef var grannsocken till Leksand kan man utgå från att utvecklingen kring fåbodarna var likartad. För detta talar att naturgeografin hade gemensamma drag, att näringslivet hade en likartad struktur och att man i gränstrakterna, under äldre tid, lät djuren från de båda socknarna gå *”klöv om klöv”*.³³⁵

Drygt 10 av de 25 fåbodfallen som är äldre än 1660 tar upp att fåboden var nyanlagd. Några exempel skall ges. I det äldsta fallet, från 1544, talas om de bodar som Nils Andersson i Nordanåker³³⁶ hade uppröjt och den konflikt det blev när hans boskap trampade och åt i en äng som tillhörde en annan.³³⁷ År 1549 stod Ödgård från Kyrkbyn i Grangärde socken inför rätten och sade att hans fader hade uppröjt en fåbod.³³⁸ Bastberg ligger i Gagnefs socken, men inte långt från sockengränsen till Grangärde. Året efter talades det om en fåbod som Erik Andersson i Kiloms hustrus fader Jons Larsson i Gärdom hade *”uppröjt och satte där hus uppå”*.³³⁹ Dessa fåbodare kan alltså ha anlagts på 1520- eller 1530-talet. Efter dessa tre fall får vi gå ända till 1595 innan nästa fall beskrivs. Det var ett försök att anlägga en fåbod som avstyrdes. En fåbod på samma plats eller i dess omedelbara närhet anlades 1612 av Erik Svensson i Fors. Fyra år senare hölls en tolvmannasyn av om fåboden var någon *”bolby förnär”*.³⁴⁰ Samma år, 1616, hölls en rannsaking om de fåbodare som herr

³³⁴ Andersson 1984 s. 49–65. En del fall som Andersson tar upp berör inte direkt fåbodarna. Han tar bland annat också upp byorganisationen och finntorp. I några fall som finns upptagen under rubriken fåbodare tvekar Andersson själv att det rör sig om fåbodare eller ej. Antalet jag uppger är därför ungefärligt.

³³⁵ Om att djuren gick klöv om klöv i slutet av 1600-talet se SMA: DB s. 598–599 (1747 § 17).

³³⁶ Stavningen av ortnamnen följer den Anders V. Andersson har i sin förteckning över domfallen, Andersson 1984 s. 47–65.

³³⁷ Andersson 1984 s. 12 och 59. Björkebergs fåbodare.

³³⁸ Andersson 1984 s. 12 och 55. Bastbergs fåbodare.

³³⁹ Andersson 1984 s. 13 och 60. Något namn på fåbodarna anges ej.

³⁴⁰ Andersson 1984 s. 49. Svensbodarna.

Knut i Gagnef byggt. Att de låg innanför gränsen till Ål var säkert en bidragande orsak att frågan togs upp på tinget.³⁴¹ Även av ett köp av Backbodarna 1608 kan man enligt Anders V. Andersson förstå att fåboden måste ha uppkommit i början av 1600-talet eller slutet av 1500-talet.³⁴²

År 1640 skrev de som bodde i Sifferbo till landshövdingen och klagade på att Gröntuvskarlar hade gjort fåbodar för nära deras by. Fåbodarna var dock inte nya utan hade anlagts av Gröntuvsbor en generation tidigare. Några klagomål hade inte lämnats då utan problemen med fåbodarna år 1640 kan tolkas som att fåboden nu utnyttjades mer. Sifferbokarlarna klagade på nytt 1642 och skrev då att Gröntuvsborna när de anlagt fåboden hade lovat att inte göra de boende i Sifferbo någon skada. De konstaterade att ”detta höll deras föräldrar i sin livstid, men dessa gå där långt ifrån”.³⁴³ Ett jordbyte gjordes i Stursbodarna 1641 mellan Erik Larsson i Djurås och hans fader Lars Erics, kyrkoherde i Ål. Lars gav sin son ett ”gammalt fåbodställe Studzboda benämnd, som en tid haver legat öde och ostängt ...”.³⁴⁴ Det intensiva brukandet som det var på fåbodarna bara 100 år senare tycks avlägset. I de fall där det relativt lätt gått att identifiera de fåbodplatser som nämns, var det mellan fem och tio kilometer mellan hemby och fåboden. Under 1600-talets andra hälft fanns det ytterligare åtta fall som behandlade nya fåbodar. I något var rätten negativ till att de anlades, men de övriga fick vara kvar.³⁴⁵

Vi kan konstatera att antalet ärenden om nya fåbodar i Gagnef är relativt stort. Även från andra socknar runt Leksand finns det exempel. Johan Söderberg har påpekat prästerskapets framåtanda i fåbodsammanhang under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet.³⁴⁶ I kapitel 2 redogjorde jag för ett fall från 1568 där kyrkoherden i Leksand uppfört en fåbod. Fåboden uppfördes mellan 1563 och 1568.³⁴⁷ Också kyrkoherden i Bjursås anlade en fåbod, men något senare. När tingsförhandlingar hölls i Tibble i Leksand 1675 dömdes Per Andersson i Råxbo i Bjursås och hans mågar att betala 40 daler silvermynt för att de inkräktat på utmarken och lötat där Bjursås sockenmän under den förra kyrkoherden Gabriels tid hade anlagt ett fåbodställe för Prästbolet.³⁴⁸ Gabriel hade varit vice pastor i tre år i socknen när han 1640 blev kyrkoherde

³⁴¹ Andersson 1984 s. 49. Helgås.

³⁴² Andersson 1984 s. 54.

³⁴³ Andersson 1984 s. 50. Nybodarna.

³⁴⁴ Andersson 1984 s. 50. Stursboda.

³⁴⁵ Andersson 1984 s. 52.

³⁴⁶ Myrdal & Söderberg 1991 s. 236.

³⁴⁷ Jag har tidigare ifrågasatt om det i detta fall var en fåbod enligt min definition under 1500-talet, men det viktiga här är att det var ett ökat utnyttjande av utmarken som betesmark.

³⁴⁸ Dmb 1675 fol 22 h. (ULA).

i Bjursås, en tjänst han hade till 1653 då han dog. Fåboden torde därför ha anlagts någon gång på 1640-talet.³⁴⁹

Av domfallen från tiden efter 1660 är det framför allt två likheter mellan utvecklingen i Gagnef och Leksand jag vill peka på. Den ena rör att det blir ett krav att alla som har djur skall ha fåbod. Den andra handlar om att fåbodlag uppträder som parter vid domstolen från denna tid. Tidigare har det alltid varit enskilda personer som drivit frågorna.

Det krav på att det skulle finnas fåbod till gården, som vi tidigare sett växa fram i Leksand kom också i Gagnef. I flera domstolsfall tar man upp att man inte fick ha kvar djuren på hemlöten under sommaren. De som hade det fick enligt domstolen anlägga en ny fåbod eller så fick de plats vid en gammal fåbod. Två rättsfall från 1728 och 1732 om fåboden Skallen handlar om denna fråga. I målet från 1728 begärde några personer, att det utsynades en läglig fåbodplats på sockenallmanningen, ”emedan de eljest intet hava någon utväg för sina kreatur”. När samma mål kom upp igen på tinget 1732 skriver rätten att ”sedan det befunnits Per, Olof och Erik Erssöner i Tjärna samt nämndeman Anders och brodern Mats Andersson i Gagnefsbyn inte äga någon fåbodevist” och det inte heller var tillåtligt för dem att vara kvar på hemlöten när de andra var i fåbodarna hade man utsett en plats där de kunde uppföra en fåbod.³⁵⁰ Samma år beslutade också rätten om tillstånd att anlägga en annan fåbod i socknen och sex personer berördes. Året efter, 1733, ansöker ytterligare två personer, en från Bosarvet och den andra från Västtjärna, att få slå sig ner på fåboden med motiv att ”de inga fåbodar äga”.³⁵¹ I ett fall från år 1729 blir Djurmo byalag tillsagda av rätten att de inte kan hindra sin granne Mats Matsson Tjäder att vistas i fåboden. Som skattebonde i byn hade han rätt till ”utvägar och allmanningen” och därmed till fåbod.³⁵²

I Gagnef, precis som i Leksand, vet vi genom domstolsprotokollen, att arbetet med att hitta fåbodar till alla var en process som inte bara byggde på frivillighet utan att också tvång förekom. Arbetet avslutades inte förrän på 1730-talet.³⁵³

En annan viktig del av fåbodväsendets utveckling var hur man organiserade sig och fåbodlagen är då centrala. Också här finns likheter mellan Leksand och Gagnef när fåbodlagen framträder. Det första exemplet från Leksand var från 1677. Därefter finns fåbodlag omnämnda 1693, 1711, 1715 för att från 1720-talet förekomma i en stor del av målen. I Anders V. Anderssons material

³⁴⁹ Bengtsson 1950 s. 43 f.

³⁵⁰ Andersson 1984 s. 56.

³⁵¹ Andersson 1984 s. 57. Det är mycket möjligt att de sex personer som fick tillstånd 1732 också saknade fåbodställe.

³⁵² Andersson 1984 s. 62.

³⁵³ Andersson 1984 s. 18 f.

från Gagnef omnämns en organisation kring fåbodarna 1684 ("intressenter uti fåbodarna") och fåbodlag nämns 1686 ("fåbodelagar").³⁵⁴

Några skillnader rörande fåbodväsendet i de två socknarna fram till 1730-talet kan man inte dra av det material jag gått igenom.

Hänvisningar bakåt i tiden

Ett annat sätt att få en uppfattning om fåbodväsendet i Leksand före 1660 när vi inte har så många källor är att se hur man i ärenden i rätten hänvisar till tiden före 1660. I domstolsmaterialet möter man ofta hänvisningar till äldre förhållanden som stöd för fåbodelägares rätt att utnyttja en viss plats. Det var inte ovanligt att man försökte ta fram bevis för fåbodens höga ålder. Dessa sträcker sig i Leksand som längst till 1500-talets andra hälft och 1600-talets början. Från Leksand finns inga exempel på att man hänvisat till äldre (medeltida) förhållanden.

I ett mål rörande en betestvist 1754 mellan Jops Hans och Per Perssöner i Yttermo och Rälta och Hästbergs byamän berörs fåboden Jobsbodarnas ålder. Problemet med fåboden, enligt kärandeparten, var att svaranden nyttjade byarna Rälta och Hästbergs hemlöt. Rälta och Hästberg ville att betet bara skulle ske på hösten och inom hägnader och inte som nu skett redan efter Jakobsmissan. Svarande sade att de i mer än 200 år utnyttjat betet på utmarken vid Jobsbodarna och visade fram ett synebevis från 1667, utfärdat av länsmanen. I synebeviset stod att deras faders farfar Lars Matsson gjort röjningar och svedjor till bete för boskapen.³⁵⁵ Fåboden låg cirka åtta kilometer från Yttermo men bara ett par kilometer från Rälta. Fåboden hade ingen perifer placering i socknen. Den låg visserligen ganska långt söderut men bara ett par kilometer från Dalälven där den fasta bebyggelsen hade sin huvudsakliga utbredning. Även om man skall vara försiktig med dateringar av fåbodlar på grundval av uppgifter som en inblandad part i ett mål framför kan det konstateras att fåbodens ålder inte överstiger mitten av 1500-talet.

I en rågångstvist mellan Näsbygge och Härads fjärdingar från 1684 hänvisas till några äldre dokument både från 1500-talets mitt och början av 1600-talet. Man visade också upp ett "fåbodebrev" daterat den 13 januari 1613 där det omtalades att Lars Eriksson i Västannor hade byggt en fåbod, Trätbodarna.³⁵⁶ Två bröder i Västberg hävdade äganderätten till Brömsbo fåbodlar genom ett köpebevis från 1600-talets första årtionden.³⁵⁷

³⁵⁴ Andersson 1984 s. 49 och 52.

³⁵⁵ SMA: DB 634–635 (1754 § 139).

³⁵⁶ SMA: DB s. 510–512 (1684 s. 41). 514 (1686 s. 31). I råbrevet från 1548 tas inga fåbodlar upp. I den förnyelse av brevet som gjordes 1621 nämns enligt Montelius Trätbodarna. Montelius 1975 s. 23.

³⁵⁷ SMA: DB 513 (1686 s. 44v).

Domböckerna från Leksand och Gagnef ger inga belägg för ett fåbodbruk äldre än 1500-talet. En av de äldsta uppgifterna gäller fåboden Bastberget i Gagnefs socken. I ett tidigare refererat mål från 1549 nämns att Ödgårds fader uppröjt fåboden. Bastberget beskrivs 1928 av Karl-Erik Forsslund som ett av Dalarnas största fåbodställen med 50 till 60 grannar och med en bygata på ett par kilometers längd genom fåbodvallen.³⁵⁸

Allmänningar och förvaltande

I samband med genomgången av domstolsmaterialet har utvecklingen kommenterats i förhållande till den teoribildning som finns kring förvaltning och utnyttjande av allmänningar (kan också kallas samfälligheter, gemensamma resurser eller Common-pool resources, CPR's). I det här avsnittet skall frågan beröras mer ingående och resultaten från den gjorda genomgången ställas mot de åtta kriterier Elinor Ostrom har satt upp för hur en långsiktig förvaltning av allmänningar bör vara för att fungera uthålligt.

1. Det första kriteriet för långsiktig förvaltning av allmänningar är att det finns klart definierat vilka som får använda allmänningen och att det också måste finnas klart definierade gränser för området. Osäkerheter kring dessa frågor gör att förvaltningen av resurserna inom området inte kan skötas på ett bra sätt och i värsta fall riskerar man att resursen förstörs av personer utifrån. I domstolsmaterialet från Gagnef före 1660 diskuteras avgränsningarna av utnyttjade områden egentligen inte alls. Däremot handlar flera fall om intrång i det som andra uppfattar som sina mark, men resultatet blir trots det att den som tagit upp en ny fåbod får stanna kvar. I materialet från Leksand, efter 1660, är däremot diskussionen om avgränsningar och användargrupper för de områden som utnyttjades en vanlig fråga som ofta avgjordes av häradstinget.

Från 1600-talets slut och fram till 1800-talets mitt fanns det några mycket tydliga utvecklingslinjer i förvaltningen av fåbodarna och den samfällt ägda marken som utnyttjades för fåbodens behov. En var att den användargrupp som reglerna kring fåbodbruket gällde för blev mer avgränsad. En av de mest betydelsefulla organisatoriska förändringarna var att fåbodlagen började uppträda som en aktör från 1600-talets andra hälft. Det var fåbodlaget som administrerade fåbodens förvaltning. Fåbodväsendet före denna tid framstår som en individuell angelägenhet.

Reglerna kring fåbodbruket förändrades så att de grupper som berördes var mer avgränsade. Från att ha haft regler som gällde en eller flera fjärdingar gick man mot regler som gällde varje enskilt fåbodlag. Reglerna blev också med tiden allt mer detaljerade och anpassade efter varje fåbodlags behov. Ett

³⁵⁸ Norell & Sundström 1993 s. 26 f.

exempel är reglerna kring flyttning av boskap till och från fåboden. De gällde i början av 1700-talet för en hel fjärding, men förändrades över tiden så att man i början av 1800-talet hade regler för varje enskilt fåbodlag. Reglerna blev också mer anpassade efter lokala förhållanden. När det från slutet av 1600-talet blev ett krav på att alla skall ha fåbod blev en viktig fråga vilka som hade rätt att ingå i de olika fåbodlagen och vilka som inte hade det. Från 1720-talet och 100 år framåt var det en fråga som ofta diskuterades på tinget.

De geografiska avgränsningarna av de områden som nyttjades av fåbodlagen blev också mer och mer detaljerade. De upprätthölls också med allt effektivare metoder. Perioden från 1680 till 1720 var en tid när man gjorde många regleringar av vilka områden som varje fåbodlag hade rätt att använda. Det förekom dock fortfarande att man betade tillsammans med andra fåbodlag. Före 1680-talet tycks det inte ha varit någon uppdelning av utmarken inom respektive fjärding. Under 1700-talets andra hälft kom gränserna att upprätthållas hårdare. Det hade tidigare varit öppna gränser mellan fåbodlagens betesområden, men från denna tid uppförde många fåbodlag gärdesgårdar i rågångarna. I avtal reglerade man också utnyttjandet av viloplatser som kunde utnyttjas gemensamt av fåbodlagen.

2. Det andra kriteriet är att det måste finnas bra och anpassade regler för att det skall vara balans mellan uttag och återväxt. Det innebar att man måste ha regler för när man får utnyttja resursen, men också med vilken teknik. För fåbodväsendets del var reglerna för flyttning en sådan viktig regel. En förutsättning för att det skulle gå att upprätthålla reglerna var att alla brukare var tvungna att ha fåbod. Reglerna för detta kommer under 1600-talets slut. Under 1700-talet i Leksand börjar mer komplicerade flyttningsmönster tillämpas genom att en del bönder flyttar mellan olika fåbodlar. Man reglerar nu också hur länge brukarna fick vara på varje fåbod. Regler fanns också hur betesuttaget på varje fåbod skulle vara. Vallhjon styrde djuren i så kallade lötgångar (betesstigar) för att utnyttja betet effektivt och för att betet skulle återhämta sig tills man återvände till samma lötgång på nytt. För att förbättra betet kommer det från slutet av 1700-talet också regler om hur mycket tid varje delägare i fåbodlaget skulle ägna sig åt mulbetesrensning. Reglerna blev allt mer detaljerade och det fastställdes hur många djur varje delägare fick ha vid fåboden. I vissa regelverk förbjöds några djur eller det påbjöds att några måste hållas tjuvrade. Andra regelverk tar upp stängelsefrågan, etc.

3. Den tredje punkten som tas upp är en demokratiregel. De som berörs av reglerna för området skall kunna vara med att påverka dem. Reglerna kan på det sättet bättre anpassas till de faktiska omständigheterna. Viljan att följa regler ökar om man själv varit med och skapat dem. Utvecklingen av fåbodlagen

och den ökade roll de fick för hur boskapsskötseln bedrevs vid fåbodarna var ett tydligt exempel på hur deltagarna lättare kunde ha inflytande på besluten än när man tog beslut som gällde hela fjärdingen. Stora fåbodlag kunde också delas upp i mindre delar, där varje del kunde besluta om frågor som inte berörde hela fåbodlaget. Det kunde till exempel gälla anställningen av fåbodpigor. Vi har tidigare också sett hur reglerna för varje fåbodlag kunde anpassas efter deras särskilda behov.

4. Det fjärde kriteriet gäller att man genom övervakning måste kunna se till att reglerna efterlevs. Det kan ske genom att användarna själva står för övervakningen eller att övervakarna är ansvariga inför användarna. Genom alla de tvister som fördes till häradsrätten vet vi att det fanns en övervakning inom fåbodlagen. Vi har också sett att övervakningen skärptes över tiden. Från slutet av 1700-talet anges det att man på några platser har anställt så kallade ängsvakter för att skydda slättermarkerna. Efter storskiftet vet vi att man också kunde utse tillsynsmän eller föreståndare för fåbodlaget. De hade ett särskilt ansvar för att fåbodlagets regelverk följdes.

5. Det femte kriteriet är kopplat till det fjärde kriteriet genom att man måste ha sanktionsmöjligheter mot de som bröt mot reglerna. Bestrafningen bör vara anpassad till överträdelsernas art och böterna bör vara låga till att böja med. Det är helt klart att det fanns former att kunna använda sanktioner mot de som bröt mot reglerna. Fåbodlagen kunde ta ut böter för överträdelserna, efter att reglerna fastställts av häradsrätten. I några av överenskommelserna från 1800-talet angavs det efter varje paragraf vilka böter som utgick om man bröt mot regeln. Om böterna till att börja med generellt var låga eller inte har jag inte närmare undersökt. I några fall står det dock klart att det rör sig om höga böter. Den tilläggsavgift på två riksdaler banco som man på 1850-talet fick betala i Sörskogs fåbodlag, för var ko man hade med sig utöver de två man fick, framstår som ett högt belopp. Däremot bör kostnaden för övervakningen ha varit låg för fåbodlagen, eftersom det var en biprodukt av att man använde sig av den gemensamma resursen.

Ett sätt som man enligt Elinor Ostrom kan se att systemet fungerar är att den som avslöjar någon för fusk ökar sin status inom gruppen. Statusen ökar hos den som anger någon annan därför att det ligger i allas intresse att området sköts enligt de regler som är uppsatta. Huruvida de personer som avslöjar fuskare ökar sin status eller inte kan jag inte säga något om eftersom den frågan inte undersökts. Däremot kan man säga att av alla de mål som är uppe vid tinget var de största vinnarna, om någon dömdes, fåbodlaget kollektivt och inte den som har angivit någon annan. Det talar för att Ostroms iakttagelse, om att man ökar sin status om man anger någon som bryter mot

de regler man kommit överens om, också bör gälla fåbodväsendet i Leksand fram till 1800-talets andra hälft.

En mekanism för att stimulera övervakningen är att övervakarna får del av böterna. Det är bland annat känt från de spanska bevattningsanläggningarna och från japanska skogsallmänningar och det förkom också i Leksand. Från Gersboda fåbodlag vet vi till exempel att ordningsmannen, enligt 1854 års överenskommelse, fick tillgodoräkna sig två tredjedelar av böterna.

6. Det sjätte kriteriet gäller möjligheterna till konfliktlösning. Det skall finnas sätt att lösa konflikter mellan användarna och mellan användare och myndigheter. Konfliktlösning skall vara billig och snabb och den skall ske i lokalsamhället. Trots att reglerna kan framstå som klara kan de tolkas olika och även om man vill följa reglerna kan man missförstå dem eller göra misstag.

Konfliktlösningen kunde ske på olika sätt. Låt oss börja med den konfliktlösning som detta kapitel bygger på, tvister i häradsrätten. I inledning på detta kapitel tog jag upp att man inom den historiska forskningen i Sverige har sett domstolarna under 1700-talet som rättinstanser som var redo att lösa konflikter som fördes fram underifrån, av människor som bodde i området. Domstolarna har därför till en del setts som folkliga fora som var beredda att lösa konkreta problem i människors vardag. Genomgången av domboks materialet från Leksand bekräftar denna syn. Det är uppenbart att domstolen agerar för att lösa konflikter i lokalsamhället och att syftet i många fall inte i främsta rummet var att straffa skyldiga utan att hitta lösningar på problem. Exempel på detta var konflikterna kring vilka som fick vara på vilken fåbod. Rätten försökte hela tiden att hitta lösningar, som både tog hänsyn till den enskildes intresse, fåbodlagets intressen och hela socknen intressen. Ingen kunde ju stanna hemma i byn med sina djur under sommaren för att de inte hade plats på någon fåbod. Domstolens mål var därför att bevara lugnet och att upprätthålla ett agrarsystem.

Det är viktigt att konfliktlösningen kan ske i olika former. Den mer formaliserade domstolsförhandlingen var ett sätt i Leksand. Det bör också finnas mer informella sätt att lösa tvistigheter som uppstår. Konfliktlösningen blir då oftast både snabbare och billigare. Fåbodlagen i Leksand var en sådan arena för konfliktlösning. Genom att träffas regelbundet och ha ett utvecklat regelsystem kunde konflikter lösas inom gruppen. Det finns inga skriftliga protokoll att tillgå från fåbodlagens möten, men mitt intryck är att fåbodlagens roll som konfliktlösare utvecklades från 1600-talets slut och fram till 1800-talets mitt. Det som talar för detta är framför allt att fåbodlagens regelverk blir mer komplexa och att de mål som kommer upp i häradsrätten ändrade karaktär kring mitten av 1700-talet. Från att tidigare mest ha varit tvister som skulle lösas av häradsrätten blev inlämnade överenskommelser allt vanligare ärende-

grupp. Häradsrättens funktion blev att fastställa överenskommelserna så att de blev giltiga och att vite mot överträdelsena skulle kunna tas ut av fåbodlaget. Det totala antalet fall som förde fram till häradsrätten minskade också efter 1760-talet.

Det fanns även andra platser för konfliktlösning inom socken. De var inte skapade för ett samarbete kring fåbodarna, men var mötesplatser för bönderna. Där kunde andra viktiga frågor i bondesamhället tas upp och konflikter kunde lösas. Förutom byalagen fanns i Leksand också rote och tunnlag samt sockenstämman. Roteindelningen var för det ständiga knekthållet och tunnlaget för skatteuppbörden som skedde på kollektiva grunder i Leksand.³⁵⁹ Vid sockenstämman kunde ärenden som vintervägarna till fåbodarna vara uppe för diskussion.³⁶⁰ Fåbodvägarna var delvis gemensamma för en större grupp än fåbodlaget. Jordägarna i Leksand hade en rad kollektiva organisationsformer där frågor kunde diskuteras och tvister lösas.

7. Det sjunde kriteriet rör rätten att organisera sig som man vill och att man skall kunna skapa regler utan att det finns formell lagstiftning. Ostrom pekar på att om en extern myndighet ser sig som de enda som kan skapa regler kommer det att bli svårt för de lokala användarna att sköta området på lång sikt. I många av de exempel som har givits ovan har fåbodlagens förmåga att skapa egna regler framhållits. Domstolens förmåga att hitta flexibla lösningar var en av domstolens utmärkande egenskaper under denna tid. Det regelverk som styrde organisationen kring fåbodarna var många gånger inte direkt hämtade ur lagboken utan var anpassningar till lokala förhållanden. Man kan möjligen se storskiftets förändring av markindelningen som ett ingrepp av en extern myndighet som på sikt försvårade för de lokala användarna att sköta området.

Ulf Sporrong menar till exempel att man i Leksand före 1820 hanterade resursfrågorna på ett utmärkt sätt, trots att man hade realarv där alla syskon ärvde jord. Det kunde man göra genom en stark social kontroll och klara regler för resursutnyttjandet samt att man hade ett system för jordbyten. Efter storskiftet kom den uppdelning av marken som tidigare ägt rum vid arvsskiftet att fortsätta. Den förmåga man tidigare hade haft att omfördela marken upphörde däremot. Gränserna var efter storskiftet fixerade i terrängen och kartan användes för första gången som ett ägorättsligt dokument. Storskiftet minskade därför systemets flexibilitet. När sänjedelningen av marken fortsatte, men förmågan att göra jordbyten försämrades, kom ägosplittringen att bli ett problem.³⁶¹

³⁵⁹ Granlund 1971 s. 12 och 28.

³⁶⁰ Wiking-Faria 1988 s. 86 och 88.

³⁶¹ Sporrong & Wennersten 1995 s. 333 f.

8. Det åttonde kriteriet handlar om att mer komplexa organisationer behöver kunna organisera sig i olika nivåer. Arbetsdelning sker mellan de olika nivåerna och regelverket är förankrat i lokala, regionala och nationella lagar. De stora bevakningsföretagen i Spanien eller Filipinerna har organiserats på så sätt och lagstiftningen finns på flera nivåer. Man kan knappast påstå att fåbodväsendet hade en lika komplex organisation. Däremot var fåbodväsendet en del av ett komplext jordbrukssystem och det byggde på arbetsdelning.

Efter denna genomgång kan man bara konstatera att fåbodväsendet i Leksand från 1600-talets slut till 1800-talets andra hälft hade en väl fungerande organisation för att förvalta allmänningarna. Det sätt på vilket man organiserade fåbodväsendet på kom hela tiden att utvecklas och det blev allt mer komplext för att klara av ett ökat antal djur och brukare. Fåbodväsendet i Leksand hade stora likheter med de organisationer som finns och har funnits kring allmänningar runt om i världen. Och precis som för andra system i världen där man utnyttjat gemensamma resurser växte organisationen av fåbodväsendet i Leksand fram genom brukarnas egna sätt att organisera verksamheten.

Fem faser i fåbodväsendet i Leksand

Efter genomgången av häradsrättens protokoll och diskussionen om hur förvaltningen av fåbodmarkerna gick till skall en sammanfattning göras i form av en kronologi över fåbodarna i Leksand. Genom att dela in fåbodarnas historia i några faser kan man lättare se sambandet med det övriga jordbruket och se hur det övriga jordbruksamhället relaterade till fåbodarna. En sådan indelning har alltså inget självändamål utan syftar till att beskriva fåbodarna i relation till det omgivande samhället. De förenklingar och generaliseringar av verkligheten det innebär att göra denna typ av indelningar uppvägs av att den förklarar utvecklingen på ett tydligare sätt.

Indelningen i faser, eller perioder, kan göras med många perioder eller få. Vad som är mest ändamålsenligt beror på syftet. En alltför finfördelad uppdelning leder lätt till att man överbetonar små skillnader i materialet medan en alltför grov uppdelning kan få ett för litet förklaringsvärde. Jag har valt att göra indelningen i fem faser. Motiven för varje fas finns nedan, men några inledande ord som förklarar kan vara på sin plats. Utgångspunkten är, som framgått av kapitel 1, det agrara systemtänkandet med dess idé om tekniska komplex. Nya tekniska komplex införs genom språng i utvecklingen och när de väl är införda sker en kontinuerlig utveckling inom systemet av den befintliga tekniken. Sprången är resultat av en kris för det tidigare agrara systemet. En diskussion om kriser och utveckling kommer att föras i kapitel 6. Här skall bara resultaten från kapitel 4 redovisas.

Efter genomgång av materialet har jag funnit att det är möjligt att göra en

indelning av fåbodväsendet i Leksands socken i fem faser. För den sista fasen, avvecklandet, är inte domstolsmaterialet särskilt lyckat då mitt domstolsmaterial tar slut när avvecklingen påbörjas. För denna fas har jag kompletterat min undersökning med några enkla uppgifter från Sigvard Montelius bok om Leksands fåbodar om när man lade ner de olika fåbodarna. För de övriga perioderna menar jag att källmaterialet inte har varit begränsande. I någon mån kompletterar jag de fem faserna med resultaten från djurräkningen i kapitel 3.

Första fasen, etablering

Den första fasen kallar jag etableringsfasen och den sträcker sig från 1500-talets början till 1600-talets andra hälft.

Nya fåbodar. Det finns skäl att se tiden under 1500-talet och 1600-talets första hälft som en etableringsfas för fåbodarna i området söder om Siljan. Det anlades många nya fåbodar under denna tid och de låg oftast inte längre än en mil från hemgården. När man i rättsfallen i Leksand hänvisar till äldre förhållanden kommer man inte bakom 1550. I Gagnef kan man av några formuleringar förstå att fåbodar etablerades på 1520- eller 1530-talet. Utvecklingen ligger i linje med den Johan Söderberg har påvisat genom en genomgång av äldre belägg för fåbodar i elva landskap från Södermanland och Dalsland i söder till Västerbotten i norr. Han har hittat ytterst få belägg för fåbodar från tiden före 1550. Däremot har han funnit rikligt med belägg från tiden 1560 till 1620. Han menar därför att denna tid "framstår som betydelsefull i en process av allt längre drivet och fastare organiserat nyttjande av utmarken".³⁶² Fåbodar före 1500-talet kan inte uteslutas, men det är enligt min mening inte troligt att de varit särskilt många eller att de hade några djupare historiska rötter.

Fåbodbegreppet. I kapitel två diskuterades fåbodbegreppet med utgångspunkt i ett fall som rörde Granbergs fåbodar i Leksand. Fåbodbegreppet kunde under denna tid ha olika innebörd. I flera fall kunde ordet fåbod användas synonymt till torp.

Fåbodlag. I början av perioden fanns det ingen organisation kring fåbodväsende. Att ha fåbod eller inte var en individuell angelägenhet. Det var först under 1600-talets andra hälft som fåbodlagen utvecklade i Leksand och Gagnef.

Flyttningsbestämmelser. De första bestämmelserna om flyttning kommer ungefär samtidigt som fåbodlagen uppträder. Flyttningsbestämmelserna gällde hela fjärdingar.

Utmarksutnyttjande. Utmarken används gemensamt inom fjärdingen. Inga särskilda bestämmelser finns om vilka områden man fick utnyttja för bete.

³⁶² Myrdal & Söderberg 1991 s. 244.

Djuren. Det vanligaste djuret på gården var kon, därefter geten och sedan får.

Utvecklingen under 1500-talet och 1600-talet talar för att fåboden var ett nytt fenomen. Från 1600-talets andra hälft talar mycket för att man kan tala om en andra fas, organiseringen.

Andra fasen, organisering

Den andra fasen startar under 1600-talets andra hälft och varar till 1730 och kallas organisering. Trots att antalet helt nya fåbodställen inte var anmärkningsvärt stort under denna tid var det däremot en intensiv fas i organisering av fåbodväsendet. I viss mening var det ett språng i utvecklingen, nämligen i utnyttjandet.

Krav på fåbod. Det var flera stora förändringar som inträffade under denna period. En av de viktigare var att det nu var ett krav att man skulle ha fåbod. Man fick inte vara kvar med sina djur på hemlöten under sommaren. I häradsrättens domslut betonas att alla skulle ha fåbod. De enda undantagen som kunde göras gällde för dem som rätten uppfattade som fattiga och motivet var barmhärtighet. Från att det tidigare var en individuell angelägenhet om man hade fåbod eller inte blev det ett kollektivt krav att man skulle ha en sådan. I frågor där individers eller fåbodlags motvilja att släppa in nya fåboddelägare ställdes mot kravet på att alla skulle ha fåbod segrade alltid det övergripande kravet på att alla skulle ha fåbod. Samordning och rättvisa inom hela socknen var överordnat att några fick minskat betesutrymme vid fåbodarna. Det var ett krav för att upprätthålla en uthållig förvaltning, att hemlöten och allmänningsskogen där fåbodarna låg skulle nyttjas på ett likartat sätt av byns och fåbodens delägare.

Gemensam flyttning. Kravet på att alla skulle ha fåbod gjorde att ingen heller kunde undanta kravet på gemensam flyttning. Det skedde en skärpning av kravet och det omfattade alla de som hade djur i socknen, alltså merparten av alla hushåll. Detta tillsammans med det ökande antalet fåbodar gjorde att regleringen av flyttningen av boskap till och från fåbodarna blev allt angelägnare. Toleransen mot dem som inte följde påbudet om gemensam flyttning var minimal och disciplineringen av dem som inte följde reglerna en viktig uppgift för domstolen. Även mindre överträdelser togs upp i domstolen. Det så kallade bytvånget skärptes och motivet skall inte i första rummet ses som en brist på bete utan att systemet nu byggde på en långt utvecklad fåboddrift som förutsatte att alla deltog.

Fåbodlag. Fåbodlagen stärkte sina positioner under denna period. De blir under 1600-talets slut en viktig aktör på tinget.

Gränsregleringar. Det skedde en rad regleringar av betesrättigheterna under denna tid. Bakgrunden var ett allt mer intensivt fåbodbruk där det var nöd-

vändigt att definiera gränser mellan de olika fåbodlagen. Gränserna behövde inte vara absoluta utan man kunde fortfarande beta klöv om klöv, men fåbodlagets betesområde var avgränsat. Regleringar som senare ofta överträdades och ifrågasattes, men när det skedde hänvisades det inför rätten till regleringar av betet från period från 1680 till 1730. Regleringen från denna tid var den ”botten” man föll tillbaka på när gränserna mellan de olika fåbodarnas betesmarker diskuterades. Tidigare tycks man i större utsträckning betat klöv om klöv inom respektive fjärding.

Fjärrfåbodar. En annan stor förändring som sker under detta språng var att fåbodan anlades eller började brukas på allt längre avstånd från hembyarna. I den första etableringsfasen handlade det om en fåboddrift, som i de flesta fall bedrevs på ganska kort avstånd från hemgården. Det rörde sig om mellan fem kilometer och drygt tio kilometer mellan hemgård och fåbod.³⁶³ I den andra fasen kom fåbodan att anläggas betydligt längre från hemgården, upp till tre mil var inte en ovanlig sträcka man fick gå för att komma dit. Hela socknen togs i anspråk för boskapsskötseln. Det var fåbodan med begränsad åkermark eller ingen åkermark alls. Med Sigurd Erixons terminologi var det de så kallade långfåbodarna eller utfåbodarna som växte fram under denna tid. Fåbodan i utkanten av socknen som tidigare brukats av bönder från byar på andra sidan sockengränsen kom nu att tas över av byar från centrala Leksand. Avståndet från byarna till fåbodarna ökade från några kilometer till flera mil.

Djuren. Även om det är svårt att exakt tidfästa ökningen av smådjuren är det troligt att man under denna period får betydligt fler får och getter. Det troliga är att gårdarna i Leksand också kunde öka sitt innehav av kor lite grann under denna tid.

Tredje fasen, konsolidering och stabilisering

Den tredje fasen har jag kallat konsolidering och stabilisering och den sträcker sig från 1730 till år 1800. När denna period börjar har i stor sett alla jordbrukare i Leksand fåbodan. Det fanns fortfarande ett visst utrymme kvar för expansion av boskapsskötseln till nya fåbodplatser i utkanten av socknen, men det var begränsat. Den geografiska expansionen till socknens ytterkanter som inleddes under den andra fasen avslutades i början av den tredje fasen.

Tvåfåbodsystem. För att mer effektivt kunna utnyttja betesresurserna införde många bönder i Leksand ett tvåfåbodsystem. De gamla fåbodarna närmare huvudbygderna fanns fortfarande kvar och många brukare skaffade också

³⁶³ Man måste fråga sig om uppgiften som prästen i Orsa lämnade 1615: ”att om sommaren är folket, som arbeta orkar, till 5, 6 och 7 milars väg bort på kölmarken och sina fjärran liggande fåbodan” kan stämma för fåbodarnas del. Se Myrdal & Söderberg 1991 s. 228. Möjligen är det så att prästen organiserat sin boskapsskötsel på ett annat sätt än det vanliga i Dalarna vid denna tid.

fåbodar i socknens yttre delar. Det innebar att man på försommaren flyttade med djuren till en närmare liggande fåbod och betade där någon eller några veckor innan man flyttade till en fåbod som låg längre bort. På hösten återvände man till de fåbodar man nyttjat på våren och betade ytterligare någon vecka innan man återvände till byn. I Leksand är det otvetydigt så att två-fåbodsystemet var en produkt av fåbodväsendets expansion under 1700-talets början.

Betestvister. Under perioden kom betestvisterna att bli allt vanligare och nära kopplade till dessa var tvisterna om gränser mellan olika fåbodlag och mellan fåbodlag och byalag. Antalet mål vid häradsrätten rörande dessa frågor ökade kraftigt vilket också gällde de stridigheter som fanns om vilka som hade rätt att vara på fåbodarna. Montelius slutsats att det speglade en ökande intensitet i fåbodbruket från 1730 till 1790 är rimlig.³⁶⁴

Intensifierad markanvändning. En intensifiering som främst skedde genom att man intensivare utnyttjade utmarken och inte genom geografisk expansion. Det skedde genom att betesröjningarna blev mer organiserade, genom att svedjandet tilltog, genom att inhägna betesmark på utmarken, men också genom att röja för ängar.

Twist till överenskommelse. Perioden utmärks också av att man gick från att fåbodlagen löste tvister i häradsrätten under periodens första del till att man lämnade in överenskommelser som reglerade fåbodväsendet inom fåbodlagen i periodens slut.

Detaljerade regler. I slutet av perioden har överenskommelserna blivit mer omfattande och var att likna vid de stadgor som också fanns för byalagen. Fåbodlagen stärkte sitt inflytande under hela 1700-talet. Det skapade därigenom möjlighet till en förvaltning av allmänningarna som var uthållig. Tvisterna, konflikterna och överenskommelserna var ett led i detta arbete genom att de gav fåbodlagen större förfoganderätt över de områden som de betraktade som sina.

Gärdesgårdar i lötesgränser. Mot slutet av 1700-talet blev det allt vanligare med gärdesgård i gränserna mellan de olika fåbodarnas betesområden. Med allt fler djur blev det viktigt för fåbodlagen att förbättra förvaltningen över den mark man förfogade över. En viktigt del i det arbetet var agerandet att stänga ute andra aktörer, som kunde ha anspråk på samma mark.

Lånekor. Under 1700-talets andra hälft började man att från Leksand låna ut eller hyra in kor i andra socknar. Framför allt till de gamla finnmarkerna i västra Dalarna som gränsade mot Värmland. En ytterligare utvidgning av boskapsskötseln skedde då genom att man hade djuren sju till tio mil hemifrån.

³⁶⁴ Montelius 1975 s. 93. Montelius framhåller med stöd av den norska fåbodforskaren Lars Reinton att detta gällde hela Norden.

Man kan därför se det som det tredje steget i boskapsskötselns utvidgning från hemgården. En utveckling som kom att förstärkas under den fjärde fasen.

Djuren. Fåren är från denna tid de vanligaste djuren på gårdarna. Därefter kommer geten. Det har skett en kraftig tillväxt av får och getter sedan fas ett medan kornas antal är ungefär det samma.

Fjärde fasen, stagnation

Hur man skall se på fåbodbruket under 1800-talet är inte givet. Frågan har diskuterats tidigare, men är värd att på nytt rekapituleras. Man kan som Johan Söderberg, som har studerat Mora storsocken, mena att höjdpunkten inom fåbodväsendet var så sent som på 1880-talet.³⁶⁵ Även Sigvard Montelius ser 1800-talet och framför allt de 40 åren efter storskiftet som fåbodarnas höjdpunkt (1830–70).³⁶⁶ Och visst ligger det något i detta om man ser till hur många olika fåbodställen det fanns och att tiden efter storskiftet innebar en stor nyanläggning av fåbodplatser. Man kan också se den ökade regleringen av fåbodväsendet som uttryck för att organisationsförmågan ytterligare har förfinats för att åstadkomma en bättre förvaltning. Detta till trots vill jag hävda att den fjärde fasen präglades av stagnation och bristande utveckling och jag menar att denna period i Leksand inleds så tidigt som i början av 1800-talet.

Utgångspunkten för det ställningstagandet är de resonemang som förts i inledningen om att fåbodarna ingick i ett agrartekniskt system. Problemen inom ett sådant system bör rimligen kunna iakttas innan nedläggelsen kom. Obalanser inom systemet framträder innan katastrofen är ett faktum. I kapitel 1 framhölls också att ett agrart system under en ganska lång tid kan befinna sig i en stagnations- eller nedgångsfas om det inte finns några alternativa möjligheter. Överbefolkning kunde till exempel ge upphov till att man strävade efter maximal produktion och inte efter vinst. Även förändringar av jordbrukstekniken i områden utanför fåbodområdena kom på sikt att påverka jordbruket och boskapsskötseln inom fåbodområdet.

Nya fåbodar. Efter storskiftet anlades det många nya fåbodar. En av de frågor storskiftet försökte lösa var problemet att många jordägare stod utan fåbod. Det lyckades, men frågan man måste ställa sig är om det gav fåbodväsendet ny fart? Det var snarare så att det handlar om en omDispositionering av problemet i stället för ett egentligt problemlösande. Av både nutida studier och samtida betraktelser vet vi att jordbruket i Dalarna gick mot en kris från 1800-talets början.³⁶⁷ Storskiftet löste några frågor temporärt, men bristerna i systemet var uppenbara.

³⁶⁵ Söderberg 1999 s. 141.

³⁶⁶ Montelius 1975 s. 166 ff.

³⁶⁷ Ågren 1992 s. 83 ff. och där anförd litteratur.

Mer anpassade regler. Fäbodlagen inför mer anpassade regler för att betet skall räcka och kunna återhämta sig. Bestämmelser blir tydligare hur många djur var och en får ha och ibland förbjuds vissa djurslag eller man reglerar hur betet skall gå till.

Ökad övervakning och föreståndare. För att hushålla med betet och se till att det inte överutnyttjades förbättrades övervakningen av fäbodlagen. Föreståndarna för fäbodlagen fick tydliga befogenheter att se till att regelverket upprätthölls.

Sanktionsmöjligheter. Möjligheterna att ta ut böter för överträdelserna blev klarare. För att stimulera övervakningen fick föreståndarna eller ordningsmännen rätt att få del av böterna.

Ägande och brukande skiljs åt. Genom storskiftet kom brukande och ägande att skiljas åt. Tidigare hade utmarken ägts gemensamt och beslut om utnyttjandet också tagits gemensamt. Efter skiftet fanns fortfarande rätten att utnyttja utmarken för bete kvar, men med den privata äganderätten till utmarken kom fäbodlagens möjlighet att disponera marken att begränsas. Svedjande och andra betesförbättrande åtgärder måste till exempel på sikt ha försvårats. Storskiftet hade också inneburit att det fanns möjlighet att agera på egen mark. Det gjorde att tvånget att tillhöra ett fäbodlag inte gick att upprätthålla på sikt. Och fast tiden efter skiftet blev en stark period av nyanläggning av fäbodar var det ändå så att en väg ut ur systemet hade öppnats.

Bönderna i Leksand gjorde hela tiden förändringar av fäbodorganisationen för att bedriva ett uthålligt fäbodbruk. Frågan är dock om det var en lösning på de problem som fanns eller om det snarare var ett uttryck för hur hårt pressat det agrara systemet var. Något egentligt utrymme för utveckling fanns inte. Djurbesättningarna per gård kom att minska kraftigt under 1800-talet. När jordbrukssystemen och boskapsskötseln på många håll i landet efter 1850 kom att utvecklas var boskapsskötseln i Leksand hårt reglerad. En relativ försvagning av boskapsskötseln i Leksand och övriga Nedansiljan jämfört med i många andra delar av landet var oundviklig.

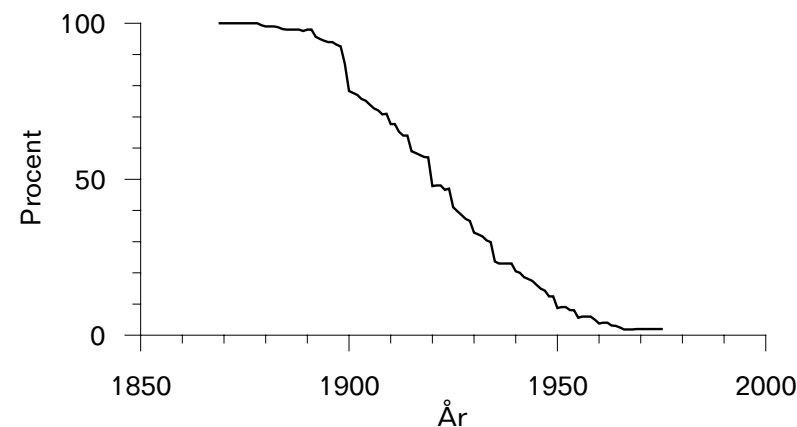
Fäbodbruket fortsatte för att några egentliga alternativ saknades. De många överenskommelserna från denna tid var en garant för att det skulle fortgå som tidigare. Så fort andra möjligheter att lösa betesfrågorna kom skulle också fäbodarna överges. Orsakerna till fäbodbrukets problem kommer att diskuteras mer i kapitel 5.

Djuren. Antalet kreatur stagnerar och en nedåtgående trend för antalet djur per gård inleds. Det totala antalet djur i socknen når en topp kring 1850.

Femte fasen, nedläggning

Den femte fasen startar kring 1870 och handlar om att man nu börjar överge fäbodarna för boskapsskötsel och mjölkproduktion. För att studera nedläggelsen har det inte varit möjligt att använda sig av domböcker. Montelius excerpter tar slut 1870 och nedläggelsen av fäbodar var efter denna tid inte heller en fråga för häradstinget. Istället har Sigvard Montelius fältundersökningar bearbetats.³⁶⁸ Några kommentarer måste ges innan resultaten presenteras. Diagram 4:8 redovisar när fäbodställen lades ner. En mer rättvisande bild hade man fått om man presenterade när fäbodgårdarna lades ner. Alltså när enskilda gårdar övergivit fäbodbruket. Några exempel: Den sista fäbodbrukaren lämnade Åkersbodarna 1950, men den näst sista av ursprungligen åtta var där sista gången 1915. I Yxbodarna höll sig en brukare kvar till 1968 och hade då drivit den enda levande fäboden där sedan 1936.³⁶⁹ Det kan vara en fördröjning i mer extrema fall på över 30 år från att alla utom en brukare lämnat vallen. En så nyanserad bild som när olika brukare lämnar fäbodvallen går dock sällan att ge. Ett undantag är Björbergets fäbod där en dagsverksbok finns bevarad som omspannar åren 1876 till 1901. Dagsverksboken tar också upp hur mycket kreatur det fanns på vallen. Diagram 4:9 visar att antalet kor på vallen minskade snabbare än antalet brukare fram till 1890. Därefter

Diagram 4:8. Året då sista brukaren lämnade fäboden i procent av de fäbodar som fanns 1869. 1869 = 100 procent.

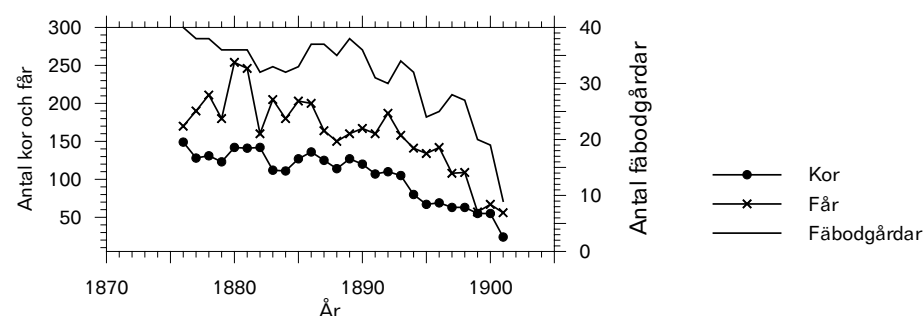
Källa: Bearbetning av Montelius, 1975, tabell 23.

³⁶⁸ Montelius 1975 s. 252–257.

³⁶⁹ Montelius 1975 s. 200.

skedde en kraftig minskning av båda. Det tidigare diskuterade Diagram 4:8 har också en annan brist. Den bortser från att det under 1870- och 1880-talet när fåbodar lades ner också skedde en viss nyetablering. Det framgår av diagram 4:9 att antalet brukare på en fåbod kunde gå lite upp och ner under 1870-talet fram till 1890 när den stora nedgången inleds. Då huvudpoängen för mig inte är att beskriva avvecklingen under denna period i detalj är detta inget problem. Huvudtrenden ligger fast. Utvecklingen gick snabbt utför efter en ganska långsam avveckling de första decennierna. Som framgår av diagram 4:8 var det en snabb och jämn avtrappning av fåbodar från 1890-talet fram till 1950. Hälften av alla fåbodar hade försvunnit till 1920. Andra studier av nedläggelsen visar på samma snabba avveckling i området kring Siljan.³⁷⁰

Diagram 4:9. Antalet fåbodgårdar, kor och får vid Björbergets fåbod 1876-1901.

Anm. Observera att det finns en sekundär y-axel som anger antalet fåbodgårdar.
Källa: Bearbetning av Montelius 1975, tabell 17 s. 199 f.

³⁷⁰ Montelius 1975 s. 200 f. Ger fler sifferuppgifter både från Leksand och omkringliggande socknar.

Slutord

Postulatet för detta kapitel har varit att ett ökande utnyttjande av utmarken ger en ökad konkurrens som kommer till uttryck i rättsliga konflikter. Man kan därför få en bild av utvecklingen av fåbodarna genom häradsrättens domböcker. Genomgången har visat att en ökad konkurrens om utmarken från 1600-talet fram till 1800-talet framträder i domböckerna. Den fråga man måste ställa sig är om inte denna ökning kan bero på något annat. Att man till exempel hellre väljer domstolen som arena från 1700-talets början för att lösa sina konflikter och att det tidigare har varit samma typ av problem, men att man då i stället har löst dem på annat sätt. Konflikterna skulle i sådan fall vara ett uttryck för att domböckerna speglar en civiliseringsprocess mer än en faktisk förändring av fåbodbruket. En sådan civiliseringsprocess skulle enligt Norbert Elias varit en konsekvens av en samhällsutveckling med allt mer sammanflätade mänskliga relationer och där statsmakten fick ett hårdare grepp om människorna och den sociala kontrollen skärptes.³⁷¹ Enligt Arne Jarrick och Johan Söderberg har civiliseringsprocessen i Sverige till stor del i Sverige vuxit fram underifrån och kan kopplas till mer komplicerade ekonomiska förhållanden. Civiliseringen märktes i en nedgång av våldet mellan människor och ett humanare rättsväsende.³⁷² Det är en syn jag delar efter att studerat hur samarbetet mellan fåbodbrukarna i Leksand växt fram.

Jag menar att man genom att studera domboksprotokollen över lång tid och studera dem detaljerat kan belägga en utveckling mot ett allt större utnyttjande. Elinor Ostroms teorier om förvaltning av allmänningar har visat sig vara ett utmärkt redskap för att förstå denna utveckling och visar att förvaltningen av utmarken i Leksand för fåbodbruk följer ett mönster känt från hela världen. Denna förvaltning krävde utvecklade samarbetsformer och den kom att växa fram genom brukarnas eget sätt att organisera sig. Processen kan när det gäller fåbodarna inte kopplas till att statsmakten fick ett starkare grepp om människorna. Däremot sker utvecklingen i samverkan med statsmakten som ansvarade för att det fanns ett domstolsväsende där konflikter kunde lösas. Kopplat till denna utveckling fanns det en civiliseringsprocess som bland annat handlade om att hitta former för en gemensam förvaltning och upprätta tydliga gränser vilka områden som fick nyttjas av respektive fåbodlag. Domstolsmaterialet ger uttryck för verkliga problem i bondesamhället och för att civiliseringsprocessen i hög grad var en produkt av böndernas sätt att organisera sig.

³⁷¹ Om civiliseringsprocessen se t.ex. Söderberg 1993 s. 1–5.

³⁷² Jarrick & Söderberg 1993 s. 14 och 17 f.

5. Fäboddar i förändring

När nu två större empiriska undersökningar av boskapsskötseln och fäbodbruket är gjorda har en ordentlig stomme byggts som andra uppgifter om fäbodbruket och jordbruket inom undersökningsområdet kan relateras till. Det är inte ovanligt att argumentationen kring fäbodväsendets ålder är uppbyggd kring några få belägg som inte är insatta i en större bild av boskapsskötseln och jordbrukets utveckling. Beläggen eller argumentationen behöver naturligtvis därför inte vara felaktiga, men de behöver en genomlysning utifrån den bild av boskapsskötseln som avhandlingen ger. Jag kommer nu också att lyfta in undersökningar från andra områden än de socknar jag har undersökt för att få en klarare bild av utvecklingen. Här kommer bland annat frågor som den materiella kulturen och arbetsdelning att behandlas.

Dispositionen kommer att vara kronologisk och de olika tidsperioderna kommer att behandla fäbodbruket utifrån lite olika aspekter. För medeltiden kommer några av de argument som ha anförts för ett fäbodbruk under denna tid att granskas. Jag kommer också att lyfta fram några skäl som talar emot fäboddar under denna tid. För 1500-talet och 1600-talet kommer förändringar inom fäbodväsendet och det omgivande samhället att lyftas fram. För tiden från 1700 till 1850 kommer fäbodarnas relation till det övriga jordbruket att studeras närmare och fäbodarna som en del av ett agrart system kommer att tas upp. För tiden efter 1850 kommer orsakerna till nedgången något att beröras. I ett avslutande kapitel kommer fäbodarna att behandlas utifrån den övergripande teorin om agrarhistoriska system och deras förändring. Hela tidsperioden från senmedeltid till 1900-talet behandlas där. Jag frågar om teorin om agrara system ger en möjlighet att förklara jordbruksutvecklingen i södra Norrland och Dalarna från senmedeltid till 1900-talets början.

Medeltiden (1300–1500)

Dalalagen

De som menar att det fanns ett utbrett fäbodväsende i Sverige under medeltiden brukar hävda att ett av bevisen är att fäbodarna är upptagna i de medeltida landskapslagarna.¹ Sigvard Montelius menar till exempel att utifrån Dalalagens skrivningar framgår det att det var ett utvecklat fäbodväsende i

¹ Se t.ex. Welinder 2002 s 23 och Hansson med flera 2005 s. 89.

Dalarna under medeltiden.² Sanningen är den att fäboddar inte omnämns i andra lagar än Dalalagen och att omnämmandet där bara sker en gång enligt Folke Hedblom. Den skrivningen kan inte sägas vara ett otvetydigt bevis för medeltida fäboddar och ännu mindre är den ett bevis för att det skulle ha funnits ett utvecklat fäbodväsende under medeltiden.

Det man hänvisar till är en paragraf i Dalalagens byggningsbalk. Kapitel XLV handlar om brand och enligt 1900-talets översättning står det i § 3: ”Brinna säterboddar ned, till vilka ej hör åker om fyra spann säd, gälle samma lag som om ängslador”. I originalet står det däremot inte säterboddar utan ordet *sällaboPir*. Det är enligt Åke Holmbäck och Elias Wessén ett skrivfel och det skall i stället stå *säliaboPir*.³ Det ordet motsvarar ordet sälboddar i nutida dal-mål (1960) och står för fäbodanläggning, fäbodställe. Ordet är bara känt från Västerdalarna. Ordet förekommer också i en skogstvist från 1386, men då rättstavat, mellan Tuna, Gagnefs och Floda sockenmän och är känt genom en avskrift från 1400-talet.⁴ *SäliaboPir* är samma ord som det västnordiska sel, som har spelat en stor roll för diskussionen om fäboddar i både Norge och på Island.⁵ Sel betyder litet hus med ett rum. Jørn Sandnes menar att ordet i norskan inte alls så ensidigt kan kopplas till säterbruket utan att det kan avse ett hus som har använts för en rad andra ändamål.⁶ Folke Hedblom, som jämför sälbodarna med fäboddar menar att sälbodarna var betydligt mer utvecklade än till exempel sloboddar och kojor eftersom sälbodarna i Dalalagen jämföras ifråga om värde med ängslador.⁷ Med hänvisning till Jørn Sandnes kan man hävda att det argumentet knappast utgör något bevis för att sälbodarna skulle varit fäboddar. Det fäbodväsen som framträder i domböckerna från Leksand (kap.4) under tidigmodern tid hade till exempel många fler byggnader och bostadshusen torde ha varit högre värderade än en ängslada. Ängsladan har varit en enklare byggnad än bostugan på en fäbod, som under nyare tid ofta innehöll en härd, sängar etc. Det skall dock framhållas att man ibland också kunde bo i relativt enkla bodar utan eldstad på fäboden, men det fanns också andra byggnader vid fäboden som gjorde byggnadsbeståndet värdefullare.⁸ Även ladugårdarna vid fäboden var en större och mer komplicerad byggnad än ängsladan.

² Montelius 1975 s. 23.

³ Holmbäck & Wessén 1979a (1936), s. 62 och 76 not 140, Dalalagen, Byggningsbalken kap. XLV § 3.

⁴ Hedblom 1981 (1960) sp 56 f. (Floda socken ligger i Västerdalarna, men det gör inte Gagnef och Tuna socknar.)

⁵ Se Reinton 1961 s. 79. Hovda, 1982 (1970), sp 104, ”Sel/.../synest å hatt grunntydinga ”lite hus med eitt rom,”. Holmbäck & Wessén 1979a (1936) s. 76 not 140.

⁶ Sandnes 1991 s. 128 För vidare diskussion om sel och Norge se sidan 347.

⁷ Hedblom 1981 (1960), sp 57.

⁸ Se t.ex. Pettersson 1924 s. 331.

Under uppslagsordet fäbod i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid skriver Folke Hedblom:

”Beteckningar för begreppet ’fäbodställe’ bodar (plur. tantum), fäbodar, vall och säter synas inte vara belagda i denna betydelse tidigare än 1500-talet. Fäbod/väsendets säkert betygande förekomst i norra Uppl./and/ och södra Norrl./and/ under 1500- och 1600-talen förutsätter emellertid, att de funnits till redan under medeltiden, även om UL [Upplandslagen] och HL [Hälsingelagen] icke innehålla något rörande bebyggelse i betesmarkerna.”

Naturligtvis är inte avsaknaden av omnämnanden av fäbodars i sig ett bevis för att fäbodars inte funnits under medeltiden. Men att som Hedblom, förutsätta att fäbodars måste ha funnits under medeltiden, för att de var vanliga senare, är inte ett hållbart sätt att argumentera. Historien är full av företeelser som från att ha varit ovanliga eller inte förekommande, på relativt kort tid har blivit ett vanligt inslag. Den fråga man måste ställa sig är om nu fäbodarna var så vanliga under medeltiden, som ofta framförs, varför har de då avsatt så få spår? Eller är det möjligen så att de inte var så vanliga och kanske rent av ovanliga? En möjlighet att nå djupare i frågan är att se hur Hälsingelagen formulerar sig om markanvändningen och byggnader.

Hälsingelagen

Inom historieämnet brukar det framföras att slutsatser man drar för att en handling inte nämner ett förhållande, e silentio, inte är vetenskapligt hållbara. Detta är i teorin riktigt, men det hindrar inte att en diskussion om varför inte ett förhållande eller en företeelse nämns, där det vore naturligt att den togs upp, kan vara fruktbar. I praktiken används också e silentioargumenten, då de kan vara det enda sättet att påvisa att någonting inte har funnits eller diskuterats. Det är nämligen ibland svårt att tänka sig att man skulle ha nämnt saker som inte fanns eller att man tog upp företeelser som inte fanns i människors föreställningsvärld eller medvetande.

I Hälsingelagens Manhelgdsbalk ges en möjlighet att få inblick i hur en gård var geografiskt uppbyggd. I det sjunde kapitlets andra paragraf får vi följa med på en vandring från utmarken in på gården och bostadshuset och når till sist ända in till de äkta makarnas säng. Böterna för våld mot husfolket ökar ju närmre gårdens inre man kommer. Den andra paragrafen lyder:⁹

”Så långt sträcker sig hemgången, som ytterst gå horn och hovar; där är bot en halv öre till konungen och åtta örar till alla män. I mellanhamnen en öre till målsäganden, åtta örar till konungen och åtta örar till alla män. Och på inhägnad äng, på åker och likaså i höladan och på instängd plats i åker eller äng, där är boten åtta örar i varje tredjedel. I sädesladan, som står på åker, där är boten sexton örar i varje tredjedel. Och på landningsställe och i humlegård och i boskapsfälla och i halmlada, där är boten tolv örar till målsäganden, åtta örar till konungen och en mark till alla män. I ladugård tre marker till målsäganden, en mark till konungen och en mark till alla män. På gården två gånger sexton örar till målsäganden, sexton örar till konungen och sexton örar till alla män. Och i förstugan, böte han två bogar i varje tredjedel. Mellan tröskeln och härden sex bogar i varje tredjedel. På gavelbänken sexton bogar i varje tredjedel. Och mellan gavelbänken och kvinnobänken, aderton bogar i varje tredjedel. Blir en man slagen i sin säng, tjugofyra bogar i varje tredjedel. Nu minskas boten vid utgåendet, så som den ökade vid ingåendet.”

Genom lagen kan man alltså följa en vandring från utmarken där djuren betar över hagar och inhägnad äng och åker på väg mot gården. Läsaren tas på en tur in i de byggnader som finns på gården och man börjar med de som låg längst bort. Man kom därför först till höladan sedan sädesladan och halm-ladan, Vid gården låg ladugården och man når sist gårdens hjärta, bostads-huset eller stugan, som har en förstuga och minst ett rum med härd, bänkar längs sidorna och säng. Kom man inte över utmarken till gården kunde man komma vattenvägen, över en sjö, älv eller annat vattendrag och nådde då först till båtbyggnaden och fortsatte förbi humlegården och boskapsfällan innan man nådde gården.¹⁰

De så kallade fridsböterna varierade beroende var brottet begicks och man får därför en god inblick i en gårds uppbyggnad. I uppräknings av hus finns de som var kärnan i den medeltida gården och några till. Här finns också beteshagar, åkrar, ängar och humlegårdar och utmarken med. Men ingenstans nämns fäboden. Om det var så att fäboden var en vanligt förekommande del av en gårds uppbyggnad borde de rimligtvis ha nämnts i detta sammanhang.

Hälsingelagen är från 1300-talets början och alltså skriven före den senmedeltida agrarkrisen.¹¹ Lagen ger inget stöd för fäbodars utan tvärt om kan man försiktigt argumentera utifrån skrivningarna om fridszoner att man saknade fäbodars.

⁹ Holmbäck & Wessén 1979b (1940) s. 328.

¹⁰ Holmbäck & Wessén 1979b (1940), s. 343 f. Myrdal 1999a s. 31 f.

¹¹ Olof Holm skriver att ”konsensus torde råda om att tillkomsten av HL bör tidfästas till omkring 1320-talet”. Holm 2003 s. 171 och där anförd litteratur.

I det här sammanhanget kan det också vara idé att ta upp en kort artikel av Johan Nordlander från 1911 med titeln *Mellersta Norrlands näringar i början av 1300-talet*. Nordlander utgår från en årlig gård (skatt) till Uppsala domkyrka som utgick från Ångermanland, Medelpad och Hälsingland. I några diplom från 1314 uppräknas inte bara vilka som skulle betala utan också vad de skulle betala. Gården utgick huvudsakligen in natura. Nordlander menar därför att man genom dessa brev får en bra bild av de viktigaste näringarna i de tre landskapen vid denna tid. De viktigaste näringarna var fisket, särskilt strömmingsfisket, jakt, där skinn var en vanlig skattepersedel, och handeln. Handel med lärft förekom, medan åkerbruket spelade en mindre roll. Några produkter från husdjuren förekommer inte alls och smör saknas helt.¹² Fanns det ett utbrett fåbodväsende i början av 1300-talet i de tre landskapen är det märkligt att inte smör fanns upptaget på listorna.

Varken Hälsingelagen eller uppgifterna om den årliga gården ger oss dock kunskap om hur man konkret bedrivit boskapsskötseln. Genom ett unikt fall från senmedeltidens Hälsingland får vi en inblick in hur man förde boskap till bete, som annars sällan ges.

Bergsjö 1487

Det är ovanligt med konkreta beskrivningar av boskapsskötseln från medeltiden och från Norrland är ytterst få handlingar bevarade som berättar om den. Från Bergsjö socken i Hälsingland finns två brev bevarade som beskriver en tvist mellan två byar, Kyrkbyn och Östertanne. Konflikten handlade om att Östertanneborna försökte hindra Kyrkbyborna att föra sina djur över Östertannes bys marker för att nå sina betesmarker. Kyrkbybornas betesmark fanns i skogarna runt Orrsjön och den rakaste vägen dit från byn spärrades av en liten sjö, Rännsjön, som kring sekelskiftet 1900 utdikades.¹³ Kyrkbyborna gick därför med korna norr om sjön och passerade genom Östertannes byplats för att på det sättet nå skogsmarkerna.

Några år innan konflikten var ett faktum hade den nyinflyttade Peter Mårtensson försökt förhindra att Kyrkbyborna gick med sina kor genom Östertanne, men han hade inte fått de andra med sig. Några år senare hade läget ändrats och när bönderna i Östertanne i mitten av 1480-talet lät svedja och inhägna ett jordstycke byggdes också en gärdesgård som hindrade Kyrkbybornas fäväg. I ett brev från 1487 redogjorde Klement Jönsson, som tidigare bott i Östertanne, för hur ägo gränserna var och hur man hade fört djuren till betet. Han hänvisar också till sin far som också hade bott i byn och skriver:¹⁴

¹² Nordlander 1911 s. 356–363.

¹³ Se LMV V4–40:3 för mer information om utdikningen.

¹⁴ Josephson & Myrdal 1984 s. 20 ff. Myrdal 1999a s. 134. Brevet återges förkortat.

”Och aldrig hörde jag så länge jag var inbyggare i Östertanne, och ej min fader före mig, att kyrkbyns kor någon gång blev drivna eller motade, ej av mig eller min fader från sin gamla och rätta väg och fägång som urgammalt och fornt har varit. Förty min fader var inbyggare i Tanne, då hade han ett ordstäv som många dannemän, unga som gamla ännu känner till. Så sade han:

– Då kyrkbyns ko drivas i vall om morgonen och kommer till Tannes gärdesgård och man hör skällan, är det mig som en timmaklocka att stå upp om dagen.

Och än mer bevis och skäl är att när sommaren var het och bromstät, och kyrkbyns få kom löpandes i hettan, då tillät min fader, och min moder bjöd oss barn sammalunda – och hon gjorde det ofta själv – att upplåta grind och led för kyrkbyns ko och låta henne löpa sin genaste väg genom vår gård och söder åt Tanne. Så aldrig lade mina föräldrar, eller jag efter dem, något hinder eller satt någon gång i försåt med svärd eller armborst eller andra mordvapen, natt eller dag i mörker eller ljus, ensam eller tillsammans, för ovannämnda kyrkbyns ko, getarbarn eller kyrkbyns män så länge jag var inbyggare eller bonde i ovannämnda Tanne”.

I ett andra brev om konflikten från 1490 framgår att man nått en kompromiss. Kyrkbyborna får fortsätta att driva sin boskap genom Östertanne, medan Östertanneborna får behålla svedjan.

Fallet är intressant för avhandlingens frågeställningar ur två aspekter. Den första handlar om fåbodväsendets ålder. Den andra om vilka som skötte djuren. Bergsjö ligger i nordöstra Hälsingland och fåbodarna var en del av det agrara systemet under 1700-talet och 1800-talet. I frågelistsvaret från Bergsjö från 1930-talet framträder ett fåbodbruk som har alla de karaktärsdragen som har varit det typiska i hela södra Norrland och Dalarna.¹⁵ Till varje gård hörde minst en fåbod. Fåbodpigan gjorde smör, ost och messmör där och hon kunde sköta djur från flera bönder under sommaren.

I konflikten mellan Kyrkbyn och Östertanne 1487 är det uppenbart att Kyrkbyborna inte hade några fåbodarna. Varje dag förde de i stället korna mellan byn och betesmarken vid Orrsjön. Djuren drevs genom Östertanne varje morgon och när byborna hörde koskällorna var det som en ”timmaklocka”. Av beskrivningen förstå vi också att djuren fördes genom Östertanne under högsommaren. Korna besvärades av hettan och bromsar. Alltså under den tid på året då fåbodarna normalt användes som mest. Om fåbodarna hade varit det gängse i Bergsjö vid denna tid torde en lösning av konflikten ha varit att

¹⁵ ULMA 13044, Bergsjö socken, Hälsingland, Birgit Wadin, 1939.

också Kyrkbyns bönder skaffade sig fåbodar. Från 1600-talets Dalarna har vi tidigare sett man inte accepterade att bönder stod utan fåbodar.

Ett av karaktärsdragen för fåbodväsendet saknas också, de kvinnliga vallhjonerna. De som vallade djuren från kyrkbyn var barn, pojkar och flickor, samt män. När kommer då fåbodväsendet till Bergsjö? Det går naturligtvis inte att säga med någon större exakthet, men ett sätt att få ett grepp om utvecklingen är att se på de äldsta fåbodbeläggen. För Bergsjö socken är fåbodarna före år 1800 dåligt undersökta. På en karta över Prästgårdens ägor från år 1700 finns en fåbod med.¹⁶ Kyrkbyn, som saknade fåbodar 1487, karterades på 1640-talet. I den beskrivning som finns över byn, och där också utmarkens tillgångar berörs, nämns inget om fåbodar. Inte heller Prästgården, som då ingick i Kyrkbyn, har någon fåbod upptagen under sina ägor på 1640-talet. Några av gårdarna i byn hade slåttermark i Långbodarna, men det verkar inte som om det var en fåbod.¹⁷ En genomgång av domböckerna från socknen torde kunna komplettera bilden. Från Norrbo socken, som i nordöstra delen gränsar till Bergsjö socken finns ett fåbodbelägg från 1586. Det var en tvist om en fåbodvall som kyrkan ansåg sig ha äganderätten till och som hade tagits i bruk av några bönder från Delsbo.¹⁸ Från Hälsingland finns ännu ett fåbodbelägg från samma år, men säkra indikationer på äldre fåbodar att svåra att hitta. Från början av 1600-talet finns det ganska många belägg. Någon gång mellan 1847 och de äldsta beläggen bör fåbodarna i Bergsjö ha tillkommit. För grannsocknen Norrbo har det föreslagits att ett system med bodland, fåbodar och slåtterängar växt fram i slutet av 1500-talet.¹⁹

Andra äldre belägg från Hälsingland

När det äldre fåbodväsendet i Hälsingland tas upp brukar ärkebiskop Jöns Håkanssons stadga om prästernas rättigheter i Hälsingland från 1425, där han tar upp att böndernas ”bol”, nämnas. Det antas syfta på bodlandsgårdar och avser inte fåbodar. Johan Söderberg ser stadgan mer som en indikation på bodland än något bevis för dem vid denna tid.²⁰ Stefan Brink menar att fåbodväsendet i Hälsingland är skriftligt belagt från 1400-talet och lyfter fram ett brev från 1465 där det talas om några bodar i Alfta socken. Platserna är senare kända som fåbodar och han menar att termen *bodar* åsyftar fåbodar. Han har ett liknande exempel från Bjuråker från 1479. Andra tolkningar av

¹⁶ LMV V4-25:1, Bergsjö socken, Prästgården.

¹⁷ LMV V3:106-109, Bergsjö socken, Kyrkbyn.

¹⁸ Myrdal & Söderberg 1991 s. 235.

¹⁹ Höglund 2008 s. 72. Slutsatsen bygger på en genomgång av 1640-tals kartor från socknen.

²⁰ Myrdal & Söderberg 1991 s. 227. Ingvar Jonsson ser bodlanden i Hälsingland som en slags fåbodar. Jonsson 1964/65 s. 158. Se också Hedblom 1981 (1960), sp. 58.

ordet bodar, som att det syftar på slåtterbodar eller andra bodar, provas inte.²¹ Precis som när det gäller termen sel, som inte syftar på en specifik byggnad, är termen bod inte bara knutet till fåbodbruket. Och även om det har varit en fåbod på platsen senare kan det mycket väl ha varit en annan typ av bod tidigare, till exempel en slåtterbod. Överhuvudtaget är det vanskligt att förflytta ett fåbodbruk, som vi har mycket lite kunskap om i Hälsingland före 1580-talet, över 100 år bakåt i tiden när det enda belägget är termen bodar. Brink menar också att det är möjligt att termen skog, som förekommer i medeltida jordabrev också skall förstås som fåbodställe.²²

Jämtland och Härjedalen

För Jämtland kan diskussionen om ett medeltida fåbodväsen göras ganska kort. Det finns inga belägg för fåbodar i det relativt omfattande medeltida diplomaterialet. Vad som talar för att man kan dra slutsatsen utifrån de negativa beläggen är att det finns en stor mängd köpebrev från senmedeltiden och att ingen tar upp försäljning av en fåbod. Däremot såldes många myrar och slåtterängar.²³ Det äldsta belägget för fåbodar från Jämtland som har påträffats är från år 1600 och rör ett jordbyte mellan Bendt Olsson i Kungsnäs i Näs socken och Björn Jakobsson i Bäck i Marby socken. I bytet fick Björn av Bendt också ”en boustedt” (fåbodställe) i Bäcks skog.²⁴ Från 1602 finns ett köpebrev där det ingår fåbod och slåttmyr i Svedje i Myssjö socken.²⁵

För Härjedalens del finns det något äldre belägg. I ett dombrev från 1591 utfärdat av nio edsvurna lagrättsmän tas gränsen mellan Svegs socken och Hede socken upp och i en uppräkningslista av olika nyttigheter nämns band annat fiskevatten, ängar, myrslåtter och fåbodvallar.²⁶

Olof Holm tar i en artikel om den medeltida riksgränsen mellan Norge och Sverige upp att det var viktigt att slå vakt om böndernas utmarksrättigheter. Rättigheterna som stärktes genom en tydlig och juridiskt stark gräns. Hävdandet av gränsen var därmed en ekonomisk angelägenhet för bönderna och deras ekonomiska intresse sammanföll med staternas territoriella strävanden.²⁷ De utmarksnärningar som var mest betydande, enligt handlingar från

²¹ Se t.ex. Ståhl 1980 (1957) sp. 30 om olika typer av bodar som ordet kan syfta på.

²² Brink 1994 s. 163. Angående begreppet skog se också Jonsson 1964/65 s. 163.

²³ Brev från Olof Holm 2001-09-05 i författaren ägo. Holm skriver att ”det finns massor (av köpebrev) bevarade” från senmedeltiden. Se också Sandnes 1989 s. 353.

²⁴ ÖLA Ur Heimbygdas dep, nr 18016. Brevet kom till författaren kännedom genom Olof Holm.

²⁵ Original på pergament i Riksarkivet (ur VHAA:s dep), Fotokopia på ÖLA Diplomsamlingen, Fotokopior II:2b, till författaren genom Olof Holm.

²⁶ ÖLA Heimbygdas deposition, volym 2, nr 463a. Till författaren genom Olof Holm.

²⁷ Holm 2003 s. 204 f.

1500- och 1600-talet, var enligt Holm fodertäkter på slogmarker, fåboddrift med skogsbeta, fiske, jakt, myrmalmstäkt samt bark- och nävertäkt. Holm utgår från utmarksnäringarna under medeltiden sannolikt var desamma.²⁸ För fåboddrift i området under medeltiden finns inte mycket belägg. Holm anför dels pollenprover, från det som i dag är Hamra nationalpark i nordöstra delen av Dalarna, som indikerar skogsbeta på 1300-talet, dels att ett fåbodställe vid Ulvsjön i Härjedalen omnämns i ett tingsmål från 1673 och det då talas om att man brukat fåboden i sex generationer.²⁹ Nils-Erik Eriksson som skrivit om Ulvsjöbygdens tidigaste historia menar att om man räknar bakåt bör fåboden vara uppförd kring 1400-talets mitt eller dess senare hälft. Enligt domboksutdraget framgår att den person som först befann sig vid fåboden hette Ulf och att han var från Lillhårdals socken. Han brukade fåbodstället och var där med sin boskap till juletiden då fodret tog slut. Efter honom tog sonen Ulf över fåbodstället, men han övergav platsen och fåboden lades ut till sockenallmänning. Därefter har man haft fåbod närmare gården.³⁰ Man kan alltså konstatera att den fåbod som man påstår var äldst övergavs kanske 150 år före vittnesmålet. Det är onekligen en lång period. I beskrivningen låter det dessutom mer som ett bodland i och med att man stannade där ända till jul. Om husbonden var där ända till dess kan man förutsätta att också den övriga familjen var där. Men det viktigaste skälet till att ifrågasätta vittnesmålet är att det har en tydlig tendens.³¹ Vittnesmålet syftade till att påvisa att Ulvsjöbygden ursprungligen tillhört Härjedalen och varit fåbodmark under Östansjö by i Lillhårdals socken. Argumentationen var ett led i en gränskonflikt mellan Lillhårdals socken och Mora socken. Konflikten hade uppkommit efter att Halvar Persson 1662 fått tillstånd av Mora ting att slå sig ner vid Ulvsjön. Lillhårdalsborna ville övertyga rätten om att Ulvsjöbygden var en del av deras socken.

Mycket talar för att järnhantering och jakt, inte minst för pälsar, samt slättermarker var de viktigaste orsakerna till böndernas behov av riksgränsen under medeltiden, inte fåbodar.

²⁸ Holm 2003 s. 142 f.

²⁹ Holm 2003 s. 143.

³⁰ Eriksson 1979 s. 21 f.

³¹ Maria Ågren har visat att ödeläggelse många gånger kunde förklara varför kunskapen om de rätta ägoförhållandena kunde vara så osäker samtidigt som hävdanspråken kunde vara tydliga. När utmarksresurserna under 1600-talet blev viktigare och också kronan kunde göra anspråk på marken blev det viktigare för bönderna att hävda en lång hävd för att utpeka sig som ägare till ett område. Ågren 1997 s. 264 f.

Några sätt att göra fåbodar medeltida

Ett av de vanligaste sätten att argumentera för ett fåbodväsende under medeltiden har varit att hänvisa till att det varit fåbod på platsen under senare tid. Man antyder därmed att förändringarna inom jordbruket inte har varit så stora och att ett agrarsystem med gemensamma drag funnits sedan åtminstone medeltidens början. Den typen av argument finner vi inte bara i äldre litteratur utan också i fåbodstudier från de senaste två decennierna. Vi har i samband med att Dalalagen diskuterades sett hur Folke Hedblom argumenterat för att framför allt 1600-talets många omnämningar av fåbodar är ett bevis för att de fanns redan under medeltiden.³²

John Granlund menade att den starka intensifieringen av mjölkhushållningen på långfåbodarna i Sollerön kring sekelskiftet 1700 inte hade uppkommit under 1600-talet utan måste vara äldre. Han skriver "[a]tt dessa [långfåbodarna] icke tillkommit under det århundrade som genomgående på ön synes ha varit en nedgångsperiod i ekonomiskt avseende är avgjort. De äro alltså säkerligen äldre".³³ Genom att bland annat hänvisa till ett "utbrett fåbodväsende" som framträder i 1600-talets domböcker från Hälsingland argumenterar Stefan Brink för att några 1400-talsbelägg om bodar var fåbodar. Hans slutsats blir att "[a]v allt att döma har vi haft ett väl fungerande fåbodsystem i Hälsingland under medeltiden".³⁴

Ingvar Jonsson argumenterar för ett fullt utbyggt fåbodväsende i Hälsingland vid ingången av 1500-talet och att ingen utveckling av fåbodväsende eller jordbruk sker under 1500-talet eller 1600-talet. Han menar att om det var en betydande utbyggnad av fåbodsystemet under denna tid måste det bakom en sådan utbyggnad ligga en "kraftig expansion av boskapsskötseln eller en genomgripande omläggning av näringslivet". I källmaterialet från 1600-talets Hälsingland framträder ett omfattande fåbodbruk, men det finns knappast några direkta belägg före 1580-talet om fåbodar. Han använder därför en indirekt metod för att visa på att samhället inte förändrats under 1500-talet och 1600-talet. Med hjälp av de så kallade kotalslängderna eller komålssmörret (se kap. 3) från 1500-talets mitt och slut och boskapslängderna från 1620- och 1630-talet menar han att det inte har skett någon påtaglig förändring av boskapsskötseln. Han drar därför slutsatsen att fåbodarna måste vara äldre än 1500-talet och menar att fåbodväsendet var väl utvecklat redan under medeltiden. Han går så långt att han menar att man ur skrivningar i 1100-talsdokument kan dra slutsatsen att man troligen avsett fåbodar. Uppgifter som att Alftabönder år 1614 hade hörsammat kungens påbud att man skulle odla upp

³² Hedblom 1981 (1960) sp 57. Se ovan sid 306.

³³ Granlund 1938 s. 132.

³⁴ Brink 1994 s. 163. Se också ovan sid 310.

ödemarken och därför nyanlagt fåbodar menar han bara vara enstaka undantag från den gängse bilden och att fåbodarna var betydligt äldre.³⁵

Man kan anföra mot Jonssons historieskrivning att 1500-talets och 1600-talets ekonomiska utveckling för bönderna inte kan ses som stillastående. Det kan också påpekas att den tid som fåbodar börjar uppträda i det skriftliga källmaterialet, 1580-talet, sammanfaller med en period av ökad handel från Hälsingland.³⁶ Viktigare är dock att fåbodväsendets utveckling inte skall knytas allt för hårt till kornas utveckling utan att fåbodarna snarare påverkades av utvecklingen för smådjuren, får och getter. Det var bara i de södra delarna av landskapet, de som gränsade mot Bergslagen, som man vid tiden för Älvsborgs lösen (1571) hade en större mängd får och getter. Den stora tillväxten av dessa djur i Hälsingland skedde efter denna tid och bönderna hade påtagligt många fler får och getter under 1600-talet än de haft under 1500-talet. Den viktiga förändringen när det gäller boskapen och utvecklingen mot fåbodar handlade framför allt om tillväxten av får och getter.

Även bland de som förlägger fåbodväsendet till medeltid och järnålder med hjälp av arkeologiska och paleobotaniska metoder möter argument om att fåbodar kända från nyare tid måste vara betydligt äldre. Marie Emanuelsson och Eva Svensson med flera skriver om fåboden Backasätern i Dalby socken i Värmland att *"[t]he fact that Backasätern was a shieling [fåbod] during the early modern and modern periods is another indication that the site was a shieling [fåbod] also in earlier periods. The continuity of land use at sites of this kind also reinforce the interpretation of an Iron Age shieling [fåbod]"*.³⁷

På det här sättet "glidacklas" fåbodarna ner i medeltiden. Det märkliga förhållandet uppstår att en omvänd bevisföring helt plötsligt måste föras. Bevisbördan ligger helt på de som vill påstå att det inte fanns fåbodar på medeltiden. De som menar att de fanns kan hänvisa till att de var vanliga under senare perioder och räcker inte det som argument hänvisar man till ett ännu äldre fåbodväsende i Norge.³⁸ Det är nämligen inte ovanligt att man anför ett medeltida och äldre fåbodväsende i Norge som argument att det också borde ha funnits fåbodar i Sverige. En genomgång av den svenska arkologiska forskningen om fåbodar och ett avsnitt om utvecklingen i Norge kommer efter genomgången av utvecklingen i Sverige under 1500-talet och 1600-talet.

³⁵ Jonsson 1964/65 framför allt s. 163 ff.

³⁶ Se kapitel 1 s 46.

³⁷ Emanuelsson med flera 2003 s. 124 På ett liknade sätt argumenteras det för fåbodar i Västerbotten under tidigmedeltid se Rathje 2001 s. 68 som skriver *"Med tanke på att det i Västerbottens kustområde redan i de äldsta skattelängderna förekommer byar med namn som tyder på att de tidigare varit fåbodar, är tanken på tidigmedeltida, och kanske t.o.m. äldre, fåbodar inte helt främmande"*.

³⁸ Jonsson 1964/65 s. 157.

1500- och 1600-talet

I inledningskapitlet redogjorde jag för hur en stark inhemsk marknad växte fram i Bergslagen, hur krigen och skatterna kom att gripa in i böndernas liv och att det hände samtidigt som ett kallare klimat kom att innebära påfrestande på jordbruket. Tillsammans innebar det att det svenska samhället radikalt kom att förändras under 1500- och 1600-talet och det kom att få stora konsekvenser för bönderna och ledde till förändringar i produktionen. Förändringar som kunde gå ganska fort, som exemplen med tjärtillverkningen i Österbotten och övergången till rennomadismen hos samerna visat. Exemplet visar också att det fanns regionala skillnader i hur produktionen förändrades.

Inom hela mitt undersökningsområde kom förändringarna att få betydelse för boskapsskötseln och medverkade till att ett fåbodväsende växte fram. Tidigast kom det att växa fram i Dalarna, sedan i Hälsingland och därefter i Härjedalen och Jämtland. Det är dock en relativt samtida process. Helt nödvändigt för att ett samhälle skall kunna mobilisera så mycket resurser i form av investeringar och planläggning som fåbodväsendet utgjorde var att det fanns en efterfrågan på animaliska produkter och att det under uppbyggnadsskedet fanns en efterfrågan utanför hushållet. Men en sådan stor omställning måste ha avsatt tydliga spår. Spår som på olika sätt visar att en förändring har skett och som gav avtryck i organisation, materiell kultur och produktion. En sådan stor omställning måste också ha inneburit förändringar i markanvändning, djursammansättning och på sikt också redskapsutvecklingen. Jag har tidigare redogjort för förändringarna bland djuren och hur organisationen kring fåbodarna förändrats. Här skall några andra viktiga frågor lyftas fram som pekar på förändringar i jordbruket och boskapsskötseln under 1500-talet och 1600-talet och som kan knytas till fåbodarna. Några av frågorna har delvis berörts i kapitel 4 och upprepningar förekommer därför i något fall. Det finns dock möjlighet att utveckla frågorna här. De flesta exemplen är hämtade från Dalarna, som tidigast hade ett utbrett fåbodväsende och där forskningen om fåbodar har varit livligast.

Fåbodlag

Fåbodarna utnyttjade gemensamt ägd mark för bete, men man tog också en stor del av vinterfodret därifrån. Ett mer begränsat användande av dessa utmarker kunde göras utan att en yttre organisation behövde vara inblandad eller det kunde ske genom beslut inom byalaget. Ett mer intensivt utnyttjande av utmarken krävde en förfinad organisation och tydligare regler. Detta har diskuterats utförligt i kapitel 4 och frågan tas därför upp kortfattat här. Det typiska för fåbodväsendet i övre Dalarna var att på en fåbod fanns ägare från flera byar. Byalaget kunde därför inte bestämma över förhållanden som gällde fåboden utan fåboden behövde en egen organisation, fåbodlaget. Genom att

se när fåbodlagen tillkommer kan man få en uppfattning om när fåbodväsen-
det blev så betydelsefullt att det behövde en egen organisation.

Från Dalarna finns de första exemplen på fåbodlag belagda från 1600-ta-
lets mitt. Det äldsta exemplet är från en konflikt mellan Hornberga och Fryk-
åsens fåbodlar i Orsa 1639.³⁹ Från Leksand är fåbodlag belagda från 1677, från
Gagnef 1686.⁴⁰ Från de andra landskapen är det osäkrare när de första fåbod-
lagen uppträder. Från Hälsingland finns fåbodlag omnämnda i Delsbo socken
1669⁴¹ (när ett helt fåbodlag döms till böter) och 1672 vid en rågångstvist
mellan Ljusdal och Delsbo.⁴² Från en senare tid vet vi att fåbodlagen i Färila
socken var en viktig aktör vid avvitringsförhandlingarna. När utmarksrät-
tigheterna fördelades på 1830- och 1840-talet gjordes det fåbodlagsvis.⁴³ För
Jämtland och Härjedalen är det tveksamt om det finns några fåbodlag eller
motsvarande organisation före år 1700.

Flyttning till fåboden

Flyttningen till och från fåbodarna var föremål för en noggrann planläggning
och man hade särskilda dagar man skulle flytta på. Denna fråga diskuterades
också i kapitel 4 utifrån domböckerna från Leksand och berörs därför bara
kort här. Framväxten av ett system med gemensam flytt speglar också fåbod-
väsendets framväxt och hör samman med fåbodlagen. De äldsta exemplen
på gemensam flyttning till fåbodarna i Dalarna är från mitten av 1600-talet.
Från Mora är det äldsta exemplet från 1659.⁴⁴ I Gagnef finns bestämmelserna
upptagna i ett tingsprotokoll från 1651.⁴⁵ I Malung bestämde man 1658 om
bötesbelopp för de som sände sina djur hem i förtid från fåboden och tio år

³⁹ Veirulf 1953 s. 394.

⁴⁰ Andersson 1984 s. 49. (Gagnef). Två år tidigare (1684) nämns en ”Per Danielsson i
Nysäl med *sine intressenter* uti fåbodarna” s. 52 (min kursivering).

⁴¹ HLA, HDA, Db AIA:12, Delsbo. ”Jon Swensson i Mohra beswäradhe sigh öfwer Per
Erichsson i Tompta, för dett han i nästförledne Höst hafwer opsatt ett Biörnedragh på
Ruussmyrr Wallen, hwar igönom Jon Swensson sin Häst borttmiste, wärderat för 50 Dr
Kopp:mt. Så aldenstundh draget war olagligen medh Per Erssons fåbolagares samtyckio
opsatt; Dy war Nämndens Sentimens och domb, att samptel. Fåbolagarne pro quota
skola sammanskiuta 50 Dt till Hästens afbetalningh och Jon Swenssons Satisfaction.”
(Excerperat av Kjell Ekelöf, Delsbo.)

⁴² HLA, HDA, Db AIA:15, Delsbo ”... Emellan Biärt och Elfwe Fåbolager, nämnbnes
ägande Syyn tuå af Dilzbo, och twå af Liusdahl, att öfwersee Rågängen så att hwarthera
Sochnen må wetta huadh som huar och een medh rätta tillhör. ...” (Excerperat av Kjell
Ekelöf, Delsbo.)

⁴³ Eriksson-Trenter 2002 s. 40, se särskilt not 62.

⁴⁴ Söderberg 1999 s. 138.

⁴⁵ Andersson 1984 s. 25.

senare angav man exakta dagar för flytten till fåboden.⁴⁶ Det äldsta exemplet
från Dalarna är från 1641 och kommer från Lima socken.⁴⁷

Det är möjligt att kravet på att man skulle flytta samtidigt till fåbodarna
kom tidigare vid kusten än i inlandet. Från Lövångers socken i Västerbotten
finns den äldsta kända byorganisationen för det landskapet. Man reglerar där
år 1607 att alla på en gång skulle föra djuren från byn till fåboden. Regeln
gällde hela Lövångers socken och inte en särskild by.⁴⁸ Från Njurunda socken
i Medelpad sägs 1624 att alla som ägde fåbodlar skulle samtidigt driva sin bo-
skap till dem.⁴⁹ I den mer tätbefolkade kusten och med ofta kortare avstånd
till fåbodarna är det inte osannolikt att kravet uppstod tidigare än i inlandet.
Det är dock viktigt att se att regeln bara gällde de som hade fåbod och att det
följaktligen måste ha funnits de som inte hade det.

Från slutet av 1600-talet blev det allt vanligare att man ställde krav på att
alla bönder i socknen skall ha fåbod, och som vi har sett från Leksand drogs
de inför tinget som hade djuren kvar på hemskogen. Från Gagnef finns också
flera exempel på hur man var tvungen att ha fåbod.⁵⁰ Det enda undantaget
från kravet på fåbod gjordes för fattiga.

Vallhjon

I fåbodlagets uppgifter ingick att anställa kullor som över sommaren skulle
sköta djuren, valla dem, mjölka och göra hållbara produkter av mjölken på
fåboden.

När fåbodlar kom att anläggas allt längre från byarna kom åkerbruket och
boskapsskötseln att skiljas åt geografiskt och därmed blev arbetsdelningen
med nödvändighet tydligare. En specialiserad arbetskraft innebar en effekti-
visering. Särskilt för bönder med få djur var det en fördel att gå samman med
andra för att sköta djuren över sommaren. Man slapp på det sättet avvara en
person ur hushållet under den mest hektiska tiden på året. Lejd arbetskraft på
fåbodlar var inte unikt för Dalarna utan det förekom även på andra platser och
är känt från till exempel Alperna.⁵¹

På Sollerön och i Våmhus i Dalarna anställdes vallhjonen vid de längre
bort liggande fåbodarna men inte vid fåbodarna närmare byn, de som i äldre

⁴⁶ Veirulf 1973 s. 160 f.

⁴⁷ Pettersson 1991 s 674.

⁴⁸ Isaksson 1967 s. 81. Myrdal & Söderberg 1991 s. 241.

⁴⁹ Hellbom 1982 s. 63:11, ”Blef alfuarligen tilsagt att alle granner ssom fåboder ega skole
alle drifua sin boskap tidt, och icke blifua somblige hema vyan alle tillika borte vund[er]
huars sins 40 mark straf effter thet är trångt om Mulbet.” Se också Myrdal & Söderberg
1991, s. 240.

⁵⁰ Andersson 1984 s. 18 f.

⁵¹ Viazzo 1989 s. 23.

terminologi kallades hemfåbodar. Där sköttes i stället fördelningen av valldagarna av gårdarna.⁵² Från Sollerön är lejd arbetskraft vid de så kallade långfåbodarna känd från 1600-talets andra hälft och några tidigare exempel är inte kända från annat håll. Enligt John Granlund var förutsättningen för denna arbetsdifferentiering att fåbodlagen skötte om ersättningen till vallkullorna.⁵³

Alla fåbodkullor eller vallpigor anställdes inte bara över sommaren. Många kom fortfarande att tillhöra familjen. I en längd över vallherdar från Orsa socken i Dalarna som upprättades 1687 framgår att många döttrar i familjen arbetade som vallherdar på fåbodarna, men också mödrar, svärmödrar och gårdens piga kunde vara där över sommaren. I flera fall var det också hustrun i familjen som var på fåboden. För det första året längden omfattar finns även sex män eller pojkar upptagna som vallherdar.⁵⁴ Längden upprättades året efter förbudet mot att ha pojkar som vallherdar trätt i kraft 1686.⁵⁵ År 1688 finns inga pojkar med längre. Det sannolika är att pojkarna ägnade sig åt vallningen och inte arbetade med mjölkhanteringen på fåboden.⁵⁶ Frågan kring fåbodkullornas anställning, anställningsvillkor och förändring fram till 1800-talets slut är en ytterst spännande och viktig fråga. I de frågelistsvaren, som var underlag till definitionen i kapitel 2, framgår att det var vanligt att man hade en anställd fåbodpiga i slutet av 1800-talet. Tyvärr kan jag inte gå in på frågan mer här, men det är viktigt att konstatera att från 1600-talets andra hälft finns en tydligt definierad yrkeskår som arbetar på fåbodarna och att många av dem hade vad som kan liknas vid anställningsförhållanden. Michel Cabouret påpekar i sitt monumentala verk om herd livet på den skandinaviska halvön, att den avlönade fåbodstintan var ett undantag i den traditionella arbetsorganisationen inom bondehushållen. Det var annars ovanligt att man i Dalarna anlätade personer utanför familjen för sysslor inom jordbruket.⁵⁷

Det är möjligt att organisationen med kvinnliga vallhjon var tidigare utvecklade vid kusten. I ett fall från Njurunda socken i Medelpad från 1625 var

⁵² Söderberg 1999 s. 137.

⁵³ Granlund 1938 s. 130.

⁵⁴ ULA, Husförhörlängd Orsa församling AI:2. En eller två av vallherdarna var vuxna män, de övriga barn eller unga män. Av de sex av manligt kön i längden är tre upptagna som söner, en som fostergosse, en som broder och en var hushållsföreståndaren själv. Männen och pojkar utgjorde 2 % av alla vallherdarna i listan. Från 1688 var det inga, eller 0 %, män eller gossar.

⁵⁵ Szabó 1970 s. 206.

⁵⁶ I en konflikt mellan två fåbodar i Leksand 1778 vittnade den då 60 åriga avskedade soldaten Mats Larsson som hade vallat åt Jordbergs fåboddsläggare i sin ungdom. De tre andra vittnena som hade vallat var kvinnor. SMA: DB s. 691 (1778 § 42).

⁵⁷ Cabouret 1980 s. 2744 f.

man rädd att en piga, som var anställd hos en bonde i Å, skulle förgöra det barn hon väntade när hon kom till fåboden om sommaren.⁵⁸

Mesvaror

Ett annat sätt att diskutera en förändring av boskapsskötseln är att se vad man producerade av mjölken och koppla anläggandet av fåbodar till produkterna man gjorde. I hemgården och i de fåbodar som låg närmast gården gjorde man förutom en del smör och ost också långmjölk bland annat för att ha en mjölkprodukt till hushållet under tiden djuren var vid de längre bort liggande fåbodarna. När man var vid de så kallade långfåboden krävdes att man kunde omvandla mjölken till produkter som var lätta att transportera, något som inte var nödvändigt när produktion och konsumtion skedde på samma ställe. Långmjölken var därför inte en bra produkt att göra vid långfåbodarna.

Smör och ost har tillverkats i många områden med fåbodliknande system, men också i områden utan fåbodar. Men det finns en produkt som tillverkades på långfåbodarna som ansetts unik för Norge och Sverige, nämligen messmör och mesosten, som med ett samlingsnamn kallas mesvaror.⁵⁹ Skillnaden mellan mesosten och messmör var koktiden och att mesosten formades i vanliga ostkar. Mesosten har som färdig produkt oftast lägre vattenhalt än messmör, men variationen i vattenhalt kan vara stor och överlappa varandra.⁶⁰ Messmör kan kokas om många gånger och man kan därigenom reducera vattenhalten efterhand.

Mesvaror görs av vasslan som blir kvar efter osttillverkningen och även om det finns exempel på hur man har använt vasslan till produkter i södra delarna av Sverige (ofta i blandning med andra ingredienser) är det så att de renodlade mesprodukterna är av nordsvenskt ursprung och de hör samman med fåbodkulturen.⁶¹ Mesosten är inte en ost i den bemärkelsen att den görs av ostmassa utan är en karamellisering av det mjölksocker som finns i vasslan. Vasslan, som kan ses som en restprodukt, har på många andra platser druckits av män-

⁵⁸ Hellbom 1982 s. 73:16. Myrdal & Söderberg 1991 s. 240 not 95.

⁵⁹ Om mesvaror se Ränk 1966 s. 165–172, Espelund 2000, Berg 2002, s. 35–37.

Mesvaror har gjorts även på andra platser även om det inte var vanligt. Fredrik Barth skriver i sina studier av nomadkulturer i södra Iran att det var ovanligt att vasslan användes till människor. ”The whey is usually discarded or fed to the dogs; the Il-e-Khas are unusual, and frequently ridiculed, for saving it and producing by evaporation a solid residue called qara ghorut, analogous to Scandinavian ”goat cheese”. Barth 1961 s. 8.

⁶⁰ Sihlbom 1957 s. 13. Undersökningen om vattenhalten bygger på mesost och messmör som fanns att köpa vid mitten av 1950-talet. Vid denna tid hade man ofta tillsatt socker för att höja smaken på mesen. Det gjordes aldrig i äldre tid. Se också Abrahamsson 1956, s. 5 f.

⁶¹ Ränk 1966 s. 168.

niskor, eller så har man gett den till djuren. I Alperna var det inte ovanligt att man gav den till en gris man hade med sig till fåboden. Även i södra Sverige var det vanligt att vasslan blev kreatursföda. När det från norra Sverige talas om att man gav vasslan till djuren har det skett hemma på gården och inte på långfåboden. Genom tillverkningen av mesost fick man ytterligare en lätt produkt som kunde bäras hem och som kunde lagras under lång tid. Både gammelosten och mesosten har längre hållbarhet än smöret.

Tillverkningen av mesvaror kräver något som inte tillverkningen av ost och smör kräver, passning under lång tid. Ett messmörskok kan ta upp till en hel dag beroende av hur mycket vassle som skall kokas in. Tillverkningen kräver att man kan lägga på ved och röra i grytan. Särskilt mot slutet av kokningen krävs mycket omrörning för att inte mesen skall bränna vid. Många rörde också i messmöret under tiden det kallnade för att undvika en sandig konsistens.⁶²

Tillverkningen av mesvaror var mycket vedkrävande. Det anses vara orsaken till att man inte har gjort den i andra länder än Norge och Sverige.⁶³ Mesproduktion i större skala blev därför möjlig först när fåbodarna flyttade ut till en plats med god tillgång på ved och det fanns en arbetskraft som kunde ägna hela dagarna åt mjölkproduktion och beredning av varor.⁶⁴ Olav Randen menar att messmörskokningen är en nyckel till förståelse varför säterdriften blev så stor i Norge genom att man kunde göra vasslan till en nyttoprodukt.⁶⁵

Tillverkningen av messmör finns tidigast belagd från 1600-talet i både Norge och Sverige.⁶⁶ Från Leksand nämns messmör 1665.⁶⁷ Produkter med lång hållbarhet och som var lätttransporterade kunde inte bara föras hem till gården för konsumtion inom hushållet. De kunde också föras ut till försälj-

⁶² Ränk 1966 s. 166 uppger att man rörde i messmörsgrytan när den kallade för att undvika sandigheten i konsistensen. Berg 2002 s. 36, anger att det vanligaste var att man inte rörde när messmöret kallnade. Det för att undvika sandigheten och att det gav sämre smak. Jag har under vintern 2009 talat med två fåbodbrukare i Jämtland och Härjedalen, Margareta Kristoffersson, Nyvallen i Hede socken och Gunborg Olsson, Bräckvallen i Klövsjö socken. Båda uppger att de har rört i messmöret medan det kallnat. Margareta säger att man kan lämna messmöret i grytan under lock när det svalnar, men att det då är viktigt att ingen kommer in i rummet där grytan står under den tid det tar för messmöret att svalna. Kommer någon in finns det risk att messmöret får en sandig konsistens.

⁶³ Espelund 2000, s. 45. Espelund skriver att det endast var i området som gränsade mot Tröndelag i Sverige som man gjorde mesost, men det har varit betydligt mer spritt i Sverige än så och fanns i hela fåbodområdet.

⁶⁴ John Frödin menar att av alla sysslor på fåboden var mesostkokningen särskilt tidsödande och ”synnerligen tröttsam”. Frödin 1925 s. 190.

⁶⁵ Randen 2006 s. 32.

⁶⁶ Randen 2006 s. 34. Avser Norge.

⁶⁷ SMA: DB s. 505 (1665).

ning. När de jämtländska förbönderna anlände till marknaden i Levanger 1683 hade en av bönderna messmör med sig.⁶⁸

Byar och fåbodrar

Den äldre fåbodforskningen, de som såg gården som ursprunget till fåboden, menade att fåbodarna var en del av en kolonisationsprocess. Från gården anlade man en fåbod och när den var tillräckligt etablerad övergick den till att bli en gård. Från den gården anlade man en fåbod som med tiden blev en gård. På det sättet hade all fast bosättning sitt ursprung i säsongsbosättningen och det var ett av huvudskälen till att fåbodarna var så viktiga att studera för bebyggelsehistorikerna under 1900-talets första hälft.⁶⁹ I och med skogsarkeologins allt större intresse för fåbodarna har en annan äldre tanke på fåbodarna etablering fått förnyad aktualitet. Det är tanken att gård och fåbod införs som ett samlat paket.⁷⁰ Inom den svenska skogsarkeologiska forskningen förläggs fåbodarnas uppkomst till järnåldern och hör samman med introducerandet av ett jordbruk med fasta åkrar, slätterängar och fåhusdrift och därmed en mer permanent jordbruksbebyggelse. Detta jordbrukssystem kom i Mellan-sverige, som hade omfattande skogsmarker, att innebära fåboddrift för att tillgodogöra sig de resurser som fanns. Utmarksresurserna utnyttjades för att människorna i skogsbygden hade förmåga att ta tillvara de resurser som fanns och fåboddriften var bara en av många resurser på utmarken som nyttjades.⁷¹ De två synsätten innebär att fåbodväsendet kan ses som etablerat långt före den senmedeltida agrarkrisen.

Jag menar de två synerna på bebyggelseutvecklingarna är förenklade och att man utifrån avhandlingens grundläggande teori om fåbodarna som en del av ett agrart system inte kan se bebyggelseutvecklingen på de beskrivna sätten. Bebyggelseutvecklingen måste analyseras i förhållande till det omkringliggande jordbruket och samhällets förändring. Utvecklingen måste ses i förhållande till frågor som naturgeografiska förutsättningar, befolkningsutveckling, tillgänglig mark och människors behov att samordna sin aktivitet samt den efterfrågan det finns på produkter från utmarken. Bebyggelseutvecklingen kan därför ha utvecklats i en annan riktning än man traditionellt har tänkt

⁶⁸ Hallman 1966, s. 51. Forbonden hade 1 vog messmör med sig. 1 vog = 36 pund, 1 pund = 498,1 gram, 1 vog = cirka 17,93 kilo. Nielsen (Y.N.) 1887 s. 1368.

⁶⁹ Erixon 1918, se också kapitel 1.

⁷⁰ I den svenska forskningen har det senast framförts av Magnusson & Segerström 2009 s. 16. Till de äldre forskarna som framförde detta hör Lars Reinton, som menade att jordbruket med fåbod infördes redan under bondestenålder och att det hade sitt ursprung bland indoeuropeerna. Reinton 1961 s. 18.

⁷¹ Svensson 1998.

sig. Utvecklingen behöver inte bara gå från att en gård anlägger en fåbod utan kan också gå från att en gård omvandlas till en fåbod.

I kapitel 1 och 4 nämndes kort att den traditionella synen på bebyggelseutvecklingen, där fåbodar föregår permanenta gårdar, ifrågasatts utifrån undersökningar av en så kallad blandby (gårdar och fåbodar på samma plats) i Leksands socken. Ulrich Lange har i en uppsats om Dammskog och Skallskog, som var en del av blandbyn Skog, frågat sig om det inte kan ha varit så att bolbyarna var primära och fåbodarna sekundära. Medan Sigvard Montelius menade att Skog var en kolonisering av en medeltida fåbod menar Lange i stället att den fasta bosättningen senare hade kompletterats med fåbodar.⁷² Skog var 1663, när en inventering av fåbodar gjordes i Kopparbergs län, en fungerande by med egna kvarnar och egna fåbodställen (Gränsberg).⁷³ Genom domböckerna, från senare tid, vet vi också att Skog hade anlagt en annan fåbod, Getberg, som sedan övergått till andra genom jordskiftet.⁷⁴ Skog framstår vid 1600-talets mitt som en aktiv by, med egna fåbodställen och inte som en fåbod. De pollenanalyser som har gjort vid byn styrker tesen att byn inte föregåtts av någon fåbod.⁷⁵

I Skog kom antalet hemman att öka från 1539 fram till 1600-talets mitt. Mellan 1668 fram till år 1750 skedde en kraftig minskning av de fasta gårdarna, se tabell 5:1. Särskilt anmärkningsvärd är minskningen jämfört med den ökning som skedde i de mer centralt belägna byarna (se nedan). Antalet gårdar i Skog minskade ytterligare in på 1800-talet. På 1600-talet framstår Skog som en by med flera spridda bebyggelsecentra, liknade andra byar i Leksand. Det finns inga uppgifter om fåbodar i Skog i 1663 års fåbodinventering. Däremot vet vi att det fanns gott om fåbodar här på 1800-talet. Omkring år 1700 blev det enligt Lange en ”explosionsartad nyetablering av fåbodar” i Skog. Antalet jordägare ökade från 13 år 1690 till 46 år 1734.⁷⁶ Ökningen låg helt på fåbodarna. Fåbodutvecklingen i Skog kulminerade kring storskiftet på 1820-talet. Det fanns då nära 60 fåbodar i Skog.⁷⁷

⁷² Lange 1993 s. 7, 14 f.

⁷³ Linden 1974 s. 35. Lange 1993 s. 15.

⁷⁴ SMA: DB s. 733–735 (1795 § 47).

⁷⁵ Skyllberg 1998 s. 78.

⁷⁶ Skog anges inte som ett fåbodställe i 1663 års rannsakningslängd. Montelius menar att det beror på att jorden redan var skattlagd men att det därför otvivelaktigt var en fåbod vid denna tid. Lange som menar att det inte kan uteslutas att det var fåbodar där under 1600-talet, men att de i sådana fall var få.

⁷⁷ Lange 1993 s. 15.

Tabell 5:1. Antal fasta gårdar i Skog, Leksands socken 1539–1820.

	1539	1606	1628	1668	1750	1820
Skog	6	14	18	16	7	3

Anm. Lange som redovisar antal fasta gårdar för Sörskog anger att det 1820 fanns 4 hushåll där (Lange 1993, tabell 1, s. 15). I en kommentar anger han att storskiftet endast anger 2 bofasta hushåll, men att till dem skall läggas två hemman under Limå bruk. Jag bygger min siffra på uppgiften i mantalslängden för det året och det avser hela Skog (finns inga gårdar i Norrskog). Anledningen till att jag använt mantalslängden som källa är att jag jämför med Anderssons siffra från 1750 och den är hämtad från det årets mantalslängd. Andersson skriver för övrigt: ”Hur förhållandet var vid storskiftet är oklart, akterna uppger 2 åbor... Husförhörlängden 1835 uppvisar ingen bosatt, vilket kan vara riktigt. Det fanns åtminstone två arrendatorer under Limå bruk, en i Brändskog och en i Dammskog” (Andersson 1983 s. 153 f.).

Källa: Andersson 1983 s. 152 ff. och Mantalslängd för åren 1750 och 1820 (RA).

Studerar man utvecklingen vid flera andra fåbodar i Dalarna har utvecklingen i många fall varit som i Skog. Det har gått från en permanent gård till fåbod-bebyggelse eller att det runt permanenta gårdar i skogsbyar växt upp en fåbod-bebyggelse. Langes tes tycks därför stämma.

När de äldsta kända fåbodarna i Leksand presenteras brukar några platser framhållas. Det är Skog, Bertilsbo, Nålberg, Getsarvet, Risås och Gansåsen. Alla är kända fåbodar från 1700- och 1800-talet. Men de belägg som finns för dessa platser från 1500-talet handlar inte om fåbodar utan om fasta bosättningar.⁷⁸ Det påpekas också, men med tillägget att det under 1500-talet fanns fler fåbodar där än fasta gårdar. Man konstaterar att det redan på 1540-talet var så kallade blandbyar.⁷⁹ Några belägg för dessa fåbodar finns däremot inte. Sigvard Montelius skriver att kända fåbodställen som Ljusbodarna, Yxbodarna och Bertilsbo en tid under 1500- och 1600-talet hade fast bosättning och att de sedan återgick ”till det rena fåbodstadiet” igen.⁸⁰ Skillnaden mot Langes hypotes är betydande. Montelius menar att den fasta bosättningen

⁷⁸ Westin 1965 s. 12 (skog), s. 14 (Bertilsbo), s. 17 (Nålberg), s. 22 (Risås), s. 23 (Getsarvet). Montelius 1975 s. 23.

⁷⁹ Andersson 1983 s. 23. Montelius 1975 s. 23.

⁸⁰ Montelius 1975 s. 36.

bara varade en kort tid där fåbodus bruket utgjorde huvudfåran på platsen både före och efter att den fasta bosättningen funnits.

I Rättviks socken är samma fenomen känt. Hedsåsen, Risås, Lisskog och Ärtled omnämns som fasta bosättningar under 1500-talet och först senare uppträder de som fåbodar.⁸¹ Även från Venjans socken är de äldsta kända fåbodnamnen först upptagna som fasta bosättningar. Myckelåsen och Tiberg var båda byar 1571 och omnämns först senare som fåbodar.⁸²

Foto 5:1. Lisskog i Rättviks socken, Dalarna, är först känd som en permanent gård och fåbodarna kommer först senare. På detta fotografi från 1900-talets början framträder ett landskap präglat av betesdjuren. Hårt betade marker och omfattande gärdesgårdar. Foto: Gerda Söderlund. Arkiv: Leksands lokalhistoriska arkiv.

När man ser hur antalet gårdar i skogsbyarna i Leksand och Rättvik tillväxt från 1500- och 1600-talet fram till början av 1800-talet och jämför med tillväxten av gårdar i älvdalarna och socknarnas mer centrala delar under samma tid framträder ett tydligt mönster. I skogsområdena har gårdarna på några ställen försvunnit eller minskat i antal och på andra ställen har gårdsantalet stagnat. Däremot har antalet fåbodar på samma platser ökat stort. I socknarnas mer centrala lägen har däremot en kraftig tillväxt av antalet gårdar skett.

⁸¹ Andersson 1987 s. 21.

⁸² Veriulf 1957 s. 347.

Genom Roland Anderssons genomgångar av värdefulla kulturmiljöer i Rättviks och Leksands kommuner kan man ganska enkelt få en uppfattning hur många av byarna och fåbodarna i de båda socknarna utvecklades från 1540-talet fram till 1900-talets början.⁸³ Några exempel på utvecklingen skall ges. Vi börjar med skogsbyar eller så kallade blandbyar i Rättvik. Hedsåsen hade år 1541 tre gårdar redovisade i skattelängden. De hade ökat till sex fram till 1562 och var lika många drygt 100 år senare. Fram till 1750-talet hade gårdarna minskat till två och 1820 var de tre gårdar. Hur fåbodarna på Hedsåsen ökat framgår inte men det fanns 26 fåbodar där på 1830-talet.⁸⁴ I Lisskog var det en gård 1541 och det var en gård även 1750. Först i början av 1800-talet blev det några gårdar till och 1820 var det tre gårdar i Lisskog. På 1830-talet hade åtta byar fåbodar där och det var sammanlagt 17 åbor med fåbod.⁸⁵ I Ärtled tycks den fasta bebyggelsen helt ha försvunnit. Det samma gäller Risås. Båda blir renodlade fåbodställen. Byar som låg mer centralt i Rättvik visar en helt annan utveckling. Några exempel: Stumnsås ökade från 10 gårdar 1571 till 37 gårdar 1820, Gärbyarna (övre och nedre) från 16 gårdar 1541 till 127 gårdar år 1820, Bäck från 3 gårdar 1541 till 13 gårdar år 1820, Altsarbyn gick från 11 gårdar år 1541 till 39 gårdar år 1820 och Tina från 1 gård 1539 till 15 gårdar år 1820.⁸⁶ För utvecklingen av antalet fåbodar kan jämförelser göras mellan 1663 års fåbodlängd och storskiftet kring 1830. Några exempel: Tinbodarna från 9 fåbodar till 30, Gamla Larsbodarna 4 till 35, Jossbodarna 6 till 32, Klitta 7 till 37 och Tövåsen 12 till 58.⁸⁷

En liknande utveckling finns i Leksand. I tabell 5:2 framgår hur gårdsantalet i några byar med mer centrala lägen i socknen har utvecklats.

⁸³ En begränsning med böckerna är att det bara är byar som ansågs kulturhistoriskt värdefulla när böckerna gjordes som finns medtagna. Många byar och de flesta fåbodar i båda socknarna saknas därmed.

⁸⁴ Andersson 1987 s. 222.

⁸⁵ Andersson 1987 s. 114 f.

⁸⁶ Andersson 1987 s. 188 (Gårdarna som tillhörde Leksand i Stumnsås 1571 är inräknade i Rättvik), 102, 73, 69, 196.

⁸⁷ Andersson 1987 s. 246, 228, 226 (inkluderar en från Leksand), 164 och 118.

Tabell 5:2. Antal gårdar (nominati) i några byar i Leksands socken 1539–1830.

	1539	1571	1668	1766	1830
Alvik	3	7	10	29	29
Berg	3	4	4	10	13
Hedby	2	7	10	34	37
Mjälgen	9	6	8	16	22
Gärde	6	6	9	27	28
Västannor	10	6-8	16	36	47
Romma	3	6	11	22	21
Tibble	9	14	20	44	41
Ullvi	7	13	14	46	47
Västanvik	4	6	8	45	45

Anm. 1700-tals siffran för Västannor avser 1780.

Källa: Andersson 1983 s. 61, 66, 76, 98, 100, 105 f, 110 f, 139 f, 140, 144.

Utvecklingen för byarna är likartad. En stor tillväxt av gårdar från 1539 till 1830 och där den största tillväxten, räknat i antal gårdar, skedde mellan 1668 och 1766. En tid som också tidigare har framstått som en expansiv fas i Leksand. I kapitel 4 såg vi att man under denna tid utvecklade regelverket kring fåbodarna mycket. En av de viktigaste förändringarna var att alla gårdar i Leksand var tvungna att ha fåbod från 1600-talets slut.

Denna tillväxt av gårdar skedde inte i skogstrakterna under 1700-talet. Fler exempel än det ovan presenterade om Skog är Bertilsbo och Nålberg. I Bertilsbo och Nålberg är fast bosättning känd under 1500-talet och för Bertilsbo också en bit in på 1600-talet. När fåbodinventeringen gjordes 1663 hade två bönder fåbod i Bertilsbo och på 1820-talet var det 22 bönder. Efter storskiftet (1819-30) kommer det åter en fast bosättning till Bertilsbo. Förutom att man vet att det fanns en fast bosättning på Nålberg under 1500-talet är lite känt om utvecklingen fram till 1800-talet. Nålberg har kallats en blandby, men det man med säkerhet vet är bara att den fasta gården försvann och att Nålberg var ett renodlat fåbodställe vid storskiftet på 1820-talet. Det fanns då 21 bönder där och som mest har det funnits 20 stugor.⁸⁸

Vad man kan se är att från 1600-talets andra hälft fick man i Dalarna en tydligare uppdelning av socknarnas marker. Den specialisering av kreaturskötseln som skedde var inte bara en specialisering av arbetskraften, med avlönade vallhjon, utan också en specialisering av landskapsutnyttjandet. I Färila socken i Hälsingland och Klövsjö socken i Jämtland har utvecklingen på ett sätt varit annorlunda, men följer ändå samma utveckling som i Rättvik och

⁸⁸ Andersson 1983 s. 148 och 164 f.

Leksand. Skillnaden ligger i att det i Färila och Klövsjö inte fanns skogsbyar på samma sätt som i Siljansbygden. Det bodde mycket färre människor i dessa socknar under 1500-talet och 1600-talet och förutom finnkolonisationen i Färila i början av 1600-talet fanns det inte byar i skogen på samma sätt som i Leksand. Expansionen på utmarken med fåbodarna kunde därför ske utan konkurrens med skogsbyarnas markutnyttjande.⁸⁹ Till likheterna hör den stora expansionen av fåbodarna, den starka hemmansklyvningen som ledde till många fler gårdar i de gamla byarna och därmed en specialisering av landskapsutnyttjandet. I Färila och Klövsjö skedde däremot inte en omflyttning av människor från skogsbygderna till mer centrala byar som i Rättvik och Leksand.

Åker och äng

Den förändring av bebyggelsen som vi ovan har beskrivit innebar en omläggning av boskapsskötseln till långfåbodarna. Det innebar också som vi tidigare har sett att antalet djur ökade. Det fick konsekvenser för i vilka områden man hade åkrar och vilka områden man använde som slåttermarker. Man kan peka på tre faktorer som varit viktiga i detta sammanhang. Den första var att man behövde mer slåtter- och fodermarker för att klara djuren genom den långa vinterstallningsperioden. Det andra var att det var rationellare att koncentrera olika typer av produktioner till skilda områden och därmed slippa flytta redskap och människor mer än nödvändigt. Det tredje skälet var att med ett kallare klimat blev spannmålsodling i marginella lägen och på högre höjder vanskeligare medan slåttermarker inte var lika känsliga.

Från Sollerön är det känt att man redan vid 1700-talets början, vid flera åkerfåbodarna, lät odlingarna förfalla och man ändrade organisationen så att den blev som vid långfåbodarna. John Granlund menar att detta är ytterligare ett argument för att den organisation där anställda vallkullor var en del, var i tillväxt kring sekelskiftet 1700. Han menar att det var en stark intensifiering av den mjölkhushållning man hade på fåboden vid denna tid. Kylningen av mjölk i särskilda kylhus skedde tidigare på långfåboden än på andra produktionsställen på Sollerön. Granlund menar också att speciella hus för mjölkhantering bara fanns på långfåbodarna och inte vid åkerfåbodarna. När fåbodarna anlades efter storskiftet i början av 1800-talet var det alltid av långfåbodskaraktär.⁹⁰

Studier från Skog i Leksands socken, som ovan beskrivits, har tolkats som att man har övergått från odling till mer extensiv drift. Vid Gränsbergs fåbod i samma socken fanns det vid storskiftet på 1820-talet bara slåtter och betes-

⁸⁹ I kapitel 3, diagram 3:8 framgår hur mycket mer mark det fanns per person i Färila och Klövsjö än i Rättvik. Det rör sig om 3 till 5 gånger så mycket mark per invånare.

⁹⁰ Granlund 1938 s. 132.

mark. På den sedan länge nedlagda fåboden finns det spår av övergiven åkermark som har bedömts vara äldre än 1820-talet.⁹¹ Ett antagande som styrks av att det i ett tingsprotokoll från 1736 talas om ”gamla lindor” i Gränsberg.⁹² Precis som när vi ovan diskuterade utvecklingen för byarna och fåbodarna kan vi, vad gäller åker och äng, också tala om att det sker en större specialisering av landskapet. Bete och slättermarker i socknarnas ytterområden medan åkermark och de permanenta gårdarna har mer centrala lägen. Orsakerna till utvecklingen skall inte bara sökas i de naturgivna förutsättningarna utan var ett strategiskt val för att utnyttja landskapet så effektivt som möjligt.

Djuren

I kapitel 3 har vi sett att utmärkande för fåbodbruksområdet från 1500-talet fram till mitten av 1800-talet var att man här hade en mycket stark tillväxt av både får och getter. Det gäller inte bara det totala antalet djur utan även på gårdsnivå skedde en märkbar ökning. När det gäller korna var inte tillväxten lika påtaglig.

Under 1500-talet var kon det vanligaste djuret inom hushållet, därefter kom geten och sedan fåret. Det är bara i delar av Bergslagen och några angränsande socknar som antalet getter är högre än antalet kor.⁹³ Under 1700-talet var förhållandet det omvända och fåren var fler än getterna som var fler än korna. Det speglar en förändring av djurens betydelse för hushållet och deras roll i ekonomin. Fåret och geten var, som tidigare påpekats, betydelsefulla för att få in pengar till hushållets ekonomi och den stora tillväxten av getter och får speglade därför hushållens ökade marknadsintegration.

Fåret har framför allt producerat ull, skinn och kött. De har i mindre utsträckning mjölkats i Sverige, även om den hanteringen inte skall underskattas. Från flera landskap omtalas fårmjölksshantering under 1700- och 1800-talet. I de två fåbodlandskapen Dalarna och Hälsingland var däremot mjölkningen av fåren ovanlig medan det finns många exempel från Jämtland. Mjölkning av får levde längst kvar i norra Jämtland och södra Lappland.⁹⁴ Ull i form av garn, vadmal och pälsberedda skinn från får och lamm har ingått i en mängd olika plagg i Sverige. Fåren har därför haft en stor betydelse för hushållen genom textiltillverkning och försäljning av ull och hudar. Statens intresse för fåraveln har varit en helt annan än intresset för getter, som man under vissa tider i stället försökte begränsa. Från 1500-talet till 1800-talet försökte staten påverka fårhållningen på olika sätt bland annat genom import av raser med andra

⁹¹ Lange 1996 s. 58.

⁹² SMA:DB 577 (1736 § 100).

⁹³ Om att getterna var fler än korna i vissa bygder bygger på uppgifter om djurantalet hos Forsell 1872 se särskilt s 74 ff.

⁹⁴ Berg 1949 s. 50 ff.

egenskaper hos ullen.⁹⁵ Fårens roll som en viktig producent av ull och skinn är betydligt mer välkänd än getens. Geten förknippas i dag mest med produkter från getmjölk. Förr var getens användning mer allsidig och jag kommer därför att mer noggrant, än för fåren, att redogöra för vilka produkter man fick från geten för att getens betydelse i ekonomin skall framgå.

Geten och bocken har haft en mer mångsidig användning än vad man ofta tänker. Att geten gav mjölk och ost och i slutändan också kött och därför var viktig för kosthållet är bekant. Killingkött ansågs till exempel vara omtyckt som färsamat.⁹⁶ Men geten var också betydelsefull för sin ragg och sitt skinn och några exempel skall ges. Både getskinnet och bockskinnet har varit användbara för beklädnad, men för lite olika ändamål. Den viktigaste skillnaden var att bockskinnet var tjockare än getskinnet. I de snörliv som kvinnorna hade i övre Dalarna under 1800-talets första hälft använde man därför främst sämskat getskinn och bara i enstaka fall bockskinn. I Leksand var snörliven under vintern oftast i sämskat getskinn.⁹⁷ I manslivstycken av skinn kunde både sämskat get- eller bockskinn användas.⁹⁸ På sommaren, och alltid vid bröllop, använde männen byxor av sämskat skinn. På vintern vadmalsbyxor. Bock- eller älghudar användes till byxor, men bockskinnet ansågs finast. Det gick åt tre bockskinn för att sy ett par byxor. Man kunde också använda getskinn, men det var något svagare än bockskinn.⁹⁹ Sämskade skinnbyxor, männens knäbyxa, fick ett uppsving under 1700-talet och 1800-talet under inflytande av kontinentala modetrender.¹⁰⁰ En fråga som inte är utredd, men som måste fått betydelse för skinnhanteringen och efterfrågan på getskinn var den upprustning av krigsmakten med indelningsverket som skedde under 1600-talet och 1700-talet och som fodrade en mängd nya uniformspersedlar till regementena. Flera av dessa var av skinn och från 1675 omtalas gula skinnbyxor vid Dalregementet och livbälten av bockläder.¹⁰¹ Från många andra regementen i landet finns det också uppgifter om skinnbyxor och andra detaljer i skinn från tiden omkring sekelskiftet 1700. Det samma gäller 1700-talet och som exempel kan sägas att Jämtlands kavalleriregemente vid generalmönsteringen 1728 hade byxor av bockskinn.¹⁰²

⁹⁵ Hallander 1989 s. 243 ff.

⁹⁶ Hedlund 1951 s. 52.

⁹⁷ Odstedt 1953 s. 15 och 207 ff.

⁹⁸ Odstedt 1953 s. 399.

⁹⁹ Odstedt 1953 s. 378.

¹⁰⁰ Liby 2007a s. 77.

¹⁰¹ Pihlström 1904 s. 45.

¹⁰² Bellander 1973 s. 194 och 307. Se också Höglund & Sallnäs 2000, s. 65 och 71. År 1695 nämns att Jämtlands kavalleri regemente hade skinnväst och skinnbyxor och att Dalregementet år 1704 hade 1000 par skinnbyxor och gula klädesbyxor. En mängd andra detaljer om skinnpersedlar ges också för de indelta soldaterna.

Ella Odstedt uppger att skinnkjolar i äldre tid ofta var av getskin, killingskin om de skulle vara finare, men att man också använde fårskin. Man kunde också blanda skinnen i en kjol.¹⁰³ Materialet i förskinnen, som männen bar sommar som vinter och till vardags som till söndagsbruk, kunde vara av garvat skin av bock, äldre kalv, kviga eller ko. Undantagsvis kunde de vara av getskin.¹⁰⁴ Skinnen i kvinnors och småpojars skinnförkläden, förskin, var av get- eller kalvskin. Man använde i övre Dalarna helst getskin, annars tunt kalvskin.¹⁰⁵ Getskin kunde användas i kuddar och de stoppades med hö eller ängsull.¹⁰⁶ Getskin användes också i säckar. Säckar av läder och skin blev både täta och starka.¹⁰⁷

Genom att blanda ragg med ull fick man slitstarka plagg, som ofta tillverkades genom nålbindning. Av blandningen kunde det göras skotålingar (sockor utan skaft), arbetsvantar och andra plagg som skulle slå ifrån sig väta och tåla stark kyla.¹⁰⁸ Raggsocken är kanske det i dag mest kända plagget där det förr ingick ragg. Raggsor var kända för att både vara varma och slitstarka. Slitstakt var också getskinnet och det användes därför i arbetskläder för gruvarbetare.¹⁰⁹ Mátyás Szabó uppger att getskin under 1700-talet användes som material till gruvarbetarnas kläder samtidigt som getmjölk och getost utgjorde en viktig del av gruvarbetarnas näringsintag. Geten var därför vanlig vid gruvhantering och i hyttor i Bergslagen. Getskin användes också som vattenbehållare och som behållare för proviant.¹¹⁰ Under fåbodväsendets första tid var geten därför betydelsefull för gruv- och hyttområdena och särskilt användbar i Bergslagen. Med den koppling till bergsbruket som Szabó pekar på är det inte överraskande att man finner det högsta antalet getter per gård i Sverige 1571 i Kopparbergs-, Näsgräds- och Västra Bergslagens fögderier i Dalarna. Övre Dalarna hade också ett relativt stort antal getter per gård vid denna tid och de stod, som vi sett i kapitel 1, tidigt i förbindelse med marknaden i Bergslagen. Geten som till stor del livnärde sig på buskar och löv konkurrerade inte heller med hästen och korna om betet och vinterfodret.

Det fanns också några andra användningsområden för produkter från getter och bockar. Bocktal, som inte ansågs ätbar, var ett viktigt smörjningsmedel.¹¹¹ Talgljus var en efterfrågad vara. Bockhornen kom att utnyttjas för

¹⁰³ Odstedt 1953 s. 176 f.

¹⁰⁴ Odstedt 1953 s. 455.

¹⁰⁵ Hedlund 1951 s. 52. Odstedt 1953 s. 227 och 495.

¹⁰⁶ Matsson 1976 72 f.

¹⁰⁷ Liby 2007a s. 73.

¹⁰⁸ Nylén 1970 s. 315 f. Se också Odstedt 1953 s. 433 f.

¹⁰⁹ Hallander 1989 s. 352. Hallander 2007 s. 159.

¹¹⁰ Szabó 1970 s. 62.

¹¹¹ Hedlund 1951 s. 52.

en mängd ändamål. Genom sin form har bockhornen använts till vallhorn, dryckeshorn, dihorn, smörjhorn och kopphorn.¹¹² Inte bara kalvar, utan också en del killingar, slaktades för att tillvarata löpmagen.¹¹³ Getmagar från äldre djur kunde användas till säcken i en säckpipa eller som pergament i fönster. Pergamentet ersattes senare med fönsterglas.¹¹⁴

De äldsta fåbodarna

1500-talet innebar en expansion av jordbruksekonomin i hela Sverige. I denna expansion fanns två huvudtendenser. Det ena är den ökande arealavkastningen som berodde på förbättrad jordbearbetning, men också på nyodling och utvidgning av betes- och slåttermarker. Den andra huvudtendensen var att den agrara produktionen blev mer beroende av andra sektorer i samhället. Inte minst hantverk och järnproduktion (bergsbruk).¹¹⁵ Den agrara expansionen och kopplingen till bergshantering gjorde att det också var en kraftig utmarksextension under 1500-talet. Det skapade en utmarksdynamik som innebar en utveckling av binäringar, en förskjutning mot mjölkproduktion och animalieuppfödning, etc.¹¹⁶

Utifrån antagandet att fåbodväsendets framväxt är beroende av en efterfrågan på animalieprodukter och att fåbodväsendet utmärks av en blandning av djur med ett stort inslag av getter borde de första fåbodarna växa fram i Bergslagen. Att det är särskilt angeläget att ha fåbod i ett område där det finns mycket getter beror på att getterna lättare än andra djur tar sig in över grädesgårdar och förstör gröda.¹¹⁷ Men ett annat viktigt skäl var att i bergslagsområdena kom man tidigt att utnyttja skogen för kolning och vedtag. Skogen var därmed ianspråktagen på ett annat sätt än i andra områden och detta gynnade fåboddriften. Både uthuggningen av skogen och kolningen var betesförbättrande och stimulerade tillväxten av gräs och buskar som sammantaget gynnade betet för kor, får och getter. Och genom att skogen blev glesare och det rörde sig mer människor där var det lättare att anlägga fåbod och det blev samtidigt tryggare att vistas i dem.

Före 1500-talet finns det, som vi tidigare har gått igenom, bara några få skriftliga källor som har tolkats som belägg för fåbod. Från tiden strax före 1500-talets mitt finns det däremot en hel del belägg för fåbod i Sverige i det

¹¹² Ågren 2007 s. 306.

¹¹³ Ränk 1966 s. 100. Liby 2007b, s. 211.

¹¹⁴ Hallander 1989 s. 351.

¹¹⁵ Myrdal & Söderberg 1991 s. 430.

¹¹⁶ Myrdal & Söderberg 1991 s. 517 f.

¹¹⁷ Myrdal & Söderberg 1991 s. 92. Se också Viksten 1965 s. 13 för en beskrivning av bångstyriga getter.

skriftliga källmaterialet.¹¹⁸ Av de tidigaste beläggen, de från 1540-talet, kommer en majoritet från socknar i södra Dalarna. Alltså från de socknar som har högst antal getter vid denna tid eller socknar som angränsar till områden med mycket getter. Från Grangärde nämns fåbodar 1549, från Söderbärke 1548, Stora Skedvi 1540, Gagnef 1544, Stora Tuna 1546 och Hedemora 1548. Från övre Dalarna nämns fåbodar bara en gång på 1540-talet och det var från Leksand 1548. I övriga landet är det bara från Västerbotten som det också finns fåbodbelägg från 1540-talet och även här hade man mycket getter. Fåbodarna i Västerbotten tycks i hög grad ha varit fåbodar med relativt mycket åkermark och många fåbodar där har varit halvfåbodar.¹¹⁹ Ända fram till 1580-talet är det vanligast med belägg från Dalarna. Från 1560-talet finns fler belägg från Leksand (1568) och Gagnef (1562) och från 1570-talet finns belägg från Svärdsjö (1576) och Folkärna (1578, åkerfåbod). Förutom att det finns några fler exempel från Västerbotten nämns också fåbodar på Alnön i Medelpad år 1564 och på två platser i Ångermanland.¹²⁰ I huvudsak var de norrländska fåbodarna vid denna tid ett kustfenomen medan de i Dalarna var de enda som fanns i inlandet. Från 1580-tal fram till 1600-talets början finns omnämnande av fåbodar också från inlandet från alla de landskap där de senare är kända.

Ett omnämnande behöver inte betyda att fåboden är nyanlagd utan den kan vara äldre. Men där något sägs om åldern på fåbodarna tycks de alla vara anlagda på 1500-talet.

Omläggning och expansion

Under 1500-talet växer ett fastare utnyttjande av utmarken fram och fåbod-etableringarna är en del av en agrar expansion.¹²¹ Under 1600-talet skjuter utvecklingen fart och från slutet av århundradet var varje gård i övre Dalarna tvungen att ha en fåbod. Ett agrart system med fåboden som en del har etablerats. Detta sker i Dalarna samtidigt som bönderna specialiserade sig inom andra områden och kolning och veduttag tog allt mer resurser i anspråk. Hur var detta möjligt? En del av förklaringen var att man arbetade mer än man tidigare gjort. Men den större delen av förklaringen låg i att man organiserade om arbetet.

¹¹⁸ Myrdal & Söderberg 1991 s. 223–244. Exempelen bygger på de belägg som finns redovisade i Johan Söderbergs avsnitt Utmarksexpansionen: fåbodar och bodland (kap. 7) i Kontinuitetens dynamik.

¹¹⁹ Se kapitel 5 not 137.

¹²⁰ Myrdal & Söderberg 1991 s. 240. Fåbodställen i Ångermanland omtalas 1559 i det årets jordebok och är Ödesby som brukades under N. Gissjö i Gideå socken samt ett annat fåbodställe med samma namn, Ödesby, under Docksta i Vibyggerå socken. Johans Söderberg har intrycket att registreringen i jordeböckerna har samband med att fast bebyggelse övergått till fåbodar.

¹²¹ Myrdal & Söderberg 1991.

Problemet man stod inför var hur man skulle kunna flytta boskapsskötsel geografiskt och samtidigt ha tillräckligt med människor som skulle kunna sköta alla andra arbetsuppgifter under den mest hektiska perioden i jordbruket, sommaren. Lösningen var att anlägga det vi i dag kallar långfåbodar och där ha lejda vallkullor som stod för en specialiserad mjölkhushållning. Med långfåboden kunde man skilja boskapsskötseln från hushållets vanliga arbetsuppgifter genom att hushållen samarbetade inom fåbodlagen och gemensamt anställde kullor. Fåboden innebar därmed att man kunde intensifiera boskapsskötseln och ha fler djur per gård än man tidigare haft, samtidigt som det innebar en lättnad i arbetsbördan för hushållet. Man kunde därigenom ägna mer tid åt jordbrukets andra delar och det som lite missvisande kallas bisysslor.

En omläggning som den ovan beskrivna kom att påverka många grundläggande strukturer i samhället och kom att få återverkningar på hela lokalsamhällets sätt att organisera sig.

En av de mer spännande studierna som skrivits under senare år om förändringar av kulturlandskapet i Dalarna är Lars Ersgårds bok *Det starka landskapet*. Den handlar om utvecklingen i Leksands socken från yngre järnålder till 1700-talet. Bakgrunden till boken var att man vid arkeologiska undersökningar i samband med anläggandet av riksväg 70 från Insjön upp till Kyrkud-den, 1983 och 1984, fann många husgrunder i den nuvarande åkermarken. Bebyggelselämningarna härrörde från 1400-, 1500- och 1600-talet och den bild man fick av dåtidens bebyggelse var att den fanns i hela området mellan skogskanten och älven och bebyggelsen gav ett intryck av oregelbundenhet i strukturen. Bebyggelsestrukturen skiljde sig mycket från den som framträder på storskifteskartorna från 1820-talet och även från den struktur som präglar området i dag: stora samlade byar i övergången mellan åkermark och skog.

Lars Ersgård menar att i slutet av 1600-talet skedde en påtaglig strukturell förändring av bebyggelsen när en omfattande nedläggelse av gårdar i dagens åkermark skedde och gårdarna flyttade till ett läge i övergången mellan inägojorden och utmarken. Fram till mitten av 1600-talet hade det viktigaste varit att den enskilda gården låg centralt i förhållande till sin egen inägojord. Var gården låg i förhållande till övriga gårdar var inte så viktigt och gårdarnas placering i förhållande till andra gårdar hade i stor utsträckning bestämts av tillfälligheter. Ny bebyggelse fick expandera ut på den odlingsbara marken. Byn var fram till mitten av 1600-talet inte en primär social och ekonomisk organisationsform enligt Ersgård. Från Dalarna och Leksand är andra organisationsformer kända, som bondelaget, tunnlaget och bälgen.¹²²

¹²² Ersgård 1997 s. 73 ff. En likartad utveckling, att bebyggelsen flyttar från inägojorden till lägen i övergången mellan inägojord och utmark, finns belagd från Lima socken. Utflyttningen i Lima påbörjades före mitten av 1700-talet. Se Carlsson & Sandberg 1997 s. 35 f.

Den stora förändringen av bebyggelsen som skedde från 1600-talets andra hälft har inte avsatt några spår i annat källmaterial än det arkeologiska. Det visar, enligt Ersgård, att förändringen av bebyggelsen skedde på böndernas eget initiativ och inte på ett beslut från statsmakten. Bebyggelsen och inägojorden blev nu två från varandra rumsligt avgränsade enheter och byn kom för första gången att framträda ”*inte endast som en topografiskt avgränsad enhet utan också som en fast ram för social och ekonomisk samverkan*”.¹²³

Orsakerna till förändringen låg enligt Ersgård i att expansionen hade gått ut över inägojorden och att man kom till ett stadium där det inte längre var möjligt att bebygga mer åkerjord. Bebyggelsen flyttade till det som kan betraktas som impediment i övergången mellan inägojorden och utmarken. Inägojorden var inte bara betydelsefull för spannmålsodling och för foder till djuren utan var också socialt betydelsefull. Genom arvsreglerna skulle alla barn ha del av jorden och om inägojorden allt mer bebyggdes kom den viktiga omfördelningen av åkertegar att hindras. Ersgård pekar också på statsmaktens allt större krav på befolkningen som ett skäl till omläggningen av bebyggelsen.

Lars Ersgård har rätt när han pekar på att bebyggelseexpansionen skulle hindrats eller ha inneburit stora problem om man bebyggde inägojorden mer. Men man måste ändå fråga sig om det inte var utvecklingen av fåbodväsendet med allt mer djur som i lika hög grad var drivkraften bakom förändringen.¹²⁴ Genom att bo mer samlat och i övergången till utmarken underlättades hanteringen av djuren på flera sätt. Man fick närmare till betesmarken under vår och höst och vallningen på hemskogen kunde lättare samordnas. Man slapp många och långa fågator genom inägojorden. Med allt fler getter och får blev det också ohanterligt att föra dem genom inägorna. Den viktigaste orsaken till byarnas nya lägen skall nog ändå sökas i det ökade samarbetet mellan människorna, som var en förutsättning för mycket av arbete både i byn och för ett intensivt utnyttjande av utmarken som inkluderar fåbodbruk. Lars Ersgård menar att byarna i Leksand vid 1600-talets andra hälft framträder som en ”permanent form för samverkan mellan gårdarna”.¹²⁵ På många sätt måste samarbetet mellan människor ha underlättats när de bodde närmare varandra. Samarbete var grundläggande för många av jordbrukets sysslor och för ett agrarsamhälle allt mer beroende av en värld utanför. Samarbete var nödvändigt när det kollektiva utnyttjandet av utmarken fick fastare former.

¹²³ Ersgård 1997 s. 79 ff. Citatet på sidan 81 andra spalten.

¹²⁴ Att Ersgård inte tar upp fåbodarna i detta sammanhang beror på att de inte berördes av de arkeologiska undersökningarna. Han lutar sig därför mot Sigvard Montelius antaganden om att fåbodväsendet var fullt fungerande redan på 1500-talet när han gör sin beskrivning över socknen. Ersgård 1997 s. 67 f.

¹²⁵ Ersgård 1997 s. 110.

Fåbodlagen kunde visserligen vara sammansatta av bönder från flera olika byar, men flera av delägare kom i regel från samma by.

Lars Ersgård påpekar att man inte får isolera endast en förklaringsfaktor för att förstå förändringen. Det var frågan om flera faktorer som samverkade. Framväxten av långfåbodarna skall kopplas till viktiga och grundläggande förändringar i samhället under 1500- och 1600-talet. Fåbodarna blev en del av en bondeekonomi i förändring där specialiseringen också tog andra former, som herrarbeten och olika typer av hantverk. Bondeekonomin i Dalarna påverkades av förhållanden utanför hushållets och lokalsamhällets kontroll och andra sysslor än rent jordbruksarbete tog allt mer tid. Grunden lades för ett ekonomiskt system som skulle vara fram till industrialismens genombrott under 1800-talets andra hälft.

Fåbodar och arkeologi i Sverige

De senaste decennierna har forskningen med arkeologiska och paleoekologiska utgångspunkter kring fåbodarna varit livlig och på många sätt förnyat kunskapen om utmarkens användning under medeltid och järnålder. Samtidigt måste man fråga sig om inte många av slutsatserna rörande fåbodarna, varit allt för långtgående och i fler fall rent missvisande. Den slutsats som förts fram är att ett fåbodväsende fanns etablerat redan under järnåldern och att det var utbrett över ett stort geografiskt område.¹²⁶ I kapitel 1 och i början av detta kapitel berördes forskningen något. Här kommer några av utgångspunkterna och forskningsresultaten närmare att granskas och kommenteras.

Den skogsarkeologiska forskningen, som sköt fart under 1990-talet, har naturligt nog haft sitt centrum i de så kallade skogslänen i Mellansverige.¹²⁷ I samma områden har det från 1600-talet funnits ett omfattande fåbodbruk. Innan de teoretiska utgångspunkterna för forskningen och resultaten granskas skall forskningen sättas in i ett större sammanhang. Jag vill framför allt peka på två viktiga faktorer bakom forskningens framväxt. Den första var den snabba utbyggnaden av de regionala högskolorna under 1990-talet och där både Högskolan i Karlstad och Mitthögskolan senare uppgraderades till universitet. Högskolorna gjorde att det skapades en akademisk bas för studierna av utmarken och i Karlstad och i Östersund erbjöds möjlighet att läsa arkeo-

¹²⁶ Hansson med flera 2005 s. 89. Svensson 2008 s. 75.

¹²⁷ Skogen har varit föremål för arkeologiska studier i hela Sverige de senaste decennierna. Genom stora infrastruktursatsningar har områden som tidigare inte ägnats så stort arkeologiskt intresse blivit undersökta. Det gäller från t.ex. norra Skåne, södra Småland, Uppland med flera platser i hela landet. Det kan möjligen vara en överdrift att säga att skogslänen i Sverige utgjort ett centrum för denna forskning. Se också Anglert 2009 s. 229.

logi på grundnivå. Ett nära samarbete mellan museerna och högskolorna utvecklades där studenter kunde få arbete med inventeringar och utgrävningar och museianställda arkeologer kunde bidra med undervisning och själva vidareutbildas. Även om doktoranderna var knutna till de äldre universiteten för sin utbildning kom man att samarbeta mycket med de lokala högskolorna.¹²⁸ Samarbetet mellan högskolorna och museerna skapade en kreativ miljö som gjorde att det arkeologiska arbetet utvecklades. (Se den tidigare förda diskussionen om museer och forskning i kap. 1.) Den andra viktiga förändringen var att en del av de pengar regeringen årligen avsatte till Riksantikvarieämbetet för kulturmiljöfrågor under början av 1990-talet till stor del regionaliserades. Det medförde att länen fick ett ökat och mer direkt inflytande över hur kulturmiljöanslaget användes. Regionalt förankrade projekt kunde lättare genomföras och anslaget kunde med större frihet användas för samfinansiering med andra aktörer. Den regionala kulturmiljövården var under 1990-talet inne i ett expansivt skede och regionala särdrag kom att bli viktiga frågor att lyfta fram. För Värmlands del hade arkeologin fått en nytändning redan under slutet av 1980-talet i och med att Riksantikvarieämbetet startade revideringsinventeringar av fornlämningar i länet och många arkeologer kom att vara involverade i arbetet.¹²⁹

Inom den nya skogsarkeologin ansåg man att skogens kulturmiljövården hittills blivit mindre uppmärksammas än de i slättbygden. En viktig fråga blev därför att öka kunskapen om skogens historia och lyfta fram de historiska lämningar som finns där. Ungefär samtidigt kom ett stort tvärvetenskapligt projekt att sjösättas, Ängersjöprojektet.¹³⁰ Detta kom att behandla Ängersjö socken i nuvarande Härjedalens kommun utifrån en rad olika aspekter, varav undersökningarna av några fåbodvallar i socknen är de intressantaste för mitt vidkommande.¹³¹

Det faktum att skogen hade blivit mindre undersökt, vid till exempel fornminnesinventering, skapade en vilja att snabbt öka kunskapen om skogens lämningar, men det skapade också en känsla av att vissa landsdelar tidigare hade blivit bortglömda. Inte minst i Eva Svenssons avhandling, *Människor i utmark*, märks en vilja till revansch och upprättelse för ett landskap (Värmland) och dess befolkning. Hon anser att Värmland blivit en ”*bortglömd arkeologisk region*” och att det har lett till att den värmländska historien och dess

¹²⁸ Se t.ex. Svensson 1998 s. 7.

¹²⁹ Svensson 1998 s. 42.

¹³⁰ Ängersjöprojektet, Flexibilitet som tradition, Kulturmönster och näringar i norrländsk skogsbygd under 1000 år fick från 1998 full finansiering från Riksbankens jubileumsfond. För projektbeskrivning se <http://www.angersjo.lu.se/ProjectAngersjo/meromproj.htm> (2009-07-09).

¹³¹ Emanuelsson 2001.

befolkning blivit missförstådda i tidigare forskning.¹³² Ett särskilt problem menar hon är att man inte har kunnat bedriva lokala studier på ett tillfredsställande sätt. Hon ägnar därför ett långt avsnitt åt att ge en översikt över Värmlands historia och gör flera omtolkningar av bland annat de medeltida lagarna, gravar och medeltida brev.¹³³ Motsättningen mellan centralmakt och lokalsamhälle är ett genomgående tema i Svenssons avhandling. Motsättningen finns i samtiden och den har funnits genom historien. (I fornlämningshänseende framträder skillnaden bland annat i gravskicket. Slättområdet har många förhistoriska gravar och skogsområden har få eller inga förhistoriska gravar. Hon vänder sig mot att man ser gravar som en representation för befolkning). I slutet av boken får denna motsättning sin final där skillnaderna mellan människor i slättbygd och de i norra Värmlands skogsbygder under tidig medeltid beskrivs.¹³⁴

”I det traditionella skogsbondesamhället var det inte egendom i sig som var det centrala. Det var i stället arbetet som var källan till att skogen kunde bli värdefull. Arbeta var helt enkelt viktigare än landäggande. Det har historiskt sett också funnits ett starkt betonde av jämlikhet, eller egalitet, i de lokala skogsbondesamhällena. Denna ’gemensamhetsmoral’ var en strategi för att hantera sociala relationer och en ideologi som bidrog till formandet av lokalsamhället. Denna ideologi kan kanske också betraktas som en särartsmarkering mot slättbygdensbönderna. ---

Skattejordens stora dominans i skogsområdena och frånvaron av många av de mer centrala makteliternas manifestationer, indikerar att dessa områden i många avseenden har stått utanför de maktkamper och socio-politiska förändringar som präglade den första delen av medeltiden. Jag tror att det var ett medvetet val från skogsböndernas sida. Man prioriterade lokalsamhället och självbestämmande framför den nationella scenen. Sannolikt var det inte materiella orsaker som låg bakom detta val, ... Snarare var det en fråga om mentalitet.”

Clas Tollin har, med hänvisning till Svenssons avhandling, påpekat att alla förklaringar till bebyggelsens organisation som bygger på en förmodad mentalitet hos människor under tidigmedeltid har karaktären av spekulation.¹³⁵ Det är naturligtvis riktigt och skall frågan om en ”gemensamhetskultur” över-

¹³² Svensson är inte ensam om denna syn på skogsbygder. I Leif Häggström avhandling om landskapsutnyttjande under äldre järnålder på Sydsvenska höglandet finns liknande tankar. Häggström 2005 se särskilt s. 22 ff, 46 och 285 ff.

¹³³ Svensson 1998 s. 27 ff och 38–58.

¹³⁴ Svensson 1998 s. 173.

¹³⁵ Tollin 1999 s. 202.

huvudtaget diskuteras måste det ske mot bakgrund av produktionsförhållandena i samhället. Här är Elinor Ostroms teorier om samarbete för att utnyttja den gemensamt ägda utmarken ett fruktbart sätt att diskutera hur man organiserat sig i bondesamhället. Från Dalarna har vi tidigare sett hur organisationsformerna för fåbodbruket växer fram efter den senmedeltida agrarkrisen och får en allt fastare form fram till mitten av 1800-talet. Svensson menar att fåbodbruket ingick i en "gemensamhetskultur" i norra Värmland redan under yngre järnålder och tidig medeltid. Genom andra arkeologiska och paleoekologiska undersökningar har det hävdats att det fanns ett fåbodväsende också i Dalarna, Hälsingland, Jämtland och Västerbotten vid denna tid.¹³⁶

Utifrån denna bakgrund skall vi nu titta närmare på vad slutsatserna om ett fåbodväsende i Sverige under yngre järnålder och tidigmedeltid grundas på. Först skall de teoretiska utgångspunkterna beröras. Det är genom teoribildning man förstår hur bilden av de beskrivna samhällena formats. Här kommer bara de delar av teorierna som har att göra med fåbodväsendet att tas upp. Flera av författarna beskriver inte närmare sina teoretiska och idémässiga utgångspunkter utan går direkt på empirin. Hos andra får man en ganska god inblick i hur de byggt upp sin teori, och eftersom de i hög grad hänvisar till varandra, och många har också arbetat och publicerat tillsammans, kan man hävda att det finns ett gemensamt synsätt.

Två grundläggande antaganden ligger bakom deras studier. Det första är att man kan analysera arkeologiska fynd och paleoekologiska resultat utifrån vad som är känt om arbetsliv, bebyggelse och social organisation under senare tid inom samma område. Det andra, som är en förutsättning för det första, är att man menar att samhället inte har genomgått några större förändringar från den yngre järnåldern fram till den industriella revolutionen. Tydligast uttrycks tankarna i en avhandling som behandlar ett medeltida fåbodbruk i Västerbotten. I inledningen av avhandling skriver författaren att en möjlighet att analysera ett arkeologiskt material är att använda sig av ett etnohistoriskt material från samma område, alltså ett material som ligger närmare i tid än det arkeologiska material man arbetar med. En sådan arbetsmetod är tillämplig i "[d]et västerbottniska kustområdet som av de historiska källorna att döma inte genomgick några större socioekonomiska förändringar från de äldsta mera omfattande uppteckningarna under 1500-talet och fram till industrialismens intåg, och som inte heller i sitt fornlämningsmaterial speglar några större förändringar under järnålder/tidig medeltid, ..."

Det problem som uppstår då det inte finns fysiska lämningar efter den medeltida boskapsskötseln i Västerbotten och att boskapsskötseln bara "antydts" genom pollendiagram, kan minskas om det i det studerade området

¹³⁶ Se Hansson med flera 2005 s. 89 och 148 ff.

"råder en hög grad av ekologisk, ekonomisk, social och kulturell konstans över tid".¹³⁷

Eva Svensson använder en liknande metod som hon benämner *analogin*. Den går enligt henne ut på att man "sluter sig från det kända till det okända". Metoden förutsätter att det finns stora likheter i de kända förhållandena, något hon menar gäller för norra Värmland. För att sätta in de arkeologiska resultaten från en undersökning i en "ram" menar hon att det bästa är att göra jämförelser "med vittnesbörden från den historiska produkten av det studerade samhället". Det innebär att man jämför det arkeologiska materialet med skriftliga källmaterial eller lämningar i form av byggnader, från nyare tid. Hon menar att det är "rimligt att anta att skriftligt och arkeologiskt material har mer gemensamt om de står varandra nära i rum och mänsklig praktik".¹³⁸ Sättet att argumentera går igen i den tidigare refererade diskussionen om åldern på Backasätern i norra Värmland.¹³⁹

Detta synsätt innebär att man ser platsen som en viktigare faktor för att förklara en företeelse än tiden. Tanken på ett över så lång tid oföränderligt samhälle har inget stöd i modernare historisk forskning. Om det överhuvudtaget skall vara möjligt att transponera ner förhållanden kända från 1700-talet och början av 1800-talet till yngre järnåldern eller tidig medeltid kräver det en omfattande och noggrann kartläggning av de fenomen man vill förklara. Låt oss därför se hur väl man lyckats belägga ett fåbodväsende under denna tid i de undersökningar som gjorts. Då den materiella kulturen har varit en viktig utgångspunkt för tolkningarna av fåbodväsendet, skall jag först redovisa hur arkeologerna sett på byggnader och annan materiell kultur.

Det har varit mycket svårt att knyta medeltida husgrunder eller föremål till fåbodväsendet. Mest kända har de så kallade Ängersjögrunderna blivit. Fem sådana grunder har man undersökt från 1980-talet fram till mitten av 1990-talet vid Gammelvallen i Ängersjö socken i nordvästra Hälsingland. Senare har samma typ av grund hittats på cirka 20 andra platser i Värmland, Härjedalen och Hälsingland. På Gammelvallen i Ängersjö rör det sig om en

¹³⁷ Rathje 2001 s. 13, 61 och 79. Här skall inte närmare de västerbottniska fåbodarna beröras. Västerbotten ligger utanför mitt undersökningsområde, men viktigare är att fåbodarna i Västerbotten har haft relativt mycket åkermark och ofta legat så nära hemgårderna att man har tagit hem mjölken för beredning. De äldsta kända fåbodarna hade alla skattlagd jord och många av dem blev tidigt fasta bosättningar medan andra fasta bosättningar blev fåbodar. Avståndet mellan gården och fåboden kunde vara så nära att det kan vara svårt att skilja fåbodarna från sommarladugårdar. Ordet fåbod kunde också användas synonymt med utjord. Se Rathje 2001 s. 79 f. SNA 1994, s. 94 (karta). Fahlgren 1970 s. 93 ff. och 228 f.

¹³⁸ Svensson 1998 s. 35.

¹³⁹ Se sid 314. Emanuelsson med flera 2003 s. 124.

typ av nedgrävda kvadratiske husgrunder som är mellan 2,1 och 2,7 meter breda och som ligger lite försänkta i marken, runt 0,15 till 0,5 meter. Några har stenfot andra inte. Det har inte gått att fastställa vilken typ av byggnad det rör sig om eller vad de använts till. Det kan inte vara bostadshus eftersom de är för små och saknar eldstad. Det har förslagits att de skulle vara källare under en större byggnad, men den större byggnaden har man inte funnit spår efter. Det är också påfallande lite sten i grunderna jämfört med den mängd sten man finner i källargrunder från senare tid. Grunderna har daterats till medeltiden (1200- och 1300-tal) genom prover tagna från den ursprungliga marknivån. Proverna är tagna under den jord, som har varit uppslängd på grundens utsida.¹⁴⁰ De går alltså inte, att knyta direkt till byggnaden och de ger endast en äldsta möjliga ålder för respektive byggnads uppförande. Svårigheter med att koppla daterade kolprover till studerade lämningar skall alltså inte underskattas.¹⁴¹ Att det finns gammalt röjningskol i marken nämns till exempel inte som en möjlig förklaring till dateringarna. Ett större problem är dock att grunderna inte kan knytas till någon verksamhet. Diskussionen om de så kallade Ängersjögrunderna skall inte förlängas här, men det är värt att notera att grunderna till sin storlek inte skiljer sig från storleken på slobodar, som har varit vanliga vid utmarksslätter. Slobodar kunde, trots sin relativa enkelhet, också ha stenlagda grunder.¹⁴²

Fäbodens lämningar framställs ofta av arkeologer som svårfångade genom att de till så stor del var gjorda av trä.¹⁴³ Det faktum att man inte har hittat föremål som kan knytas till ett fäbodväsende under järnåldern och tidigmedeltid, samtidigt som man hittat fångstgropar och järnframställningsplatser, har uttryckts som att det var de manliga arbetsplatserna på utmarken som var synliga. Det påstås därför att det manliga arbetet hade ”*en viss monumentalitet*” medan det ”*kvinnliga var osynligt undflyende*”. Konklusionen blir att ”*[l]andskapet byggdes av män som det manliga*”.¹⁴⁴ Tanken om män och monumentalitet och det kvinnliga som osynligt undflyende antyder att fäbodväsendet är svårfångat genom arkeologiska metoder och att man därför inte skall förvänta sig att hitta några spår vid utgrävningar.

Sanningen är dock den att fäbodväsendet avsatt tydliga spår i landskapet, men att dessa spår bara kan knytas till tiden efter år 1500. Ett av de mest karaktäristiska inslagen i fäbodväsendet har varit den stora användningen av ved

och eld. Diskningen och messmörskokning gjorde att man dagligen eldade på fäboden. Spisrösen och härdar är därför de tydligaste lämningarna efter fäbodbruket. Spisrösen och härdar är också de lämningar som tydligast framträder vid andra arkeologiska undersökningar. Fäbodens lämningar är därmed lika synliga och monumentala, som exempelvis kolgropar och slagghögar är efter männens arbete i utmarken. Talet om det ”kvinnligt undflyende” under tidigmedeltid måste också avvisas av det skälet att man inte kan knyta ett antaget fäbodväsende till kvinnligt arbete vid denna tid. Från den tid då vi har de första beläggen för vallhjon i Sverige var det en manlig syssla, medan ladugårdsarbete och mjölkning har varit kvinnliga sysslor under tidigmedeltid.¹⁴⁵ Men det senare arbetet har inte kunnat beläggas till fäbodar under denna tid. Däremot är det riktigt att många av de redskap man haft på fäboden inte bevarats under jord och att några byggnader kan vara svåridentifierade på grund av den enkla grundläggningen och det förgängliga byggmaterialet.

Antagandet att de undersökta platserna varit fäbodar vilar i hög grad på den kunskap man fått fram genom pollenanalyser. Det finns pollendiagram från platser med i sen tid kända fäbodar, bland annat från Värmland, Dalarna, Hälsingland och Jämtland.¹⁴⁶ Här står man på betydligt stabilare grund än när det gäller den materiella kulturen och man kan visa att inslaget av gräspollen har ökat på många platser samtidigt som skogen har öppnats upp. När detta sker varierar från plats till plats, men från de allra flesta av de undersökta platserna har man kunnat datera förändringen till yngre järnålder eller till tiden före den senmedeltida agrarkrisen. Ökningen av gräspollen och ibland även andra örtpollen visar att närområdet tagits i bruk för bete eller slätter eller bådadara (bete och slätter är ofta svårt att med säkerhet skilja åt utifrån pollenanalys)¹⁴⁷. Från flera platser finns också sädespollen vilket speglar odling, antingen på permanenta åkrar eller tillfälliga svedjor. Resultaten från de pollenanalytiska undersökningarna har tolkats som att det var ett betespåverkat landskap och att det fanns fäbodar. Fäbodarna ses som en del av ett agrart system redan under den yngre järnåldern.¹⁴⁸

Problemet är att det inte räcker med pollenanalyser för att visa att det varit en fäbod på en plats vid denna tid. Den vegetation och den markanvändning som pollenanalyserna ger belägg för är intressant i sig, men kan inte ensam tas som belägg för fäboddrift. Bete, slätter och odling kan ha förekommit i olika kombinationer och i olika sammanhang utan att det för den skull behöver ha

¹⁴⁰ Emanuelsson et al 2000 s. 127 ff. Johansson & Svensson 2001 s. 32 ff. Se också Bergquist 2000.

¹⁴¹ Magnusson 1986b s. 124 ff. för en diskussion om hur kol-14 prover har använts för att datera Lapphyttan i Norbergs bergslag.

¹⁴² Se t.ex. Erixon 1947 s. 25 ff.

¹⁴³ Rathje 2001 s. 78.

¹⁴⁴ Stenbäck Lönnquist & Welinder 2007 s. 123.

¹⁴⁵ Myrdal 1999a s. 95 och 132 och Myrdal 2008b s. 155.

¹⁴⁶ Se t.ex. Svensson 1998, Emanuelsson 2001, Emanuelsson med flera 2003, Hansson med flera 2005.

¹⁴⁷ Lagerås 2007 s. 64.

¹⁴⁸ Hansson med flera 2005 s. 89 f.

funnits en fåbod i området. Motiven till att öppna upp skogen kunde vara andra än att man ville anlägga en fåbod. Framför allt har skogen röjts för slåtter, bete och odling. Dessutom har skogen röjts i samband med järnhantering, kolning och till och med för jakt. För flera av dessa verksamheter kunde människorna ha djur med sig. Det är också så att de äldsta fåbodarna kom till på platser som också var lämpliga för andra ändamål. Här fanns till exempel vatten som var bra även om man ägnade sig åt andra verksamheter i skogen än fåboddrift. Den markanvändning pollendiagrammen ger belägg för kan säkert också i en del fall ha bedrivits i anslutning till en permanent gård. Notera att pollenindikationer på bete/slåtter och sädesodling är den pollensignal man kan förvänta sig från ett permanent jordbruk och det är knappast möjligt att utifrån pollendiagram avgöra om en agrar bebyggelseenhet övergivits vintertid. För att man skall kunna koppla pollenanalyserna till fåboddrift behövs därför konkreta lämningar som kan knytas till fåbodarna.¹⁴⁹ Det faktum att man inte reserverar fåbodbegreppet för säsongsmässiga bosättningar förvirrar ytterligare frågan. Det finns författare som menar att fåbodarna kunde vara bebodda året runt.¹⁵⁰ Det gör att begreppet som analytiskt instrument upphävs.

Med den metod man använder, att dra slutsatser från förhållanden under senare tid för att förstå en äldre tids förhållanden, finns det stor risk att man övertolkar pollenanalyserna. Risken är överhängande att man tolkar en plats som en fåbod under yngre järnålder bara för att den höll en fåbod under 1700-talet. Ett exempel på detta är undersökningen från Backa by i Värmland och utmarksanvändningen där. Från Backa bys utmark har man tagit pollenprover från fem lokaler. Det är svårt att utifrån pollenresultaten se att det just skulle vara Backsätern som var fåbod under yngre järnåldern och inte området kring Multmyren eller Tittbäcksmysen. Pollenanalytiskt skiljer sig inte Backsätern så mycket från de övriga lokalerna att den slutsatsen går att dra.¹⁵¹

Som jag ser det är stödet för ett fåbodbruk i Sverige under yngre järnålder och tidig medeltid svagt. För att möjliggöra en förflyttning bakåt i tiden

med hjälp av det spröda källmaterialet har den skogsarkeologiska forskningen varit tvungen, att överge det etablerade sättet att se på fåbodbruket. I det mesta som tidigare har skrivits om fåbodbruket i Sverige har mjölkhantering, byggnader och arbetsorganisationen varit framträdande drag.¹⁵² Det gäller för övrigt också inom den norska fåbodforskningen. I de definitioner av fåbodbruket som görs inom den skogsarkeologiska forskningen betonas i stället att verksamheten var långt från hemgården och att man var där om sommaren för bete, slåtter och ibland sädesodling.¹⁵³ Forskarna betonar alltså bara de delar som kan synas i ett pollendiagram (och som jag visat ovan kan inte dessa ensamma tas som belägg för fåbodarna). Några krav på byggnader finns i praktiken inte för att det skall tolkas som en fåbod, även om det ofta framhålls att byggnader var nödvändiga. Inte heller finns det något krav på mjölkhantering.

Bristen på konkreta resultat kan döljas i fraser som att den nya arkeologiska och paleoekologiska forskningen står för en ”*yngre*” tradition som ser fåbodarna som ett ”*mångsidigt och över tiden föränderligt utmarksbruk*”. Det i motsättning till en äldre forskningstradition där man ”*haft en benägenhet att inskränka begreppet ’fåbod’ till platser med specialiserad mjölkproduktion*”.¹⁵⁴ På det sättet övertar man ett etablerat begrepp och byter innebörden i det för att kunna förklara svårtolkade fynd i skenet av ett etablerat begrepp.¹⁵⁵ Med ett så löst sammansatt fåbodbegrepp blir det svårt att förstå vad man undersöker. Och eftersom fåbodbegreppet redan har en hävdvunnen innebörd förs tankarna lätt fel. Det blir också svårt att skilja fåboden från annan utmarkshantering då analysen bara bygger på paleoekologiska resultat som inte direkt kan knytas till en specifik verksamhet. Att på detta sätt glida ifrån det äldre fåbodbegreppet utan att införa ett tydligare och bättre leder till missförstånd om boskapsskötselns utveckling och därmed blir jordbruks- och samhällsutvecklingen svårare att förklara. I sin strävan att förklara utmarkens stora betydelse under yngre järnålder och tidig medeltid använder man sig av begrepp gjorda för att förstå en senare tid. Paradoxalt nog leder dessa tänjningar av begreppen till att vi får svårare att förstå äldre tiders utmarksbruk. En annan

¹⁴⁹ Om detta finns det en medvetenhet hos flera av de paleoekologer som arbetat med fåbodarna. Hanna Karlsson och Marie Emanuelsson skriver angående Ängersjö att ”[e]n vegetationshistorisk undersökning ger således ingen hjälp vid identifiering av mjölkhantering och säsongsmässighet. Därför är arkeologiska undersökningar nödvändiga...” Karlsson & Emanuelsson 2002 s. 131.

¹⁵⁰ Svensson 2008 s. 75. Svensson skriver: ”Furthermore, shielings [fåbodarna] could be lived in all year round”

¹⁵¹ Emanuelsson, Nilsson & Wallin 2001 s. 13 ff. se särskilt fig 9 s. 29 och tabel III s. 31. Pollenanalyser har gjorts för fem lokaler på utmarken. Betesindikationer finns för alla lokalerna under yngre järnålder. Om markanvändningen på fåboden präglades av betet kunde lika gärna Multmyren vara en fåbod. Om slåtter dominerade kunde det vara Tittbäcksmysen.

¹⁵² Se kapitel 1 och 2. Se t.ex. Frödin 1925 s. 190 som skriver ”...fåbodbruket som i sin urgamla form går ut på produktion av mjölkvaror...”

¹⁵³ Se t.ex. Emanuelsson med flera 2000 s. 123 f. ”Shielings [fåbodarna] were means of utilizing large forest areas distant from the farms in summertime for grazing, hay-making and occasionally cereal cultivation.”

¹⁵⁴ Welinder 2002 s. 23 och Hansson med flera 2005 s. 89.

¹⁵⁵ Det bör påpekas att det också finns arkeologer som håller fast vid fåboddriftens samband med mjölkhantering. Maria Petersson skriver t.ex. att ”[f]åbodväsendets huvudmål har varit att omvandla sommarens överflöd av foder till hållbara mejeriprodukter”. Petersson 2006 s. 119. Peterssons studie gäller Östergötland och främst en period som ligger före den som jag här diskuterar och kommer därför inte mer att berörs.

av målsättningarna med undersökningarna, att ge människor i skogsbygden deras historia, går därmed också förlorad.

Som jag framhåller i kapitel 2 är det viktigt med tydliga definitioner för att kunna analysera utvecklingen och se förändringar över tiden. Den oerhört öppna och vida definition som använts inom skogsarkeologin gör att i stort sett all verksamhet på utmarken där man röjt skog kan tolkas som fåbod. Man kan inte utesluta att ett mindre och inte så utvecklat fåbodväsende funnits före år 1500, men de undersökningar som hittills gjorts har inte kunnat belägga det. Inte heller har man kunnat visa att de undersökta platserna ingått i ett agrart system där fåboddrift var en nödvändig och etablerad del av jordbruket.

Fåbodar i Norge

Det hävdas ofta att det finns många gemensamma drag i allmogekulturen mellan Norge och Sverige och särskilt skulle det gälla områdena med fåboddrift. Den fåbodkultur som fanns i de båda länderna uppvisar många gemensamma drag både i vad och hur man producerat på fåbodarna, arbetsorganisation och materiell kultur. Med de likheter som finns har man menat att ursprung och ålder inte kan skilja sig allt för mycket åt och den höga ålder som det norska fåbodbruket tillskrivs måste också det svenska ha.¹⁵⁶

Jag skall något gå in på det norska fåbodbruket och dess historia. Först skall den norska fåbodforskningen sammanfattas och sedan skall några möjliga förklaringar ges till att de skillnader i uppfattning om fåbodväsendets ålder som finns mellan min forskning och huvudfåran i den norska forskningen. Det handlar framför allt om tiden före 1500. Jag skall senare också beröra många av de likheter som finns mellan länderna. Först behövs dock några kommentarer. Den norska fåbodforskningen är stor och omfattande. Den går tillbaka till 1800-talets andra hälft och har genom åren haft en rad olika inriktningar. I början var de jordbruksvetenskapliga och syftade till att effektivisera och reformera säterbruket. Under 1900-talet har allt mer handlat om kulturhistoriska, geografiska, naturvetenskapliga och vegetationsorienterade arbeten.¹⁵⁷ Att överblicka all denna forskning är inte möjligt inom ramen för ett projekt som har det svenska fåbodbruket i fokus. Att kritisera den norska fåbodforskningen är inte heller möjligt för mig med tanke på att jag inte har den totala överblicken, men också för att fåbodarna i Norge är så mycket mer laddade är det svenska fåbodväsendet. I Norge har fåbodväsendet och dess ålder varit intimt förknippat med den norska nationen och norsk nationalism.

¹⁵⁶ Se t.ex. Jonsson 1964/65 s. 157 och Hansson med flera 2005 s. 89.

¹⁵⁷ En sammanfattning av den mer kända forskningen finns hos Daugstad 2000 s. 283–340.

Jag menar inte att den norska fåbodforskningen skulle vara sämre på grund av detta. Snarare är det nog tvärtom, att man ägnat frågan så mycket större intresse än vad man gjort i Sverige, i och med att fåbodarna varit med och format bilden av Norge. Karoline Daugstad diskuterar i sin doktorsavhandling *Mellom romantikk og realism* fåbodarna och särskilt fjällbondens betydelse för bilden av Norge och det norska.¹⁵⁸ Men eftersom fåbodarnas äldsta historia i hög grad är en tolkning av ett ganska sprött källmaterial finns en risk för att man valt att tolka fysiska lämningar och tidigmedeltida texter i skenet av en senare tids fåbodbruk, som man haft en mycket positiv bild av i det norska samhället.

Lars Reintons teorier om säterbrukets uppkomst med inflyttning av indoeuropéer, det så kallade stridsyxefolket, har inte längre någon acceptans hos norska historiker och ifrågasattes redan när teorierna formulerades på 1950-talet. Men det finns fortfarande arkeologer som utifrån norskt material frågar sig om inte ursprunget till den historiskt kända säterdriften finns mer än 3000 år tillbaka i tiden, i senneolitikum eller äldre bronsålder. Bjørn Myhre menar dock att hur man än tolkar fynden från denna tid kan man inte beskriva det som den säterdrift man känner från historisk tid.¹⁵⁹ Han menar i stället att det säterbruk vi känner från historisk tid har sitt ursprung i gårdsinstitutionens uppkomst under romersk järnålder. Det var från denna tid som man uppförde hus i utmarken och det finns gott om husgrunder kvar från denna tid.¹⁶⁰ För hövdingar längs kusten och i inlandet har handeln med skinn, pälsar, dun, bergskristall etc. haft stort politiskt, ekonomiskt och socialt värde. Deras gods har därför enligt Myhre inte bara omfattat gårdar och jordbruksproduktion utan också järnutvinningsplatser, fåbodar, fångstplatser och fisken. Utmarksprodukterna har kommit till hövdingagården från gårdar längre bort, men också genom att varor inhämtats av storgårdens eget folk.¹⁶¹

Enligt Lars Reinton skiljer man i Norge på i huvudsak tre olika typer av fåbodar: fullsättersbruket, som motsvarar det svenska långfåbodarna, mjölk-sättersbruk som motsvarar de svenska halvfåbodarna och slåttersättersbruket, som inte har någon svensk motsvarighet men som är känt från några platser.¹⁶² Hemfåbodar, enligt Erixons definition, finns inte i den norska uppställningen däremot kan man tala om hemfåbodar när det finns flera fåbodar till en gård och en ligger nära gården. De olika fåbodtyperna har olika geografisk hemvist

¹⁵⁸ Daugstad 2000 s. 78 ff.

¹⁵⁹ Myhre & Øye 2002 s. 61 f. och där anförd litteratur.

¹⁶⁰ Myhre & Øye 2002 s. 149 ff.

¹⁶¹ Myhre & Øye 2002 s. 208.

¹⁶² Reinton 1955 s. 31. Därtill finns några mindre vanliga säterstyper som getsäter och fårsäter se sid 33 f. Om slåttersätrar brukade av svenska bönder se Johansson 1980 (1947) s. 141.

men har inte skarpa gränser. Mjölksätersbruket dominerar längs västkusten. Slåttersäterbruket finns i ett område i sydväst medan fullsätersbruket var ett inlandsfenomen. I Nordnorge var det en blandning av mjölk- och fullsätersbruk. Den geografiska uppdelningen av fåbodbruket i Norge liknar den som fanns i Sverige med halvfåbodarna längs kusten och långfåbodarna i inlandet. Lars Reintons regionala uppdelning av fåbodarna kan man föra tillbaka minst till vikingatiden.¹⁶³

Undersökningarna av sätrar i Norge är vanligast från Vestlandet och det är också därifrån de flesta skriftliga beläggen kommer. Slutsatsen är att man senast på 1100-talet hade ett tätt nät av sätrar i utmarks- och fjällområden. När betet blev knappt på utmarken närmast gården tog man högre upp liggande marker i bruk. Och trots att detta område traditionellt räknas till mjölksätersområdet menar forskarna att det fanns ett fullsätersbruk utvecklat här under medeltiden. På Vestlandet skall flersätersbruk ha tagit form redan under vikingatiden och här nådde driftsformen en topp runt år 1300. Till de längst bort liggande sommarsätrarna kunde det vara upp till åtta timmar. Då sätrarna låg på allmänningar behövdes regler för utnyttjandet. Det finns kända tvister från denna tid kring förflyttningar av djur till och från sätrarna. De få upplysningarna om säterbruket i yttre och mellersta delarna av Vestlandet tyder på att säterbruket där var av mindre omfattning än i dal- och fjällbygderna.¹⁶⁴

Sätrarna krävde sin egen arbetsorganisation och arkeologiska fynd av vävning och spinning visar, enligt Ingvild Øye, att kvinnor uppehållit sig vid sätrarna. Hon menar också att det var frågan om en arbetsdelning, där huvudpersonerna inom hushållet höll sig på huvudgården under sommaren. Utmarksarbetet utfördes av tjänstefolk och arbetet med husdjur var lågt värderat. I den tidigaste fasen var också trälar vid sätrarna och trälens arbete var i hög grad knutet till utmarken.¹⁶⁵

Från Östlandet finns fåbodväsendet inte så bra belagt i skriftligt källmaterial. Men under senare år har arkeologiska undersökningar av fåbodväsende i Östlandet gjort att forskarna menar att säterdrift var vanligt där från vikingatiden. De baserar sina slutsatser på undersökningar av husgrunder, röjningsrösen och pollenanalyser. I många säterområden i Östlandet finns också gravhögar från yngre järnåldern som pekar mot att det var en helårsbosättning där folk levde på jakt, fångst och järnframställning. Jordbruket och boskapsskötseln har då närmast varit en binäring. Pollenanalyser och arkeologiska undersökningar visar dock på ett utbrett säterbruk under medeltiden och i Valdres och

Telemark hade bönderna också ett flersätersbruk. Från Trøndelag finns färre upplysningar om säterbruket än från Vestlandet och Östlandet.¹⁶⁶

En av de få som har framfört en avvikande mening om ett utbrett norskt fåbodbruk under medeltiden är Jørn Sandnes. Han har i flera artiklar hävdat att fåboddriften i Norge föregicks av slätter och att ett mer omfattande fåbodbruk kommer först under tidigmodern tid.¹⁶⁷ Flaskhalsen i boskapsskötseln var inte sommarbetet, hävdar Sandnes, utan det arbete som upptog mest tid var att samla in tillräckligt med vinterfoder för att djuren skulle överleva den upp till åtta månader långa vinterstallningen. Bönderna var därför i behov av avlägset liggande slättermarken långt innan djuren behövde vara på fåbodarna, långt från hemgården, under större delen av sommarhalvåret. Sandnes pekar på att det finns påfallande lite källupplysningar om säterbruket från tiden före den senmedeltida agrarkrisen, särskilt med tanke på att man påstått att ett fullt utvecklat säterbruk skulle ha funnits i största delen av Norge vid denna tid. Sandnes menar att ordet sel och säter i äldre norsk historia inte kan knytas till fåbodväsen och den uppmärksammade skrivelsen i Frostatingslagen om att ”[s]el skal hvern gera ser i almenningi er villok sitia i sumarsetri ef hann vill” [”All som vil kan gjera seg sel i allmenningen og vera der om sumaren”] menar han är en av många tvivelaktiga formuleringar som tagits till intäkt för säterbruk.¹⁶⁸ Enligt Sandnes betyder formuleringen att man har rätt att uppföra ett hus på allmenningen och vara där på sommaren. Det kunde möjligen ha att göra med ett primitivt fåbodbruk att göra, som Michel Cabouret föreslagit, men eftersom det står i ett sammanhang som tar upp höslåttern kan formuleringen lika gärna avse slätter eller ha med annat utnyttjande av utmarken att göra (fiske, jakt, myrjärnshantering, kol- och tjärbränning).¹⁶⁹ På samma sätt är det med många av de andra sammanhangen där sel förekommer under medeltiden. Det finns egentligen, enligt Sandnes, ganska få belägg för säterdrift i Norge före den senmedeltida agrarkrisen, men de förekommer.

Under den senmedeltida agrarkrisen kom i Norge, liksom i Sverige, en mängd gårdar att ödeläggas och ödegårdar kom att utnyttjas för bete och slätter. Parallellerna till Jämtland (se kap. 1) är uppenbara. Sandnes menar att under 1500- och 1600-talets befolkningsökning ökade gårdsantalet och att allt fler fjällområden togs i bruk också för säterbruk, en utveckling som kulminerade under 1800-talets andra hälft. Sandnes skriver, med hänvisning

¹⁶³ Myhre & Øye 2002 s. 376.

¹⁶⁴ Myhre & Øye 2002 s. 372 ff, 375.

¹⁶⁵ Myhre & Øye 2002 s. 389 f.

¹⁶⁶ Avsnittet ovan bygger på Myhre & Øye 2002 s. 361-395 se särskilt s. 372 ff, 375 f och 389.

¹⁶⁷ Se t.ex. Sandnes 1989 och Sandnes 1991.

¹⁶⁸ Sandnes 1991 s. 218. Sandnes 1989, s. 354. För citatet se också Keyser & Munch 1846 s. 251. Översättningen till modern norska se Hovda 1982 (1970), sp 104 f.

¹⁶⁹ Se också Solem 2003 s. 254.

till matrikelmaterial från 1660-talet, att säterbruket fram till denna tid var ganska begränsat medan utmarksslåttern var mycket omfattande, i alla fall i Trøndelag som han undersökt närmare. Det säterbruk som fanns där under 1600-talet var av ganska liten omfattning. Det var först under 1700-talet som sätrarna till exempel blev så många att staten kom att utkräva avgifter för de som låg på allmänningarna. Sandnes hävdar därför att fåbodbruket i Trøndelag har stora likheter med fåbodbruket i Jämtland vid samma tid. Från Jämtland finns en lång rad diplom från omkring år 1500, som talar om försäljning av slätterängar och myrar. Däremot finns inga fåbodar belagda i detta diplommaterial.¹⁷⁰ Inte heller är fåbodarna som är upptagna i 1666 års avradslängd för Jämtland särskilt många.

Sandnes tänker sig att bönderna tog med sig djur till slättermarkerna och att fåboden uppkom genom en gradvis övergång från slättermark till fåbod. Genom att de stannade längre tid på slättermarken permanentades bebyggelsen. Lien kom därför före mulen och Sandnes skriver att enligt hans ”*mening er mye av det materialet som Reinton, og andre norske forskere har tolkat som vitnesmål om seterdrift, snarere dokumentasjon av utmarkslått (først og fremst) og annan utmarksdrift*”.¹⁷¹

Till de mer säkra beläggen för säterdrift i Norge räknar Sandnes en del bestämmelser i Gulatingslagen.¹⁷² Gulatingslagen tillämpades i Västnorge (Vestlandet) och den äldsta utgåvan av lagboken är från 1250-talet, men det finns handskriftsfragment från 1100-talets slut och innehållet går tillbaka till 1100-talet.¹⁷³

Trots Sandnes invändningar är den förkrossande huvudfåran att ett fullt utvecklat fåbodsystem fanns i Norge sedan åtminstone vikingatiden, men det kan gå tillbaka ytterligare några hundra år i tiden. Det inbegriper inte bara att de olika formerna av fåbodar som fanns under 1900-talets början var utvecklade för närmare 1000 år sedan, man hade också flerfåbodsystem och en differentierad arbetsorganisation. Hur kunde fåbodarna i Norge vara så oföränderliga när samhället genomgick flera grundläggande förändringar? Den frågan kan inte besvaras här, men jag skall antyda några hypotetiska förklaringar till var skillnaderna kan ligga. Jag kan inte peka ut någon huvudförklaring utan de olika förklaringarna kan också till viss del ha fungerat ihop.

Det kan för det första vara så att utvecklingen verkligen skiljer sig åt på grundläggande punkter. Man kan då peka på att de norska sätrarna, särskilt de i Vestlandet, hade mycket närmare till en lokal och europeisk marknad.

¹⁷⁰ Sandnes 1991 s. 220. Sandnes 1989 s. 353. Se också kapitel 5 not 23.

¹⁷¹ Sandnes 1989 s. 355 f. Citat sid 356.

¹⁷² Sandnes 1989 s. 354. Se t.ex. Gulatingslagen kapitel 84 hos Keyser & Munch 1846 s. 41.

¹⁷³ Myhre & Øye 2002 s 217.

Mitt på Vestlandet fanns den största befolkningskoncentrationen i Norge från medeltiden och in på 1800-talet. Den största staden i Norge var Bergen och den fungerade som en marknadsplats för omlandet och hit fördes bland annat mjölk, smör, ost och kött.¹⁷⁴ Den norska kusten med sina fjordar som skär djupt in i landet underlättade transporterna av varor till Bergen.¹⁷⁵ Det var betydligt lättare att transportera varorna på vatten än över land.¹⁷⁶ När det gäller den internationella handeln har vi i kapitel 2 sett att Grönland och Island exporterade hudar och ull under medeltiden. Norge med sin långa kust hade också nära till det kontinentala Europa, som på medeltiden efterfrågade läder, hudar och ull. Från både Island, Grönland och Norge var det relativt korta avstånd från sätrarna till kusten där varor kunde lastas på båt för vidare transport. De svenska fåbodområdena, som i huvudsak är ett inlandsfenomen, kom först från 1500-talet att dras in i en ökad handel. Under medeltiden låg dess platser för långt bort för att export skulle vara möjlig. I Sverige var fåbodarna en respons på en ökad regional efterfrågan framför allt från 1500-talets mitt, som var länkad till världshandel genom framför allt järn- och kopparindustrin. I Västkandinavien fanns en europeisk efterfrågan på produkter som gynnades av fåbodbruk redan under medeltiden.

En annan skillnad är att jordbruket i Norge mycket mer har utnyttjat nivåskillnader i landskapet när man anlagt sätrar och därmed kunnat utnyttja olika ekologiska zoner för bete. I ett landskap med stora höjdskillnader kan det dessutom vara svårare att föra hem djuren till gården än i ett mer flackt landskap trots att avståndet till hemgården inte var så långt. Motiven för att anlägga fåbodar ökar därmed. I Sverige har fåbodarnas expansion i huvudsak varit ett skogsfenomen. Fåbodarna har visserligen oftast legat högre än hemgården, men höjdskillnaderna mellan hemgård och fåbod var oftast inte lika stor som i Norge, särskilt inte jämfört med Vestlandet. Fåbodar i de svenska fjällområdena kan inte beläggas före 1600 och är framför allt ett resultat av en inre kolonisation och stor befolkningsökning under 1700-talet och 1800-talet.

Man skall inte heller bortse från den möjlighet som Jørn Sandnes pekar på, att man har överbetonat antalet sätrar. Man kommer då in på den andra huvudförklaringen som mer har att göra med vad man menar med fåbod eller

¹⁷⁴ Myking 1996 s. 96.

¹⁷⁵ Myking 1996 s. 100, se också kartan s. 102.

¹⁷⁶ De naturgeografiska förutsättningarna var ofta viktiga för möjligheten att sälja produkter. I kapitel 1 diskuterades regional specialisering och exemplet med tjärbränningen i Österbotten togs upp. En anledning till att tjärbränningen blev stor i Österbotten och inte i andra områden med likande tillgång på skog var att tillverkningen bara kunde bedrivas i större omfattning om tjäran brändes i relativ närhet till farbara vattendrag och sjösystem. Det flacka älvlandskapet i Österbotten var därför idealiskt för en produkt som tjära som var både tung och skrymmande. Villstrand 1992 s. 50.

säter. Lars Reinton, vars indelning av fåbodar den norska forskningen vilar på, definierar visserligen vad han menar med säter. Hans definition liknar mycket den jag har gjort, men det finns några skillnader.¹⁷⁷ Men viktigare än skillnaderna är att han inte följer sin egen definition. Det gäller för tiden före 1500 och det gäller särskilt den uppdelning av olika fåbodtyper som han gjorde och som sedan har blivit grundläggande för studiet av sätrar i Norge. Mjölksätersbruket i Vestlandet saknar till exempel många av de karaktärsdrag som ingår i definitionen. Man har oftast inte tillverkat de produkter som var så viktiga för säterbruket på mjölksäterna utan i stället fört hem mjölken till gården. Ändå har mjölksäterna räknats som en fåbod.¹⁷⁸ Man kan också rikta liknade kritik mot slättersäterbruket där huvudsysslan varit slätter. Om fullsättersbruket har fungerat på samma sätt i över 1000 år kan man fråga sig om dess organisation varit likartad över hela tiden.¹⁷⁹ Varför är mesvaror kända först från 1600-talet? Hur har man tagit hand om mjölken på medeltiden? En organisation för att utnyttja utmarken, likt den som fanns i Leksand och som Elinor Ostrom beskriver som nödvändig för ett ha ett utnyttjande av allmänningar, ser också ut att växa fram från 1600-talet i Norge. Lars Reintons första exempel på säterlag i Norge är från 1700-talet.¹⁸⁰ Av Reintons beskrivningar av fåboddriften från 1600-talet och fram till 1800-talets mitt, det han kallar den ”en ny expansion” finns många paralleller till den svenska utvecklingen. Reinton pekar på den ökade handeln med slaktfä och livdjur från 1500-talet och kopplar det till framväten av bergsbruket och sågverk.¹⁸¹ Han menar att det var en stark expansion mot utmarken och i säterområdena under 1600-talet. Under 1500-talet var det inga kända konflikter inom säterbruket utan de kom

¹⁷⁷ Reinton 1955 s. 2. Till de viktiga likheterna i våra definitioner hör: 1. Att fåbodbruket utgår från en fast gård 2. Att det handlar om sommarbete, 3. Att det skall finnas husrum. 4. Att det skall finansieras av fast personal 5. Att det görs mat som kan sparas. Till de viktiga skillnaderna hör 1. Att jag betonar vilka hus som skall finnas på fåboden, 2. Att jag framhåller att fåboden ingår i ett system med det övriga jordbruket, 3. Att jag betonar att det är en kvinnlig arbetsplats 4. Att jag framhåller mjölkens betydelse. En viktig skillnad är också att Reinton i sin definition tar upp vilka konsekvenser som säterbruket får för det övriga jordbruket. Att man t.ex. kan utnyttja större arealer och föda fler djur. Jag menar att definitionen är till för att analysera konsekvenserna för jordbruket, hushållet och samhället. Man bör alltså skilja på definitionen av fåbodbruket och de konsekvenser det medförde.

¹⁷⁸ Reinton 1955 s. 26 f.

¹⁷⁹ Ditlev L. Mahler menar t.ex. att säterbruket på Färöarna förändras på viktiga punkter från vikingatid/tidig medeltid till senmedeltiden, Mahler 2007 s. 407 ff. Mahler påpekar också att man skall vara försiktig med att överföra det sena norska säterbruket till äldre tider och använda det som en ram för förståelse av det förhistoriska och medeltida säterbruket. Mahler 2007 s. 333.

¹⁸⁰ Reinton 1955 s. 45 f. Hans exempel är från år 1718, 1759, 1803, 1795, 1804.

¹⁸¹ Reinton 1961 s. 147.

först på 1600-talet och 1700-talet.¹⁸² Reinton menar vidare att 1500-talet till och med 1700-talet präglades av ett starkt samägande av utmarken och allmänningarna är viktiga för att förstå varför säterbruket kunde expandera och varför det blev så mycket konflikter.¹⁸³ Att gränsen mellan individuell eller samägd utmark och sätrar kan ha varit flytande i skogsområdena under medeltiden talar för att utnyttjandet inte kan ha varit allt för stort där.¹⁸⁴ Ett mer omfattande utnyttjande av gemensam betesmark kräver regleringar för att fungera.

Den agrara revolutionen 1700–1850

När 1700-talet började fanns det ett fåbodsystem etablerat i hela södra Norrland och Dalarna. Frågan för avhandlingen är nu inte längre hur det växte fram utan hur fåbodarna som en del av jordbruket kom att påverka och påverkas av de övriga verksamheterna. I kapitel 3 såg vi hur antalet djur kom att öka kraftigt fram till 1850 och att befolkningen också ökade kraftigt. I kapitel 4 såg vi hur organisationen kring fåbodarna växte fram och att man från slutet av 1600-talet i Leksand hade ett agrart system som förutsatte fåbodar. I detta kapitel har vi tidigare bland annat sett hur systemet med fåbodar krävde en specialiserad arbetskraft, vallpigorna, och hur långfåboden blir den viktigaste produktionsplatsen för mjölkprodukter och den plats runt vilken djuren hittar det mesta av sommarens bete. Den fråga man därför nu måste ställa sig är hur dessa förändringar påverkade det övriga jordbruket och hur en så kraftig expansion av fåbodbruket kunde vara möjlig.

Först kommer jag att i detta avsnitt ta upp vad man sökte vid fåboden och därmed peka på några av de fördelar fåbodväsendet hade jämfört med att ha djuren hemma. I många framställningar om fåbodväsendet framstår det som att det var bristen på bete vid hemgården som gjorde att man gav sig iväg. Genomgången av domböckerna från Leksand har visat att hushållningen av betet var en viktig drivkraft för fåbodväsendets utveckling och organisation. Men bilden av fåbodväsendet kan nyanseras genom att man också pekar på vinsterna med fåbodbruket. Fåbodväsendets effektivitet i att utnyttja betet kommer också att beröras. Därefter kommer den viktiga frågan om vinterfodret att behandlas. Hur var det möjligt att öka djurantalet så mycket och ändå få vinterfodret att räcka? Jag kommer att lägga särskild vikt vid lindbruket i den framställningen. Inte därför att lindbruket skulle ha varit mer betydelsefullt för vinterfodret än det utängar, myrslätter, lövtäkt och lavtäkter gav utan därför att lindbrukets roll i den norrländska jordbruksekonomin inte

¹⁸² Reinton 1961 s. 151 och 154.

¹⁸³ Reinton 1961 s. 189 och 228.

¹⁸⁴ Myhre & Øye 2002 s. 376.

tidigare har satts i samband med fåbodarna. I lindbruket framträder en viktig skillnad jämfört med jordbruket i södra Sverige (se kap. 3 s. 192 ff) och det ger därför möjlighet att diskutera skillnader i jordbrukssystemen. Därefter kommer redskapsutvecklingen att tas upp och hemmansklyvningarnas betydelse för det norrländska jordbruket kommer att beröras. Avslutningsvis kommer skillnader mellan jordbruket söder och norr om fåbodgränsen att diskuteras. Därmed kan en jämförelse av den agrara revolutionens förlopp inom fåbodområdena göras med utvecklingen i andra områden. Framställningen mynnar ut i frågan om utveckling under den agrara revolutionen, som den beskrivits i tidigare forskning,¹⁸⁵ är tillämpbar för fåbodområdena. Framställningen rör sig alltså från fåboden över utmarken och till byn innan trådarna dras samman.

Undersökningsområdet kommer något att vidgas i och med att Medelpad och Ångermanland kommer att beröras. De två landskapen hade mycket gemensamt med de tidigare beskrivna landskapen. Det gäller inte minst fåbodriften. Orsaken till att Medelpad och Ångermanland nu kommer med är att det finns bra tryckta källor från 1700-talet som beskriver jordbruket där.

Vad man sökte vid fåbodarna

Under 1700-talet och fram till 1800-talets andra hälft kom i praktiken all mark att tas i anspråk för jordbrukets ändamål. Fåbodbruket innebar att de stora skogarna i Dalarna och södra Norrland kunde utnyttjas allt mer effektivt. Vid fåboden fanns allt man behövde för en rationell och effektiv boskapskötsel. Det fanns bete för djuren, det fanns vatten och ved som var viktiga vid tillverkningen av smör, ost och messmör och ur den omgivande naturen hämtade man råmaterial för de olika verksamheterna.

Det har ofta framförts att betet vid fåbodarna var bra. Det var särskilt bra på hög höjd och redan i 1700-talets litteratur kan man läsa att kor som betade vid fjällfåbodarna gav ett smör som både var gulare och fetare än annat smör.¹⁸⁶ Genom att ha flera fåbod kunde man utnyttja olika platser fördelar. Kring Sänfjället i Härjedalen hade en del bönder tre fåbod. Vårfåboden låg ofta i ett sydläge där det tidigt grönskade. Sommarfåboden, dit man förde djuren på högsommaren var den högst belägna vallen och det var också där som det bästa betet fanns. På hösten förde man djuren till en vall närmare gården.

En av fåbodens viktigaste resurser var vattnet och tillgång på vatten var en viktig faktor när platsen för en ny fåbod skulle väljas.¹⁸⁷ Vatten behövdes av en rad olika anledningar men de viktigaste var för kylning, tvätt och disk.

Den intensiva mjölkproduktionen var beroende av rent och friskt vatten. En av vattnets fördelar var att det fungerade som kylmedel. Vattnet i fjällbäckar och från kallkällor var kallt och mjölk kunde kylas i där. Det uppfördes ibland mindre kylhus över vattendragen. Vattnet behövs också vid tillverkningen av fåbodens mjölkprodukter. Smöret skall efter att det kärnats tvättas för att man skall bli av med rester av kärnmjölken. Hållbarheten på smöret ökade på det sättet. Med rent vatten ökade hållbarheten och smaken förbättrades. Smör som lätt tar åt sig smak kunde få en bismak om man inte hade bra vatten. Från Myrbodarna, vid Valsjöbyn i Hotagens socken, berättar Anita Myhr, som driver fåboden i dag, att man i början av 1900-talet tog vatten på två olika platser. Det bästa vattnet, som kom från en kallkälla användes när smöret skulle tvättas.¹⁸⁸ Vattnet behövdes också för att diska alla de träredskap i form av stävor, smörkärnare och osttråg som användes vid mjölkning och tillagning av produkter.¹⁸⁹ I vattnet tvättade man också sildukar. I de mer centralt liggande byarna, med allt mer människor, var inte tillgången på rent och friskt vatten lika självklar som i socknarnas utkanter och uppe i fjällen.

När man kom till fåboden på våren skulle byttor och kärl rengöras. Man kokade därför ene och slog det i byttorna för att kärlen inte skulle ge smak åt produkterna. Man plockade också skavfräken (*Equisetum hiemale*), ett annat namn är skäfte, som användes vid rengöring och som växer i många fåbodmiljöer. Skäftets stjälkar innehåller kiselsyra, vilket gör dem hårda och så sträva att de fungerar utmärkt till skurning av kokkärl, polering av metall och för att diska träföremål. Av skavgräset bands tvagor och de användes också till att polera upp de stora messmörsbyttorna av koppar. När man diskade kärl och byttor kunde man också använda sig av en fin lera som skurmedel, som man kunde finna vid en del fåbodvallar.¹⁹⁰

I det som användes från närmiljön får man inte glömma träden. Av dem byggde man alla de hus man hade på fåboden. Inte bara väggar och tak gjordes av trä utan också dörrar och inredning. Bara skorstensstocken var gjord av sten, men även materialet till skorstenen hämtades lokalt. Ur skogen togs virke till gärdesgårdarna som löpte runt fåboden och man byggde fällor eller andra hagar. Av björkvidjor band man halsband och bindslen till djuren. Trots all denna användning är nog skogens viktigaste bidrag till fåboden veden. Det gick åt stora mängder ved för att koka vatten och för att göra messmör. Men också i många andra av de vardagliga sysslorna behövde man elda. Tidigare har framförts att en förutsättning för att fåboden skulle var ett alternativ till att ha djuren närmare gården och hushållet, var att man kunde ta tillvara på

¹⁸⁵ Se främst Gadd 2000 som sammanfattar utvecklingen.

¹⁸⁶ Se t.ex. Hülphers 1777 s. 59.

¹⁸⁷ Nyman 1963b s. 71.

¹⁸⁸ Anita Myhr 2006-07-25.

¹⁸⁹ Berg 2002 s. 39 ff.

¹⁹⁰ Larsson 2009 s. 129.

all mjölk. Det var bara möjligt genom att man kokade in vasslan till olika mesvaror.

Djurens utnyttjande av landskapet

I kapitel 3 såg vi hur antalet får och getter ökade kraftigt från 1571 fram till 1850 och att också korna ökade betydligt under samma tid. Hur var det möjligt att öka betesuttaget så mycket? Ett övergripande svar på frågan är att man anlade fåbodar för att kunna utnyttja beten långt från hembyn, men man arbetade också medvetet med att förbättra betet. Jag har i kapitel 4 diskuterat att det kunde förbättras genom betesbränningar och att man kunde få ut mer av betet genom att på olika sätt hägna in och göra beteshagar i utmarken. Jag har i kapitel 2 pekat på att man genom vallning styrde djuren så att de skulle beta av särskilda områden varje dag. Genom att ha en mängd så kallade ”lötgångar” vallades djuren på skilda platser var dag och betet kunde på så sätt återhämta sig innan djuren återkom till samma plats. I kapitel 2 diskuterades också, utifrån en artikel av Breman & de Wit, att transhumanssystemen var en effektiv form av boskapsskötsel när man ser till den avkastning djuren gav. Här skall några aspekter lyftas fram som ytterligare pekar på fåbodsystemets effektivitet. Det handlar om att man genom att blanda flera olika djurslag inte bara utnyttjade bete effektivt utan också att djuren drog fördel av varandra.

Frågan om hur en mix av olika djurslag påverkat betet och djuren är en komplicerad fråga och någon egentlig forskning på skogsbete vid fåbodarna har inte skett.¹⁹¹ Undantaget utgör Lars Kardells studier av skogsbete, men hans studier berör i huvudsak skogsbete med nötkreatur och tar inte upp bete med flera djurslag som var det typiska för fåbodväsendet ända till 1800-talets andra hälft.¹⁹² Hans omdöme om skogsbete är att det i huvudsak varit negativt.¹⁹³

Det typiska för fåbodväsendet var att man hade kor, får och getter tillsammans. För att få stöd för slutsatser om hur skogsbete med flera djurslag fungerade måste man därför också se hur det mixade betet på kultiverad betesmarker fungerade och även studera andra utmarker än de i Sverige.

Genom att kombinera kor, får och getter kunde man ta ut maximalt av det bete skogen gav. Kor och får äter mest gräs och örter och deras bete liknar varandra, men det finns skillnader. Fåren är mer sparsmakade och betar finare gräs. Deras kluvna överläpp gör också att de kan välja vad det äter mer selektivt. Får är också bättre än kor på att beta löv. Det mindre fåret kunde också

Foto 5:2. En av fåbodväsendet fördelar var att kor, får och getter betade tillsammans. Djuren kunde på det sättet utnyttja betet på ett effektivt sätt. Med vallhjon som styrde djuren till lämpliga beten ökade effektiviteten. Bilden är från Floda socken, Dalarna, och är tagen i början av 1900-talet. Foto: Gerda Söderlund. Arkiv: Leksands lokalhistoriska arkiv.

beta på många platser där korna inte kunde gå, som bland stenar och moras. Fåret har i Europa varit känt för att kunna föda sig på korta och magra beten och var vanliga i höglänta områden och på torra hedar. I början av 1900-talet framfördes det att de vidsträckta skogarna i Norrland var lämpliga för får och getter.¹⁹⁴ Så länge det inte uppstår betesbrist gynnas djuren av att beta tillsammans genom att korna kan beta av grövre gräs och fåren sedan betar ett finare och inte lika utväxt bete. Man har också visat att djuren på detta sätt kan gynnas och fåren som betar med nöt tillväxer ofta bättre än de som betar ensamma. Man får en högre avkastning per arealenhet.¹⁹⁵ Geten kompletterar nöt och får genom att det mer effektivt äter buskar och löv. Geten är en så kallad ”browser”, buskbetares, som hellre äter skott, blad, späda kvistar från småträd, buskar och ris, än gräs.¹⁹⁶ En studie av getter visade att av de 48 olika växter de åt var 69 procent vedarter, 19 procent gräs och resten en blandning av olika örter. Till liknande resultat har också andra studier kommit.¹⁹⁷ Genom att getterna kan beta ner buskar gynnas tillväxten av gräs och örter. När buskarna blir mindre blir samtidigt betet mer tillgängligt för får och kor som

¹⁹¹ Kardell L. 2008 s. 106 och 125.

¹⁹² Se framför allt Kardell L. 2008.

¹⁹³ Kardell 2008 s. 116 ff. På sidan 119 skriver Kardell att ”sett i ett större perspektiv var det äldre skogsbetet inte långsiktigt hållbart” och på sidan 125 att ”[m]arkanvändningsformen är mer naturödande än nutida kalhyggen”.

¹⁹⁴ Flach, Julin Dannfelt & Sundbärg 1909 s. 194.

¹⁹⁵ Brelin 1979, Nolan med flera 1999 se särskilt s. 125. Sourmunen-Cristian med flera 2004.

¹⁹⁶ Hallander 1989 s. 357.

¹⁹⁷ Yayneshet med flera 2008 s. 33.

därmed gynnas.¹⁹⁸ Det är också så att djuren inte gärna betar kring sin egen spillning, men att djuren kan beta närmre de andra djurslagens spillning.¹⁹⁹ Får och getter kan till exempel beta närmare kornas spillning och korna närmare fåren och getternas. Det gör att ratorna blir mindre när man blandar djurslag än när man inte gör det.

Genom vallning av djuren i "lötgångar", betesförbättrande åtgärder, flyttning mellan fåbodar och genom att ha flera djur tillsammans var fåbodsystemet ett effektivt system för att tillgodogöra sig betet i de annars svårutnyttjade och stora skogsmarkerna.

Vinterfoder

Flaskhalsen för boskapsskötseln inom den norrländska jordbruksekonomin var vinterfodret. Djuren var stallade större delen av året och i fjälltrakterna kunde djuren vara stallade åtta av årets tolv månader. Detta ställde stora krav på insamling av vinterfoder och en av den alpina transhumansens karaktärsdrag var att detta arbete upptog en stor del av sommarens arbeten (se kap. 2). Produktionen av vinterfoder måste hålla jämna steg med ökningen av antalet djur. Under hela 1700-talet och långt in på 1800-talet kom därför uttaget av vinterfoder att öka. Av de här undersökta socknarna måste det totala uttaget av vinterfoder ha varit störst i Nedansiljan och en märkbar produktionsökning skedde där redan under 1600-talet. I Färila och Klövsjö socknar måste en större produktionsökning ha inletts först under 1700-talet. Vinterfoder hämtades hem från såväl inägojorden som utmarken. Fåbodarna kom att fungera som utgångspunkt för en del av insamlingen av vinterfoder från utmarken.

Vinterfodret från inägojorden i fåbodområdena kan delas upp i tre delar. Det var hö från den traditionella ängen, det var hö från det omfattande lindbruket, vilket senare kommer att tas upp, och det var vinterfoder i form av halm och andra restprodukter från åkerbruket. Löv kunde också tas från inägan.²⁰⁰ Vinterfodret från utmarken, dit jag också räknar inägan kring fåboden, kan också delas upp i tre olika delar, men här görs indelningen utifrån vad man samlade in.²⁰¹ Det var först hö i form av gräs och örter som man tog från en rad olika platser. Hit hör ängsmarken runt fåbodarna, bäck- och åkanter, myrar och sjöar. En av fåbodkullans viktigaste uppgifter vid vallningen

var att se till att djuren inte betade på marker som senare skulle slås. Den stora majoriteten av slåttermarker på utmarken var nämligen inte inhägnade. För att höja produktionen från dessa ängsmarker arbetade man med olika förbättringsåtgärder. Hårdvallsängarna gödslades och myrar och sjöar dikades ut redan under 1700-talet. Røjning av slåttermarker förekom ständigt och genom så kallad översilning kunde man bevattna slåttermarken och det hade en gödslande effekt. Att på konstgjord väg åstadkomma översilning av ängsmarker kan tidigast beläggas till 1700-talets mitt i Sverige.²⁰² Genom att bränna skogen kunde man också stimulera vinterfoderproduktionen. Den andra stora källan till vinterfoder var lövtäkt av olika slag. Löv kunde samlas in antingen som replöv eller kvistlöv och man hässjade löv, både på sommarhässjor och vinterhässjor, och uppförde lövlador.²⁰³ Det var inte ovanligt att fåbodkullorna under vallning samlade replöv. I många områden, framför allt i fjälltrakterna kom också lavar att utgöra ett viktigt foder för djuren.²⁰⁴ De lavar man främst tog var renlav, fönsterlav och islandslav och de kallades allmänt med ett gemensamt namn för mossor och man talar om mosstäkt. Laven tog man i skogarna och ända upp på fjällhedarna. Kring Sånfjället i Härjedalen skrapades mossan ihop med ett räfsliknade redskap som kallades "mossoriva" och som hade 20–30 centimeter långa tänder av järn. Laven lades i högar under sommaren och fördes hem på vinterföre till ladugården. Där tinades den och gavs till djuren.²⁰⁵ I en kartakt över Klövsjö bys utmarker i Jämtland från 1781 framgår lavens betydelse. Från inägorna, skogen och avradslanden togs det årligen 446 lass hårdvallshö, 585 lass hästhö, och 350 lass starrfoder vilket gav 1381 lass hö. Man tog samtidigt 1360 lass renmossa från fjället. Renmossan räknades som en tredjedels foder jämfört med hö och halm. I förteckningen av var man tagit höet finns 88 olika platser uppräknade. Det påpekades också att förutom runt hemägorna och några få fåbodvallar saknades det alla former av inhägnader runt de andra slåttermarkerna.²⁰⁶ Fram till 1850 kom alla djurslag att öka kraftigt i Klövsjö, vilket medförde ett ökat foderuttag. I hårt utnyttjade landskap kan också andra foder användas. I en sockenbeskrivning från Rättvik från 1851 uppges att getterna endast åt ung tallskog som vinterfoder och att tio getter åt minst fem lass ungtallar

¹⁹⁸ Celaya med flera 2007 s. 175.

¹⁹⁹ Nolan 1980 s. 14.

²⁰⁰ Slotte 2000 s. 17.

²⁰¹ En bra genomgång av foderanskaffning framför allt från utmarken se Levander 1943 s. 186–266. För Norskt vidkommande beskriver Lars Reinton utslåtter, ris- löv och kvisttäkt och mosstäkt ingående, se Reinton 1957. Parallellerna till Sverige är slående även om det finns vissa skillnader.

²⁰² Myrdal & Söderberg 1991 s. 495. Om översilning i övre Dalarna se Levander 1943 s. 206 ff.

²⁰³ Om lövtäkt se särskilt Slotte 2000. Om replöv och kvistlöv se sid 16, lövhässjor s. 91 ff. och lövlador 85 ff.

²⁰⁴ I övre Dalarna är inte mosstäkt känt från Nedansiljan, de nedre Västerdalssocknarna och de östligaste byarna i Mora, men från områdena längre norrut var det vanligt med mosstäkter. Levander 1943 s. 199.

²⁰⁵ Larsson 2009 s. 128. Se också Levander 1943 s. 203.

²⁰⁶ LMÖ Klövsjö No 6, 1781.

under en vinter. Sammanlagt gick det åt 62 500 unga tallar för att vinterföda socknens 5000 getter.²⁰⁷ Fodret kunde också kompletteras med bark och det gavs framför allt till getterna.²⁰⁸

Foto 5:3. Insamlingen av vinterfoder var en av de viktigaste arbetsuppgifterna under sommaren. Djuren kunde vara stallade upp till åtta månader. En uppgift för vallhjonerna var därför att samla in löv under vallningen av djuren. Foto från Floda socken, Dalarna. Foto: Gerda Söderlund. Arkiv: Leksands lokalhistoriska arkiv.

Lindbruk

En av de stora förändringarna av vinterfoderproduktionen kom att ske på inägojorden i och med att hårdvallsängen kom att ingå i ett omfattande lindbruk.²⁰⁹ Lindbruket i Bergslagen och södra Norrland beskrivs oftast ganska kortfattat i översikter av jordbruksutvecklingen i Sverige.²¹⁰ Ett ökat intresse för frågan har dock märkts det senaste decenniet.²¹¹ Den tidigare forskningen

²⁰⁷ LMV U4-1:13 (1851). 5 000 getter är vad sockenbeskrivningen anger. Enligt mina beräkningar fanns det över 6000 getter 20 år tidigare. Resonemanget om hur mycket tallar det gick åt eller hur många tallar var get åt tycks halta lite, men visar att ungtallar kunde fungera som vinterfoder. Beskrivningen har en tydlig tendens. Anledningen till att lantmätaren tar upp frågan var för att peka på den skogsförstörelse som getterna står för.

²⁰⁸ Levander 1943 s. 198.

²⁰⁹ Delar av texten om lindbruket är tidigare publicerad se Larsson 2005 s. 56–74.

²¹⁰ Se t.ex. Gadd 2000 s. 305–307. Se också Gadd 2005 s. 81 f. Ett undantag utgör Uterström 1957 s. 28 f. som främst avser Hälsingland och Myrdal & Söderberg 1991 s. 317 ff. och 504.

²¹¹ Se t.ex. Antonsson 2004 s. 132–136, Larsson 2005 s. 56–74, Törnqvist 2008 s. 78 f.

har framför allt lagt vikten på åkerns användning när odlingssystemen beskrivits och även rörande dessa frågor är Norrland fortfarande dåligt undersökt.²¹² Mycket talar därför för att man i stor utsträckning har undervärderat lindbrukets omfattning och betydelse.²¹³ Jag kommer därför att ägna frågan om lindbruket en del utrymme och lindbruket kommer att granskas utifrån tre frågeställningar: Hur spritt var lindbruket i södra Norrland och Dalarna under 1700-talet och 1800-talets början? Hade de olika metoderna av lindbruk inom området sinsemellan så stora likheter att man kan tala om gemensamma drag? Men huvudfrågan kommer att mynna ut i hur lindbruket och fåbodarna samverkade inom det agrarhistoriska system som fanns inom området.

För att besvara frågeställningarna har en genomgång gjorts av tryckt litteratur från framför allt 1700-talet som beskriver lindbruket från Dalarna i söder till Ångermanland och Jämtland i norr. Det rör sig främst om lantbrukslitteratur och reseskildringar som beskriver regionens näringsliv, seder och bruk. De är samtidsskildringar och ger framför allt svar på frågorna hur lindbruket var organiserat, vilken omfattning det hade och vad författarna såg som orsakerna bakom det. För att också kunna kommentera den förändring av jordbruket som lindbruket stod för har källorna ställts i relation till nyare forskning om jordbruket inom undersökningsområdet.

Linda, sval, lägda

Den vanligaste benämningen för cirkulation av ängen i Dalarna var *linda*. Det är också den vanligaste benämningen om man ser till Sverige i stort. För Bergslagsområdet används också begreppet koppelbruk eller falubruk.²¹⁴ I *Svensk lantbrukslexikon* från 1947 anges att linda är beteckning för vall på åkerjord och att ordet används särskilt i Dalarna och Norrland.²¹⁵ Under 1700-talet används begreppet linda för en äng där man brutit grässvålen och efter några års odling låtit den spontant växa igen. Det är på detta sätt ordet kommer att användas här. I *Svenska akademins ordbok* anges att linda avser att lägga igen en åker eller dylikt, låta den bli gräsbevuxen etc.²¹⁶ Marken anses obrukad och icke odlad. I vissa trakter avses särskilt åker som igenlagts till gräsvall och som nyttjas till bete eller för foderväxter. Av betydelserna förstår vi att man i språkbruket har haft en ganska passiv syn på lindan. Man betonar att det aktiva är när grässvålen bryts. Som vi senare skall se är själva lindan ofta huvudsaken och en betydande anledning till att man en gång bröt grässvålen.

²¹² Se Jansson 2005 som presenterar en forskningsöversikt över de äldre odlingssystemen. Angående det bristande studiet av Norrland, se sidan 23.

²¹³ Se också Antonsson 2004 s. 136.

²¹⁴ Rosander 1967 s. 134. Gadd 2000 s. 305 f.

²¹⁵ Svenskt lantbrukslexikon 1947 s. 627.

²¹⁶ SAOB 1940 sp L784.

Vad man ser som grunden i lindbruket, ängen eller åkern (att man bryter upp en äng för odling eller lägger igen en åker för höodling) varierar mellan olika författare och har egentligen ingen betydelse. Det viktiga för att definiera olika typer av lindbruk i södra Norrland och Dalarna är att det var frågan om ett regelbundet bruk.

Det förekom dock på några platser i Bergslagen att man bedrev lindbruk på både åkern och ängen. Förklaringen till detta skulle då ligga i att man här hade sämre odlingsförutsättningar som krävde att åkern fick återhämta sig under längre tid och att man var beroende av höet, som lindan gav, till alla transporter som bergsbruket krävde.²¹⁷ På de allra flesta platser med lindbruk fanns den permanenta åkern fortfarande kvar med sina trädor fram till att ett modernt växelbruk infördes efter 1850.

I Hälsingland använde man ordet *sval* (svaljord, svalbruk etc.) för att beteckna cirkulationen av ängsmarken. Sval används också i östra Härjedalen och i norra Gästrikland. I *Jordbrukarens hand-lexikon* från 1886 står att svaljordar är en ”provinsiell benämning på åkerjord, som sedan den utsugits, fått ligga att af sig själv beväxas med allehanda gräs och örter”. I en kommentar till detta skriver författaren att sval är det samma som i cirkulation brukade ängar.²¹⁸ Här kommer ordet sval att användas som en regional beteckning som är synonym med linda. Gemensamt för alla 1700-talsbeskrivningar av svaljordar från Hälsingland var att lin odlades första året efter att grässvålen brutits.²¹⁹

I Gästrikland användes begreppet vret synonymt med linda.²²⁰ Vret kan jämföras med begreppet täkt i Dalarna, som också var mark som brukades som linda med omväxlande spannmål och hö.²²¹

I Ångermanland, Medelpad och Jämtland är det huvudsakliga ordet för cirkulation av ängen *lägda*. I södra Sverige avser en lägda en lågt liggande äng vid en höjd. Lägda i betydelsen igenlagd åker, som bär gräs eller linda, är också känd från Norrbotten och Västerbotten.²²² I Ångermanland förekommer också begreppet ristland som synonym till lägda.²²³ Lägda skall därför liksom sval ses som ett regionalt begrepp för linda. Ibland ser man i nyare litteratur att begreppet svaljord användas för lindbruk i hela Norrland.²²⁴ Jag tror det

är bättre att använda det mer etablerade linda som övergripande term i stället för att lyfta fram en regional beteckning.

I texten kommer därför linda eller lindbruk att användas som en övergripande term för detta system. Sval, lägda, vret, etc. används ibland för att beteckna regionala varianter av lindbruk.

Odlingssystem

Med odlingssystem menar man hur odlingen organiseras. Odlingssystemen brukade delas upp i två delar: trädessystemet och gärdessystem, vilket alltså syftade på hur mycket av jorden som legat i träda och hur många gårderna man har haft. Denna uppdelning har senare finfördelats och trädessystemet har undergrupperna växtföljder och bearbetad/obearbetad träda. I stället för att rikta intresset mot den del av åkern som trädades bör man lyfta fram vad och hur man odlade. Ulf Jansson konstaterar i sin avhandling *Odlingssystem i Vänerområdet* att växtföljder inte studerats i någon större omfattning i Sverige. Undantagen är Hugo Osvald och i viss mån Sven Dahl.²²⁵

Skall man studera det norrländska jordbruket är det helt nödvändigt att man lägger stor vikt vid växtföljderna som en del av odlingssystemet och då särskilt ängen som låg i cirkulation. Hanteringen av åkern skiljde sig inte åt från systemet i stora delar av övriga Sverige, men det gjorde brukandet av lindor och läggor. Inom mitt undersökningsområde har man haft tvåsäte i områden med ett större åkerbruk, men det förekom också tresäte på några platser medan stora områden i inlandet hade ensäte.²²⁶ Denna iakttagelse är dock ganska ointressant om man inte också uppmärksammar cirkulationen på ängen.

Lindbruk i frihetstidens topografiska och vetenskapliga litteratur

Efter freden i Nystad och den relativa fred som kom att råda i Sverige under 1700-talet kom intresset för näringsfrågor och vetenskap att öka kraftigt och litteraturen i dessa frågor blev betydande. Särskilt viktigt var det för statsförvaltningen att ha grundläggande kunskap om rikets alla delar, främst naturresurserna och näringslivet. Kunskap om hur landet var beskaffat var en förutsättning för den ekonomiska politiken och den beskrivande geografin och topografin blev en vetenskap som enligt Sten Lindroth ”svämmade över alla breddar” och man kunde nästa tala om en ”folkrörelse”.²²⁷ Litteraturen präglades av frihetstidens praktisk-patriotiska anda. Hushållning var ett nyckelbegrepp och åkerbruket var särskilt viktigt.

²²⁵ Jansson 1998 s. 43, 45 och 73 f. Se också Jansson 2005 s. 15–18.

²²⁶ Gadd 2000 s. 128.

²²⁷ Lindroth 1978 s. 125 f.

²¹⁷ Törnqvist 2008 s. 78 f.

²¹⁸ Juhlin-Dannfelt 1886 s. 386. Kommentaren till uppslagsordet finns i det exemplar av lexikonet som finns i Kungl. skogs och lantbruksakademiens bibliotek.

²¹⁹ Fiebranz 2002 s. 55.

²²⁰ Hülphers 1793 s. 76.

²²¹ Schultze 1747 s. 13 f.

²²² Rietz 1962 s. 403.

²²³ Jirlow 1955 s. 27. Ristland och synonymen plogland är också kända från Hälsingland se Broman 1912 s. 33.

²²⁴ Gadd 2000 s. 307.

Den litteratur som behandlade lindbruket i södra Norrland och Dalarna är liten i förhållande till den totala mängden skrifter från tiden. En genomgång av litteratur från alla de sju landskap som studien omfattar har gjorts och de finns listade under tryckta källor. Viktiga frågor som här ställs till litteraturen är: Vad berättar de om omfattningen av lindbruket? Vad säger de om lindbruket i jämförelse med ängsbruket och åkerbruket? Går den sammanlagda omloppstiden att beräkna? Vad anges som syftet med lindbruket och nämner de något om orsakerna bakom? Tar man upp vilka grödor som odlades efter att man brutit grässvålen? Nämns i sammanhanget några redskap som hänger ihop med lindbruket eller är typiska för regionen?

Lindbrukets omfattning

Från Dalarna finns två beskrivningar av lindbruket från 1740-talet. I både Johan Moræus och Samuel Schultzes beskrivningar framgår att det var bergsmännen kring Falun (och Avesta) som tillämpade lindbruk. Båda författarna framhåller att lindbruket var ett sätt att förbättra ängen. Schultze tar också upp det för Dalarna så viktiga ordet ”täkt” (täkt). Med täkt avses enligt Schultze ett med gärdesgårdar eller stenmurar inhägnat ”slogland”, bestående av lindor. Lindorna brukades som åker och var gödslade. De lades senare igen för att man skulle få bättre gräsväxt. Enligt Moræus hade man runt Falun förutom ängen också permanenta åkrar medan Schultze menar att sådana trädesåkrar bara nyttjades i begränsad omfattning.²²⁸

Men lindbruket fanns under 1700-talet och 1800-talets första hälft inte bara kring Falun och Avesta utan i en stor del av Dalarna. Eva Carlsson har visat att det var utbrett i Stora Tuna och Husby socknar kring år 1700. Med hänvisning till Sigvard Montelius skriver hon att det finns många 1700-talsbelägg från Leksands socken och jag har tidigare pekat på domboksutdrag från 1700-talet som talar om ”gamla lindor” från Leksand.²²⁹ Lars Levander beskriver lindbruket i Övre Dalarna i sitt stora verk *Övre Dalarnes bondekultur under 1800-talets förre hälft*, och man kan där förstå att det var spritt även längre norr ut i Dalarna. Lindbruket förekom också på en del fåbodar.²³⁰ Lindbruket hade en både större geografisk spridning och större omfattning i Dalarna än vad som tidigare varit känt.²³¹

²²⁸ Moræus 1742 s. 28–32. Schultze 1747 s. 13 ff. Johan Moræus (1672–1742) var stadsläkare i Falun. Samuel Schultze (1698–1778) var kamrerare vid Bergskollegium. Hans bok om lindbruket vid Falun kom ut första gången 1743 (Schultze 1743) och i en något utökad andra upplaga 1747.

²²⁹ Carlsson 1996 s. 76 f. och 83. SMA:DB 577 (1736 § 100)

²³⁰ Levander 1943 s. 252 f och 331 f. Levander menar dock att lindan inte ingick i en ordnad växtföljd.

²³¹ Se t.ex. Gadd 2000 s. 306.

I Hälsingland delades jorden enligt Pehr Schissler in i trädesåkrar, svalland och ängar. Trädesåkrarna brukades på samma sätt som många andra ställen i Sverige. Svaljordarna var skilda från trädesåkrarna med gärdesgårdar.²³² Att det ofta var korta avstånd mellan den permanenta åkermarken och svaljordarna bekräftas också av många samtida kartor från området. Påståendet att svaljordarna vanligen låg långt från huvudåkern är därför långt ifrån hela sanningen.²³³ Däremot fanns också många svaljordar vid bodlanden, som kunde ligga upp till en mil från hembyn. Vid bodlanden skedde den största expansionen av svaljordarna under 1700-talet.²³⁴

Schissler beskriver svalbruket som ett cirkulationsbruk som bedrevs på stora arealer, ofta den dubbla arealen jämfört med åkern. Enligt ett exempel han ger kunde en gård på ett helt mantal, 16 öre i skatt, bruka fem tunnland åker, men åtta till tio tunnland svaljord.²³⁵

Även Olof Broman påpekar skillnaden mellan trädesåkrarna och svaljordarna. Enligt Broman brukades åkern mest i tvåsäte och sättet att bruka dem i Hälsingland skiljde sig inte från hur man gjorde i Östsvrige. Svaljorden däremot, eller som han också kallade dem, plogland eller ristland, var gräsmark som plöjts upp. Svallanden var enligt honom avskilda från trädesåkern och de plöjdes upp när gräsväxten så fordrade.²³⁶

En av få beskrivningar av lindbruk i Gästrikland från 1700-talet är Abraham Abrahamsson Hülphers reseberättelser.²³⁷ I sin beskrivning av Gävle stads jordbruksmark skriver Hülphers att endast en mindre del utgjordes av ständig åker och att det mesta nyttjades till äng, varav en del årligen togs upp och besåddes. Han skriver att sådana marker i Gästrikland i allmänhet

²³² Schissler 1749 s. 26 f. Pehr Schissler (1724–1794). Schissler var en flitig skribent och forskare, som dock aldrig vann anseende hos vetenskapsakademien. Som skildrare av jordbruket i Hälsingland har han dock ett stort värde med kunskap om det område han beskriver.

²³³ Gadd 2000 s. 307.

²³⁴ Fiebranz 2002 s. 360.

²³⁵ Schissler 1749 s. 27 f.

²³⁶ Broman 1912 s. 33 och 35. Olof Broman (1676–1750) var skolrektor och prost i Hudiksvall och författare till *Glysisvallur*, som är en beskrivning av Hälsingland i tre delar där sista delen handlar om hushållningen. Den är myllrande av fakta och är värdefull för sina beskrivningar av åkerbruk och linberedning samt andra lantmannasysslor.

²³⁷ Hülphers 1793. Abraham Abrahamsson Hülphers (1734–1798) stora svit om de norrländska landskapen utgavs 1771 till 1797 och han beskriver landskapen ett efter ett. Framställningen bygger till viss del på resor han gjorde, men mest på insamlat material från präster, länsmän, borgmästare m.fl. och tryckt material. Se Lindroth 1978 s. 131 och Svensk biografiskt lexikon 1973 s. 539–542.

kallades för vretar.²³⁸ Beskrivningar av lindbruk finns också från Hamrånge, Ockelbo, Torsåker, Årsunda och Österfärnebo socknar i Gästrikland.²³⁹

Abraham Hülphers har i sin beskrivning av Norrland också en del om Härjedalen. Han beskriver att i Svegs socken trädades åkern till en tredjedel årligen, medan ängsskötseln var det viktiga och gav orten dess mesta näring. De ängar som brukades hägnades in och bestod mest av hårdvall eller lindor, och de kallades här svalland eller svalor. De plöjdes, eller som man sa, ristades och besåddes i två år för att sedan läggas igen till äng. På dessa ängar växte sedan ett ymnigt gräs. På några ställen fanns ingen annan öppen åker än dessa svalland. Från de flesta andra socknar i Härjedalen tar författaren överhuvudtaget inte upp ängsskötseln. I Hede socken tycks dock bara traditionella ängar ha funnits.²⁴⁰

Av Hülphers beskrivning förstår man att det fanns en skillnad mellan östra och västra Härjedalen. Det troliga är att det i östra Härjedalen, som gränsar mot Hälsingland i öster och Dalarna i söder, förekom ett lindbruk, men att det inte var lika utvecklat som det i grannlandskapen. Östra Härjedalen skulle därmed i mitten av 1700-talet tillhöra ett större sammanhängande område med lindbruk i södra Norrland och Dalarna.

Från Västernorrlands län finns flera beskrivningar av lindbruk. I landshövding Germund Falkengrens "Riksdags relation" från 1771, beskrivs tillståndet i länet (som också omfattade Jämtland).²⁴¹ Falkengren skriver att man de senaste två åren, 1769 och 1770, förbättrat jordbruket och ger som exempel att man odlat upp 684 tunnland ny åker, 855 tunnland ny äng och 845 tunnland till lägdor. I en avslutande tabell beskrivs hur nyodlingarna fördelar sig på de tre landskapen. I Norra Ångermanland utgör lägdorna 30 procent av all nyodling, i Södra Ångermanland 46 procent, i Medelpad 51 procent och i Jämtland 18 procent. I Hülphers beskrivning av Medelpad finns en referens till en tidigare landshövding i Västernorrland (Örnsköld), som 1767 hade gett ut en skrift om det Norrländska åkerbrukets förbättrande. Han skrev, att man under två år på 1760-talet i Medelpad uppodlat mer lägdor än åker (284 tunnland lägdor jämfört med 226 tunnland ny åker) i landskapet.²⁴² Landshövdingarna kan förstås ha haft anledning att överdriva nyodlingsverksamhetens totala omfattning, men knappast skäl att förvanska proportionerna mellan åker och lägdor, vilket här är det intressanta. Tyvärr kan inte nyodlingsgraden

²³⁸ Hülphers 1793 s. 76 f. Att dessa marker kallas för vretar skriver också Schissler i sin bok om hushållningen i Gästrikland där han jämför svaljorden i Hälsingland med Gästriklands vretar. Se bland annat Gustafson & Lundell 1998 s. 8.

²³⁹ Hülphers 1793 s. 120, 147 f, 200, 229 och 244.

²⁴⁰ Hülphers 1777 s. 24.

²⁴¹ Falkengren 1771.

²⁴² Hülphers 1771 s. 109.

gå igenom lika noggrant för övriga områden i detta sammanhang, men uppgifter från 1760-talets Hälsingland anger att den mesta nyodlingen där avsåg svaljor.²⁴³

Av Falkengrens skrift förstår man att det även fanns lägdor i Jämtland och lantmäterikartorna från 1700-talets slut bekräftar detta. Hans Antonsson har i samband med studier av ödesbölen i Jämtland också studerat lägdor men då från en senare tid än då ödesbölena ödelades. (Eftersom beläggen om lägdorna är från en tid långt efter ödeläggelsen säger det inget om hur platserna utnyttjades när de ödelades.) Antonsson har funnit att lägdorna var omfattande i landskapet under 1700-talet. Under detta århundrade hade de flesta gårdar lägdor och de bedrev lindbruk.²⁴⁴

I Hülphers beskrivning från Ångermanland som utkom 1780 finns bland annat beskrivningar av hur man i Bjärträ socken förbättrat tuviga ängar och skogslupna marker genom att rista upp dem och därigenom förvandlat dem till bördiga lägdor. Även från Ångermanlands nordligaste socken, Nordmaling, finns beskrivningar av lindbruk.²⁴⁵

Omloppstid och grödor

Utifrån Moræus text om Falun kan vi konstatera att ängen där låg i växtföljd med två eller tre år med säd och efter det tre till sju år med hö, alltså en cirkulationstid på sex till tio år. Även Schultze anger att man hade två till tre år med säd och därefter fick marken växa igen för höfångst.²⁴⁶

I Schisslers beskrivning av svaljordarna i Hälsingland anges både omloppstiden och vilka grödor som kunde ingå. På svaljorden odlade man hö i fyra till sex år och plöjde sedan upp jorden och besådde den med lin.²⁴⁷ Efter linet sådde man korn och tredje året oftast lin, men korn kunde också förekomma. Fjärde och femte året såddes korn. När den sista kornskörden var tagen harvade man ner höstråg, som skördades det sjätte året. Det sjunde året tog man hö och det gjorde man i fyra till sex år innan man på nytt övergick till lin och började om med den ovan beskrivna växtföljden.²⁴⁸ Cirkulationstiden var alltså mellan tio och tolv år beroende på hur många år man odlade hö.

Enligt en uppgift från 1816 användes tre åttondelar av svaljorden i Bjuråker socken årligen som åker, där man odlade lin, korn, blandsäd eller havre. De resterande fem åttondelarna användes för höskörd.²⁴⁹ Det ger en omlopps-

²⁴³ Fiebranz 2002 s. 92.

²⁴⁴ Antonsson 2004 s. 132–136.

²⁴⁵ Hülphers 1780 s. 99 och 275 f.

²⁴⁶ Moræus 1742 s. 28–32. Schultze 1747 s. 66.

²⁴⁷ Schissler 1749 s. 27 f.

²⁴⁸ Schissler 1749 s. 41 ff.

²⁴⁹ Fiebranz 2002 s. 55.

tid på åtta år. Det finns inte något entydigt stöd för påstående att inslaget av gräs skulle ha varit större på svaljordarna i Hälsingland än inom lindbruket i Dalarna. Den tidigare forskningen har också till viss del överdrivit den sammanlagda omloppstiden.²⁵⁰

Av Olof Broman's beskrivning av svallanden förstår vi att det rörde sig om ett cirkulationsbruk, men det framgår inte hur många år cirkulationen varade. Inte heller vet vi om det ingick andra grödor än lin och hö, men troligt ingick också korn, eftersom han talar om hur mycket man skall göda på ett tunnland korns utsäde. Enligt Broman var det också viktigt att svallanden gödslades.²⁵¹

I Gästrikland är det endast från Ockelbo socken som det finns en beskrivning av hur länge ängen låg i linda. Däremot går det inte att beräkna den totala omloppstiden. Hårdvallsängen upptogs i Ockelbo, enligt Hülphers, ”på vanligt sätt”, göddes och besåddes med korn för att sedan läggas igen till äng. Efter sex till sju år var man dock tvungen att plöja upp linden igen och gödsla på nytt. I Hamrånge socken plöjdes en del hårdvallsäng upp och användes för linodling. Den gödslades sedan och besåddes med korn för att därefter läggas igen till äng.²⁵² Hamrånge är det enda exemplet från Gästrikland där det framgår att man nyttjade marker till linodling, men det kan ha förekommit på andra upplöjda hårdvallsängar i landskapet. Hülphers, som uppgiften kommer ifrån, var nämligen inte systematisk i sina genomgångar av socknarna. Det ligger nära till hands att tro att linodling även förekom på andra platser. Det finns många paralleller mellan hur man utnyttjade marken i Hälsingland och Ockelbo, där ordet sval också användes.²⁵³

Av Fale Burmans beskrivning av lägdbruket i Jämtland från 1793 förstår vi att växtföljden var regelbunden. Cirkulationstiden var tio till tolv år med tre år säd (blandsäd och korn) och sju till nio år med ”god och ymnig gräsväxt”.²⁵⁴ I Jämtland och Härjedalen tycks inslaget av gräs i växtföljden ha varit något större än i kustlandskapen.

Endast ett exempel ges för Ångermanland där cirkulationstiden kan beräknas. I Nätra socken anges att man efter upplöjningen av ängen hade ett år med lin. Därefter fyra år med säd och ärtor: första året gödde man och sådde korn, andra året en blandning av ärtor och korn, tredje året korn och det fjärde vanligen ärtor. Sedan lade man det åter i linda i tre eller högst fyra år. Efter det plöjde man på nytt upp och sådde lin. Det ger en omloppstid på sju

till nio år.²⁵⁵ Även i Ångermanland tycks man ha haft kortare cirkulations-tider än vad som tidigare angetts och inte heller var inslaget av gräs längre än i Bergslagen.

Orsaker till lindbruket enligt 1700-talslitteraturen

Av Johan Moræus beskrivning av lindbruket kring Falun från 1742 framgår syftet tydligt. Han skriver att man odlar lindorna för höets skull, och ej för säden. Fördelarna med brukningssättet var att man vann ett ”*härligt gräs, så högt, at det straxt för bergningstiden, räcker up til bältet, ock så tiokt, at man näppeligen kan gå genom detsamma...*”. Orsaken till att man ville ha mycket hö var att det behövdes till alla hästarna vid Falu gruva och att man genom denna metod fick ut mer hö än på andra orter i landet. Moræus konstaterar, att genom att införa växtföljd på ängen kunde man öka avkastningen av höet och därmed hålla fler djur, vilket i sin tur gav mer gödsel till åkrarna.²⁵⁶

Samuel Schultze anger samma skäl till lindbruket, nämligen att man vill ha ett ”godt och mustigt” hö, som gjorde hästarna starka för alla besvärliga körsior. Schultze menar att Bergsmännen i Falun var överlägsna alla andra lantbrukare i riket i konsten att förbättra ängen. Han hävdar att den viktigaste förklaringen bakom lindbruket var att man hade ont om äng, och det man hade ont om, det skötte man väl. Orsaken till bristen skulle vara den omfattande hemmansklyvningen och Schultze pekar därmed på att det skulle ha funnits ett samband mellan lindbruk och hemmansklyvning.²⁵⁷

Anledningarna till cirkulationsbruket i Hälsingland sägs aldrig rätt ut i Schisslers bok. Han framhåller att det speciella med svaljorden var att det på den växte både hö, lin och säd. Schissler ägnar en stor del av boken åt att just beskriva olika delar av linhanteringen, som var betydelsefull i Hälsingland under 1700-talet, och framhåller också att svaljordarna gav ett bättre hö än ängarna.²⁵⁸ Det är uppfattningar som bekräftats av senare forskning.²⁵⁹ Olof Broman pekar också på att svalbruket främst var för gräsväxtens förbättrande, men betonar även linet. Linet växte enligt honom bättre på ”ploglanden” än på den öppna åkern.²⁶⁰

Hülphers framhåller flera gånger i sin beskrivning av Gästrikland att lindbruket gjorde att man fick en bra avkastning från ängen. Han skriver bland annat att vretarna i Gävle gav ett ymnigt hö och att det i Ockelbo krävdes att man vände svalen för att ängen på nytt skulle ge bra avkastning. För Torsåker

²⁵⁰ Se t.ex. Gadd 2000 s. 305–307 där en beskrivning av lindbruket i södra Norrland och Dalarna finns.

²⁵¹ Broman 1912 s. 35.

²⁵² Hülphers 1793 s. 120.

²⁵³ Hülphers 1793 s. 147 f.

²⁵⁴ Antonsson 2004 s. 135.

²⁵⁵ Hülphers 1780 s. 222 f.

²⁵⁶ Moræus 1742 s. 28–32. Citatet finns på sidan 30.

²⁵⁷ Schultze 1747 s. 15 ff, 29.

²⁵⁸ Schissler 1749 s. 49. Schissler definierar ängar utifrån att de inte kan bära säd, s. 46

²⁵⁹ Fiebranz 2002 s. 61.

²⁶⁰ Broman 1912 s. 35.

socken anger Hülphers att två tredjedelar av ängen var hårdvall och genom upptagning och gödning förbättrades den betydligt och gav mer i avkastning. Även för Årsunda socken framgår det att man tog upp ängen och sedan lade igen den och om Färnebo (Österfärnebo) socken står det att några bönder hade börjat med att förbättra hårdvallsängen genom att plöja den.²⁶¹

I Hülphers beskrivning av Nätra socken i Ångermanland framhålls att linsädet blivit betydelsefullt i socknen. Han hänvisar till en skrift av Stephen Bennet från 1738 där det påstås att linet från Ångermanland är det bästa i världen. I en skrift av Olof Törnsten, som också refereras av Hülphers, från 1753 finns en beskrivning om Nätra sockens linsäde. Törnsten menar att Nätralinet hade ”företredet för alla Norrländska slag”.²⁶² Det är uppenbart att det fanns stora likheter mellan lägdbruket i Ångermanland och svaljordarna i Hälsingland och att linodlingen är en viktig orsak till att de fanns.

Om Nordmalings socken skriver Hülphers att man lade åkern två till tre år i lina och det första året slog man höet två gånger. När man sedan plöjde upp linnan och vände på ”swalbandet” gav marken en ymnig skörd.²⁶³

Redskap

Runt Falun brukade man lindorna med plog och harv enligt Moræus.²⁶⁴ Schultze pekar på är att det i falutrakten finns mer diken än någon annanstans. Han beskriver också plogen i området och anser att dalaplogen är den främsta bland plogar och dalkarlen den skickligaste att plöja. Plogen, skriver han, används på lindor och gräsvall.²⁶⁵ Dalkarlar arbetade under 1700-talet inom jordbruket långt utanför Dalarna.²⁶⁶ En viktig orsak till att de var så duktiga på att dika, röja på ängen och sköta plogen bör sökas i att de var vana vid lindbruk. (Pablo Wiking-Farias studier av dalaplogen tas upp senare.)

Schisslers beskrivning från Hälsingland är rik på iakttagelser om vilka redskap som används och de finns också avbildade. Plogen han avbildar har likheter med samtida plogar från Ångermanland där också ett lindbruk med linodling förekom. Andra redskap som beskrivs är harven och välten och Schissler är utförlig med hur många gånger man harvar och när man gödslar

svaljordarna.²⁶⁷ Olof Broman redogör för vilka redskap som användes på svaljordarna och skriver att man använder plog för att bruka svallanden, men att årder används på trädesåkrarna (permanent åkrar). Plogen hade både vändskiva och rist och harven hade pinnar av järn. Sladden används ofta, medan välten sällan eller aldrig brukades.²⁶⁸

Även i Ockelbo socken i Gästrikland måste man ha använt plog. Hülphers skriver att man vände jorden där, och för att lindbruk skulle kunna fungera i övriga socknar i landskapet förutsätter det att de hade plog där också.²⁶⁹ Förutom de redskap som var direkt knutna till lindbruket nämns olika slags tröskverk flera gånger i beskrivningarna från området. Uppgifter finns främst från Medelpad, Ångermanland och Jämtland. Det är två typer av logar som tas upp, dels långlogar med tröskvagn, som är äldre, dels nyare och mindre kostsamma tröskverk med koniska tröskbultar. Från några socknar nämns att tröskmaskiner fanns på nästan varje gård.²⁷⁰

Bondakonst

Den omfattande cirkulationen av ängen i norra Sverige uppmärksammades föga i samtidslitteraturen.²⁷¹ Orsaken till detta skall främst sökas i att 1700-talets vetenskapliga litteratur hade intresset riktat mot åkerbruket. Intresset för ängen fanns också, men kom i första rummet att gälla södra Sverige och ängsbruket på herrgårdar och hur man hanterade mossbelupna ängar. Det gjorde att många författare inte uppfattade de förändringar som skedde inom ängsbruket och att man på en stor del av ängen i norra Sverige bedrev cirkulationsbruk. I praktiken hade bönderna på 1700-talet förvandlat ängen till vad vi i dag kallar åkermark. Förändringarna inom jordbruket skulle för den tidens intellektuella ske genom att åkern utnyttjades mer effektivt. De som lade märke till förändringen i norr var de med god lokalkännedom, samt några personer i Vetenskapsakademien med förankring i Falun.

Kunskapen om att ängen kunde förbättras genom plöjning och gödning var dock känd tidigt och finns första gången beskriven, i Sverige, från 1500-talet i Peder Månssons *Bondakonst*. Schering Rosenhane beskriver på 1600-talet hur man kan plöja och så ängarna och på 1720-talet skriver Magnus Stridzberg, Magn. Mentzer och E. Salander att man kan plöja, gödsla och använda höfrö för ängen. Även Jacob Fagott tar upp dessa frågor i ”*Tänkar om Lantbruket, och huruledes Wetenskapsakademien ärnar främja dess upodlande*”. Dessa författare

²⁶¹ Hülphers 1793 s. 76 f, 147 f, 200, 229 och 244.

²⁶² Hülphers 1780 s. 231.

²⁶³ Hülphers 1780 s. 275 f.

²⁶⁴ Moræus 1742 s. 28–32.

²⁶⁵ Schultze 1747 s. 34, 39 f och 45 ff.

²⁶⁶ Rosander 1967 s. 254 ff, och s. 286 f. Från 1685 finns det belagt att dalkarlar säsongsarbetade på Johannishus i Blekinge, se Torbrand 1963 s. 208. I Hülphers 1777 s. 58 finns en beskrivning av hur dalkarlar hjälper bönder i Hede socken i Härjedalen med att rothugga och dika.

²⁶⁷ Schissler 1749 s. 27 f och 41 ff.

²⁶⁸ Broman 1912 s. 29 och 36 ff.

²⁶⁹ Hülphers 1793 s. 147 f.

²⁷⁰ Falkengren 1771. Hülphers 1771, s. 32. Hülphers 1780 s. 64, 161 och 182.

²⁷¹ Larsson 2000 s. 24 ff.

tar dock bara upp frågan som ett teoretiskt problem. Ingen av dem framhåller att man faktiskt i en stor del av landet bedrev ängsbruket på ett sätt snarlikt det de rekommenderar. Det enda undantaget utgör odlingen kring Falun. Även i Bengt Bergius, *Tal om Svenska Äng-skötseln, och dess främjande genom lönande grässlåg*, från 1769, nämns att det bara är i några orter i Bergslagen, som man har en bra ängshävd.²⁷² Hugo Osvalds skriver i standardverket *Vallodling och växtföljder* att dessa författare blev ropande röster i öknen och att de råd och anvisningar som gavs inte efterföljdes. Jordbrukarna var inte särskilt hågade för de nya metoderna, skriver Osvald, och hänvisar till Lars Salvius *Beskrivning öfwer Sveriget*.²⁷³ Det är kanske sant att 1700-talets lantbrukslitteratur inte fick något genomslag hos allmogen, men det sätt de rekommenderade för ängs-skötseln förekom redan och spreds bland bönderna i Dalarna och Norrland.

Att dåtidens författare missade denna viktiga förändring har lett till att man fram till i dag inte har sett de stora förändringarna som skedde i södra Norrland och Dalarna under 1700-talet.²⁷⁴ När dessa brukningsmetoder nämns är det fortfarande Bergslagen som står i centrum.

Regelbunden växtföljd

Lindbruket var ingen nyhet under 1700-talet. Det finns belägg för att det förekom redan under 1400-talet i Dalarna, men bör då bara förekommit i begränsad omfattning. Det kan inte kopplas till fäbodväsende under denna tid. Lindbruket var allmänt förekommande i södra Dalarna kring sekelskiftet 1700.²⁷⁵ Svaljordar finns med på 1640-talets geometriska jordeböcker från norra Hälsingland.²⁷⁶ Den stora expansionsperioden för lindbruket i hela södra Norrland och Dalarna var dock 1700-talet även om mycket talar för att expansionen inleddes tidigare i Dalarna. Rosmari Fiebranz menar till exempel att svaljordarna utvidgades betydligt under linnenäringens uppsving i Hälsingland under 1700-talet och Eva Carlsson kan visa utvidgningar av lindbruket i Dalarna under 1700-talet.²⁷⁷ Även det samtida kartmaterialet avspeglar denna utveckling. Ett exempel är två kartor över Norrala Prästbord i södra Hälsingland, den äldre kartan är från 1704 och den yngre från 1768. På 1704 års karta dominerar ängsmarken, medan den på 1768 års karta är nästan helt omvandlad till svaljord.²⁷⁸

²⁷² Hänvisningar till de nämnda verken enligt Osvald 1962 s. 28–42.

²⁷³ Osvald 1962 s. 35 f och 42.

²⁷⁴ Se t.ex. Osvald 1962.

²⁷⁵ Carlsson 1996 s. 74 och 76.

²⁷⁶ Fiebranz 2002 s. 54

²⁷⁷ Carlsson 1996 s. 80.

²⁷⁸ LMV V:37-20:1 (1704) och V:37-20:2 (1768).

Av de undersökta källorna kan vi dra slutsatsen att det senast omkring 1750 fanns ett omfattande lindbruk spritt från södra Dalarna och norrut: det fanns förutom i stora delar av Dalarna, i Gästrikland, i Hälsingland, i Medelpad och Ångermanland samt i stora delar av Jämtland och i de östra delarna av Härjedalen.²⁷⁹ Det mesta talar för att det slog igenom tidigast i Dalarna, där det är känt att det i några socknar var allmänt förekommande redan runt år 1700,²⁸⁰ och senast i Jämtland och Härjedalen. På många platser var lindbruket mer omfattande än det traditionella åker- och ängsbruket. Man kan därför med fog påstå att de traditionella odlingssystemen med tvåsåde, tresåde etc. inte var det som karaktäriserade åkerbruket inom undersökningsområdet. Visserligen odlade man den permanenta åkern på detta sätt, men eftersom den endast utgjorde en mindre del av den odlade jorden är inte dessa beteckningar träffsäkra nog för att beskriva odlingen.

Likheter mellan lägdor, lindbruk och svaljordar var så stora, att man kan konstatera att det var samma typ av odlingssätt som avsågs med de olika orden. Det viktiga är nämligen, att de betecknar en cirkulation av ängen och att den är regelbunden. Vilka grödor som ingick och hur långa växtföljderna var, är visserligen viktigt och ger regionala variationer inom undersökningsområdet, men dessa skillnader bör inte betonas allt för mycket. Svaljordar, lindbruk och lägdor är egentligen uttryck för samma sak: ett system att öka avkastningen från ängen samtidigt som andra viktiga grödor kunde odlas. Den höga avkastningen från lindorna och vinterfodrets stora betydelse gjorde att torkningen av höet utvecklades. Hässjorna för hö kom att utvecklas i Dalarna och södra Norrland under 1600-talet och 1700-talet liksom sädeshässjorna.²⁸¹

En viktig gröda som odlades på lindorna i framför allt kustlandskapen Hälsingland och Ångermanland var lin. Men det odlades också i Gästrikland och Dalarna. Andra grödor var korn, blandsäd (korn och havre) och ärtor. Bovete och råg kunde också förekomma. Rosemari Fiebranz, som har satt in svalbruket i Hälsingland i ett ekonomiskt och socialt sammanhang, menar att utvidgningen av svaljordarna var en medveten strategi för att öka intäkterna från linnenäringen. Denna satsning var i hög grad en angelägenhet för bondehushållen.²⁸² Den agrara revolutionens förlopp i norra Hälsingland påverkades i hög grad av svaljordbrukets särdrag. Linförsäljningen var en del av en utvecklad handel som genererade ett materiellt överskott. Fiebranz konstaterar

²⁷⁹ Ett mer omfattande lindbruk kan vid denna tid också ha varit spritt norr om Ångermanland och i Västmanland och norra Värmland, men det faller utanför denna studie.

²⁸⁰ Carlsson 1996 s 76 ff.

²⁸¹ Från Gagnefs socken i Dalarna är det känt att hässjorna på lindorna hade sex rader medan de på ängen hade fem, se Gagnér 1999 s. 29. Om utveckling av sädeshässjor av Stridsberg se Trotzig 1943 s. 159.

²⁸² Fiebranz 2002 s. 361.

att ett relativt välstånd fanns i området, även om det var ojämnt fördelat.²⁸³

Skillnaderna mellan cirkulation på ången och den senare cirkulationen på åkern är inte stora. Att man talar om cirkulation på ången under 1700-talet i norra Sverige, beror på att man parallellt hade två- och tresäde på åkern och att ett huvudmotiv för lindbruket var att förbättrad höskörd. När ett fullständigt växelbruk infördes efter 1850 blev lindbruket överflödigt.

Genomgången har visat att lindbruket varit mer spritt och haft långt större omfattning än som tidigare beskrivits. Rosemari Fiebranz slutsats att svaljordarna i hög grad påverkat den agrara revolutionens förlopp i norra Hälsingland bör därför gälla hela det undersökta området. Införandet av ett omfattande lindbruk pekar på en viktig skillnad mellan jordbruket norr och söder om fåbodgränsen. Det balansproblem som uppstod i södra Sverige när ången uppodlades till åker och som höll på att leda till en ”ekologisk kris” uppstod aldrig på samma sätt i norr (se kap. 3, s 197). I norr infördes i stället ett omfattande lindbruk, som både möjliggjorde ökade höskördar och odling av andra grödor. Till detta kommer att ny teknik infördes tidigare i norr än i söder (se nedan), vilket ytterligare bidrog till att ett balansproblem aldrig uppstod i norr. Tvärtom kunde den ökade produktionen leda till fler djur och därmed bättre gödsling. Inte bara av åkrar och svaljordar utan också av många ängar. Det i sin tur ökade avkastningen från dem. I norr och särskilt i socknarna runt Siljan i Dalarna fick man senare också en kris. Denna kris ledde till att boskapsskötseln inte kunde utvecklas, men krisen berodde mindre på uppodling av fodermarker eller obalanser mellan markslagen. Krisen var delvis ett uttryck för att landskapet som helhet utnyttjades för hårt för boskapsskötsel, men krisen skall främst förklaras med andra faktorer, se kapitel 6.

Orsaken till det omfattande lindbruket bör framför allt sökas i jordbrukets inriktning mot boskapsskötsel och en förutsättning för dess expansion var fåbodväsendet. Den ökade höproduktionen tillät fler djur. Men en annan viktig orsak var, som tidigare påpekats, att lindbruket också var en viktig förutsättning för binäringarna i regionen. Höet åts av dragdjuren som användes för transporter vid järnbruk och gruvor och linet, som var viktigt framför allt i Hälsingland och Ångermanland, odlades här. Den omfattande bondehandeln krävde också välnärda hästar under vintern för att handeln skulle kunna fungera.

I flera av de refererande artiklarna från 1700-talet framhölls att höet från lindorna gick till hästarna. Det är nog riktigt att hästarna gavs ett bra och näringsrikt hö. Till skillnad från korna, som i huvudsak producerade mjölk under sommarhalvåret, skulle hästarna i norra Sverige utföra det mesta av sitt

arbete under vintern. Men det är viktigt att komma ihåg att lindbruket bara var ett sätt att höja produktionen av vinterfoder. Hästarna utgjorde trots allt en mindre del av det totala antalet djur på en gård. För bönderna var den sammanlagda mängden vinterfoder man kunde bärga viktig och i och med att lindbruket kunde stå för en stor del av den totala höskörden måste det också ha varit foder till korna.

Redskapsutveckling

Medan lindbruket inte har uppmärksamats så mycket i den tidigare forskningen är det många som har lagt märke till att redskapsutvecklingen var snabb och innovativ i Dalarna och nedre Norrland under 1700-talet och 1800-talets början. Ett omfattande fåbodbruk och lindbruk var alltså inte den enda skillnaden mellan jordbruket i södra och norra Sverige.

Tröskning och linberedning

De norrländska bönderna var tidigt ute med mekanisering av tröskningen. Dag Trotzig, som grundligt har undersökt tröskningen har svårt att förklara varför man i Nordsverige hade tröskredskap besläktade med de som användes på kontinenten. Det första mekaniserade tröskverket var tröskvagnen, som konstruerades av Magnus Stridsberg i Härnösand. Tröskvagnen, som hade järnbeslagna hjul kördes fram och tillbaka över säden i en särskilt uppförd lång tröskloge. Efter 1750 kom tröskvagnen att spridas och fanns enligt Pehr Schissler 1761 på nästan var gård i Ångermanland och Medelpad. Nackdelen med tröskvagnen var att hästen, som drar vagnen, måste spännas loss när man kommer till slutet av byggnaden och vagn och häst måste vändas. En utveckling var därför den koniska kuggvalsen, skapad i bondeled, som också fick stor spridning under 1700-talets andra hälft. Den fanns i ett område som gick ner i södra Hälsingland och nordöstra Dalarna, den fanns längs alla kustlandskapen i Norrland, men också i stora delar av Härjedalen, Jämtland och Lappland. Tröskvagnen och den koniska tröskbulten ersatte den tidigare slagtröskningen. Den stora vinsten ligger i att den mekaniserade tröskningen är arbetsbesparande. Produktionen kunde bli två till tre gånger så hög som vid slagtröskning.²⁸⁴

Att tröskningen framför allt kom att utvecklas i Hälsingland, Medelpad och Ångermanland och i de östra delarna av Jämtland skall ses mot bakgrund av att man här hade ett större åkerbruk. De hade därmed mer säd att tröska än de hade i de västra delarna av Härjedalen och Jämtland eller i övre Dalarna.

²⁸³ Fiebranz 2002 s. 55 och 61.

²⁸⁴ Trotzig 1943 s. 152 f, 156 och 161. Erixon 1957 s. 46 f. Gadd 2000 s. 158 ff. Gustafson & Lundell 2008 s. 112.

Där var åkerarealen per brukare på många ställen liten och klimatet gjorde sädesodlingen mer vansklig. Här kom slagtröskningen att fortsätta.²⁸⁵

Även andra redskap för bearbetning av skörden mekaniserades. I Hälsingland där linhanteringen var viktig nyttjades vattenkraften för skäktar och linclubbor. När Linné på sin Lappländska resa 1732 reser genom landskapet skriver han "var som helst någon flod var drivs ett hjul, som drev upp en hammare att bulta lin med..."²⁸⁶. Dessa enklare anläggningar ersätts sedan av mer komplicerade verk. De första linberedningsverken, en kombination med både hammare och skäkt, byggdes omkring 1770 och de var så utvecklade från 1790-talet att de kunde spridas i stor omfattning.²⁸⁷ Linberedningsverken var nödvändig utveckling för att ta hand om de ökade linskördarna från de ovan beskrivna lindbruket (svaljordarna).²⁸⁸ Precis som när det gäller tröskningen var linberedningsverken en fråga om arbetsbesparande innovationer.

Järnplogen, risten och harven

Ett redskap som ägnats stor uppmärksamhet är plogen. Ragnar Jirlow, som är den som grundligast har studerat järnplogens spridning och visat att den först slog igenom i Dalarna sedan i Norrland. Jirlow har också visat att de tidigare tråplogarna var väl utvecklade i detta område.²⁸⁹ Pablo Wiking-Faria, som också har studerat järnplogens utveckling och spridning, kommer till samma slutsats som Jirlow och kan dra den viktiga slutsatsen att det var bönder och smeder i Dalarna som självständigt uppfann plogen med vändskiva av järn. Wiking-Faria menar alltså, i opposition mot tidigare forskning, att det inte var en innovation från järnbruken eller ett redskap som infördes genom ståndspersoner till allmogen. Hans slutsatser blev därför starkt ifrågasatta.²⁹⁰ Wiking-Faria menar vidare att järnplogen befrämjade införandet av ett omfattande lindbruk och att det var en del av ett jordbruk som utvecklades och ledde till överskott. Den bakomliggande orsaken till att Dalarna låg långt fram i utvecklingen, jämfört med övriga Sverige, menade Wiking-Faria var att området i princip saknade adel och därmed var bönderna friare än i södra Sverige.²⁹¹

Man kan konstatera att Wiking-Farias slutsatser att järnplogen först introducerats i Dalarna och utvecklades i bondeled fortfarande står sig.²⁹² Där-

²⁸⁵ Levander 1943 s. 445 (avser övre Dalarna).

²⁸⁶ Linné 1960 s. 17.

²⁸⁷ Fiebranz 2002 s. 105 och 237 f.

²⁸⁸ Utterström 1957 s. 30 f. Gustafson & Lundell 2008 s. 103.

²⁸⁹ Se t.ex. Jirlow 1955 s. 7 ff. Se också Arbete och redskap 1983 s. 102.

²⁹⁰ Bringéus 1983 s. 29. Bringéus är i en recension av Wiking-Farias artikel starkt kritisk.

²⁹¹ Wiking-Faria 1981 s. 55 och 62.

²⁹² Gadd 2000 s. 245 f.

emot kan man ifrågasätta om den var nödvändig för lindbrukets spridande. Ett omfattande lindbruk fanns redan på många platser i södra Norrland och Dalarna när järnplogen fick sitt genombrott. Däremot måste lindbruket på många sätt ha underlättats av järnplogen. Med järnplogen kunde man mer effektivt bearbeta jorden. Plogen behövdes för att välta tiltan när man tog upp grässvålen i lindan och genom järnplogen kunde man utföra arbetet snabbare. Järnplogarna var hållbarare än de tidigare av trä. Man fick också en bättre jordbearbetning med järnplogen vilket gynnade odlingen och avkastningen av höet. Wiking-Farias slutsatser om att det var att området saknade adel som gjorde att man låg långt fram i redskapsutvecklingen är en grov förenkling. Kanske var det hans klasskampsinspirerade retorik som retade upp en del kritiker och som gjorde att de missade hans huvudpoäng.

Ett annat redskap som står nära plogen är risten. Risten har haft särskild stor betydelse i Nordsverige och bör också den knytas till lindbruket. Risten underlättade arbetet för plogen och kom ofta att också ingå som en del av plogen.²⁹³ Med risten skar man upp grässvålen och från Ångermanland 1747 nämns att risten användes tillsammans med plogen till att köra upp läggor.²⁹⁴

Utvecklingen av redskapen under 1700-talet märktes också i att harvarna kom att utvecklas. Även om järnpinnar på harven är kända från Mälardalen och Dalarna från 1500-talet²⁹⁵ kom andelen järn att öka i harven och nya modeller kom att utvecklas i södra Norrland under 1700-talet.²⁹⁶ Djupharvar finns beskrivna från 1770-talet från Hälsingland och Ångermanland. Pinnarna kunde vara utformade som små årderbillar och modellen kom efter dem att kallas gåsfotsharv. Utvecklandet av djupharvarna i Mellannorrland sker självständigt och ersätter en tidigare jordbearbetning med årder.²⁹⁷ Syftet med utvecklingen av harvarna var, som för plogen, att åstadkomma en bättre jordbearbetning. Området hade 1820 tillsammans med Östsvrige och Malmöhus län den högsta spannmålsavkastningen (nettokorntal) i landet. Allra högst avkastning hade Jämtlands län.²⁹⁸ En jämförelse mellan skogsområdena i norr och de sydsvenska skogsområdena visar på stora skillnader i agrartechnisk

²⁹³ Myrdal & Söderberg 1991 s. 407.

²⁹⁴ Söderlind 1975 s. 13. Jon Danielsson Boding framhöll 1747 att plog och rist användes när man körde upp bl.a. läggor.

²⁹⁵ Myrdal & Söderberg 1991 s. 403. Finns också belägg från Ångermanland kring 1500-talets mitt (Bjärträ kungsgård), Söderlind 1975, s. 98.

²⁹⁶ Broman 1912, s. 38. Jirlow 1955, s. 26.

²⁹⁷ Söderlind 1975 s. 102. Gadd 2000, s. 246. Gadd 2004 (1998), s. 207.

²⁹⁸ Rosander 1967 s. 138. Rosander skriver om åkrarna i Dalarna att "[o]m än arealerna var små, var avkastningen per ytenhet mycket hög, under 1800-talet delvis jämförbar med förhållandena i Skåne. Orsaken var den omsorg, som ägnades de små tegarna." Gadd, 2000 s. 155.

utveckling. Redskapstekniken i de sydsvenska skogsområdena var förhållandevis stillastående. Skillnaden mellan områdena förklaras bäst av den starka efterfrågan på jordbruksprodukter i Bergslagen och konkurrensen från skogsbruk och linnetillverkning i södra och mellersta Norrland. En stark folkökning och en betydande ickeagrars sektor i Bergslagen gjorde det lönsamt att öka agrarproduktionen även om de naturliga förutsättningarna för jordbruket inte var de bästa. Området som helhet präglas länge också av arbetskraftsbrist vilket var drivande för teknikutvecklingen.²⁹⁹

Hemmansklyvning

Omfattningen på hemmansklyvningen är en annan skillnad mellan jordbruket söder och norr om fåbodgränsen. I norr gick den längre och man fortsatte att klyva gårdarna långt in på 1800-talet. På många ställen i södra Sverige kom hemmansklyvningen att upphöra och på många platser kan man till och med se att man köpte upp gårdar och slog ihop dem till större brukningsenheter från slutet av 1700-talet.

I Kopparbergs län menade företrädare för staten att jordbruket i länet var eftersatt och på väg mot en kris. Landshövdingen Johan af Nordin framhöll vid sekelskiftet 1800 att länets invånare i flera sekler befunnits i en svår situation och att fattigdomen var stor. Orsakerna till krisen var den omfattande hemmansklyvningen och värst var situationen i Ovan- och Nedansiljans fögderier.³⁰⁰ Också från sockenstämman i Mora 1784 talade man om fattigdomen i socknen och menade att hemmansklyvningen hade gått allt för långt.³⁰¹ Samuel Schultze hade också påpekat den stora hemmansklyvningen i Dalarna och särskilt situationen runt Falun, men då tagit fram en positiv sida. Han menade att knappheten på jord hade gjort att man utvecklat jordbruket med införande av lindor.

Den omfattande hemmansklyvningen var inte bara en fråga för Dalarna, även om hemmansklyvningen i övre Dalarna fick störst konsekvenser, utan var ett utmärkande drag för hela fåbodområdet. I Hälsingland och Jämtland påbörjades dock processen senare än i Dalarna. Rosemari Fiebranz har visat att en fragmentisering av jordinnehavet skedde i Bjuråkers socken i Hälsingland mellan 1750 och 1850. På dessa 100 år sjönk skattekraften med cirka 50 procent för det genomsnittliga hushållet och antalet brukare ökade från 106 till 215.³⁰² Jag har i kapitel 3 redogjort för hemmansutvecklingen i Färila socken i Hälsingland och Klövsjö socken i Jämtland. I Färila socken ökade antalet gård-

ar mellan 1750 och 1850 med 83 procent. I Klövsjö var ökningen av gårdar ännu större och de ökade med 126 procent från 1751 till 1851.³⁰³ Fiebranz menar att fragmentisering av jordinnehavet i Bjuråker skiljde sig avsevärt från hur jordinnehavet förändrats i tidigare undersökta områden i Västergötland, Östergötland och Närke.³⁰⁴ I Dala pastorat i Västergötland, som Christer Winberg undersökt, ökade antalet hemmanbruk med ungefär sju procent från 1750 till 1850.³⁰⁵ Lars Herlitz som redovisar hemmansbruken i fyra fögderier i Skaraborgs län, visar att från 1748 till 1813 var den genomsnittliga ökningen antalet hemmansbruk tre procent. Den största ökningen inom ett härad var 20 procent, men många andra härader visade en stagnerande eller fallande utveckling.³⁰⁶ I Dals härad i västra Östergötland minskade antalet gårdar med cirka 20 procent från 1825 till 1845 och ökade sedan med knappt tre procent till 1875.³⁰⁷ Från ett annat område i västra Östergötland finns en liknande utveckling belagd. I Ekebyborna socken fanns det 1750 51 brukningsenheter. De ökade svagt och kulminerade år 1775 med 56 stycken. År 1800 var det 54 stycken och de minskade till 41 år 1850. Det rör sig om en nedgång på ungefär 20 procent på 100 år.³⁰⁸ Även Ulla Roséns undersökning från Kumla socken i Närke visar att en ganska kraftig minskning av brukningsenheterna. Från 351 stycken 1780, till 271 år 1845, en minskning med 70 gårdsbruk eller en 20 procentig tillbakagång.³⁰⁹ I Lagunda härad i Uppland minskade antalet brukningsenheter hos bönderna från 405 år 1750 till 320 år 1850.³¹⁰ I Björskogs socken i Västmanland sjönk antalet gårdar efter år 1790.³¹¹

Det är uppenbart att fåbodområdet, där Bjuråker ingår, har haft en helt annan utveckling av gårdsbruken från 1750 och fram till 1850 än man har haft i södra Sverige. I en avslutande diskussion skall orsakerna bakom skillnaderna i utvecklingen förklaras och frågan om den agrara revolutionens förlopp i fåbodområdet klarläggas.

Agrara revolutionen i fåbodområdena fram till 1850

Jag har redogjort för några viktiga och tydliga skillnader mellan jordbruket norr och söder om fåbodgränsen. Norr om fåbodgränsen var de viktigaste inslagen det omfattande och regelbundna lindbruket, den snabba redskaps-

²⁹⁹ Gadd 2004 (1998) s. 207 f.

³⁰⁰ Ågren 1992 s. 83.

³⁰¹ Söderberg 1999 s. 154.

³⁰² Fiebranz 2002 s. 182 och 189.

³⁰³ Se kapitel 3 s. 178 f.

³⁰⁴ Fiebranz 2002 s. 190 ff.

³⁰⁵ Winberg 1975 s. 184.

³⁰⁶ Herlitz 1974 s. 182, tab. V:3

³⁰⁷ Peterson 1989 s. 23 och 178.

³⁰⁸ Olai 1983 s. 191, tabell 32.

³⁰⁹ Rosén 1994 s. 120, tabell 5.3.

³¹⁰ Ulväng 2004 s. 81, tabell 4:11.

³¹¹ Lindström 2008 s. 49, figure 2.4.

utvecklingen med utvecklad jordbearbetning och tidig mekanisering samt fäbodsystemet. Samtidigt med detta pågick en omfattande hemmansklyvning som gjorde att gårdarnas skattekraft minskade kraftigt.

Hur var det möjligt att jordbruket i området kunde vara så väl utvecklat, och i många hänseenden kunde ligga före det i södra Sverige, samtidigt som gårdarna blev mindre och mindre och en fragmentisering av jordinnehavet ägde rum? För att besvara den frågan måste man se på hur böndernas ekonomi var uppbyggd och var de avgörande skillnaderna mellan jordbruket norr och söder om fäbodgränsen fanns.

Det första som är viktigt att förstå är att jordbruksekonomin i Dalarna och södra Norrland i hög grad kom att vara uppbyggd kring en rad olika ekonomiska aktiviteter. Jordbruket och boskapsskötseln var bara en del i ekonomin där olika så kallade bisysslor kunde utgöra en relativt stor del av ett hushållens ekonomi. Det kan vara svårt att dra en gräns för vad som var jordbrukssyssla och vad som var en bisyssla eftersom flera bisysslor var direkt beroende av att det fanns ett jordbruk. Det gällde både för böndernas och de obesuttnas bisysslor. Tidigare forskning har pekat på att den regionala specialiseringen som skedde i Sverige ledde till olika strategier i synen på hemmansklyvningen. I de mer spannmålsinriktade områdena, främst i södra Sverige, blev man från mitten av 1700-talet allt mer negativ till hemmansklyvningen medan man i områden som var specialiserade på andra produkter hade en mer positiv syn och praktik. Det tidigare omnämnda yttrandet av Johan af Nordin, om att hemmansklyvningarna i Dalarna hade gått för långt, tolkar Maria Ågren som en motsättning mellan Dalarnas södra delar, som var mer spannmålsinriktade, och de norra delarna där bisysslor, som hantverk och kolning, betydde mer för ekonomin. af Nordins yttrande skall därför ses som en partsinlaga till förmån för de större jordägarna som ville genomföra skifte.³¹² Utvecklingen i Bjuråkers socken i Hälsingland, med en snabb minskning av storleken på gårdarna, har också förklarats med att spannmålsodlingen inte utgjorde så stor del av böndernas ekonomi. Rosemari Fiebranz menar att kolning och transporter för järnbruken samt avsaluodling av lin var potentiellt lönsamma verksamheter som gjorde att det från 1700-talets slut fanns möjlighet att klara försörjningen på ett mindre jordinnehav.³¹³

Orsaken till att man i fäbodområden kunde driva hemmansklyvningen så långt och samtidigt utveckla binäringarna har sin bakgrund i tre mer grundläggande faktorer som var beroende av varandra. Den första var utmarkernas stora betydelse för näringslivet, den andra var organisationen av boskapsskötseln och den tredje var en långt gången arbetsdelning där kvinnors arbete var

en nödvändig del för den ekonomiska utvecklingen. Man kunde därigenom på ett effektivt sätt utnyttja landskapet och producera varor som efterfrågades på en vidgad marknad.

En av de allra tydligaste skillnaderna mellan norra och södra Sverige är utmarkens andel av socknarnas totala yta. Det kan uttryckas som att inägojorden i norra Sverige utgjorde en liten del och utmarken en stor del av socknen. I kapitel 3 presenterades siffror över andelen åker och naturlig äng i Rättvik, Färila och Klövsjö socknar. Det rörde sig om mellan elva och knappt fyra procent av den totala landytan. Den skogsbärande marken utgjorde 85 till 94 procent av landytan i socknarna.³¹⁴ Det är dock inte bara proportionen mellan inägojord och utmark som är av intresse utan också utmarkernas faktiska storlek. Även i södra Sveriges skogsbygder har det funnits socknar där utmarken utgjort en stor andel av socknens sammanlagda yta. I södra Sveriges skogsbygder var dock utmarksarealen mindre och det är kortare avstånd mellan bebyggelseenheter vilket gjorde att djuren fördes till hemgården efter vallningen på utmarken. Det utmärkande för fäbodväsendet i Dalarna och södra Norrlands inland var de till ytan stora socknarna. Den stora andelen utmark gjorde inte bara att man kunde expandera boskapsskötseln utan många av de produkter som efterfrågades i samhället kom från utmarken. Gruvnäringen som var beroende av malmtillgången, var till viss del lokaliserad till området och krävde bland annat ved och kol från stora områden. För Dalarnas del kom Falu koppargruva att påverka utmarksanvändningen i hela övre Dalarna. Kolningen till bruken kom att vara viktig binäring i många socknar. I några områden kunde kolningen ge extrainkomster medan i andra var det ett mer permanent inslag i försörjningen.³¹⁵ Andra råvaror till hantverken hämtades också från utmarken. Inte minst viktiga var de som hörde samman med boskapsskötseln och textilhantverk.

Det var boskapsskötselns organisation med fäbodan som möjliggjorde den omfattande hemmansklyvningen. I det feodala samhället var jorden den grundläggande produktionsfaktorn och jordäggande gav bönderna många av deras rättigheter.³¹⁶ Inte minst det politiska och administrativa inflytandet på lokal, regional och nationell basis var kopplat till jordäggande. Allmogens representation i de lokala domstolarna var till exempel beroende av att de var jordägare. Jordägandet var också en förutsättning för utnyttjandet av en rad

³¹⁴ Se kapitel 3 sid 116 ff.

³¹⁵ Fiebranz 2002 s. 361.

³¹⁶ Jordäggande är ett genom historien mångbottnat begrepp och som under tidigmodern tid förändrade innebörd. Se t.ex. Winberg 1985 s. 1 ff och där anförd litteratur. Här skall inte denna komplicerade fråga behandlas. Med jordäggande avses här bara att med den följde en rad rättigheter, men också skyldigheter, som inte fanns för de jordlösa i samhället.

³¹² Ågren 1992 s. 87 f.

³¹³ Fiebranz 2002 s. 365 f.

andra resurser inom byn eller socknen. Det kunde vara fiskevatten eller kvarnplatser, men det var framför allt viktigt att ha tillgång till den gemensamma utmarken. Genom att utmarkerna var stora och att basen i jordbruksekonomin var boskapsskötseln kunde man klyva gårdarna utan att man för den skull behövde minska antalet djur särskilt mycket (se kap. 3). Man kunde därmed till en viss gräns behålla den ekonomiska bärkraften trots att skattekraften uttryckt i mantalet sjönk. Betesrätten på utmarken fanns kvar hur långt man än drev hemmansklyvningen.³¹⁷ Eftersom djuren hade sitt sommarbete på utmarken och att den utgjorde en så stor del av socknens totala yta kunde man med fåbodar föda så många fler djur än vad man hade kunnat göra om man hade de på betet runt byn. Det gjorde att hemmansklyvningen inte fick de negativa konsekvenser för gårdens ekonomi man kunde befara. Boskapsskötseln kom i början bara att påverkas marginellt av hemmansklyvningarna och i och med att fåbodväsendet bara var en del av den specialisering som ägde rum under 1600-talet och 1700-talet bör den totala produktionen ha höjts för gårdshushållet. Naturligtvis fanns det en begränsning i hur många djur man kunde hålla även på stora utmarker och därmed hur många gånger det gick att klyva gårdarna utan att ekonomin för hushållet påverkades allt för negativt. För Färila och Klövsjö verkar den minskningen ha skett först under 1800-talet medan den inleddes tidigare i Dalarna. I södra Sverige med sina mer begränsade utmarker kunde inte boskapsskötseln expandera på samma sätt som i norr. Delade man gårdarna allt för mycket i spannmålsdominerade områden kom de att tappa sin ekonomiska bärkraft.

Det ökande antalet djur satte dock press på andra delar av jordbruket. Framför allt ledde ett ökat antal djur till att behovet av vinterfoder ökade. Perioden utmärks därför av ett allt intensivare arbete med att samla foder till djuren. En annan konsekvens av det ökande antalet djur var att lindbruket utvecklades och att man förbättrade redan kända redskap för att underlätta och effektivisera lindbruket. Hemmansklyvningens konsekvenser för inägojorden komplementerades också av att en omfattande nyodling ägde rum på många platser.³¹⁸ Man kan alltså konstatera att den modell av den agrara revolutionen som gällde för södra Sverige och som jag redogjorde för i kapitel 3 inte stämmer för norra Sverige. I södra Sverige hade de ökande spannmålspriserna lett till att ängs- och betesmarker odlats upp och att höproduktionen per ängsareal minskat på grund av överexploatering. På många ställen ledde det till en stagnerande utveckling för boskapsskötseln.³¹⁹ I norr kan vi i stället se hur det ökande antalet djur gjorde att man redan under 1700-talet utvecklade

³¹⁷ Se t.ex. Frödin 1925 s. 196.

³¹⁸ Fiebranz 2002 s. 92.

³¹⁹ Se kapitel 3 s. 194 ff.

cirkulationsbruket på ängen och därigenom kunde höja foderavkastningen. Genom att lindbruket också innebar gödsling av fodermarkerna och att man ibland kunde odla ärtor inom lindbruket upprätthöll man avkastningen. Sammantaget gjorde det att man kunde dela gårdarna mycket långt eftersom åkern och ängsmarken på inägan utgjorde en ganska liten del av gårdens totala försörjning. Genom en tidig specialisering och många binärningar var man också tvungen att rationalisera andra delar av driften. Den tidsödande handtröskningen kunde till exempel ersättas med mekaniserad tröskning. I en jordbruks ekonomi som mer betonade boskapsskötseln och binärningar än spannmålsodlingen blev det därmed möjligt med en långtgående hemmansklyvning.

Expansionen i den norrländska jordbruksekonomin kan sägas vila på kvinnorna. En förutsättning för hemmansklyvningarna i Dalarna och södra Norrland var, som jag visat, att man kunde anlägga fåbodar. Fåboden var därmed grunden för en snabb bebyggelseexpansion. Förutsättningen för fåbodar var en specialisering av boskapsskötseln där hela sommarproduktionen sköttes av en specialiserad arbetskraft, fåbodpigorna. Man kan därmed säga att det språng som skedde i jordbruksutvecklingen i södra Norrland och Dalarna under 1700-talet och fram till 1800-talets mitt inte hade varit möjligt utan den kvinnliga arbetskraften på fåbodarna.

Man kan sammanfatta resonemanget med att man inte hade kunnat utnyttja de stora utmarkerna utan fåbodar. Fåbodarna i sin tur krävde en specialiserad arbetskraft och i Sverige kom det att vara kvinnor som utförde arbetet. Utan fåbodar hade man inte heller kunnat utveckla det övriga jordbruket. Man hade utan dem inte kunnat öka antalet djur särskilt mycket och därmed inte behövt de större höskördarna. Även om det inte finns något riktigt svar måste man fråga sig om man hade kunnat utveckla den regionalt viktiga linnehandeln utan att det ökande antalet djur hade gjort att man utvecklat lindbruket. Eller om ett utvecklat system med arbetsvandringar från övre Dalarna hade kunnat äga rum om det inte fanns en ekonomisk bas och grundtrygghet i jordbruket. Denna bas var i hög grad uppbyggd kring boskapsskötseln och därmed kring fåbodarna.

Den tidigare beskrivna tendensen till att hemmansklyvningarna kunde drivas längre, där åkerbruket inte var så viktigt, gjorde också att man kunde dela gårdarna mer i övre Dalarna och i bygderna upp mot fjällen. I älvdalarna närmare kusten och i Storsjöbygden hade åkerbruket en större betydelse och man klöv därför inte gårdarna lika mycket där. Det torde också vara förklaringen till varför man i övre Dalarna och fjälltrakterna i Härjedalen och Jämtland behöll fåbodväsendet längre än i de östra delarna av södra Norrland och att det fortfarande finns en del fåbodar i bruk i dessa områden. Med lite mark i byn räcker denna inte för både bete och vinterfoder. Fåboden behövs för sommarbetet.

Nedgång, 1850–1920

Den fördel man har haft i jordbruket i norra Sverige före 1850 med de stora utmarkerna försvinner efter 1850. Nedgången för fåbodväsendet skall dock dröja några årtionden men från 1800-talets slut går nedläggelsen av fåbodan relativt fort i stora delar av Dalarna och Hälsingland. I de norra delarna av Dalarna och i fjälltrakterna i Härjedalen och Jämtland skulle dock nedgången börja senare och i vissa områden kom de flesta gårdar att ha kvar fåbodan till efter andra världskriget. Nedgången av fåbodväsendet har aldrig varit en lika stor fråga inom forskningen som varför det uppstod. Det finns en ganska stor samstämmighet om orsakerna bakom nedläggelsen.

Sigurd Erixon tar inte upp några specifika orsaker till tillbakagången, i den i inledningskapitlet refererade artikeln om fåbodan från 1918, utan pekar på en allmän snabb förändring av levnadsförhållandena på landsbygden under 1900-talets början.³²⁰ John Frödin, som beskrev fåbodväsendet i Siljansbygden 1925, framhåller en rad olika faktorer och lyfter fram industrisamhällets genombrott som en övergripande förklaring. Till de mer direkta faktorerna framhåller han bland annat att den billiga arbetskraft, som var en förutsättning för fåbodarna, hade försvunnit. Den ”kvinnliga ungdomen” tog hellre arbete i städerna än på fåboden. De fick där mer betalt och behövde inte slita så hårt, enligt Frödin. Han menar att fåbodväsendet var särskilt känsligt för låga löner, eftersom fåbodpigorna var en kvalificerad arbetskraft och att produktionen av mjölkvaror krävde stor kunskap. Även emigrationen till Amerika hade gjort att det fanns mindre arbetskraft för fåbodarna. Lokalt kunde arbetskraftsbristen vara extra kännbar och i Våmhus socken i Dalarna förlorade man från 1880 fram till 1918 20 procent av sin befolkning.³²¹ Frödin framhåller också att skogsbolagen var negativa till skogsbete och att det framför allt gällde bete med får och getter. Han pekar också på åkerns ökade avkastning och att man från 1800-talets slut kunde odla en stor del av vinterfodret på åkern. Åkern gav inte bara en högre avkastning utan skötsel krävde också mer tid, vilket gjorde att man inte kunde vara borta från byn lika mycket som förr för insamling av hö från avlägsna trakter. Sammantaget gav åkern en bättre avkastning och jämfört med allt arbete som tidigare lagts ner på vinterfodret kunde man nu få bättre hö till mindre arbete. Frödin menar också att hushållens ekonomi förändrades, bland annat genom att skogsarbete under vintern gav en bättre inkomst, och att man därigenom inte längre behövde fåbodbruket. Distributionsformerna för mjölk förändrades också och på många platser kunde man

³²⁰ Erixon 1918 s. 21.

³²¹ Frödin 1925 s. 30 f. och 191.

sälja mjölken direkt till konsumenterna. Inrättandet av bymejerier gjorde också att man höll djuren närmare byarna.³²²

Sigvard Montelius, som studerat fåbodväsendet i Leksand, menar att den helt dominerande orsaken till fåbodarnas nedgång var förändringarna inom åkerbruket. Att man från 1800-talets andra hälft fick ut betydligt mycket mer foder från åkrarna än vad man tidigare fått. Han tar också upp mejerinäringens framväxt och att andra arbetsmöjligheter gjorde arbetet som vallpiga mindre attraktivt.³²³ Lantbrukets intresseorganisationer, som hushållningssällskapen, propagerade för att fåbodarna skulle upphöra. Hushållningssällskapen menade att fåbodväsendet hindrade införandet av en rationell mjölkhushållning med bymejerier, att det minskade intresset för att utveckla åkerbruket i byn, att man lämnade gödseln i skogen, etc.³²⁴

Synen på orsakerna till nedgången har inte ändrats de senaste åren. Det är samma orsaker som lyfts fram.³²⁵ Å andra sidan har inte frågan ägnats så mycket utrymme. Lars Kardell har pekat på skogens ökande värde under 1800-talet och att skogsbete därför inte längre var önskvärt som en huvudorsak till nedgången. Propagandan mot skogsbete blev intensiv efter 1850-talet.³²⁶

Den tidigare forskningen har på många sätt rätt och visst kan man se fåbodväsendets försvinnande som en del av alla de förändringar som skedde i Sverige i samband med industrialismen efter 1870. Kvinnor får andra möjligheter till arbete. Urbaniseringen innebar att förrådshushållningen övergavs till förmån för en kost med mer färsk matvaror. Urbaniseringen innebar också att det fanns en stor efterfrågan av jordbruksprodukter i städer och samhällen. Mejerier ersätter därför fåbodarnas mjölkhantering och producerar för avsalu. Växelsbrukets införande gör att korna kunde beta på åkermark och att man också fick vinterfodret från åkern. Skogens ökade värde gjorde att man prioriterade skogsbruket framför boskapsskötsel.

Jag tror dock att denna bild kan nyanseras och kompletteras något utifrån mina undersökningar. Ser man hur boskapsskötseln utvecklas efter 1850 i fåbodområdet är det tydligt att antalet får och getter minskade kraftigt.³²⁷ Detta behöver inte vara en reaktion på skogsbrukets ökade betydelse utan bör snarare förklaras med att efterfrågan på produkter från får och get viker kraftigt efter 1850. Det har framför allt att göra med förändringarna inom textilindustrin och den förändring av varuproduktionen som ägde rum. Allt

³²² Frödin 1925 s. 188–199.

³²³ Montelius 1975 s. 202.

³²⁴ Montelius 1975 s. 195.

³²⁵ Söderberg 1999 s. 141. Kardell & Olofsson 2000 s. 63 ff. Morell 2001 s. 230 f.

³²⁶ Kardell L. 2008 s. 22 ff.

³²⁷ Se kapitel 3 s. 166 ff.

fler produkter kom att tillverkas i bomull och under industriella förhållanden. Behovet av gethudar och vadmal minskade därför medan produktionen av komjölk i samhället i stort kom att öka. Textilindustrins behov av ull kom också allt mer att tillgodoses av import. Utifrån den enskilda lantbrukarens perspektiv måste den minskade efterfrågan på produkter från får och get ha betytt minst lika mycket som en kalkylerad ökning av skogsvärdet.³²⁸ Ökning av skogsvärdet gick dessutom långsamt och det tog åtskilliga år innan man kunde realisera värdeökningen. Övergången till ett jordbruk utan fåbodar underlättades av att man inte längre hade så mycket får och getter. De fördelar det fanns med ett gemensamt bete i skogarna förlorades också när man bara hade ett djurslag kvar. Precis som ökningen av antalet getter och får var en orsak bakom fåbodväsendets uppkomst, var deras starka nedgång efter 1850 en viktig anledning till att de inte längre behövdes.

En förklaring till att nedgången kunde gå så fort ligger i det sätt som fåbodväsendet var organiserat. Två faktorer är viktiga för att förstå den snabba nedläggelsen. Den första var att fåbodväsendet byggde på samarbete mellan delägarna, det andra var de ökade regleringen av fåbodväsendet under 1800-talet.

Fåbodväsendet hade en organisation för förvaltning av gemensamt ägd mark. Organisationen hade i Dalarna växt fram sedan 1500-talet och utvecklats under 1600-talet. Den fick allt fastare former ju mer djur och fåbodar det fanns.³²⁹ De fördelar man hade av en gemensam organisation var att kostnader för en stor del av boskapsskötseln och för fåbodväsendet kunde fördelas på alla deltagarna. Hit hörde bland annat anställning av vallpigor och underhåll av vägar och gårdesgårdar. När det inte längre var ett tvång att vara vid fåboden och några slutade att vara där, fick de som var kvar bära hela kostnaden för fåbodvallen. När fåbodväsendets lönsamhet i allmänhet försämrades i slutet av 1800-talet kunde de kvarvarande brukarna vid fåbodarna inte sänka sina kostnader. Tvärtom var de tvungna att öka sina insatser för transporter, underhåll och personal. När väl nedläggelsen började förstärktes den nedåtgående rörelsen av de ökande kostnaderna för de som var kvar.

De omfattande regelverken för fåbodlagen där fåboddägarnas rättigheter och skyldigheter reglerades var en nödvändighet för att fåbodväsendet skulle fungera. Ordningsreglerna var det viktigaste instrumentet för att reglera balansen mellan uttag och tillväxt. När kostnaderna för att upprätthålla regelverket blev för höga jämfört med den nytta och de intäkterna brukarna kunde få från fåboden ledde det till att fåbodarna i snabb takt övergavs. De så kallade transaktionskostnaderna för fåboden blev för höga.

³²⁸ Lokalt kunde man ha ganska mycket getter även vid sekelskiftet 1900. Se Flach, Julin Dannfelt & Sundbärg 1909 s. 197 ff.

³²⁹ Se kapitel 4, särskilt s. 289 ff.

6. Fåbodarna och den långa vågen

I inledningen av avhandlingen presenterade jag den hypotes som låg till grund för arbetet. Den gick ut på att fåbodväsendet skulle ha växt fram efter den senmedeltida agrarkrisen. Hypotesen utmanade den förhärskande synen på fåbodväsendet i Sverige som menar att fåbodarna etablerades redan under järnålder eller senast under medeltid. För att klargöra vad en fåbod var har en definition av begreppet gjorts. Efter en genomgång av medeltida belägg för fåbodar och boskapsskötseln i undersökningsområdet och en kritisk granskning av tidigare forskning kan jag konstatera att det inte finns belägg för ett fåbodväsende i Dalarna och södra Norrland före den senmedeltida agrarkrisen. Tvärtom är det så att genom att studera hur fåbodväsendets har organiserats, hur arbetsdelningen har förändrats och hur den materiella kulturen runt fåbodarna växt fram kan jag visa att fåbodväsendet var ett resultat av förändringar efter den senmedeltida agrarkrisen.

Avhandlingen skall avslutas med att fåbodarna och den jordbruksekonomi de var en del av diskuteras i ett långt tidsperspektiv utifrån de övergripande teoretiska utgångspunkterna. Orsakerna bakom framväxten av fåbodväsendet skall tas upp, liksom frågan om hur ett nytt agrart system etableras med fåboden som en bärande del. Avslutningsvis kommer frågan om varför detta system upphör att behandlas. Jag återknyter därmed till en av utgångspunkterna, frågan om hur man kan studera jordbrukstekniska komplex. Ett jordbrukstekniskt komplex kan indelas i tre faser: 1) dess etablering; 2) dess stabilisering; 3) dess undergång.

1. *Etableringen*: Hur lång en etableringsfas är kan diskuteras. Hur vanliga skall fåbodarna vara innan man kan säga att systemet är etablerat? Räcker det med enstaka belägg för att några bönder hade fåbodar eller skall man kunna belägga att de var allmänt förekommande? Utifrån tankarna om agrara system menar jag att etableringsfasen varar från tiden före de första beläggen om fåbodar till att de var så vanliga att verksamheten kring fåbodarna påverkar böndernas organisation, även utanför den enskilda gården eller hushållet, på ett mer påtagligt sätt. Etableringsfasen för fåbodarna sträcker sig från 1500-talet fram till 1600-talets andra hälft. Men innan de första beläggen finns måste det ha skapats förutsättningar för fåbodarnas etablerande.

För att förstå fåbodväsendets uppkomst måste krisens roll för omlägg-

ningen framhållas. Krisen ger dock inte hela förklaringen till omställningen av jordbruket. Orsakerna till omläggningen låg också i de nya möjligheter som en omläggning kunde leda till. (Krisen skulle, om det inte fanns nya möjligheter, också kunna innebära att man överger platsen eller näringen.) Krisen ger förutsättningarna för en omläggning som annars inte kunde ske. För fåbodväsendets framväxt är det två kriser som förklarar framväxten. Den första är den senmedeltida agrarkrisen som ”öppnade upp” landskapet för en ökad boskapsskötsel. Den andra är 1600-talets krigsekonomi som gjorde att arbetet rationaliserades.

Den stora befolkningsminskningen som den senmedeltida agrarkrisen ledde till gjorde att många gårdar övergavs. Landskapet kom ändå att förbli relativt öppet. Frågan är visserligen dåligt undersökt i norr, men ett sätt att hävda rätten till marken bör ha varit att fortsätta hävda den övergivna inägan, något som är känt från södra Sverige. Det första stadiet efter krisen var därför att hålla övergivna gårdars åkermark öppen genom slätter och bete. Från Jämtland vet man att tidigare åkermark efter krisen kom att användas mer extensivt för bete och slätter. Med en minskad befolkning hävdades äganderätten bäst på detta sätt. Något fåbodväsende var det dock inte frågan om utan fåbodar för utnyttjande av utmarken är inte känd före 1500-talet i Dalarna och Hälsingland och i Jämtland inte före 1600-talet. En angelägen forskningsuppgift är att närmare undersöka ödegårdarnas förhållande till fåbodväsendet.

Den andra krisen var 1600-talets krigsekonomi. Med ett allt större skatteuttag och den stora förlust av män som de omfattande krigsföretagen innebar sattes bondesamhället under press. När det samtidigt skedde en klimätför-sämring och odlingen i perifer lägen blev osäkrare öppnade det för en förstärkning av boskapsskötseln. I kapitel 1 redogjorde jag för Sheilagh Ogilvie och hennes tankar om att kvinnornas arbetskraft spelade en viktig roll för jordbrukets omvandling och att det som hindrade kvinnors deltagande inom många yrken var manliga institutioner. Man kan med de tankarna som utgångspunkt diskutera om det inte var bristen på män i 1600-talets Sverige tillsammans med kvinnornas stora kunskande kring boskapsskötsel som öppnade för boskapsskötselns expansion. När allt mer av jordbruksekonomi kom att vila på kvinnors produktion var det ganska naturligt att den del som de bäst behärskade expanderade. Med allt fler uppgifter som skulle skötas var man dock tvungen att hitta en organisationsform som gjorde att boskapsskötseln blev effektiv. Svaret på den frågan var en specialiserad kvinnlig arbetskraft som ägnade hela sommaren åt djuren och förädling av mjölken till hållbara produkter. Genom samarbete mellan fåbodelägarna kunde personalen på fåboden optimeras. På det sättet kom arbetsproduktiviteten att öka inom boskapsskötseln på 1600-talet. Det fåbodväsende som etablerats under 1500-talet fick genom omläggningen till en specialiserad kvinnlig arbetskraft under

1600-talet möjlighet att expandera geografiskt. Övergången från ett manligt herdeväsende till att vallningen sköttes av kvinnor och barn inleddes under senmedeltida agrarkrisen, men fullbordades först under tidigmodern tid.

Fåbodväsendets etablering kan inte enbart förklaras med en kris i det föregående jordbruket. För att förstå dess tillblivelse måste man också se vad det fanns för faktorer som gjorde att krisen kunde vändas till en utveckling. Den främsta förklaringen till att fåbodar blir möjliga att anlägga var en ökad lokal efterfrågan och att området drogs in i den europeiska handeln. Rent konkret handlade det om Bergslagens ökande betydelse för bergsproduktionen och att området kom att fungera som en viktig marknad för lokala produkter. Den ökande befolkningen och bergsbruket efterfrågade livsmedel, kläder, hudar och talg och det påverkade boskapsskötseln högst påtagligt. De första skriftliga beläggen för fåbodar i Sverige kommer inte överraskande också från Bergslagsområdet och socknarna runt detta område.¹ Därifrån sprider sig fåbodbruket norrut. De första beläggen för fåbodar är från södra Dalarnas bergslagsområden och är från 1540-talet. De äldsta beläggen från Hälsingland är från 1580-talet och från Jämtland från omkring 1600. Att det kan gå lång tid mellan att en fåbod anläggs till att den omnämns är tämligen självklart, men det finns inget som talar emot den etableringsordning som beläggen antyder.

Fåbodarnas expansion var inte bara en fråga om ökad efterfrågan på animalier. De ingick som en del av en agrar expansion i hela Sverige under 1500-talet. Viktiga delar i denna expansion var också kolonisation, ökade transporter och utveckling av binäringarna.² Fåbodarnas expansion möjliggjordes av en ökad utmarksanvändning. Tiden efter 1580 kom att innebära att bergsbrukets betydelse ökade, men den stora expansionen skedde några årtionden in på 1600-talet. Allt större geografiska områden drogs in i leveranser av ved och kol till gruvor och bruk. I Dalarna kom leveranserna till Falu gruva att påverka hela länet och övre Dalarna högst påtagligt. Gruv- och bergsnäringen fick konsekvenser för fåbodarnas etablering. Med ett ökat uttag av ved och kol kom skogarna allt mer att öppnas upp vilket gynnade betet. Vid kolbottnar fanns ett bra bete och de kunde fungera som viloplatser för djur och vallhjon. Kommunikationerna i skogarna förbättrades vilket gynnade så väl fåbodbruket som kol- och vedtransporter. Även om näringarna till största delen ägde rum under skilda årstider kom de att gynna varandra. Med bättre uppkörda vintervägar var det lättare att få hem vinterfoder till djuren. Transporter av kol kunde samordnas med andra varutransporter och handelsutbytet ökade. Fåbodens produkter inriktades på hållbarhet och att de skulle vara lättransport-

¹ Frågan om fåbodar vid kusten och om deras karaktär skiljer sig från de i inlandet lämnas här åt sidan. Frågan berörs på sidan 317 ff.

² Myrdal & Söderberg 1991 s. 518.

erade. Transporterna i sin tur underlättades av ett kallare klimat genom att sjöisar och snö kom tidigare på vintern och låg kvar längre på våren. Med allt mer människor på arbete i skogen och tätare mellan fåbodarna blev skogen en tryggare arbetsplats.

Med djuren allt längre från byn, större efterfrågan på animalieprodukter och en allt mer specialiserad arbetskraft som tog hand om djuren blev det möjligt att hålla fler djur. Betet i skogarna kunde därigenom utnyttjas bättre och djurslagen gynnade varandra till en viss gräns. Särskilt smådjuren, får och getter, kunde öka i antal och deras produkter efterfrågades allt mer av en växande befolkning och av näringsverksamheter utanför agrarsamhället. Djuren avkastade långt fler produkter än de som tillverkades vid fåboden, inte minst råvaror till kläder, men också lädervaror, talg och kött. För mejeriprodukterna fanns samtidigt en medvetenhet att de bästa förutsättningar för att få bra produkter fanns i mer perifera lägen i förhållande till huvudbyggena. Här fanns bland annat bra beten och friskt vatten. Det gäller inte minst i fjälltrakterna.

De nya fåbodarna kom att anläggas på mark som ägdes gemensamt eller i vart fall brukades gemensamt av bönderna. Fåbodnäringens expansion kom därför att ställa allt större krav på samsamarbetsformer mellan bönderna. Det tog sig uttryck i nya samsamarbetsformer, som fåbodlagen, och det kom att utvecklas regler för utnyttjandet som reglerade deltagarnas rättigheter och skyldigheter, allt för att fåbodarna och deras betesmark skulle utnyttjas långsiktigt hållbart. Från 1600-talets mitt kom fåbodlagen att etableras. Under den återstående delen av 1600-talet kom fåbodarna att bli en allt viktigare del av det agrara systemet och bönderna fick från denna tid inte längre stå utan fåbod. Etableringsfasen kan därför sägas vara över under 1600-talets andra hälft.

I och med att fåbodarna hade etablerats som norm för jordbruket i Dalarna och södra Norrland hade en viktig grundförutsättning för en kommande jordbruksexpansion under den agrara revolutionen grundlagts. En expansion som inleddes redan under 1600-talets slut i Dalarna.

2. Stabilisering: Från 1600-talets slut fanns ett fåbodväsende etablerat som hade de karaktärsdrag som fåbodväsendet hade fram till 1800-talets andra hälft. Dit hör arbetsorganisationen på fåboden, de produkter man tillverkade och en organisation i bondesamhället för att förvalta de gemensamma marker som utnyttjades av fåbodväsendet. Organisationen med fåbodarna, där alla var tvungna att delta, skapade möjlighet för detta jordbruk att expandera och det påverkade andra delar av jordbruket.

De naturliga förutsättningarna för expansionen låg i de stora utmarkerna som kunde utnyttjas med hjälp av fåbodarna. För att det skulle vara möjligt att anlägga fåbodarna krävdes en arbetsorganisation med särskild personal vid fåbodarna. I Sverige kom den organisationen att vila på kvinnlig arbetskraft. Att

använda sig av en specialiserad arbetskraft gav flera stora fördelar. Det första var att man fick en kvalificerad personal med stor skicklighet. Det andra var att man avlastade alla andra personer från boskapsskötseln under årets mest hektiska månader. Det tredje var att fåbodarna kunde anläggas långt från det övriga hushållet vilket innebar att det var möjligt att ha fler djur än man tidigare haft. Under den geografiska expansionsperioden kunde också antalet djur per gård öka. Det fjärde var att fåbodväsendet möjliggjorde en omfattande hemmansklyvning och därmed en expansion av jordbruket i hela området. Den stora expansionen av jordbruket norr om fåbodgränsen kan därför sägas ha vilat på en specialiserad kvinnlig arbetskraft. De öppnade för utveckling även inom andra områden.

Fåbodväsendet med sina ökade djurmängder kom samtidigt att sätta press på andra delar av jordbruket. För att klara vinterfodret till djuren och samtidigt odla upp nya marker krävdes förbättringar inom jordbruket. När det skedde samtidigt som en regional specialisering ägde rum innebar det en kraftfull utveckling av jordbruket i området. Utvecklingen i norr kom att skilja sig på ett markant sätt från utvecklingen i södra Sverige under samma tid. Södra Norrland och Dalarna utvecklades till Sveriges ledande jordbruksområde om man ser till redskapsutveckling, odlingssystemen och markutnyttjandet.

Inom redskapsutvecklingen kan man peka på den mekaniserade tröskningen, järnplogen och djupharvarna. Inom odlingssystemen kan man främst peka på lindbrukets utveckling och att man redan kring 1700-talets mitt hade ett cirkulationsbruk av hårdvallsängen. När det gäller markutnyttjandet fanns förutom fåbodarna också en utveckling av tillvaratagandet av vinterfoder. På det organisatoriska planet ledde utvecklingen till ett ökat samarbete och ett förfinat regelverk för utnyttjandet av de gemensamma resurserna. Det blev bland annat tydligare gränser för vilka områden som respektive fåbodlag fick utnyttja och det utvecklades ett sanktionssystem för de som bröt mot överenskommelserna fattade av fåbodlagen.

En viktig fråga har gällt om fåbodväsendet innebar en förstärkning av djurens roll i bondeekonomin. Sigvard Montelius menar till exempel att för Leksands del var det en ständig försämring av kaloriinnehållet från animalier i födan från 1500-talet till 1800-talets mitt.³ Frågan kan ses ur lite olika perspektiv. Först måste det framhållas att djurens betydelse för hushållens ekonomi varierat mellan olika områden. I mina undersökningssocknar bör djurens betydelse för ekonomin ha varit större i Klövsjö socken i Jämtland än i Färila socken i Hälsingland. I Färila kom en större del av ekonomin att vila på åkerbruket och den viktiga linodlingen. Även i Rättvik kom andra näringar, som

³ Montelius 1975 s. 15.

arbetsvandringar (herrarbete) att göra att boskapsskötseln inte var lika viktig som i Klövsjö. Med detta i medvetandet kan boskapsskötselns betydelse för den totala produktionen och arbetsproduktiviteten diskuteras.

Det är ingen tvekan om att antalet djur kom att öka kraftigt inom hela fåbodområdena från 1500-talet och fram till 1800-talets mitt. Tidigare forskning har framför allt sett på förändringarna i antalet kor. Skall boskapsskötseln i området förstås och därmed fåbodarnas framväxt är det viktigt att man också ser till får och getter. Den kraftigaste tillväxten bland djur skedde bland fåren, men också bland getterna var det en kraftfull ökning fram till 1800-talets mitt. Ser man till antalet djur per gård sker en ökning fram till 1700-talets slut. Omläggningen till ett fåbodsystem gjorde att man kunde ha fler djur. Under 1800-talets första hälft faller antalet djur per gård. Samtidigt sjunker gårdarnas skattekraft uttryckt i mantalet, genom hemmansklyvningarna, snabbare än minskningen av djurantalet fram till 1850-talet.

Diskuterar man däremot boskapsskötseln och arbetsproduktiviteten får man en delvis annan bild. Fåbodväsendet med sin tydliga arbetsdelning och specialiserade arbetskraft måste ha inneburit att produktiviteten ökade inom boskapsskötseln. Av allt att döma klarade man av att behålla en hög arbetsproduktivitet inom fåbodväsendet genom att fåbodpigorna anställdes gemensamt inom fåbodlagen. Bönderna kunde därigenom anpassa personalen på fåboden efter det antal djur som fanns och en minskning av antalet djur på gårdsnivå betydde därför inte mindre arbete vid fåboden. Fåbodorganisationen, som var en del i en ökad specialisering i samhället, fick betydelse för arbetsproduktivitetsökningar även inom andra sektorer inom jordbruket. Inte minst därför att djuren inte störde övrigt arbete eller att man var tvungen att avbryta annat arbete för att ta hand om djuren eller deras mjölk. Den effektivare användningen av kvinnornas arbetskraft öppnade för att männen kunde arbeta mer med slätter och transporter och det öppnade också för bisysslor.

Fåbodväsendet och jordbrukets utveckling i Dalarna och södra Norrland kan därigenom sägas vara en del i ett allmänt västeuropeiskt mönster med ökad arbetsdelning. Inte minst har Jan de Vries i sin bok *The Industrious Revolution* visat att det innebar att människorna arbetade mer och att hushållen fick ett större beroende av marknaden.⁴ Det tog sig uttryck i specialisering inom jordbruket, protoindustriell produktion och lönearbete (många fåbodpigor under 1800-talet hade lön). Det ökande arbetet kan kopplas till ökad handel och även de svenska bönderna kom allt mer att dras in i den vidgade handeln. Inte minst bönderna från södra Norrland och Dalarna var kända för sina handelsresor under vinterhalvåret. Allt fler bisysslor, eller rättare uttryckt

⁴ de Vries 2008 s. 71.

kompletterande näringar, kom också att sysselsätta hushållen och var viktiga i hushållens ekonomi.

Dessa kompletterande näringar inom undersökningsområdet var ofta kopplade till fåbodbruket och boskapsproduktionen. Det gäller inte minst textil- och skinnnäringarna. Får och getter gav råmaterial som kunde säljas och djuren innebar möjligheter till protoindustriell produktion. Mellan den ökande boskapsskötseln, lindbruket och linodlingen fanns en direkt koppling. Lin och linne blev viktiga komplementära näringar i framför allt Hälsingland och Ångermanland. Även om linproduktion i landskapen hade gamla anor är det från 1700-talet, när boskapsskötseln expanderade, som linneproduktionen tar fart. Det fanns också ett samband mellan den lokala specialiseringen som skedde på många håll i Dalarna och boskapsskötselns expansion. Lietillverkningen i Lima och Transtrand gynnades av att man behövde allt mer foder till djuren. Skintillverkningen i Malung stimulerades av att det fanns allt mer djur vars hudar kunde beredas till skinn. Slipstenarna från Orsa behövdes för slätter på myrar och lindor, etc. Produkterna såldes genom handelsresor.

3. Undergång: Från 1700-talets andra hälft, i stora delar av Dalarna, och under 1800-talet, i södra Norrland, kan man konstatera att boskapsskötseln tagit i anspråk alla utmarkens resurser, för bete och insamling av vinterfoder. Fåbodlagen införde begränsningar för resursuttaget för att hushålla med betet och för att uthålligt utnyttja landskapet. Trots detta leder boskapsskötseln på många platser till en överexploatering av resurserna. I kombination med skoguttagen för gruvor och bruk kunde det leda till skogsbrist även i Dalarna. Samtida beskrivningar av jordbruket talar om att boskapsskötsel inte längre kunde utvecklas och på vissa platser gick det till och med bakåt.⁵ Även om man skall vara medveten om att många samtida beskrivningar har en tydlig tendens, de är nedlåtande till böndernas skogsbruk och djurhållning, var det utan tvekan så att fåbodbruket efter 1800-talets mitt stod inför stora problem. Antalet djur per gård sjönk i hela området under hela 1800-talet. Det som karaktäriserar fåbodväsendets storhetstid, en blandning av får, getter och kor, förändras och korna kom att bli det djur man koncentrerade sig på. Jordbrukssystemet med fåbod var på väg mot en kris.⁶

Den kris som orsakade fåbodarnas nedläggelse var inte en djupgående samhällskris på samma sätt som den senmedeltida agrarkrisen eller 1600-talets

⁵ Fredrik Reinhold Arosenius beskriver på 1860-talet ett hårt exploaterat landskap i Dalarna. Se t.ex. Arosenius 1863a s. 21 f. om Åhl.

⁶ Frödin 1925 s. 188 f. John Frödin skriver att nedgången av fåbodarna ”i själva verket betydde en katastrof för detta ekonomiska system” och försätter att en sådan ”ekonomisk omstörtning kan icke framkallas annat än av mycket djupt liggande och generellt verkande faktorer”

krigsekonomi. Krisen betydde till exempel inte att den agrara produktionen minskade eller ens stagnerade. Sett till landet i stort var det en stor produktionsökning inom jordbruket under 1800-talet och en fortsatt expansion. Krisens främsta uttryck var att det fanns allt fler jordlösa. Lösningen på den kris som fanns låg till en del i en omvandling av jordbruket, nya produktionsmetoder och produktionsinriktningar, men också att många småbruk kunde kombinera jordbruk med lönearbete. Men viktigare ändå var att nya möjligheter öppnade sig för människor. Till skillnad från de äldre kriserna fanns det lösningar även utanför det svenska agrarsamhället. Emigrationen, främst till Amerika, och industrialismen och urbaniseringen var möjligheter som inte hade funnits förut. En stor överföring av människor från landsbygden till städer och andra tätorter ägde rum. Även om hela det svenska jordbruket kom att omvandlas under 1800-talets andra hälft var det utan tvekan så att det för fåbodområdena var en allvarligare kris än för övriga landet. Det berodde på att krisen för jordbruket i fåbodområdet i så hög grad berodde på att det som hade varit fåbodbrukets främsta resurs, utmarken, nu kom att förlora sin roll som ett viktigt markslag för jordbruket. Jordbruket i Dalarna och södra Norrland hade tidigare haft sin stora fördel i de stora utmarkerna som hade gett expansionsmöjlighet för detta jordbruk. I södra Sverige hade många utmarksområden redan varit ianspråktaga under 1600-talet och boskapskötseln kunde därför inte expandera på samma sätt som i norr.

När växelbruket infördes fullt ut och korna börjar beta på den gamla inägojorden blev åkern det viktigaste markslaget, inte bara för spannmålsproduktion utan också för boskapskötsel. Den relativa fördel man haft i Dalarna och södra Norrland med de stora utmarkerna jämfört med södra Sverige kom att försvinna. När efterfrågan på får och getter samtidigt minskade och lönerna för fåbodpigorna steg fanns det inte längre någon möjlighet för fåbodväsendet att finnas kvar. Och eftersom fåbodväsendet i så hög grad byggde på kollektiva samarbetsformer innebar förlusten av några fåbodbrukare att kostnaden blev högre för de som var kvar. Därför gick nedgången för fåbodväsendet mycket snabbt. När de första brukarna lämnade vallen valde andra att också sluta. Den hårda regleringen kring fåbodarna ledde också till höga transaktionskostnader. Krisen för fåbodväsendet gjorde att det särpräglade jordbruksystemet som funnits i området sedan 1600-talet upphörde och att ett nytt jordbrukssystem tog över.

Fåbodarna försvann i snabb takt från 1890-talet. Men i några områden kom de att finnas kvar ganska oförändrade fram till tiden runt andra världskriget. Det var i nordvästra Dalarna, Härjedalen och delar av Jämtland. Inte minst i fjällområdena kom fåbodarna att leva kvar. I dessa områden var man mindre beroende av åkerbruket och mer beroende av boskapskötsel och man hade därför drivit hemmansklyvningen långt. Genom att gårdarna hade så

liten del i inägojorden var man tvungen att ha kvar fåboden för bete. Åkern och ängen behövdes fortfarande för spannmål och vinterfoder. För dem som fortsatte med fåbodarna kom fåboden att fortsätta att vara en rationell lösning. Det är också i dessa områden man i dag kan hitta några av de få fåbodarna som fortfarande brukas.

Käll- och litteraturförteckning

Källor (otryckta)

Riksarkivet (RA)

Kammararkivet
Älvsborgs lösen 1571
Boskaps- och utsädeslängder 1635, 1637–40
Mantalslängder
Husfolkets boskapslängder 1694–1700
Landskapshandlingar
Jämtland 1633:10: Jordebok över
Jämtland

Härnösands landsarkiv (HLA)

Färila kyrkoarkiv
Husförhörlängder
Gävleborgs läns länsstyrelse, Landskontoret
Mantalslängder
Jordeböcker
Hälsinglands domsagas arkiv
Domböcker
Ljusdals tingslags häradsrättsarkiv (LTH)
Bouppteckningar

Uppsala landsarkiv (ULA)

Kopparbergs läns häradsrättsarkiv (KLHA)
Domböcker från Leksands tingslag
Bouppteckningar från Rättviks tingslag
Kopparbergs länsstyrelse, Landskontoret
Mantalslängder
Orsa kyrkoarkiv
Husförhörlängd
Rättviks kyrkoarkiv
Husförhörlängder

Östersunds landsarkiv (ÖLA)

Bergs häradsrätts arkiv (BHA)
Bouppteckningar
Diplomsamlingen
Heimbygdas deposition
Jämtlands läns länsstyrelse, Landskontoret
Mantalslängder
Landsboksverifikationer
Husfolkets boskapslängd

Nordiska museets arkiv, Stockholm NMA)

Gösta Bergs arkiv
Excerptsamling, fäbodlar

SOFI, Uppsala (ULMA)

Frågelista 12: Fäbodväsen

Sigvard Montelius arkiv (SMA)

Excerpter ur domböcker (DB)

Arkivcentrum i Dalarna (AD)

Stora Enso AB:s centralarkiv
Dannemora gruvor
F3: volym 2332

Lantmäteriverkets arkiv (LMV)

Kartor Bergsjö socken
Kartor Norrala socken
Sockenkartan Rättvik 1851

Lantmäteriarkivet i Uppsala (LMU)

Rasbokil 176

Lantmäteriarkivet i Falun (LMF)

Rättvik 25
Storskifteshandlingar för Rättvik

Lantmäteriarkivet i Östersund (LMÖ)

Klövsjö No 6, 1781
Avvittringshandlingar Klövsjö No 8

Umeå universitet

Tabellverket, Demografiska databasen, www.ddb.umu.se

Övrigt

Folke Nilsson i Klövsjö har intervjuat
Zakarias Dillner f. 1917 åt mig i augusti 2007
Brev från Olof Holm till författaren.

Muntliga uppgifter

Margareta Kristoffersson, Nyvallen, Hede socken, 2009-01-27
Anita Myhr, Myrbodarna, Hotagens socken, 2006-07-25.
Gunborg Olsson, Bräckvallen, Klövsjö socken, 2009-01-27

Uppgifter från internet

Domböcker från Hammerdal, Jämtland

<http://web.comhem.se/~u63806870/hammerdal/index.html>

Ängersjöprojektet

<http://www.angersjo.lu.se/ProjectAngersjo/meromproj.htm>

Tryckta källor

Adelswärd, Johan Isac, Gahn, Johan Gottlieb, Henric och Hans Jacob, 1970, *Resa i*

Dalarna 1765. Utgiven med inledning och kommentar av Olof H. Sellig. Falun.

Arosenius, Fredrik Reinhold, 1862, *Beskrivning öfver provinsen Dalarne. I. Nedan Siljans fögderi. Första häftet, Rättviks socken.* Falun.

Arosenius, Fredrik Reinhold, 1863a, *Beskrifning öfver provinsen Dalane. I. Nedan Siljans Fögderi. Andra häftet Åhls socken.* Falun.

Arosenius, Fredrik Reinhold, 1863b, *Beskrifning öfver provinsen Dalane. I. Nedan Siljans Fögderi. Andra häftet Bjursås socken.* Falun.

Arosenius, Fredrik Reinhold, 1863c, *Beskrifning öfver provinsen Dalane. I. Nedan Siljans Fögderi. Andra häftet Leksands socken.* Falun.

Bidrag till Sveriges officiella statistik n) jordbruk och boskapsskötsel 1865–1911 (BiSOS). Stockholm.

Djurbidrag för nötkreatur, 2003, EU-information från Jordbruksverket. Jönköping.

Broman, Olof Joh. 1912, *Glysisvallur. 3 häftet, del III:1.* Uppsala.

Creutz, Lorenz, 1662, ”Berättelser om förvaltning af Stora Kopparbergs län, i konung Carl XI:s tid”. I: *Handlingar rörande Skandinaviens historia, D. 40. Nya handlingar rörande Skandinaviens historia D. 30, sidan 37–61.* 1860. Stockholm.

Falkengren, Germund Abr. 1771, *Utdrag af herr landshöfdingens och riddarens Germund Abr, Falkengrens år 1771 afgifne Riksdags Relation rörande hemmans häfden til åker och äng, ödeshemman, gräsgälder etc. etc. uti Väster-Norrland.* Stockholm.

Forssell, Hans, 1872, *Sverige 1571.* Stockholm.

Hellbom, Algot, 1982, *Tingsprotokoll för Njurunda. 1. Ur Medelpads domböcker 1609–1672.* Sundsvall.

Hülphers, Abraham Abrahamsson, 1771, *Samling til en beskrifning öfver Norrland. Första samlingen om Medelpad.* Västerås.

Hülphers, Abraham Abrahamsson, 1777, *Samlingar til en beskrifning öfver Norrland. Tredie samlingen om Härjedalen.* Västerås.

Hülphers, Abraham Abrahamsson, 1780, *Samlingar til en beskrifning öfver Norrland. Fierde samlingen om Ångermanland.* Westerås.

Hülphers, Abraham Abrahamsson, 1793, *Samlingar til en beskrifning öfver Norrland och Gefleborgs län, första afdelningen om Gästrikland,* Västerås.

Jordbruksräkningen 1927, 1932, 1951. Sveriges officiella statistik, Stockholm.

Jämtlands domböcker och landstingsprotokoll, 1933–1989, del I–IV. Östersund.

Keyser R. & Munch P. A. 1846. *Norges gamle love indtil 1387.* Christiania.

Kongl Maj:ts och Rikets Swea hofrätts dom, 1828, uti den af Stora Kopparbergs läns lagmans rätt den 24 julii 1826 dömde... emellan bönderne... i Marnäs by, Swärdsjö socken, å ena, samt ... Leksand och Bjursås sockenmän ... om rätta råskillnaden.. socknarna emellan. Falun.

Lantbruksräkningen, 1971, Sveriges officiella statistik. Stockholm.

Lindén, Bror, 1974, *1663–64 års inventering av fåbodar och nybyggen, hyttor, hamrar, sågar, kvarnar, fiskerier m.m. inom Kopparbergs län. Enligt i 1663 års jordebok intagna originalförteckningar. Med kommentar och register.* Uppsala.

Linné, Carl von, 1960, *Carl von Linnés Lappländska resa.* Stockholm.

Linné, Carl von, 1984, *Dalaresa.* Stockholm.

Moræus, Johan, 1742, ”Beskrifning öfwer ängens skötsel kring Faluns Bergslag”. *Kongl. Swenska Wetenskaps academiens handlingar, för månaderne januar. februar. ock martius 1742.* Vol: III. Stockholm.

Palm, Lennart, 2000, *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997. Med särskild hänsyn till perioden 1571–1751.* Göteborg.

SAOB, *Ordbok över svenska språket utgivet av Svenska akademiens.* 1893– . Lund.

Schissler, Pehr, 1749, *Hälsinga hushåldning i korthet författad.* Stockholm.

Schultze, Sam, 1743, *Sättet at bruka åker och äng wid Stora Kopparberget och omkring Fahlu stad som redan några år uti Upland med nytta warit försökt; men nu efter någras åstundan framgiwes.* Stockholm.

Schultze, Sam, 1747, *Tägtejords skötsel eller om sättet at bruka åker och äng wid Stora Kopparberget och omkring Fahlu stad, som med lika nytta å andra orter är försökt och framgifven.* Stockholm.

Sveriges officiella statistik (SOS), jordbruk med binäringar, Jordbruk och boskapsskötsel, 1914, 1915, 1917 och 1919. Stockholm.

Sveriges rikes lag gillad och antagen på riksdagen åhr 1734, 1780, Utgivna i Facsimile 1984 av Institutet för Rättshistorisk forskning. Till 250 årsdagen av lagens tillkomst efter den första i antikva tryckta upplagan av år 1780. Med inledning av Stig Jägerskiöld. Stockholm.

Westin, Gunnar T. 1965, *Leksand socken 1539–1572. Sockenbor, skatter, tionde. De äldsta skattelängderna och uppbördsregistren utgivna och kommenterade av Gunnar T. Westin.* Leksands sockenbeskrivningar I. Falun.

Litteratur

Abrahamson, Ernst, 1956, ”Vad är mesost?” I: *Vår föda 1956/2*, sidan 5–6. Tomtebodan.

Agarwal, Bina, 1994, *A field of one's own. Gender and land rights in South Asia.* Cambridge.

Anderson, Perry, 1987, *Den absoluta statens utveckling.* 3:e upplagan. Lund.

Andersson, Anders V. 1984, *Om fåbodväsendet i Gagnefs socken.* Dalarnas museums serie av småskrifter 40. Falun.

Andersson, Roland, 1983, *Byar och fåbodar i Leksands kommun. Kulturhistorisk miljöanalys.* Dalarnas museums serie av rapporter: 13. Falun.

Andersson, Roland, 1987, *Byar och fåbodar i Rättviks kommun, kulturhistorisk miljöanalys.* Dalarnas museums serie av rapporter 15. Falun.

Anglert, Mats, 2009, ”Periferi, Utmark eller landskap”. I: *Landskap bortom traditionen*, sidan 225–240. Stockholm.

Anglert, Mats & Lagerås, Per, 2009, ”Den stora berättelsen – ett landskap präglad av förändring”. I: *Landskap bortom traditionen*, sidan 19–102. Stockholm.

Antonsson, Hans, 2004, *Landskap och ödesbölen. Jämtland före, under och efter den senmedeltida agrarkrisen.* Stockholm.

Arbete och redskap. Materiell folkkultur på den svenska landsbygden före industrialismen, 1973 (1971), utg. Nils-Arvid Bringéus. Lund.

Aronsson, Kjell-Åke. 1991, *Forest Reindeer Herding A.D. 1–1800. An archaeological and palaeoecological study in northern Sweden*. Umeå.

Aronsson, Kjell-Åke. 1995, *Samiska kulturmiljöer i Sverige. Studier till kulturmiljöprogram i Sverige*. Stockholm.

Barth, Fredrik, 1961, *Nomads of South Persia. The Basseri Tribe of the Khamseh Confederacy*. Boston.

Bartholin, Thomas, 1989, "Alla tiders träd". I: *Forska på tvären. Naturvetenskapliga forskningsrådets årsbok 88/89*, sidan 121–128. Stockholm.

Bellander, Erik, 1973, *Dräkt och uniform. Den svenska arméns beklädnad från 1500-talets början fram till våra dagar*. Stockholm.

Bendixen, Karin, 2002, *Arkiven från Dalarna. En guide till forskning i Landsarkivet i Uppsala*. Uppsala.

Bengtsson, Ludvig, 1950, *En dalasocken berättar. Bjursås sockens historia*. Falun.

Berg, Gösta, 1949, "Fåret som mjölkdjur. Några anteckningar till den primitiva boskapsskötselns historia". I: *RIG 1949, årgång 32*, sidan 49–65. Stockholm.

Berg, Gösta, 1983, "Limes Norrlandicus and the Formation of Ethnological Theory. A Contribution to a Discussion". I: *Ethnologia Scandinavica. A journal for Nordic Ethnology 1983*, sidan 7–14. Lund.

Berg, Kristina, 2002. *Ost från fåbodarna. En studie om osttillverkning i Jämtland och Härjedalen*. Östersund

Bergils, Lena, Ekeland, Kelvin & Prytz, Cristina, 1998, "Fåbodrar i Södermanland". I: *Sörmlandsbygden 66*, sidan 31–42. Nyköping.

Bergquist, Ulla, 2000. *Gammelvallar i Ängersjö. Ett kapitel i Ängersjöns historia*. Opublicerad artikel. Stencil.

Bil, Albert, 1990, *The Shieling 1600–1840. The Case of the Central Scottish Highlands*. Edinburgh.

Björnhag, Göran & Myrdal, Janken, 1994, "Nötkreaturens produktion och utfodring enligt 1500-talets kungsgårdsräkenskaper". I: *Myrdal, Janken & Sten, Sabine, Svenska husdjur från medeltiden till våra dagar*, sidan 75–96. Stockholm.

Blanks, David R. 1995, "Transhumance in the Middle-ages – The Eastern Pyrenees". I: *Journal of Peasant Studies*, sidan 64–87. London.

Bodvall, Gunnar, 1959, *Bodland i norra Hälsingland. Studier i utmarksodlingens roll för den permanenta bosättningens expansion fram till 1850*. Uppsala.

Boëthius, Gösta, 1928, "Borglägerspenningar, smörtionde och kotal i Norrland 1554–1602. Ett bidrag till den äldre vasatidens jordbruksstatistik". I: *Svensk Historisk tidskrift 1928 häfte 1*, sidan 43–69. Stockholm.

Bradford, G.E. 1999, "Contribution of animal agriculture to meeting global human food demand". I: *Livestock Production Science 59*, sidan 95–112.

Braudel, Fernand, 1997, *Medelhavet och medelhavsvärlden på Filip II:s tid*. Furulund.

Brelín, Bernard, 1979, "Mixed Grazing with Sheep and Cattle Compared with Single Grazing". I: *Swedish Journal of Agricultural research*, 9, sidan 113–120.

Breman, H. & de Witt, C. T. 1983, "Rangeland Productivity and Exploitation in the Sahel". I: *Science, Vol 221, Number 4618*, sidan 1341–1347. Washington D.C.

Bringéus, Nils-Arvid, 1961, *Sockenbeskrivningar från Hälsingland 1790–1791 : tillkomna på anmodan av landshövdingen F.A.U. Cronstedt*. Uppsala.

Bringéus, Nils-Arvid, 1983. "Recension av Pablo Wiking-Faria: Dalabönderna uppfann järnplögen". I: *RIG 1/1983*, sidan 28–31. Stockholm.

Brink, Stefan, 1990, "Den senmedeltida agrarkrisen i Hälsingland". I: *Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 20/1990*, sidan 39–46. Uppsala.

Brink, Stefan, 1994, "Hälsinglands äldre bebyggelsehistoria. Ett försök till syntes". I: *Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 27/1994*, sidan 153–172. Uppsala.

Bromé, Janrik, 1945, *Jämtlands och Härjedalens historia, del 2, 1537–1645*. Stockholm.

Brook, Timothy 2008. *Vermeer's Hat. The Seventeenth Century and the Dawn of the Global World*. New York.

Brunnbauer, Ulf, 2004. "Environment, Markets, and the State: Human Adaption in the Balkan Mountains, 19th – early 20th Centuries". I: *Ethnologia Balkanica, issue 08/2004*, pages 129–154.

Bäck, Kalle, 1984, *Bondeopposition och bondeinflytande under frihetstiden. Centralmakten och östgötaböndernas reaktioner i näringspolitiska frågor*. Stockholm.

Cabouret, Michel, 1980, *La vie pastorale dans les montagnes et les forêts de la péninsule scandinave*. Paris.

Carlsson, Eva, 1996, "Lindbruk – en bergslagsmetod?". I: *Dalarna: Dalarnas hembygdsbok*, 66, sidan 73–84. Falun.

Carlsson, Eva & Sandberg, Fredrik, 1997, *Arkeologisk utredning Östra Tandö-Bu väg 297, Lima socken, Malungs kommun, Dalarna*. Arkeologisk rapport 1997:4, Dalarnas museum. Stencil.

Celaya, R. Martines, A. Osoro, K. 2007. "Vegetation dynamics in Cantabrian heathlands associated with improve pasture areas under single or mixed grazing by sheep and goats". I: *Small Ruminant Research 72 (2007)*, sidan 165–177. Amsterdam.

Constantin, Marin, 2003–2004, "Capitalism and Transhumance: A Comparison of Three Pastoral Market Types in Europe (1950–2000)". I: *New Europe Collage Yearbook, issue 11/2003–2004 pages 55–116*, on www.cceol.com Central and Eastern European Online Library.

Cribb, Roger, 1991, *Nomads in Archaeology*. Cambridge.

Cserhalmi, Niklas, 2004. *Djuromsorg och djurmisshandel 1860–1925. Synen på lantbrukets djur och plågeri i övergången mellan bonde- och industrisamhälle*. Möklinta.

Dahlström, Anna, 2006, *Betesmarker, djurantal och betestryck 1620-1850. Naturvårdsaspekter på historisk beteshävd i Syd- och Mellansverige*. Uppsala.

Daugstad, Karoline 2000, *Mellom romantikk og realisme. Om seterlandskapet som ideal og realitet. Senter for bygdeforskning*. Rapport nr 16/99. Trondheim.

Davies, Elwyn 1941, "The patterns of transhumance in Europe". I: *Geography. Journal of the geographical association 117*, sidan 155–168.

Deetz, James, 1996, *In Small Things Forgotten. An Archaeology of Early American Life*. New York.

Det svenska jordbrukets historia. 1998–2003. Fem volymer. Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stiftelsen Lagersberg. Stockholm.

Diago Hernadez, M. 2000, "Merchants in the City of Soria during the 16th Century". I: *Hispania-Revista Espanola de Historia*, sidan 479–514.

Diamond, Jared. 2005. *Collapse. How Societies Choose to Fail or Succeed*. New York.

Ehn, Wolter, 1982, *Byordningar från Mälardalarna. Stockholm, Södermanland, Uppsala och Västmanlands län*. Samlade och utgivna av Wolter Ehn. Uppsala.

Ehn, Wolter, 1991, *Mötet mellan centralt och lokalt. Studier i uppländska byordningar*. Uppsala.

Ekström, Gunnar, 1949, *Västerås stifts herdaminnen. 1. Medeltiden och reformationstiden. 2. Återstående församlingar*. Västerås.

Emanuelsson, Marie, 2001, *Settlement and Land-Use History in the Central Swedish Forest Region. The use of pollen analysis in interdisciplinary studies*. Umeå.

Emanuelsson, Marie, Bergquist, Ulla, Segerström, Ulf, Svensson, Eva & von Stedingk, Henrik, 2000, "Shieling or Something Else. Iron Age and Medieval Forest Settlement and Land Use at Gammelvalen in Ängersjö, Central Sweden". *I: Lund Archaeological Review* 6, sidan 123–138. Lund.

Emanuelsson, Marie, Nilsson, Stefan & Wallin, Jan-Erik, 2001, "Land-use dynamics during 2000 years – a case study of agrarian outland use in a forest landscape, west-central Sweden". *I: Settlement and Land-Use History in the Central Swedish Forest Region. The use of pollen analysis in interdisciplinary studies*, sidan 1–38. Umeå.

Emanuelsson, Marie, Johansson, Annie, Nilsson, Stefan, Pettersson, Susanne & Svensson, Eva, 2003, *Settlement, Shieling and Landscape. The Local History of a Forest Hamlet*. Stockholm.

Emanuelsson, Urban, 2009, *Europeiska kulturlandskap. Hur människan format Europas natur*. Stockholm.

Engberg, Karl Ivan, 1982, *Långmjölk och tätört, fakta eller folktro*. Uppsats för fortsättningskurs C i Etnologi. Uppsala universitet. Stencil.

Engelmark, Roger, 1978, "The Comparative Vegetational History of Inland and Coastal Sites in Medelpad, N Sweden, during the Iron Age. *I: Early Norrland* 11, sidan 25–62. Stockholm.

Ericsson, Alf & Strucke, Ulf, 2008, "Att hägna med stenmur. En studie av stensträngsbygder i Mälarlandskapen". *I: Hem till Jarlabanke. Jord, makt och evigt liv i östra Mälardalen under järnålder och medeltid*, sidan 48–90, 399–402. Stockholm.

Eriksson, Nils-Erik, 1979, "Ulvsjöbygdens tidigaste historia". *I: Härdalsboken 1979*, sidan 20–30. Lillhärdal.

Eriksson-Treter, Anna, 2002, *Anspraak och argumentation. En studie av användning och uttolkning av lag vid naturresurskonflikter i nordvästra Hälsingland, ca 1830–1870*. Uppsala.

Erixon, Sigurd, 1918, "Bebyggelseundersökningar. Översikt. Periodiska bebyggelsestyper. Fäbodväsen". *I: Fataburen 1918. Häfte 1–2*. Sidan 21–57. Stockholm.

Erixon, Sigurd, 1947, *Svensk byggnadskultur. Studier och skildringar belysande den svenska byggnadskulturens historia*. Stockholm.

Erixon, Sigurd, 1955–56, "Betesvandringar och flyttssystem". *I: Folkliv: acta etnologica et folkloristica: en svensk årsbok för europeisk folklivsforskning*, sidan 39–55. Stockholm.

Erixon, Sigurd, 1957, *Atlas över svensk folkkultur. I, Materiell och social kultur*. Uppsala.

Erixon, Sigurd, 1965, "Forska i fäbodlar". *I: Fäbodminnen. Redigerat av Hans Lidman och Anders Nyman*, sidan 232–249. Stockholm.

Erixon, Sigurd, 1999, "Forska i fäbodlar". *I: Svensk folklivsforskning. Uppsatser 1929–1965*, sidan 53–62. Stockholm.

Ersgård, Lars, 1997, *Det starka landskapet. En arkeologisk studie av Leksandsbygden i Dalarna från yngre järnåldern till nyare tid*. Stockholm.

Espelund, Arne, 2000, *Brunosten. Historien til et godt næringsemne gjennom 300 år*. Trondheim.

Fahlgren, Karl (red), 1970. *Umeå sockens historia*. Umeå.

Fiebranz, Rosemarie, 2002. *Jord, linne eller träkol? Genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750–1850*. Uppsala.

Flach, Wilhelm, Julin Dannfelt, Herman, Sundbärg, Gustav, 1909, *Sveriges jordbruk vid 1900-talets början. Statistiskt kartverk*. Göteborg.

Florén, Anders, 1995, *Genus och producentroll. Kvinnoarbete inom svensk bergshantering exemplet Jäders bruk 1640–1840*. Uppsala.

Flygare, Iréne, 1999, *Generation och kontinuitet. Familjejordbruket i två svenska slättbygder under 1900-talet*. Uppsala.

Friberg, Nils, 1954, *Dalarnas befolkning på 1600-talet. Geografiska studier på grundval av kyrkoböckerna med särskild hänsyn till folkmängdsförhållandena*. Stockholm.

Friberg, Nils, 1956, *Grangärdes boskaps- och utsädeslängder från åren 1620–1641. En källkritisk undersökning*. Stockholm.

Frödin, John, 1925, *Siljansområdets fäbodbygd*. Lund.

Frödin, John, 1926, *Fäbodbebyggelsen i Norrbottens län*. Meddelande från Lunds universitets geografiska institution. Ser C, No 14. Särtryck ur sydsvenska Geografiska sällskaps årsbok 1926. Lund.

Frödin, John, 1929, *Om fäbodbebyggelsens utbredning och olika typer i Europa*. Meddelanden från Uppsala universitets geografiska institution Ser. A. N:o 1. Särtryck ur Svenska geografins årsbok 1929. Uppsala.

Frödin, John, 1935a, "Svenska fäbodlar. I. Övergångsformer inom vårt fäbodväsen". *I: Svenska kulturbilder band 3–4*. Sidan 79–96. Stockholm.

Frödin, John, 1935b, "Svenska fäbodlar. II. Fäbodtyper". *I: Svenska kulturbilder band 3–4*. Sidan 265–282. Stockholm.

Frödin, John, 1941, *Övergångsformer mellan nomadliv och fast bosättning i Mellan- och Sydeuropa*. Meddelanden från Uppsala universitets geografiska institution. Ser A. N:o 30. Särtryck ur Ymer 1941, Häfte 3. Stockholm.

Fäbodlar, 1963, Redigerat av Hans Lidman. Stockholm.

Fäbodminnen, 1965, Redigerat av Hans Lidman och Anders Nyman. Stockholm.

Gadd, Carl-Johan, 1983, *Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750–1860*. Göteborg.

Gadd, Carl-Johan, 2000, *Den agrara revolutionen. Det svenska jordbrukets historia. Band 3*. Stockholm.

Gadd, Carl-Johan, 2004 (1998), "Jordbruksteknisk förändring i Sverige under 1700- och 1800-talen – regionala aspekter". *I: Ett föränderligt agrarsamhälle. Västsverige i jämförande belysning*, sidan 83–228. Göteborg.

Gadd, Carl-Johan, 2005, "Odlingssystemens förändringar under 1700- och 1800-talen", *I: Bruka, odla, hävda. Odlingssystem och uthålligt jordbruk under 400 år*, sidan 63–91. Red. Jansson, Ulf & Mårald, Erland. Stockholm.

Gadd, Carl-Johan, 2006, "Jordbruket och livet på landet". *I: Frihetstiden, Signums svenska kulturhistoria*, sidan 291–323. Lund.

Gagnér, Anders, 1999, *Jordbruk och jordbruksredskap. Teckningar och anteckningar från Gagnefs socken, Dalarna 1915*. Uppsala.

Garí, Josep A. 2003, *Agrobiodiversity strategies to combat food insecurity and HIV/AIDS impact in rural Africa: Advancing grassroots responses for nutrition, health and sustainable livelihoods*. Population and Development Service, FAO, Rome, Italy (preliminary edition).

Glassie, Henry, 1975, *Folk Housing in Middle Virginia. A Structural Analysis of Historic Artifacts*. Knoxville.

Glassie, Henry, 1999, *Material Culture*. Bloomington and Indianapolis.

Granér, Staffan, 2002, *Samhåll och rågång. Om egendomsrelationer, ägoskiftet och marknadsintegration i en värmäländsk skogsbygd 1630–1750*. Göteborg.

- Granlund, John, 1938, "Fäbodlag". I: *Gruddbo på Sollerön. En byundersökning*, sidan 107–140. Stockholm.
- Granlund, John, 1971, *Rote och tunnlag som folkliga lagbildningar*. Leksands sockenbeskrivning. Del III. Leksand.
- Grigg David, 1974, *The agricultural systems of the world. An evolutionary approach*. Cambridge university press. Cambridge.
- Gruddbo på Sollerön. En byundersökning*. 1938, Tillägnad Sigurd Erixon. Stockholm.
- Gräslund, Bo, 1994, "Montelius, Oscar". I: *Nationalencyklopedien, band 13*, sidan 437. Höganäs.
- Gustafson, Gunvor & Lundell, Jan, 1998, *Svaljörd i Hälsingland*. Sveriges Lantbruksuniversitet, avd för agrarhistoria. Institutionen för landskapsplanering, Ultuna. Stencil.
- Gustafson, Gunvor & Lundell, Jan, 2008, *Lador, logar och längor. Om hälsingeböndernas uthus*. Hudiksvall.
- Hallander, Håkan, 1989, *Svenska lantraser. Deras betydelse förr och nu*. Veberöd.
- Hallander, Håkan, 2007, "Getter". I: *Människan och faunan. Etnobiologi i Sverige 3*, sidan 158–159. Stockholm.
- Hallerdt, Björn, 1959, "Levande fäbodlar". I: *Dalarnas hembygdsbok*, sidan 37–62. Falun.
- Hallman, Nils, 1966, *Jemter på Levangsmarknaden i 1680-årene*. Östersund.
- Hannerberg, David, 1948, *Närkes boskapsbestånd på 1620- och 1630-talen. Med en undersökning av källvärdet hos landskapets boskapslängder*. Göteborg.
- Hannerberg, David, 1971, *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år. Gård, åker, skörd och boskap*. Stockholm.
- Hansen, Kjell och Jansson, Ingvar, 1982, *Fäbodbruket – hotad näring. Rapport om fäbodbruket i Sverige 1980*. Östersund.
- Hansson, Anders, Olson, Carina, Storå, Jan, Welinder, Stig, Zetterström, Åsa, 2005, *Agrarkris och ödegårdar i Jämtland*. Östersund.
- Hardin, Garrett, 1968, "The Tragedy of the Commons". I: *Science 13, December 1968*, sidan 1243–1248. Washington D.C.
- Heckscher, Eli F. 1949, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. Del 2, Det moderna Sveriges grundläggning, halvband 1*. Stockholm.
- Hedblom, Folke, 1945, *De svenska ortnamnen på säter. En namngeografisk undersökning*. Lund.
- Hedblom, Folke 1981 (1960), "Fäbod". I: *Kulturbeskrivning för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid, 2:a oplag*, spalt 56–60. Köpenhamn.
- Hedblom, Folke, 1985, "Bodarna och fäboden. En bygdestudie i Gästrikland". I: *Namn och bygd 73: tidskrift för nordisk ortmansforskning*, sidan 1–17. Uppsala.
- Hedlund, Greta, 1951, *Dräkt och kvinnlig slöjd i Ovanåkers socken 1750–1850*. Storvik.
- Hellberg, Lars, 1967, "Kumlabygdens ortnamn och äldre bebyggelse". I: *Kumlabygden: Fortid-Nutid-Framtid*. Kumla.
- Hellström, Paul, 1917, *Norrlands jordbruk*. Norrländskt handbibliotek. VI. Uppsala.
- Herlitz, Lars, 1974, *Jordegendom och ränta. Omfördelning av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden*. Göteborg.
- Holm, Johan, 2007, *Konstruktionen av en stormakt. Kungamakt, skattebönder och statsbildning 1595–1640*. Stockholm.
- Holm, Olof, 2003, "Den norsk-svenska riksgränsens ålder och hävd. En studie av riks-samlingsprocesser och gränsbildning i mellersta Skandinavien". I: *Collegium Mediaevale 16/2003*, sidan 135–237. Oslo.
- Holmbäck, Åke & Elias Wessén, 1979a (1936), *Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar, ser 2. Dalalagen och Västmannalagen*. Stockholm.
- Holmbäck, Åke & Elias Wessén, 1979b (1940), *Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar, ser 3. Södermannalagen och Hälsingelagen*. Stockholm.
- Hovanta, Elise, 1994, "Dendrokronologisk bestämning av byggnader i Hälsingland". I: *Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 27/1994*, sidan 133–142. Uppsala.
- Hovda, Per, 1982 (1970). "Sel". I: *kulturbeskrivning för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid, 2:a oplag*, spalt 104–105. Köpenhamn.
- Häggström, Leif, 2005, *Landskapsutnyttjande, bete och odling på Sydsvenska höglandet under äldre järnålder. Exemplet Öggetorp*. Jönköping.
- Höglund, Lars-Eric & Sallnäs, Åke, 2000, *Stora Nordiska kriget 1700–1721. Fanor och uniformer*. Karlstad.
- Höglund, Mats, 2008, "Fäbodlar och bodland i Norrbo socken". I: *1600-talets jordbrukslandskap. En introduktion till de äldre geometriska kartorna*, sidan 65–74. Stockholm.
- Isacson, Maths, 1979, *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860. Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län*. Uppsala.
- Isaksson, Olov, 1967, *Bystämman och bystadsgränser. Organisationsformer i övre Norrlands kustbyar. Om samspelet mellan lokal tradition och central påverkan*. Umeå.
- Israelsson, Carin, 2005, *Kor och människor. Nötkreatursskötsel och besättningsstorlekar på torp och herrgårdar 1850–1914*. Hedemora.
- Jacobeit, Wolfgang 1961, *Shafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*. Berlin.
- Jansson, Sam Owen, 1995, *Måttordboken*. Andra, reviderade och utökade upplagan. Utarbetad av Dan Waldetoft. Stockholm.
- Jansson, Ulf, 1998, *Odlingssystem i Vänerområdet. En studie av tidigmodern jordbruk i Västergötland*. Stockholm.
- Jansson, Ulf, 2005, "Forskning om äldre odlingssystem under de senaste 100 åren – en översikt", I: *Bruka, odla, hävda. Odlingssystem och uthålligt jordbruk under 400 år*, sidan 15–26. Red. Jansson, Ulf & Mårald, Erland. Stockholm.
- Jarrick, Arne & Söderberg, Johan, 1993. "Spontaneous Process of Civilization. The Swedish Case". I: *Ethnologia Europaea 23*, sidan 5–26. Göttingen.
- Jirlow, Ragnar, 1955, *Ångermanländska jordbruksredskap*. Särtryck ur Arkiv för Norrländsk hembygdsforskning. Härnösand.
- Johansson, Annie & Svensson, Eva, 2001, "De värmländska sätrarnas äldsta historia". I: *Värmland förr och nu (99)*, sidan 30–43. Karlstad.
- Johansson, Annie & Svensson, Eva, 2002. "Three shielings in Gunnarskog". I: *Skramle – the true story of a deserted medieval farmstead*. Editors: Sofia Andersson & Eva Svensson. Lund studies in medieval archaeology 27, sidan 190–201. Lund.
- Johansson, Levi, 1980 (1947). *Bebyggelse och folkliv i det gamla Frostviken*. 3:e tryckningen. Frostviken.
- Johnson, Anna, 1986, *Sången i skogen. Studier kring den svenska fäbodmusiken*. Uppsala.
- Jong, Ad de, 2001, *De dirigenten van de herinnering. Musaelisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815–1940*. Nijmegen.
- Jonsson, Inger, 1994, *Linodlare, väverskor och köpmän. Linne som handelsvara och försörjningsmöjlighet i det tidiga 1800-talets Hälsingland*. Uppsala.
- Jonsson, Ingvar, 1964/65, "Fäbodbebyggelsen i Hälsingland. Vad gamla handlingar berättar om fäbodarnas ålder och tidigare utbredning i landskapet". I: *Hälsingerunor 1964–65*, sidan 157–166. Bollnäs.

"Jordbruk", 1993. I: *Nationalencyklopedien, band 10*, s. 183–190. Höganäs.

Josephson, Olle & Myrdal, Janken, 1984, "Det är mig som en timmaklocka att stå upp om dagen". I: *Folkets historia 1984:4*, sidan 20–22. Stockholm.

Juhlin Dannfelt, H. 1886, *Jordbrukarens hand-lexikon. En uppslagsbok i jordbruk, trädgårdsskötsel, skogshållning, veterinärkunskap m.m.* Stockholm.

Kardell, Lars, 2003, *Svenskarna och skogen. Del 1. Från ved till linjeskepp*. Jönköping.

Kardell, Lars, 2008, *Om skogsbetet i allmänhet och det i Klövsjö i synnerhet*. Sveriges lantbruksuniversitet Uppsala.

Kardell, Lars, Rune Dehlén, Andersson, Birger, 1980, *Svedjebruk förr och nu*. Uppsala.

Kardell, Lars, & Olofsson, Mats, 2000. *Klövsjö fåbodar*. Sveriges lantbruksuniversitet Uppsala.

Kardell, Örjan, 2004, *Hägnadernas roll för jordbruket och byalaget 1640–1900*. Uppsala.

Kardell, Örjan, 2006, "Vallning, bete, mjölkning och hägnader kring sekelskiftet 1900. En kontextuell skiss". I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv 2006*, sidan 46–77. Uppsala.

Kardell, Örjan, 2008, "Om Rödluvan och vargen och den svenska vargdebatten". I: *RIG 1/2008*, sidan 1–10. Lund.

Karlsson, Hanna & Emanuelsson, Marie, 2002, "Fåbodväsendets långa historia. En diskussion utifrån vegetationsundersökningar vid Öjingsvallen under 1500 år". I: *Periferins landskap. Historiska spår och nutida blickfält i svensk glesbygd*, sidan 123–140. Lund.

Karmyseva, Bélkis CH. 1981, "Versuch einer Typologisierung der traditionellen Formen der Viehwirtschaft Mittelasiens und Kasachstans am Ende des 19.-Anfang des 20 Jh". I: *Die Nomaden in geschichte und Gegenwart. Beiträge zu einem internationalen Nomadismus-Symposium am 11. und 12. Dezember 1975 in Museum für Völkerkunde Leipzig*, sidan 91–96. Berlin.

Khazanov, Anatoly M. 1994, *Nomads and the outside world*. Second edition. The University of Wisconsin Press.

Köll, Anu-Mai, 1983, *Tradition och reform i västra Södermanlands jordbruk 1810-1890. Agrarteknik i kapitalismens inledningsskede*. Stockholm.

Lagerås, Per, 2007, *The Ecology of Expansion and Abandonment. Medieval and Post-Medieval Land-use and settlement Dynamics in a Landscape Perspective*. Stockholm.

Lamb, H.H. 1995, *Climate, History and the Modern World*. Second edition. London.

Landsmålsarkivets frågelista, 12, Fåbodväsen, 1928, Särtryck ur svenska landsmål. Uppsala.

Lange, Ulrich, 1993, "Dammskog och Skallskog. Bebyggelsehistoria i två av Dalarnas blandbyar". I: *Bebyggelsehistorisk tidskrift Nr 25. Uppsatser och studier*, sidan 7–24. Uppsala.

Lange, Ulrich, 1996, "Kolonisation och markutnyttjande vid fåbodar och blandbyar i siljansområdet". I: *Dalarna 1996*, sidan 53–61. Falun.

Larsson, Jesper, 2000, *Odlingsystem i södra Norrland och Dalarna. Hur jordbrukets förändringar skildras i lantbrukslitteraturen under den agrara revolutionens första fas*. Sveriges Lantbruksuniversitet, Avd för agrarhistoria, Institutionen för landskapsplanering, Ultuna. Stencil.

Larsson, Jesper, 2002, *Ladans landskap – hotad miljö. Förslag till en kampanj för bevarande av äldre ekonomibyggnader i det norrländska odlingslandskapet*. Östersund.

Larsson, Jesper, 2003, "Vad är en fåbod? Ett försök att definiera ett begrepp". I: *Bebyggelsehistorisk tidskrift Nr 45. Kring Hälsingegårdarna*. Sidan 131–142. Uppsala.

Larsson, Jesper, 2005, "Den norrländska jordbruksfrågan. Om lindbruk i södra Norrland och Dalarna". I: *Bebyggelsehistorisk tidskrift 49. Från slott till koja*. Uppsala.

Larsson, Jesper, 2007, *The Local Factory Court in Falun. Activity, Workers and Job Sharing*. Opublicerad examinationsuppgift. Historiska institutionen. Uppsala universitet. Stencil.

Larsson, Jesper, 2009, "Fåbodarna". I: *Sonfjället. I hjärtat av Härjedalen*, sidan 128–131. Östersund.

Larsson, Jesper & Landström, Lena, 2002. "Fåbodar". I: *Tradition i trä. En resa genom Sverige*, sidan 118–131. Stockholm.

Larsson, Lars-Olof, 1983, *Bönder och gårdar i stormaktspolitikens skugga. Studier kring hemmansklyvning, godbildning och mantalssättning i Sverige 1625–1750*. Växjö.

Larsson, Margareta, 1989, "1800-talets sociala förändringar ur folkmängdstabellens perspektiv". I: *Historisk tidskrift 4/1989*, sidan 516–549. Stockholm.

Leche, Ernst, 1968, *Tingstället i Leksand*. Leksands sockenbeskrivning. Del II. Falun.

Lennerstrand, Marie & Oja, Linda, 2006, *Livet går vidare. Älvdalen och Rättvik efter de stora häxprocesserna 1668–1671*. Hedemora.

Levander, Lars, 1943, *Övre Dalarnes bondekultur under 1800-talets förre hälft. 1. Självhushåll*. Stockholm.

Liby, Håkan, 2007a, "Djurmateriell i slöjd och hantverk". I: *Människan och faunan. Etnobiologi i Sverige 3*, sidan 70–77. Stockholm.

Liby, Håkan, 2007b, "Ystning med löpmage". I: *Människan och faunan. Etnobiologi i Sverige 3*, sidan 211. Stockholm.

Liljequist, Jonas, 1992, *Brott, synd och straff. Tidelagsbrott i Sverige under 1600- och 1700-talet*. Umeå.

Lilja, Agneta, 1995, *Förteckning över Dialekt- och folkminnesarkivets frågelistor 1914–1994*. Uppsala.

Lilja, Agneta, 1996, *Föreställningen om den ideala uppteckningen. En studie av idé och praktik vid traditionssamlade arkiv – ett exempel från Uppsala 1914–1945*. Uppsala.

Liljenäs, Ingrid, 1982, *Besparingskogarna i Kopparbergs och Älvsborgs län samt allmänningsskogarna i Norrbottens och Västerbottens län. Bakgrund och syfte*. Umeå.

Liljewall, Britt, 1999, "Det agrara arbetet och de analyserande orden". I: *Jordbruket som system. Arbetet och gården i ett historiskt perspektiv*, sidan 21–40. red: Örjan Kardell & Janken Myrdal. Ultuna.

Lindegren, Jan, 1980, *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640*. Uppsala.

Lindegren, Jan, 1984, "Knektänkornas land". I: *Den dolda historien: 27 uppsatser om vårt okända förflutna*, sidan 363–375. Red: Ronny Ambjörnsson och David Gaunt. Stockholm.

Lindegren, Jan, 2000, "Men, Money, and Means". I: *War and Competition Between States*, sidan 129–162. Ed. Philippe Contamine. Oxford.

Lindgren, Håkan, 2002, "The Modernization of Swedish Credit Markets, 1840-1905. Evidence from Probate Records". I: *The Journal of Economic History, Vol 62, No 3*, sidan 810–832. Cambridge University Press.

Lindroth, Sten, 1978, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*. Stockholm.

Lindström, Jonas, 2008, *Distribution and Differences. Stratification and the System of Reproduction in a Swedish Peasant Community*. Uppsala.

Lundgren, Nils-Gustav, 1987, *Kampen om naturresurserna. Ekonomisk utveckling om institutionella förändringar i Lule älvdal under 700 år*. Lund.

Lundh, L.L. 1911, *Blad ur Färilas sockens historia*. Gefle.

Lundmark, Lennart, 1982, *Uppbörd, utarmning, utveckling . Det samiska fångstsamhällets övergång till rennomadism i Lule lappmark*. Lund.

Lundmark, Lennart, 1990, "Hushållning i snäva ramar". I: *Älvdal i norr*, sidan 149–166. Redaktörer Sune Åkerman & Kjell Lundholm. Umeå.

Magnusson, Gert, 1986a, *Lågteknisk järnhantering i Jämtlands län*. Stockholm.

Magnusson, Gert, 1986b, "Comments Concerning the Dating of Lapphyttan". I: *Medieval Iron in Society II*, sidan 124–126. Stockholm.

Magnusson, Gert, 1989, "Medeltida fäbodlämningar i Ängersjö". I: *Arkeologi i fjäll, skog och bygd. 2 Järnålder – medeltid*, sidan 167–174. Östersund.

Magnusson, Gert & Segerström, Ulf, 2009, "Leva i skogsbygd. När blev människan bofast i Södra Norrland?". I: *Bebyggelsehistorisk tidskrift 57, Landskapets resurser*, sidan 7–25. Uppsala.

Mahler, Ditlev L. 2007, *Säteren ved Argisbrekka. Økonomiske forandringer på Færøerne i vikingetid og tidlig middelalder*. Tórshavn.

Malmstedt, Göran, 1994, *Helgdagsreduktionen. Övergången från ett medeltida till ett modernt år i Sverige 1500–1800*. Göteborg.

Matsson, Niss Hjalmar, 1976, "Gränder och grändrätt". I: *Malung. Ur en sockens historia, tredje delen*, sidan 58–82. Malung.

McCann, James C. 1995, *People of the Plow. An Agricultural History of Ethiopia, 1800–1990*. The University of Wisconsin Press.

Moberg, Anders, Sonechkin, Dmitry M., Holmgren, Karin, Datsenko, Nina M. & Karlén, Wibjörn, 2005, "Highly variable Northern Hemisphere temperatures reconstructed from low- and high-resolution proxy data". I: *Nature 433, 10 February 2005*, sidan 613–617. London.

Moberg, Anders, Söderberg, Johan, Leijonhufvud, Lotta, Retsö, Dag & Söderlind, Ulrika, 2008, "500 års väder i Stockholm". I: *Forskning och framsteg 5/2008*, sidan 12–17. Stockholm.

Montelius, Sigvard, 1975, *Leksands fäbodlar*. Leksands sockenbeskrivning VII. Falun.

Montelius, Sigvard, 1977, *Fäbodväsendet i övre Dalarna*. Stockholm.

Montelius, Sigvard, 1978, "Fäbodarnas betydelse för näringsliv och bebyggelse. Med särskild hänsyn till Ovensiljan och Övre Västerdalarna". I: *Gammal bygd blir ny. Med Anders Diös under 40-årig bygghenskap i Övre Dalarna*, sidan 69–108. Uppsala.

Morell, Mats, 2001, *Jordbruket i industrisamhället, 1870–1945*, Det svenska jordbrukets historia, band 4. Stockholm.

Munkbovallen, 2007, [Stig Welinder i samarbete med två studenter vid Mittuniversitetet] I: *Oviks- och Mysjöbygden 2007*, sidan 68–74.

Murvall, Eva, 1983, *Möjligheterna att bevara fäbodväsendet – med tillämpningsexempel i Norra Venjan, Mora kommun*. Examensarbete 81. Institutionen för ekonomi och statistik. Sveriges lantbruksuniversitet. Uppsala.

Myhre, Bjørn & Øye, Ingvild, 2002. *Norges landbrukshistorie, del I, 4000 f.kr.–1350 e.kr. Jorda blir levevei*. Oslo.

Myking, John Ragnar, 1996, "Byen og omlandet. Vestlandsk hushaldsøkonomi på 1600- og 1700-talet". I: *Norsk bondeøkonomi 1650-1850*, sidan 96–116. Oslo.

Myrdal, Janken, 1985, *Medeltidens åkerbruk. Agrarteknik i Sverige ca 1000–1520*. Stockholm.

Myrdal, Janken, 1996, "Legoboskap". I: *Landbon, ladan och lagen och hägnader, arbetstiden och bygdelaget samt ytterligare 20 agrarhistoriska artiklar*, sidan 301–317. Red: Anders Perlinge. Stockholm.

Myrdal, Janken, 1997, "En agrarhistorisk syntes". I: *Agrarhistoria*, sidan 302–322. red: Bengt M P Larsson, Mats Morell, Janken Myrdal. Stockholm.

Myrdal, Janken 1999a, *Jordbruket under feodalismen, 1000–1700*. Det svenska jordbrukets historia. Band 2. Stockholm.

Myrdal, Janken 1999b, "Begreppsbildning och tekniska komplex". I: *Jordbruket som system. Arbetet och gården i ett historiskt perspektiv*, sidan 7–19. Red. Kardell & Myrdal. Agrarhistoria nr 1. Ultuna.

Myrdal, Janken, 2003, *Digerdöden, pestvågor och ödeläggelse. Ett perspektiv på senmedeltidens Sverige*. Stockholm.

Myrdal, Janken 2005, "Krisen är ingen katastrof". I: *Arkeologi och naturvetenskap*, sidan 82–110, 360–361 (noter). Nyhamnsläge.

Myrdal, Janken, 2006, "Motsatstänkande i praktiken. Ett historiefilosofiskt försök". I: *Folkets historia, volym 32-33, 2004-2005*, sidan 3–180. Stockholm.

Myrdal, Janken, 2008a, "Women and Cows – Ownership and work in Medieval Sweden". I: *Ethnologia Scandinavica – A Journal for Nordic Ethnology vol 38*, sidan 61–80. Lund.

Myrdal, Janken, 2008b, "Source Pluralism and the Package of Methods: medieval tending of Livestocks as an Example". I: *Methods and the Medievalist. Current Approaches in Medieval Studies*, sidan 134–158. Newcastle.

Myrdal, Janken & Söderberg, Johan, 1991, *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. Stockholm.

Nicolaisen, Johannes 1965, *Primitiva kulturer. Några huvuddrag i etnologins historia*. Stockholm.

Nielsen, Y. (Y.N.) 1887. "Norge (mynt, mått och vikt)". I: *Nordisk familjebok*, spalt 1367–1368. Stockholm.

Nilsson, Bo G. 1978, "Vintervägar". I: *Fataburen 1978*, sidan 73–90. Stockholm.

Nilsson, Sven, 1838–1843. *Skandinaviska Nordens Ur-invånare, ett försök i komparativa etnografien och ett bidrag till människosläktets utvecklingshistoria*. Första delen. Lund.

Nolan, T, 1980, "Research on mixed grazing by cattle and sheep in Ireland". I: *Proceedings workshop on mixed grazing, Galaway, September 1980*, sidan 1–19.

Nolan, T. Paulina, G. Sikosana J.L.N. & Connolly, J. 1999, "Mixed animal type grazing research under temperate and semi-arid conditons". I: *Outlook on agriculture, vol 28 No 2, 1999*, sidan 117–128. Oxford.

Nordensvan, Carl Otto, 1910, "Indelta armén". I: *Nordisk familjebok, tolfte bandet*, sidan 473–478. Stockholm.

Nordlander, Johan, 1911, "Mellersta Norrlands näringar i början av 1300-talet". I: *Svenska landsmål ock svenskt folkliv*, sidan 356–363. Stockholm.

Norell, Maria & Sundström, Kjell, 1993, *Kulturmiljöer i Gagnefs kommun. Kulturhistorisk miljöanalys*. Dalarnas museums serie av rapporter: 17. Falun.

Numelin, Ragnar 1954. "Transhumance". I: *Svensk uppslagsbok. Band 29*, spalt 790–791. Malmö.

Nylén, Anna-Maja, 1970, *Hemslöjd*. Andra upplagan. Lund.

Nyman, Anders, 1952, "Det svenska fäbodväsendets sydgräns". I: *Folkliv 1952. Acta Ethnologica et folkloristica Europea*, sidan 90–96. Stockholm.

Nyman, Anders. 1957, "Fäbodväsendets sydgräns". I: *Atlas över svensk folkkultur. 1. Materiell och social kultur. Red. Åke Campbell m.fl.* Uppsala.

Nyman, Anders 1963a, "Den svenska fäboden – ålder, uppkomst och utbredning". I: *Fäbodlar*, sidan 15–50. Red. Hans Lidman. Stockholm.

- Nyman, Anders, 1963b, "Hur man levde i fäbodarna". I: *Fäbodarna*, sidan 51–114. Red. Hans Lidman. Stockholm.
- Nyman, Åsa, 1963, *Fäbodmat. I: Fäbodarna*, sidan 115–133. Red. Hans Lidman. Stockholm.
- Odén, Birgitta, 1967, "Naturskatter och finanspolitik – ett finansiellt dilemma". I: *Scandia*, sidan 1–19. Lund.
- Odstedt, Ella, 1953, *Folkdräkter i övre Dalarna. Övre Dalarnes bondekultur under 1800-talets förra hälft. 4*. Uppsala.
- Ogilvie, Sheilagh, 2003, *A Bitter Living. Women, Markets, and Social Capital in Early Modern Germany*. Oxford.
- Olai, Birgitta, 1983, *Storskiftet i Ekebyborna. Svensk jordbruksutveckling avspeglad i en östgötasocken*. Uppsala.
- Olsson, Anna, 1997, *Fäbodarna i Sverige. Underlag för bevarandeplan*. Östersund.
- Olsson, Anna, 1998, *Medeltida timmerhus i Jämtlands län. Projektetapp 3 – lägesbestämning och förslag till fortsatt arbete*. Östersund.
- Ostrom, Elinor, 1990, *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge.
- Osvald, Hugo, 1962, *Vallodling och växtföljder uppkomst och utveckling i Sverige*. Uppsala.
- Palm, Lennart, 2001, *Livet, kärleken och döden. Fyra uppsatser om svensk befolkningsutveckling 1300–1850*. Göteborg.
- Pedersen, Ragnar 1974a, *Seterbruket på Hedmarken. Fra system til oppløsning*. Hedmarks-museet og Domkirkeodden.
- Pedersen, Ragnar 1974b, "Teoriene om seterbrukets utvikling". I: *By och bygd*. Norsk folkemuseums årsbok 1973. XXIV. Bind, sidan 17–38. Oslo.
- Persson, Roger, 2007, *Fäbodlivets vardag. Som ett besök i en annan värld*. Ovanåker.
- Peterson, Gunilla, 1989, *Jordbrukets omvandling i västra Östergötland 1810–1890*. Stockholm.
- Petersson, Maria, 2006, *Djurhållning och betesdrift. Djur, människor och landskap i västra Östergötland under yngre bronsålder och äldre järnålder*. Uppsala.
- Pettersson, P.J. 1924, *Gamla minnen från Bergsjö*. Bergsjö.
- Pettersson, Tapp John-Erik, 1976, "Skind". I: *Malung. Ur en sockens historia. Tredje delen*, sidan 30–57. Malung.
- Pettersson, Tapp John-Erik, 1991, "Säterbruket särskilt under 1600- och 1700-talen". I: *Lima och Transtrand. Ur två socknars historia. 3*, sidan 647–713. Malung.
- Pihlström, Anton, 1904, *Kungl. Dalregementets historia. II. Afdelningen*. Stockholm.
- Raihle, Jan, 2005, "Medeltida timmerhus i Dalarna". I: *Dalarna 2005, Dalarnas hembygdsbok årgång 75*, sidan 81–116. Falun.
- Raihle, Jan, 2009, "Kulturarv i förändring och förfall. Ytterligare daterade medeltida timmerhus i Dalarna". I: *Dalarna 2009, Dalarnas hembygdsbok årgång 79*, sidan 281–304. Falun.
- Randen, Olav, 2006, *I steinbu og snauffell i øvre Hallingdal*. Ål.
- Rathje, Lillian, 2001, *Amazonen och jägaren. Kön/genederkonstruktion i norr*. Umeå.
- Reinton, Lars, 1955, *Sæterbruket i Noreg. I. Sætertypar og driftsformer*. Oslo.
- Reinton, Lars, 1957, *Sæterbruket i Noreg. II. Anna arbeid på setra. Sætra i haustingsbruket bog matnøytisla elles*. Oslo.
- Reinton, Lars, 1961, *Sæterbruket i Noreg. III*. Oslo.
- Rentzhog, Sten, 1988 (1984), *Jämtland*. Stockholm.
- Rentzhog, Sten, 2006, *Forskning & museer. En debattskrift om museernas behov av kunskap och forskningens behov av museer*. Stockholm.
- Rietz, Johan Ernst, 1962, *Svenskt dialektlexikon. Ordbok öfver svenska allmogespråket*. Faksimil. Lund.
- Rinschede, Gisbert 1979, *Die Transhumans in den französischen Alpen und in den Pyrenäen*. Münster.
- Rosander, Göran, 1967, *Herrarbete. Dalfolkets säsongvisa arbetsvandringar i jämförande belysning*. Uppsala.
- Rosén, Ulla, 1994, *Himlajord och handelsvara. Ägobyten av egendom i Kumla socken 1780–1880*. Lund.
- Ruddiman, William F. 2005, *Plows, Plagues & Petroleum. How Humans Took Control of Climate*. Princeton.
- Räfstén med jämtarna 1613, 1959, Rannsakningsprotokollen efter Baltzarfejden. Utgivna av Hasse Pitirini. Östersund.
- Ränk, Gustav, 1966, *Från mjölk till ost. Drag ur den äldre mjölkhushållningen i Sverige*. Stockholm.
- Salvensen, Helge 1979, *Jord i Jemtland. Bosetningshistoriske og økonomiske studier i grenseland ca. 1200–1650*. Det nordiske ødegårdsprojektets publikationer nummer 5. Östersund.
- Sandback, Erik, 1967, "Finnarna och finnmarken". I: *Rättvik del 1:2, Socknen och kommunen, Rättvik*.
- Sandnes, Jørn, 1989, "Ljåen og krøttermulen. Om opphav og alder til det norske seterbruket", I: *Norsk historisk tidskrift nr 3/1989*, sidan 351–358. Oslo.
- Sandnes, Jørn, 1991, "Utmarksdrift og ressursutnyttelse i Norge i eldre tid". I: *Plov og pen. Festskrift til Svend Gissel 4 januar 1991*, sidan 213–221. København.
- Sandvik, Einar, 1987, *Levangermarknaden*. Östersund.
- Santillo Frizell, Barbro, 2006, *Pastoral landskap. Myt och verklighet*. Stockholm.
- Sihlbom, Ester, 1957, "Mesvaror". I: *Vår föda 1957/4*, sidan 13–16. Tomtebodan.
- Skramle, 2002, The true story of a deserted medieval farmstead. Ed. Sofia Andersson & Eva Svensson. Stockholm.
- Skyllberg, Eva, 1998, "Shielings and Forest Villages in Leksand". I: *Outland Use in Pre-industrial Europe*, sidan 72–79. Ed. Andersson, Ersgård & Svensson. Lund.
- Slotte Håkan, 2000, *Lövtäkt i Sverige och på Åland. Metoder och påverkan på landskapet*. Uppsala.
- Smeds, Helmer, 1935, *Malaxbygden. Bebyggelse och hushållning i södra delen av Österbotens svenskbygd. En studie i människans och näringslivets geografi*. Helsingfors.
- Solem, Jon, 2003, "Den norske allmenningensinstitusjonen i middelalderen". I: *Heimen, bind 40*, sidan 243–165. Oslo.
- Sormunen-Cristian, R Manninen, M. Jauhainen, L. 2004, "Mixed grazing by suckler cows and lambs on cultivated pasture". I: *Grassland Science in Europe, vol 9*, sidan 608–610.
- Sporring, Gustaf, 1986 (1971), "Fäbodliv i gamla dagar". I: *Boken om Säbrå*, sidan 359–370. Härnösand.
- Sporrong, Ulf & Wennersten, Elisabeth, 1995, *Marken, gården, släkten och arvet. Om jordäggande och dess konsekvenser för människor, landskap och bebyggelse i Tibble och Ullvi byar, Leksands socken 1734–1820*. Leksands sockenbeskrivning X. Leksand.
- Stenbäck Lönnquist, Ulrika & Welinder, Stig, 2007, "Genus och materialitet. Kvinnor, kor, kasa och kritpipor". I: *Genusmaraton 2007*, sidan 118–124. Östersund.

- Stenqvist Millde, Ylva, 2007, *Vägar inom räckhåll. Spåren efter resande i det förindustriella bondesamhället*. Stockholm.
- Ström, Carl Petter, 1964 (1827). *Försök till en beskrifning öfver Färila socken*. Ljusdal.
- Ståhl, Harry, 1980 (1957), "–bodha". I: *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid, 2:a upplag*, spalt 30–32. Köpenhamn.
- Sundin, Jan, 1992, *För Gud, Staten och Folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*. Lund.
- Svenskt biografiskt lexikon*, 1973, Band 19 Heurlin – Inge. Under redaktion av Erik Grill. Stockholm.
- Svenskt Lantbrukslexikon*, 1947, utg. Dahlberg, Gunnar & Johansson, Ivar. Andra delen. Stockholm.
- Svensson, Eva, 1998, *Människor i utmark*. Lund studies in medieval Archaeology 21. Lund.
- Svensson, Eva, 2008, *The Medieval Household. Daily Life in Castles and Farmsteads. Scandinavian Examples in their European Context*. Turnhout.
- Svensson, Sigfrid, 1967 (1945), *Bondens år. Kalender och märkesdagar, hushållsregler och väderleksmärken*. Stockholm.
- Sveriges fäboddar*, 2001, Redovisning av uppdrag nr 6 i 1998 års regleringsbrev. Stencil. Riksantikvarieämbetet. Stockholm
- Sveriges nationalatlas (SNA)*, 1994, Kulturminnen och kulturmiljövård. Temareaktör: Klas-Göran Selige. Temavärd: Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Swenne, Hakon, 1933, *Svenska adelns ekonomiska privilegier 1612–1651 med särskild hänsyn till Älvsborgs län*. Göteborg.
- Szabó, Mátyás, 1970, *Herdar och husdjur. En etnologisk studie över Skandnaviens och Mellaneuropas beteskultur och vallningsorganisation*. Lund.
- Söderberg, Johan, 1993, *Civilisering, marknad och våld i Sverige 1750–1870. En regional analys*. Stockholm.
- Söderberg, Johan, 1999, "Åkerbruk och boskapsskötsel". I: *Mora 3. Ur Mora Sollerö, Venjans och Vämhus socknars historia*, sidan 97–186. Mora.
- Söderlind, Per E. 1975, *Det gamla åkerbruket och dess redskap i Ångermanland och Medelpad*. Arkiv för norrländsk hembygdsforskning XIX. Härnösand.
- Sörlin, Sverker, 2006, "Samarbete räddar världen". I: *Dagens nyheter* 2006-08-22. <http://www.dn.se/DNet/jsp/polopoly.jsp?a=566921>
- Tacitus, 2005, *Germania*. Översättning från latinet, med inledning och kommentarer av Alf Önnersfors. Stockholm.
- Tollin, Clas, 1991, *Ättebackar och ödegården. De äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården*. Stockholm.
- Tollin, Clas, 1999, *Rågångar, gränshallar och ägoområden. Rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid*. Stockholm.
- Torbrand, Dagny, 1963, *Johannishus fideikommiss intill 1735*. Lund.
- "Transhumance", 1948, I: *Bonniers konversationslexikon, Band XIII*, spalt 1178. Stockholm.
- "Transhumance", 1983, I: *The New Encyclopædia Britannica, Volume X*. Chicago.
- "Transhumance", 1995, I: *Nationalencyklopedin, band 18*, sidan 383. Höganäs.
- Trotzig, Dag, 1943, *Slagan och andra tröskredskap. En etnologisk undersökning med utgångspunkt från svenskt material*. Stockholm.
- Törnqvist, Anders, 2008, *Bergsbruk och aristokrati. Järnhantering, jordbruk och landskap i Norbergs bergslag 800–1580*. Stockholm.
- Ullberg, Gösta, 1933, *Bönder, torpare och knektar i det gamla Klövsjö, del I och II*, Östersund.
- Ulväng, Göran, 2004, *Hus och gård i förändring. Uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar under 1700- och 1800-talets agrara revolution*. Hedemora.
- Utterström, Gustaf, 1957, *Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet, del II*. Stockholm.
- Veirulf, Olle, 1953, "Fäbodväsendet". I: *Orsa: en sockenbeskrivning 2*, sidan 381–457/ under red av J. Boëthius och O. Veirulf. Stockholm.
- Veirulf, Olle, 1957, "Fäboddar". I: *Venjans församling 350 år*. Sidan 335–374. Falun.
- Veirulf, Olle, 1967, "Gränser och gränstvister". I: *Rättvik del 1:2, Socken och kommunen*, sidan 9–30. Rättvik.
- Veirulf, Olle, 1973, "Fäboddar". I: *Malung. Ur en sockens historia, del II*, sidan 130–177. Malung.
- Vestmyr, Jalmur, 1973, Finnmarken. I: *Malung – Ur en sockens historia*, sidan 277–335. Malung.
- Viazzo, Pier Paolo, 1989, *Upland communities. Environment, population and social structure in the Alps since the sixteenth century*. Cambridge.
- Viksten, Albert, 1958, *Sockenbeskrivning till Färila kommuns 350-årsjubileum 1608–1958*. Ljusdal.
- Viksten, Albert, 1965, "Boföringen. Från Graninge socken i Ångermanland". I: *Fäbodminnen*, sidan 11–17. Redigerad av Hans Lidman och Anders Nyman, Stockholm.
- Villstrand, Nils Erik, 1992, "Med stor möda i en hop gropar i marken. Tjärbränning kring Bottniska viken under svensk stormaktstid". I: *Historisk tidskrift för Finland* 1/1992, sidan 31–72. Helsingfors.
- de Vries, Jan, 2008, *The Industrious Revolution. Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the present*. Berkeley.
- Waldherr, Gerhard H. 2001, "Antike Transhumanz im Mediterran – Ein Überblick". I: *Landwirtschaft im Imperium Romanum*, sidan 331–357. St. Katharinen.
- Watts, Michael, 2000a, "Transhumance". I: *The Dictionary of Human Geography. 4th Edition*. Oxford.
- Watts, Michael, 2000b, "Nomadism". I: *The Dictionary of Human Geography. 4th Edition*. Oxford.
- Wedin, Maud, 2007, *Den skogsfinska kolonisationen i Norrland*. Falun.
- Welinder, Stig, 1998, "Neolithicum och bronsålder 3900 – 500 f.kr". I: *Det svenska jordbrukets historia. Band 1. Jordbrukets första femtusen år*. Stockholm.
- Welinder, Stig, 2002, "Fäboddar i Jämtland". I: *Fjellet som resurs: föredrag hållna vid de 23:e jemtsk-tröndske historiedagarne den 24–26 augusti 2001 i Ålem, Sör-Tröndelag*, sidan 23–27. Östersund.
- Wennersten, Elisabeth, 2002, *Gårdar och folk i skogsbygd. Om jordägandet och dess konsekvenser för människor, landskap och bebyggelse i Ängersjö by, Ytterhogdals socken 1734–1815*. Stockholm.
- Wiking-Faria, Pablo, 1980, *Dalplogen blir järnplog. Plogens utveckling och ekonomiska betydelse i Dalarna under 1700-talet*. Opublicerad C-uppsats i ekonomisk-historia, Stockholms universitet. Stencil.
- Wiking-Faria, Pablo, 1981, "Dalabönder uppfann järnplogen". I: *Dalarnas hembygdsbok, 51*, sidan 23–72. Falun.
- Wiking-Faria, Pablo, 1988, *Register till Leksands sockenstämmoprotokoll 1732–1840*. Leksand.

- Winberg, Christer, 1975, *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*. Göteborg.
- Winberg, Christer, 1985, *Grenverket. Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*. Stockholm.
- Yayneshtet, T. Eik, L.O., Moe, S.R. 2008, "Influence of fallow age and season on the foraging behavior and diet selection pattern of goats (*Capra hircus* L.)". *I: Small Ruminant Research* 77 (2008), sidan 25–37. Amsterdam.
- Ågren, Karin, 2007, "Horn av ren, älg, ko och bock". *I: Människan och faunan. Etnobiologi i Sverige* 3, sidan 305–306. Stockholm.
- Ågren, Maria, 1992, *Jord och gäld. Social skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca 1650–1850*. Uppsala.
- Ågren, Maria, 1997, *Att hävda sin rätt. Synen på jordägandet i 1600-talets Sverige, speglad i institutet urminnes hävd*. Stockholm.
- Åmark, Karl, 1915, *Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719–1830*. Stockholm.
- Örjangård, Sigurd, 1951, *Jordbruket i Dalarna under 100 år. Kopparbergs läns hushållningssällskap 1850–1950*. Falun.
- Östman, Ann-Catrin, 2000, *Mjolk och jord. Om kvinnlighet, manlighet och arbete i ett österbottniskt jordbrukssamhälle ca 1870–1940*. Åbo.

Förteckning över kartor, figurer, tabeller, diagram, uppställningar och fotografier

Kartor

- Karta 3:1. Sverige. Jämtlands län, Gävleborgs län och Kopparbergs län med undersökningssocknarna markerade med svart. Från norr: Klövsjö i södra Jämtland, Färila i Hälsingland och Rättvik i Dalarna. Leksands socken i Dalarna, som behandlas i kapitel 4, markerat med mörkt grått. Fäbodgränsen markerad. Sidan 116.
- Karta 3:2. Byar och fäbodarna i Klövsjö socken, Jämtland. Sidan 193.
- Karta 4:1. Viktigare byar och fäbodarna i Leksands socken, Dalarna. Sidan 202.

Figurer

- Figur 1:1. Den långa vägen, en bild av produktionens vågrörelse. Sidan 23.
- Figur 2:1. Modell över fäbodarna som en variant av transhumans. Kopplingen till en övergripande driftsform med både boskapsskötsel och jordbruk betonas. Sidan 80.

Tabeller

- Tabell 2:1. Boskapsproduktion i Sahel och två jämförbara regioner (halvtorr område med mindre än 500 mm nederbörd om året). Sidan 81.
- Tabell 3:1. Antalet kor, får och getter per brukare i Leksand respektive Rättvik 1571. Sidan 115.
- Tabell 3:2. Antal kor, får och getter per gård i Hälsinglands socknar 1571. Socknarna ordnade i stigande skala efter antal djur per gård. Sidan 123.
- Tabell 3:3. Andelen kor, får och getter per torparhushåll i bouppteckningar 1768–1861 och Husfolkets boskapslängd 1768–1788 i Klövsjö socken. Sidan 145.
- Tabell 3:4. Antal djur per gård enligt bouppteckningar från Rättvik 1830–31 med två alternativa räkningar samt djur per gård enligt fäbodlängden till storskiftet 1830–32. Sidan 153.
- Tabell 3:5. Antalet djur per gård beroende på skattestorleken uttryckt i öresland. Färila socken 1759–1858 (utan Los). Sidan 164.
- Tabell 3:6. Obesuttna i Färila socken 1759–1860 (utan Los). Sidan 164.
- A. Djur per husman, torpare och soldater i Färila socken.
- B. Avskedade soldater
- C. Pigor med eget hushåll, änkor till obesuttna, avskedade torpare m.fl.
- Tabell 3:7. Skatt, djur och kreatursenheter (Ke) per skattlagdgård 1571–1917. Absoluta och relativa tal. Index 1640 = 1. Sidan 166.
- Tabell 3:8. Andelen djur hos de obesuttna (i procent) av det totala antalet djur i Färila socken (utom Los) 1770, 1823 och 1851. Sidan 167.
- Tabell 3:9. Djuren i Färila 1571–1971. Antal och relativa tal. Index 1637–40 = 1. Sidan 169.
- Tabell 3:10. Genomsnittligt antal djur per gård i Klövsjö efter gårdarnas skattekraft, 1760–1859. Sidan 171.
- Tabell 3:11. Skatt, djur och kreatursenheter (Ke) per gård i Klövsjö socken 1633–1915. Index 1633 = 1. Sidan 172.
- Tabell 3:12. Djurantalet och relativa tal i Klövsjö socken inklusive Kvarnsjö och Skålan 1633 till 1971. Index 1633 = 1. Sidan 174.
- Tabell 3:13. Antalet kor, får och getter 1571 till 1971 i Rättviks socken inklusive Boda

och djur per gård 1571, 1830 och 1901 samt relativa förändringar inom respektive grupp. Index 1571 = 1. Sidan 176.

Tabell 3:14. Gårdar och befolkning i Färila socken 1571–1893(1900). Antal och relativ förändring. Index 1640 = 1. Sidan 178.

Tabell 3:15. Gårdar och befolkning i Klövsjö socken 1571–1901. Absoluta och relativa tal. Index 1633=1. Sidan 179.

Tabell 3:16. Gårdar och befolkning i Rättvik med Boda 1571–1901. Absoluta och relativa tal. Index 1571 = 1. Sidan 181.

Tabell 3:17. Kor, får och getter per invånare i Färila socken 1571–1893. Sidan 184.

Tabell 3:18. Kor, får och getter per invånare i Klövsjö socken 1633–1915. Sidan 185.

Tabell 3:19. Kor, får och getter per invånare i Rättviks socken 1571, 1830 och 1901. Sidan 185.

Tabell 5:1. Antal fasta gårdar i Skog, Leksands socken 1539–1820. Sidan 323.

Tabell 5:2. Antal gårdar (nominati) i några byar i Leksands socken 1539–1830. Sidan 326.

Diagram

Diagram 1:1. Daterade trähus i Dalarna, Härjedalen, Jämtland och Hälsingland fram till år 1600. Byggnaderna daterade med hjälp av dendrokronologi (årsringarna i trädet). Sidan 38.

Diagram 1:2. Värdet och sammansättning av Sveriges export 1559 till 1685 i millioner riksdaler. Sidan 41.

Diagram 1:3. Medeltemperaturen för de senaste 2000 åren på norra halvklotet uttryckt som avvikelser från medelvärde för mätperioden 1961–1990. Sidan 52.

Diagram 2:1. Samtliga frågelistsvar på frågelista 12 från Dalarna, Gästrikland, Hälsingland, Härjedalen och Jämtland, Fäbodväsen, från SOFI i Uppsala, fördelade på år och landskap. Sidan 89.

Diagram 3:1. Antalet obesuttna hushåll i Färila socken (utan Los) 1751–1851. Sidan 140.

Diagram 3:2. Kor, får (inkl lamm) och getter per gård i Färila socken 1571–1917. Sidan 166.

Diagram 3:3. Relativ förändring av kor, får och getter i Klövsjö socken 1633 till 1971. Index 1633 = 1. Sidan 173.

Diagram 3:4. Antal djur per gård i Klövsjö socken 1633–1915. Sidan 174.

Diagram 3:5. Antalet kor, får och getter i Rättviks socken inklusive Boda 1571–1971. Sidan 176.

Diagram 3:6. Kor, får och getter per gård i Rättviks socken inklusive Boda 1571, 1830 och 1901. Sidan 177.

Diagram 3:7. Relativ befolkningsutveckling i Rättvik, Färila och Klövsjö socknar 1571–1900. Index 1571=1. Sidan 183.

Diagram 3:8. Invånare per kvadratkilometer land (utan vatten) i Rättvik, Färila, och Klövsjö socknar 1571–1900. Sidan 184.

Diagram 3:9. Relativ utveckling av antalet kor i två områden i Västergötland och Klövsjö och Färila socknar 1750–1850. Index 1750 = 1. Sidan 194.

Diagram 3:10. Relativ förändring av antalet kor i sex socknar 1640 (1571, 1633)–1850-talet (1901). Index 1640 (1633, 1571) = 1. Sidan 194.

Diagram 3:11. Relativ förändring av antalet får i sju socknar 1640 (1571, 1633)–1850-talet (1901). Index 1640 (1633, 1571) = 1. Sidan 195.

Diagram 3:12. Relativ förändring av antalet getter i sex socknar 1640 (1571, 1633)–1850-talet (1901). Index 1640 (1633, 1571) = 1. Sidan 196.

Diagram 4:1. Samtliga domfall om fåbodar i Leksands socken 1661–1870. Sidan 213.

Diagram 4:2. Fäbodfall från Leksands socken i procent av samtliga domfall från Nedansiljans domsaga 1660–1839. Sidan 214.

Diagram 4:3. Fall angående flyttning av boskap till fåbodar i Leksand socken 1661–1870. Sidan 216.

Diagram 4:4. Betestvister vid fåbodar i Leksands socken 1661–1870. Sidan 233.

Diagram 4:5. Antal domstolsfall om ”del i fåbod” i Leksands socken 1661–1870 per tioårsperiod. Sidan 239.

Diagram 4:6. Antal fall angående betesröjningar, uppodlingar m.fl. vid fåbodar i Leksands socken 1661–1870. Sidan 258.

Diagram 4:7. Alla domfall om överenskomelser rörande fåbodar i Leksands socken 1661–1870. Sidan 268.

Diagram 4:8. Året då sista brukaren lämnade fåboden i procent av de fåbodar som fanns 1869. 1869 = 100 procent. Sidan 301.

Diagram 4:9. Antalet fäbodgårdar, kor och får vid Björbergets fåbod 1876–1901. Sidan 302.

Uppställningar

Uppställning 3:1. Fördelning av fåbodar tillhörande Klövsjö by före skiftet (laga) samt äldsta belägg för fåbodarna. Sidan 191.

Uppställning 4:1. Förskjutningen av dagar i samband med omläggning från den Julianska kalendern (gamla stilen) till den Gregorianska kalendern (nya stilen) 1753. Förskjutningen var under 1700-talet 11 dagar. Sidan 215.

Fotografier

Foto 1:1. Britta Nygårds med get, näverkont och kohorn. Gagnefs socken, Dalarna, omkring 1913. Foto: Gerda Söderlund. Arkiv: Leksands lokalhistoriska arkiv. Sidan 10.

Foto 1:2. Baksjöbodarna i Mattmars socken, Jämtland. Foto: Okänd. Arkiv: Jamtli. Sidan 29.

Foto 1:3. Det ökande intresset för fåbodar efter sekelskiftet 1900 gjorde att fåbodar blev populära vykortsmotiv. A. Lind tog många bilder från Orsa socken i Dalarna. Foto: A. Lind. Arkiv: Dalarnas museums bildarkiv. Sidan 60.

Foto 2:1. Åsbergets fåbodar i Venjans socken, Dalarna. Foto: Okänd. Arkiv: Dalarnas museums bildarkiv. Sidan 75.

Foto 2:2. Stafbränna fåbod i Ovikens socken, Jämtland. Foto: Okänd. Arkiv: Jamtli. Sidan 99.

Foto 3:1. Dunsäbodarna i Stuguns socken, Jämtland. Foto: Okänd. Arkiv: Jamtli. Sidan 128.

Foto 4:1. ”Buffringen” från Björnbergets fåbod (Björnberget) i Leksands socken, Dalarna, 1918. Foto: Hans Per Persson i Djura. Arkiv: Lars Liss fotoarkiv i Gagnef. Sidan 217.

Foto 4:2. Gyllingbergets fåbodar omkring år 1900. Foto: Hans Per Persson, Djura. Arkiv: Lars Liss fotoarkiv, Gagnef. Sidan 231.

Foto 4:3. Får vid Gyllingsbergets fåbod i Leksands socken, Dalarna omkring 1920. Foto: Hans Per Persson, Djura. Arkiv: Lars Liss fotoarkiv, Gagnef. Sidan 240.

Foto 4:4. Getter och kor vid Björnbergets fåbodar (Björnberget) Leksands socken, Dalarna, år 1901. Foto: Hans Per Persson, Djura. Arkiv: Lars Liss fotoarkiv, Gagnef. Sidan 249.

Foto 4:5. Betande djur runt Björnbergets fåbodar (Björnberget) i Leksands socken, Dalarna, Foto: Hans Per Persson, Djura. Arkiv: Lars Liss fotoarkiv, Gagnef. Sidan 257.

Foto 5:1. Lisskog i Rättviks socken, Dalarna. Foto: Gerda Söderlund. Arkiv: Leksands lokalhistoriska arkiv. Sidan 324.

Foto 5:2. Vallning av får, getter och kor, Floda socken, Dalarna, i början av 1900-talet. Foto: Gerda Söderlund. Arkiv: Leksands lokalhistoriska arkiv. Sidan 355.

Foto 5:3. Insamling av löv under vallningen av djuren. Foto från Floda socken, Dalarna. Foto: Gerda Söderlund. Arkiv: Leksands lokalhistoriska arkiv. Sidan 358.

Summer Farms in Sweden 1550 to 1920 An Important Element in North Sweden's Agricultural System

Introduction

This thesis is about summer farms (*fäbodlar*) in Sweden, analyzing how the agrarian economy in the north of Sweden developed from the sixteenth century to the beginning of the twentieth century. The time between the eighteenth and twentieth century, the Agrarian Revolution, is of particular interest. The aim of the thesis is to understand the impact of summer farms in the agricultural economy and their role in the development of agriculture before and during the Agrarian Revolution.

The Agrarian Revolution entailed dramatic powerful progress for agriculture in Sweden and in Western Europe. Were the Swedish summer farms part of this development or part of an older agricultural system? In order to understand the summer farms during the Agrarian Revolution, summer farms and the agricultural system prior to the Agrarian Revolution must be analyzed. The study thus begins in the late Middle Ages.

The overall hypothesis of the thesis is that summer farms were established after the late medieval crisis and that they were part of a more radical change in the agricultural system. A new agriculture system developed in the north of Sweden and gave the area a competitive advantage. This hypothesis runs contrary to the predominant view that summer farms in Sweden date back to the Iron Age or at least to the Middle Ages.

The main reason to challenge the view of the summer farms as “ancient” is that research in the last few decades has revealed radical changes in society from the late Middle Ages to the end of the nineteenth century. The static view of agrarian society before the twentieth century has thus been rejected. New research on agricultural history has instead emphasized topics such as development, innovation, change, adaptation and dependence. Peasants as a group that can change their own agriculture have been stressed. The view of the late medieval crisis has also changed. Recent research has shown that Sweden was harder hit by the crisis than was previously believed. Hence, it is difficult to imagine that the summer farms would have existed unmodified through the medieval crisis.

To examine the role of summer farms three main questions need to be addressed:

What is a summer farm?

What is the origin of the summer farms and how old are they?

What role did they play in the peasants' economy during this time?

The thesis deals with a long period, from the Middle Ages to the twentieth century. Due to the long period it is hard to use and compare sources. Formulating a definition is crucial as a tool enabling reliable comparison of data from different times. Without a definition there is a risk that the term “summer farm” carries different meanings at different times depending at the source material. For consistency it is also important to use a limited number of source materials from defined areas. By this approach, a chronology has been established from the sixteenth century to the time of summer farm decline in the early twentieth century, thereby creating a framework that other more disparate sources can be related to.

Working with a long time period makes it important to clarify the context of analysis and use arguments that are easy to follow. The thesis deals with economic aspects of the summer farms, with the emphasis on production and organization. It is about economy in its original sense of housekeeping and management. The summer farms were part of the household economy and it is thus important to investigate how the households managed them.

Earlier research describes summer farms, and their role in the agricultural economy, as static. Alternatively, they are viewed as stage of development within an evolutionary model, where the summer farms are an intermediate step in the process from primitive to more complex settlements. This view is challenged by using a theoretical approach to examine changes in animal husbandry and how these are included in the agricultural and household economy. A comprehensive theoretical idea that emphasizes change in agricultural history is the idea that agricultural systems consist of technical complexes and that changes from one system to another system happen in great leaps rather than through gradual modifications. Agricultural systems can be divided into the three phases of establishment, stabilization and abandonment.

However, such an all-embracing theory of agricultural systems does not provide sufficient tools to examine tangible changes in the particular agriculture system comprising summer farms. To understand this specific agricultural system, theories about the organization of human collaboration, material culture and division of labor are used. Until their incipient decline in the nineteenth century, the summer farms were located on commons, i.e. domains owned by the parish or the village. Elinor Ostrom's theories about the management of common-pool resources (CPR's) are useful when describing how the summer farms developed and for understanding how the observed expansion of the summer farms was possible. Ostrom argues that the users of

commons took shared responsibility for the management of common-pool resources. Her work emphasizes how humans and ecosystems interact to provide for long-term sustainable resource yields. An essential part of all human activity is reflected in material culture. The material culture gives us an opportunity to understand changes through history. By studying how artifacts change over time, one gets a better understanding of mankind's history. Big and sweeping changes can be observed in remains of artifacts and settlements. The origin of the summer farms can also be studied from the perspective of division of labor, by asking who did what and when. For this, social aspects have to be added to the technical complex. This includes division of labor on different scales, analyzing how work was divided in the family, in the farm and village, between young and old, between men and women and between family members and employees. When dealing with summer farms, women's work comes into focus. But since the summer farms were part of a system, one has to examine the division of labor in the whole family or household.

The basis for a new agricultural economy could have been established in the sixteenth and seventeenth centuries after the late medieval crisis. Furthermore, the seventeenth century was also a period of stress for the peasants' economy that could have created an incentive for change. Later it was possible for agriculture to expand when the pressure of taxes and war was relieved during the eighteenth century. A guiding idea in the theory of agricultural systems is that the development and dynamics that characterize the Agricultural Revolution were established in an earlier period. In order to understand the agricultural economy in the summer farm area during their peak in the eighteenth and nineteenth centuries, one has to investigate the preceding agricultural system. While the summer farms could have been an efficient strategy for peasants to develop their agriculture during a period, these could later become unprofitable and were subsequently abandoned.

The boundary of summer farms defines the southern limit of the distribution of summer farms in the late nineteenth century. The boundary runs from the northern part of Bohuslän, through Värmland north of Lake Vänern to the south of Dalarna and through the north of Uppland. The boundary of summer farms coincides with *limes norrlandicus*, i.e. the climatic border of Norrland. Based on the theory of agricultural systems, I argue that the summer farms, as they appear during the later part of the nineteenth century, were a part of a technical complex that made the agricultural system in Northern Sweden distinct from that of the south. The agricultural system in the north had a special character and nature and needs to be analyzed on its own terms and not through a model based on the agricultural system in the south of Sweden.

I use the theoretical framework as a historical background to understand the development of the summer farms, meaning that I focus on development

and change during the establishment phase and during the abandonment phase, and that I emphasize development in the system during the stabilization phase. The historical background is divided into four periods: the late medieval crisis; the sixteenth and seventeenth centuries; 1700 to 1850; and 1850 to 1920.

The late medieval crisis: Production in society decreased during one hundred years from the middle of the 14th century. This had huge consequences for agricultural practice and a social crisis arose. Farms were abandoned, and this phenomenon was more widespread in more remote wooded districts than in the plains. The depth of the crisis was reached around 1450, followed by a period of stagnation before a period of expansion started around 1500.

The sixteenth and seventeenth centuries. For this period I work with four perspectives on the development and change in agriculture and the peasant economy. The first is the market, as trade became a more important part of the peasants' economy. The wooded district, particularly the Bergslagen area, was the source of a major increase in Swedish exports at the time. By selling products on a regional market, there was an opportunity for changed agricultural production. However, the peasants were not entrepreneurs who changed their production entirely because of the market; other factors made the change possible. The second perspective on change is how the wars, especially during the seventeenth century, affected the peasant household. Compared with other European countries, Sweden had the highest percentage of its population in the armed forces after 1617. Between 1620 and 1719 half a million men died in the war. This corresponds to 30 percent of all adult men in Sweden, with Finland which was part of Sweden at the time. One of the effects of the war was a surplus of women in the population. Thus, a significant part of the production was dependent on women and they had to work harder. Conscription affected the wooded districts particularly hard and the shortage of labor made it necessary to change production. Specializing in animal husbandry gave an opportunity for farming to develop. The third perspective is connected with the wars since taxes increased and affected the peasants' economy. The fourth perspective is the climate with the period of global cooling, the Little Ice Age. The cooler climate affected the agricultural system in two ways. It was harder to grow grain at high altitudes, while transportation was facilitated since snow and ice made it easier to travel in the winter. Transportation was important for trading and for bringing home fodder from remote meadows.

1700 to 1850, the Agrarian Revolution. Important academic works in the 1970's and 1980's resulted in a changed view of Swedish agriculture during

the eighteenth and nineteenth centuries. What was previously viewed as static and unprogressive agriculture was now revealed as dynamic and growing. The peasants as innovators of agriculture were highlighted. However, most of the studies of the Agrarian Revolution are from the south of Sweden. Earlier research from Northern Sweden has mainly emphasized the iron plow and mechanical threshing as important contributions to the development. Until now, the summer farms have been invisible in the discussion regarding the Agrarian Revolution.

1850 to 1920. The use of summer farms decreased during this period. The most common explanations for the decline of the summer farms have been shortages of labor, the establishment of dairy industry and the introduction of the crop rotation system with cultivated grasses that made the summer farms redundant. It was now possible to pasture and take fodder from arable land. The increased value of the forest has also been pointed out as a reason for abandoning the summer farms.

Definition

The definition of summer farm (*fäbod*) is presented and discussed in relation to the vagueness with which the term is frequently applied, for example in the discussion of the origin of summer farms in Sweden. Swedish academic literature on the subject presents a variety of views concerning the genesis of summer farms, ranging from the late Neolithic to the Middle Ages, a span of more than three millennia. The main problem with such a vague concept of summer farm is the difficulty it puts in the way of analyzing settlement evolution. The most important purpose of a definition must be to provide an analytical tool for understanding the development of a system, area or region. In this particular case, the aim was to arrive at a definition of summer farms that would facilitate the analysis of the agricultural development of Northern Sweden through the Agrarian Revolution.

One of the first steps in arriving at a definition is to introduce a hierarchy in which the Swedish summer farm system relates to an international conceptual apparatus, thereby providing the Swedish summer farms with a contextual content that provides tools for explaining developments in Northern Sweden. The international term is *transhumance*.

The British geographer Elwyn Davis divides transhumance into two distinct types, Mediterranean and Alpine, a distinction which I endorse. The principal line of demarcation between the two is that in Alpine transhumance, which includes the Swedish summer farms, livestock are stabled in winter. In addition, milk played a central role in Alpine transhumance, especially in Scandinavia. Collecting fodder for the livestock was an essential part of

summer activity in Alpine transhumance. A market is a prerequisite for transhumance. A change in the relative frequency of different animal species (cow, sheep and goats dominate in the Swedish summer farms) reflects economic changes in the households' economy.

The term summer farm (*fäbod*) is defined with reference to a particular time and context, namely the end of the nineteenth century in Northern Sweden. The definition is then used to examine earlier source material and make comparisons with other places and points in time. In the early 1900's the former Dialect Archive in Uppsala (ULMA) circulated an extensive questionnaire on the summer farm among users. The current definition was derived from the collected replies. These give quite a clear picture of how the summer farms functioned at the time. Work on the summer farms involved taking care of the livestock and processing milk. Butter, cheese and soft whey cheese were produced on the summer farms. During the days the livestock grazed in the forest surrounding the summer farms. At night they were stabled on the summer farm. Women performed all the work with the livestock at the summer farms, including milking, working in the byre, taking care of the milk and processing it, this includes doing a lot of dishes and they herded the livestock in the woods. They toiled hard, their work beginning early in the morning and ending late in the evening. They also did different types of handicraft. Men could be present at the summer farm to repair houses and fences as well as to work at the haymaking. At a summer farm there were buildings for human beings, buildings for the livestock and a place where they could work with the milk and a place where they could store the dairy products. The peasants could have between one and three summer farms depending on which area they lived in. My own definition of the Swedish summer farms reads as follows:

A summer farm (fäbod) was a periodic summer settlement for the purpose of using common pastures for grazing and processing milk into non-perishable products. It had buildings for the accommodation of human beings and livestock and for the processing of milk. The summer farm was a specialized feminine workplace and a function within the farm and agriculture.

Fundamental for the definition is that the summer farm is about stockbreeding and not grain production. This connects the Swedish summer farms to the international transhumance concept. As a consequence of the definition it is not appropriate to use the earlier classification of the Swedish summer farms. In the early twentieth century these were divided into three groups: (1) ordinary summer farms; (2) home summer farms; and (3) half summer farms. In accordance with the definition I use only one summer farm concept.

The size of the livestock

The number of livestock provides important information for analyzing the summer farms in a historical perspective. The discussion about the process of agricultural change can be deepened when information is included about the size of herds and the proportion of different animal species at different times. I therefore follow the number of livestock in three parishes from the sixteenth century to 1971. The examined parishes are Rättvik in Dalarna, Färila in Hälsingland and Klövsjö in Jämtland. The source materials are tax rolls, probate inventories, maps from the enclosures and modern statistics. The livestock underwent considerable changes from the second half of the sixteenth century to the beginning of the twentieth century. The trends are consistent irrespective of whether one examines the number of animals in a parish, in a household or per capita. The pattern of livestock dynamics in the three parishes has so much in common that it is possible to talk about a shared developmental process. The only differences are that the expansion period starts at different times in the three parishes. The development can be summarized in nine points.

1. There was a great expansion in the number of animals in the three parishes until the middle of the nineteenth century.
2. The most striking change from the sixteenth century to 1850 was the huge increase of sheep and goats. At the household level a new species composition of the herds was established. During the sixteenth century the cow was the most common species in the herd while the second most common was the goat followed by the sheep. In the eighteenth century the sheep was by far the most common species in the herd, followed by goats and finally cows.
3. The number of animals per household increased until the end of the eighteenth century.
4. From 1750 to 1860 farms in Färila and Klövsjö underwent widespread division. The number of animals on each farm did not decrease as rapidly as the size of the farm as measured in taxation assessments. This means that the relative fortune held in livestock increased at the farm level.
5. In all three parishes, the number of animals per capita remained at a high level until the beginning of the nineteenth century. While a minor decrease in the number of cows per capita was observed, the number of sheep and goats increased.

6. The number of landless households in both Färila and Klövsjö increased strongly after 1750. Crofters and soldiers acquired more animals per household and the proportion of animals owned by landless people increased dramatically. The landless households made up 25 to 35 percent of all animals in Färila around 1850.
7. The number of goats and sheep decreased rapidly after 1850. The decrease of goats was especially dramatic.
8. The number of cows increased slowly or stagnated after 1850. From around 1930 the number of cows decreased rapidly.
9. During the nineteenth century the numbers of animals per household and per capita decreased heavily.

In conclusion, such great changes in the number of animals and in the species composition of the herds cannot have taken place without having an effect on the organization of stockbreeding as well as the agricultural system as a whole. Summer farms made the observed expansion possible. Only in a few cases were new permanent settlements established on former commons. Thus, the great increase of the livestock indicates a powerful development of the summer farms. The similarities between the three parishes also indicate that there is a common agricultural system in the region. One of the main features of this system is that stockbreeding was an essential part of the organization of the agricultural system. Two significant differences made the agricultural system in the north of Sweden distinct from that in the south. The first is that the stockbreeding in the north expanded from the eighteenth century to 1850 while it stagnated in the south of Sweden during this period. This had huge consequences for the rest of the agricultural system. The second difference developed after 1850 when a crop rotation system with cultivated grasses was introduced in Sweden. This changed the conditions for stockbreeding in favor of the agricultural system on the plains compared to that in the wooded districts. The result was a rapid increase in the number of cows in the south of Sweden but not in the summer farm region.

Summer farms in the parish of Leksand

The summer farms in the parish of Leksand in Dalarna are examined in greater detail. The source material for this study is court records. I assume that an intensified use of the common pastures is reflected in an increased number of conflicts. In the court records disputes are visible and the way the court tried to resolve the disputes is informative. Throughout the chapter I use Elinor

Ostrom's theories about the management of common-pool resources. An important question is how changes in the management of commons reflect changes in the summer farms as well as changes in the agricultural economy. From the seventeenth century to the nineteenth century there was a distinct development in the management of the summer farms in Leksand. There is a good correspondence between the observed development and the eight principles formulated by Elinor Ostrom as prerequisites for a stable CPR arrangement.

During the period of intense summer farm practice in Leksand, clear definitions were developed for the boundaries for each summer farm and to which summer farm each household belonged. The summer farm community was an organization from the mid seventeenth century. It was the summer farm community that organized the activity at the summer farms and made rules for the congruence between appropriation and provision. In order to use the pastures more efficiently while making a sustainable withdrawal of resources from them, rules were formulated for the number of livestock and the duration of pasture utilization. During the eighteenth century the temporal and spatial use of commons increased as peasants started to move between different summer farms. The development of summer farm communities is an example of how the members of the organization were part of the decision making process and thereby assumed greater responsibility for the management of the summer farm. Large summer farm communities could be divided into portions, with each portion making decisions that did not affect the whole summer farm community. In the summer farm community there were also effective monitoring sanctions for appropriators who did not respect community rules. The court acted to resolve conflicts in the community. The primary role of the court was not to punish violations but to maintain an agricultural system.

Based on the investigation of the court records, a chronology for the summer farms in the parish of Leksand has been developed.

Phase 1, establishment

The first phase is called the establishment, lasting from the beginning of the sixteenth century to the second half of the seventeenth century. The phase is characterized by the establishment of new summer farms. Summer farm communities were also established during this period and rules concerning the movement of livestock from the villages to the summer farms were formulated.

Phase 2, organization

The second phase is called organization, lasting from the second half of

the seventeenth century to 1730. From this time onward, all peasants were obliged to have a summer farm. Nobody was allowed to remain in the village with their animals when the other peasants moved to the summer farms. During this time there was a sharp increase in the utilization of the summer farms. The rules about moving at the same time to the summer farm were reinforced. The power of the summer farm communities was strengthened and their cases constituted a significant part of the district court sessions. The pasture grounds associated with each summer farm were regulated in detail and the borders of the summer farms were clarified. New summer farms, far from the villages, were established. The number of goats and sheep increased and the households could thereby increase the total number of animals.

Phase 3, consolidation and stabilization

The third phase is called consolidation and stabilization, lasting from 1730 to 1800. During this period there were still some opportunities to establish new summer farms on the outskirts of the parish. However, these new summer farms were all established before 1750. During the eighteenth century a two-summer-farm system was established in the parish. This allowed for an intensified use of the pastures when geographical expansion was no longer possible. Clearance and burn beating were practiced to get better pastures, and pastures were also enclosed from the common pasture grounds. The summer farm communities formulated more detailed rules. During this period there were many disputes between summer farm communities or summer farm communities and villages regarding the pastures. The summer farm communities tried to protect land they consider as theirs. To protect the pastures it became common, toward the end of the eighteenth century, to fence the boundaries between different summer farm communities. Written agreements for the summer farm communities became more common at the end of this phase. The written agreements were confirmed by the local court and are comparable to village by-laws. The number of goats and sheep per household had increased since phase 1 while the number of cows remained almost the same. From the eighteenth century sheep were the most common animals in the herds. During the second half of the eighteenth century some peasants started to find summer accommodation for their cows outside the parish, especially in the area of Forest Finn colonization in western Dalarna.

Phase 4, stagnation

The fourth phase is called stagnation, lasting from 1800 to 1870. After the enclosures in Leksand (1819–1930) many new summer farms were established and during this period more summer farms were in use than ever before or after. Views of the summer farms during the nineteenth century differ, as

some researchers date the climax of the summer farms to the second half of the nineteenth century. Nevertheless, I argue in favor of the view that the nineteenth century in Leksand was a period of stagnation because there was no further development of the summer farms. Even though new summer farms were established after the enclosures, these were a way to reorganize the problem of development rather than actually solving it. The summer farm communities tried to avoid overgrazing by detailed regulation and more monitoring. With the enclosures, ownership and use of the pastures has been separated. The pastures were not commons any more as they had been before. The use of the pastures was still a collective activity, but a way out of the system had been opened. The peasants in Leksand made changes in the organization to maintain a sustainable summer farm system. Nevertheless, livestock per household decreased during the nineteenth century and the summer farm system became too expensive to maintain. When a chance to leave the system came the abandonment started.

Phase five, discontinuation

The fifth phase started around 1870 when peasants in Leksand started to leave the summer farms. In the first decades the decline was rather slow but from the 1890's it was rapid. More than 50 percent of all summer farms were abandoned by 1920.

Discussion

There is no evidence for summer farms in the records from the Middle Ages. There are also good reasons to question the archeological and palaeoecological evidence for summer farms during the Iron Age and the Middle Ages. If the summer farms are from the early modern period the change in agriculture system should have left traces. There must have been changes in organization, material culture and production. Such a major transformation must have caused changes in the use of land and the development of agricultural tools.

The establishment of the summer farm communities around 1650 in many parishes in Dalarna is an example of such a change in the organization. Another change that came at the same time was the rule that all peasants had to move to the summer farms on a certain day. During the second half of the seventeenth century all peasants were forced to have a summer farm and they were forbidden to stay in the village when the others moved to the summer farms. An important change is that the summer farm communities started to hire women to manage the animals at the summer farms. By doing so the peasants acquired skilled labor and the members of the household could work with other tasks during the summer. The change in agricultural system is also visible in the products that were made. The soft whey cheese

was a new product from the seventeenth century. The reason why they started to make the cheese was that it was durable and easy to transport. By making soft whey cheese it was possible to preserve all the milk at the summer farm and bring the products home even from distant summer farms. The change is also visible in the way land in the parish was used among the peasants. The specialization in the stockbreeding was not only a specialization of labor; it was also a specialization in land use. In the central parts of the parishes there was a marked increase in the number of households in the villages during the nineteenth century. At the same time, the number of households in the more wooded parts of the parishes decreased or became stagnant. Instead a lot of summer farms were established in those parts of the parishes. The expansion of the summer farms was thus not in opposition to the land use of woodland villages. Grazing pastures and meadows were located on the outskirts of the parishes while villages and fields were in the central parts. The reason for this should not only be sought in the natural conditions. It was a strategic choice made by the peasants to use the landscape resources in an efficient and sustainable way.

The huge increase of sheep and goats was a result of the enlarged market integration. Goats and sheep were important sources of hides and wool, and by selling products from these animals the peasants acquired earnings. Goats were especially valuable because their hides were used in miners' clothes and goat milk and goat cheese were an important part of miners' foodstuff. During the sixteenth century goats were therefore common in the district of Bergslagen, where there were a great many smelting-houses, blast furnaces and mines. It is therefore not a coincidence that the first summer farms in Sweden appeared in this area. Larger numbers of goats are hard to keep close to fields, and the forests in the mining areas also provided good conditions for the summer farms. Collecting firewood and making charcoal improved the pastures, and as the forest was utilized more it became more open and thus a more secure place for people and animals to spend the summer in.

During the sixteenth century a more permanent use of the woodlands was established and the summer farms were part of an agricultural expansion. During the seventeenth century the summer farms became an essential part of the agricultural system in Northern Sweden. The division of labor at the summer farms was part of a more common division of labor in society with more complementary tasks. The peasants started to work harder. An agricultural system was established that lasted until the beginning of the Industrial Revolution in Sweden after 1870.

In practice all land was utilized for agricultural purposes during the eighteenth and nineteenth centuries. The summer farms enabled the vast forests in Dalarna and the south of Norrland to be used for stockbreeding. At the

summer farms the peasants found everything they needed for successful stockbreeding: good pastures, water and firewood for making butter, cheese and soft whey cheese. Clean water was a crucial resource for a summer farm. Water was needed to cool milk and to wash the vessels. Firewood was also crucial for boiling water and making soft whey cheese. The combination of cows, goats and sheep was a way to get the most out of the pastures, and by tending the livestock they used the pastures very efficiently.

The bottleneck in stock breeding in Northern Sweden was the winter fodder. The animals were stabled for most of the year; in the mountain region the livestock could be stabled eight out of twelve months. The collection of fodder was therefore an important job, and in all alpine transhumance systems the handling of the fodder made up a great part of the work that had to be done in the summer. The production of winter fodder had to keep up with the increase of animals. A lot of different kinds of fodder were therefore used and action was taken to improve fodder production. One of the most central changes was the management of subsidiary pastures, which was often rotated with other crops (*lindbruk*). Pasture rotation was widespread in the summer farm region, and the period of great expansion throughout southern Norrland and Dalarna was in the eighteenth century. There is, however, evidence suggesting that the expansion began earlier in Dalarna. Around 1750, *lindbruk* was practiced in large parts of Dalarna, Gästrikland, Hälsingland, Medelpad and Ångermanland, as well as in much of Jämtland and eastern parts of Härjedalen. In many places it was more widespread than traditional arable and ley farming. The important thing was for the pasture to be rotated on a regular basis, the aim being to boost the yield of ley farming while at the same time facilitating the cultivation of other important crops. The crops included and the length of rotation periods show regional variations. However, different types of *lindbruk* were so similar that all the studied cases can be concluded to represent the same type of farming practice.

During the eighteenth century, peasants in Northern Sweden also made great improvements to their tools and equipment. Important improvements were mechanical threshing and water-powered flax-processing plants. Both were labor-saving innovations. The iron plow was an innovation by farmers that was first introduced in Dalarna in the eighteenth century. The iron plow spread shortly afterwards to the south of Norrland. The harrow was also developed with more and improved parts of iron.

The differences between the south and north of Sweden can be explained by the large demand for agricultural products in the north in combination with competition for labor with the forests and linen production. A great increase in population and a substantial non-agrarian sector made it profitable to increase agricultural production, even though the conditions were not

the best. For a long time, the region experienced a shortage of labor, and this impelled technical development.

The division of farms was another factor that differed between agriculture in the north of Sweden and that in the south. In the north farm division went further than in the south and continued during the nineteenth century, when an amalgamation of many farms started in the south. The reasons for the differences between the north and south of Sweden are connected to how the economy of the peasants was constructed. Despite far-reaching division of farms, agriculture in the north was in many respects ahead of agriculture in the south during the eighteenth century and up to 1850, and the question is how this was possible. Three fundamental and interconnected reasons can be mentioned to explain how the land fragmentation could be driven so far. The first was the great importance of forests for the households' economy, the second was the organization of stockbreeding and the third was a division of labor whereby women's work was necessary for the development of the economy. It was thus possible to use the landscape in an efficient way which led to the development of complementary businesses that produced commodities for a market. Because the forests were huge and stockbreeding was the foundation of the households' economy it was possible to divide the farms without significantly decreasing the number of animals. It was possible to maintain the economic power of the farm even when it was divided. There were no restrictions on the right to use the pastureland in the forests except when there was not enough pasture. With summer farms it was possible to use the vast forests for grazing and therefore breed more animals than if the animals had grazed around the villages. The result was that the division of farms did not negatively affect the household economy.

The expansion in the agricultural economy in Northern Sweden was based on women's work. A prerequisite for the division of homesteads was the establishment of summer farms. The summer farms were the foundation of a rapid expansion of the settlements. The summer farms, especially those far from the villages, were a specialization of the stockbreeding where the livestock was managed by a skilled and trained labor force, i.e. maids on the summer farm. The leap in agricultural development in Northern Sweden would not have been possible without the female workforce on the summer farms.

Earlier research has focused on changes in society after 1870, such as industrialization, to explain why the summer farms were abandoned. The main reasons were shortage of labor, the development of the dairy industry, urbanization, crop rotation and the increasing value of the forests. This picture can be supplemented. The number of sheep and goats decreased after 1850, not because of the high value of the forests but rather because the demand for products from goat and sheep decreased rapidly. This was mainly caused by

changes in the textile industry and in the distribution of products after 1850. Since the increase in goats and sheep was a reason to establish summer farms in the first place, the decrease of these animals was a reason for the abandonment of the summer farms. The way the summer farms were organized was another reason for their rapid decline. Two factors were important. The first was that collaboration was necessary for the management of summer farms. When the summer farms became less profitable and peasants started to abandon them, the remaining peasants could not reduce their costs. Instead they had to increase their contribution for maintenance, transportation and labor. When the discontinuation was started the decrease was accelerated by the fact that the remaining peasants had higher costs for the summer farm. The second factor was the increased numbers of rules concerning the summer farms. Peasants started to leave the summer farms rapidly when the cost of complying with the rules was higher than the advantage of keeping a summer farm. The transaction costs for the summer farms became too high.

Conclusion

By examining the summer farms as a part of an agricultural system it is possible to explain how they developed. An agricultural system can be divided into three phases: (1) the establishment; (2) the stabilization; and (3) the abandonment. The role of crisis is important for explaining the establishment and the abandonment. To understand the development of the summer farms one has to focus on the crisis of the older agricultural system. The summer farms were a result of changes in society and the agricultural system after the late medieval crisis. The changes to the older agricultural system created a new agricultural system. The establishment phase ended in the seventeenth century. Stockbreeding was more important in the new agricultural system. In the beginning peasants used livestock for grazing abandoned land, thereby protecting their right to possess the land. The war economy in Sweden during the seventeenth century affected the peasants with heavy losses of men and high taxes. When at the same time climate change made it harder to grow grain in marginal areas it paved the way for an increase in stockbreeding. The transformation of herding from a male task to an occupation for women started after the medieval crisis and was not fulfilled until early modern times. The shortage of men in the seventeenth century and the great knowledge of stockbreeding among women led to an expansion of the summer farms. When more of the work had to be done by women it was necessary to find an organization that was efficient. The solution was a specialized female workforce that spent the whole summer taking care of the animals and also processing milk into non-perishable products. Peasants worked together in the summer farm communities and the workforce was thereby optimized, enabling a geo-

graphical expansion. In stockbreeding, the productivity of labor was increased during the seventeenth century.

The crisis could turn into development because of the expanding regional market for agricultural commodities, including hides and wool, when the region was connected to a global market. Bergslagen was the first region to become an important area for the production of copper and iron. For this the production of provisions, clothes, hides and tallow was necessary. A regional market developed in Northern Sweden. The oldest records of summer farms in Dalarna are from 1540's, in Hälsingland from the 1580's and in Jämtland from about 1600.

The expansion of the summer farms during the sixteenth century was not only a result of greater demand for animal products. It was also a result of the general expansion of agriculture in the whole of Sweden. Key features in this expansion were new settlements, dynamics of marginal lands, the growth of secondary occupations and improvements in transportation. The expansion of summer farms was part of a greater use of marginal land. The seventeenth century saw a major boom for mining and ironworks over large areas, followed by a greater use of marginal land. The summer farm organization was part of a division of labor in society followed by increasing productivity in agriculture. The more efficient use of female work on the summer farms opened for more efficient work in other parts of agriculture and for secondary occupations. The summer farms and the agricultural development in Northern Sweden were therefore part of a general European trend whereby people started to work harder with more division of labor in the early modern period. The increase of work was connected to an increase in trade, and the Swedish peasants were involved in this trade. The peasants from Northern Sweden were especially well known for their trading journeys during the winter.

The secondary occupations were connected to the summer farms and the expansion of stockbreeding. Wool and hides were important in many secondary occupations and there was a relationship between the increase of animals and subsidiary pasture rotated with other crops (*lindbruk*) and the production of flax and linen in Hälsingland and Ångermanland. There was also a connection between many other secondary occupations and the increasing number of animals. Two examples are the production of scythes in the parish of Lima and the production of grindstones in the parish of Orsa. The increase of summer farms created an innovative agricultural system that in many respects was ahead of the agricultural system in the south of Sweden.

In the nineteenth century the agricultural system in the north of Sweden was facing many problems. The number of animals at the homesteads was decreasing. The mixture of animals was characteristic of the summer farms, but this ceased and cows became the most common animal in the herds. The

agricultural system with summer farms came closer to a crisis. This crisis was not a societal crisis affecting the total production in society. The reason why the crisis affected the summer farms region so hard was because the major resource for agriculture in the north, the vast forests, lost its role as important land for agricultural use. The forests and mountains had been the reason why it was possible to increase the number of animals and it was also the reason behind the improvement of the other branches of agriculture and the secondary occupations. When livestock began to graze in fields and fodder was also collected from fields, the advantage of the agriculture in the north of Sweden was gone. An agricultural system from the sixteenth and seventeenth centuries disappeared and was replaced by a new system.